

श्रीमद् जिनभद्रगणिक्षमाक्षमण विनिर्मित
श्रीमद् मलयगिरिसूरि विरचितदृत्त्युपेतः

बृहत्क्षेत्रसमाप्तः

—: प्रकाशक :-

श्री जिनशासन आराधना ट्रस्ट

७, ३ जो भोईवाडो, भूलेश्वर, मुंबई-४०० ००२

वीर संवत् २५१४

विक्रम संवत् २०४४

ક્ર પ્રાપ્તિસ્થાન ક્ર

- (૧) પ્રકાશક :
(૨) શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ,
C/o સુભતિલાલ ઉત્તમચંદ,
મારકતીયા મહિતાનો પાટો,
ગોળશેરી, પાટણ (ઉ. ગુ.)
- (૩) શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ,
C/o દિપક અરવિંદલાલ ગાધી,
ધીકાટા, વડકળી, વડોદરા-૧.
- (૪) શ્રી મૂળીબેન અંબાલાલ રતનચંદ
જ્ઞેન ધર્મશાળા,
સ્ટેશન રોડ, વીરમગામ.
- (૫) શ્રી સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
હાથીખાના, રતનપોળ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.
- (૬) શ્રી પાર્થક પ્રકાશન
નિશા પોળ, ત્રિલોકી રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.

— દ્રવ્ય સાહાયક —

સંઘવી અંબાલાલ રતનચંદ જ્ઞેન ધાર્મિક ટ્રસ્ટ, અંભાત.

विषयानुक्रमणिका

विषयः	प्रारंभः पर्यंतः
१ जम्बूद्वीपाधिकारः	पत्राणाम्
सूर्यचारप्ररूपणा	१-१८१
चन्द्रचारप्ररूपणा	१५९-१७१
नक्षत्रचारप्ररूपणा	१७१-१७९
२ लवणाब्ध्यधिकारः	१८०-१८१
अन्तरद्वीपप्ररूपणा	१८२-२१५
३ धातकीखण्डद्वीपाधिकारः	२०४-२०८
४ कालोदध्यधिकारः	२१५-२४१
५ पुष्करवरद्वीपार्धाधिकारः	२४१-२४५
	२४५-२७०

અ તુ મો દનીય સ હ કા ર

પૂજ્યપાદ સિદ્ધાતમહોદયિ સ્વ. આચાર્ય'દેવ શ્રીમદ્વિજય શ્રીમસૂરીશ્વરજી મ. સા. ના પદ્મલકાર વર્ધમાન તપોનિધિ આચાર્ય'દેવ શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાવુસૂરીશ્વરજી મ સા ના શિષ્ય સ્વ પંચાસજીશ્રી પદ્મવિજયજી ગણિવર્યાશ્રીના શિષ્ય પ પૂ આચાર્ય'દેવ શ્રીમદ્-વિજય હુમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા. ના મુંબઈ લાયખલા સુકાસે કા. વદ ૩ ના રોજ થયેલ આચાર્ય'પદારોપણની અભુમોહનાથે'.

પરમ પૂજ્ય આચાર્ય'દેવ શ્રીમદ્ વિજય ધનપાલસૂરીશ્વરજી મ સા. ના આશાવર્તી પ્રવૃત્તિની શ્રી રંજનશ્રીજી મ. ના શિષ્યા પ્રશિષ્યાઓ પૂ સાધ્વીજીશ્રી દ્વંદ્વશ્રીજી મ., પૂ સાધ્વીજીશ્રી વસંતપ્રભાશ્રીજી મ. તથા પૂ સાધ્વીજીશ્રી સ્વચંપ્રભાશ્રીજી મ આદિના અમદાવાદ 'દીપકુન્ડ' સોસાયટીમા થયેલ ચાતુર્મસિ દરમ્યાન થયેલી જ્ઞાનખાતાની આવકમાથી તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી સઘવી અબાલાલ રતનચદ જ્ઞેન ધામિંક ટ્રસ્ટના જ્ઞાનખાતાની રકમમાથી પ્રસ્તુત અથ પ્રકાશનનો સ પૂર્ણપણે લાભ લેવામા આવેલ છે તેની અમે ભૂરિ ભૂરિ અભુમોહના કરીએ છીએ.

લી.

શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ

卐 પ્રકાશ કીય 卐

પૂજ્યપાદ શ્રી ભ્વિનભદ્રગણિશ્વમાશ્રમણુ વિરચિત યૃહ્તક્ષેત્રસમાસ સટીકનું પ્રકાશન કરતા અમે અત્યંત આનંદ અનુભવીએ છીએ. સરસ્વતી દેવીની આરાધના કરીને પ્રાચ્ય ગ્રંથોની ટીકાની શક્તિ મેળવવાનું વરદાન પ્રાપ્ત કરી જેમણે અનેક શાસ્ત્રો પર વિશદ વૃત્તિઓની રચના કરી છે તેવા પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતશ્રી મલયગિરિ મહારાજે પ્રસ્તુત ગ્રંથની વૃત્તિની રચના કરી છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમા જૈન ભુગોળ અને ખગોળનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. ઔદ રાજલોક ઉચા ઝોવા લોકના મધ્યભાગમાં તીચ્છલોક છે તેની મધ્યમા જંબુદ્વીપ, તેને ફરતો લવણુ સમુદ્ર... આમ અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રોમય તીચ્છલોક છે... આમા જંબુદ્વીપ, ઘાતકી ખંડ, અર્ધપુષ્કરદ્વીપ સુધીના ક્ષેત્રમાં મનુષ્યોનો વાસ છે આ મનુષ્યલોક કહેવાય છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમા જંબુદ્વીપ વિગેરે અઢી દ્વીપ-એ સમુદ્રનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. ત્યાર પછીના દ્વીપ-સમુદ્રોનુ પણ સંક્ષેપમા વર્ણન છે. જંબુદ્વીપાદિના તથા અંતગંત ક્ષેત્રો વગેરેના ક્ષેત્રક્રમ, વિસ્તાર, લંબાઈ, પહોળાઈ, પર્વતોની ઉંચાઈ, ઉંડાઈ વગેરેના માપ ગણિત વગેરે પણ આ ગ્રંથમાં આવેલ છે. જૈન ધર્મની માન્યતા મુજબ સૂર્ય-ચંદ્ર વિગેરે મેરુ પર્વતની આજુબાજુ સતત પ્રદક્ષિણા દે છે એના માડલા, એની ગતિ, દિવસ રાત્રિની ઉત્પત્તિ વિગેરે તથા ગ્રહ નક્ષત્રો, તારાની સંખ્યા તેના ચાર [બ્રમણુ] વગેરેનું વિસ્તૃત વર્ણન કરતો આ ગ્રંથ ભુગોળ સાથે ખગોળનું પણ વિશેષ જ્ઞાન આપે છે.

આવા મહાન અંથનુ અધ્યયન સુસુલુ આત્માઓને ઘણુ લાભદાયી થશે. પ્રસ્તુત અંથનુ પ્રકાશન વર્ષા પૂર્વે સવત ૧૯૭૭ ના વર્ષમા શ્રી જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા દ્વારા થયેલુ છે. તેઓને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક યાદ કરીને પ્રસ્તુત અંથનુ પુનઃ પ્રકાશન અમે કરી રહ્યા છીએ.

પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય નિત્યાન દસૂરી મ. એ આજથી વર્ષા પૂર્વે આ જ સદીક અથના ભાવાનુવાદને ઘણી જ મહેનતપૂર્વક કરેલ અને તેને સઘવી અબાલાલ રતનચંદ જૈન ધાર્મિક ટ્રસ્ટ તરફથી વિશાળકાય એ ભાગમા પ્રકાશિત કરવામા આવેલ છે.

પ્રસ્તુત મટીક અથનો પણ લાભ લેવાની એ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓની દંચ્છા થતા મઘવી અંબાલાલ રતનચંદ જૈન ધાર્મિક ટ્રસ્ટના જ્ઞાનખાતાની રકમમાથી આ અંથ પ્રકાશનનો લાભ તેઓએ લીધો છે તેની અમે ભાવભરી અનુમોહના કરીએ છીએ

પ્રાતે પ્રસ્તુત અથના અધ્યયન અધ્યપનથી અનેક આત્માઓ ઉત્તમ કોટિના આત્મકલ્યાણને માધે એવી શુભાભિલાષાપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાનની ભક્તિના વિશેષ કાર્યોનો લાભ મળતો રહે તેવી શાસ્ત્રનદેવને અમારી ભાવભરી પ્રાર્થના છે

લી.

શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ

ટ્રસ્ટીઓ

શ્રી ચંદ્રકુમાર બી. જરીવાળા

શ્રી નવિનચંદ બી. શાહ

શ્રી લલિતભાઇ આર. કોહારી

શ્રી પુંડરીકભાઇ એ. શાહ

श्री जिनशासन आराधना द्रष्ट प्रकाशित ग्रन्थो

नं०	नाम	कंठा
१	एवविचार दंडक प्रकरण सटीक	शांतिस्वरि म.
२	न्यायसंग्रह स्वोपज्ञ टीका	हेमचंद्रस गण्डि.
३	धर्मसंग्रह स्वोपज्ञ टीका भाग : १	उपाध्याय श्री मानविजयल गण्डि.
४	धर्मसंग्रह स्वोपज्ञ भाग : २	उपाध्याय श्री मानविजयल गण्डि.
५	धर्मसंग्रह स्वोपज्ञ भाग : ३	उपाध्याय श्री मानविजयल गण्डि.
६	एवसमास टीकानुवाद	मूल मल्लधारी हेमचंद्रस्वरि अनु. : अभितयशविजयल
७	ज्यूद्धीप संग्रहणी सटीक	मूल हरिभद्रस्वरि टीका : प्रमान दस्वरि
८	स्यादवाद मंजरी सानुवाद	मूल कलिकाव सर्वसु श्री हेमचन्द्रस्वरि टीका : मल्लीषिणस्वरि अनु. : अणितशेपर वि. मूल हेमचन्द्रस्वरि म. सा.
९	आलिधान व्युत्पत्ति प्रक्रिया कोश भाग :	
१०	नंदीस्त्र सटीक	मूल हेववाचक गण्डि टीका मलयगिरि म.

११	सभराद्विष डेवणी चरित्र (संस्कृत)	प्रद्युम्नस्वरि म.
१२	शुद्धक्षेत्रसभास सटीक	भूल श्री लिनलद्र गण्डि. क्षमाश्रमण टीका : मलयगिरि म.
१३	त्रेधयवंडल मल्लालास	शातिस्वरि म. सा.
१४	शुद्धसंगलणी सटीक	भूल चन्द्रस्वरि टीका : देवलद्रस्वरि
१५	शुद्धसंगलणी सटीक	भूल लिनलद्र गण्डि. क्षमाश्रमण टीका मलयगिरि
१६	नयोपदेश	उपाध्याय श्री यशोविजयल
१७	पुण्यभाषा (साववाह)	भूत मल्लधारी छेमचन्द्रस्वरि
१८	महावीर चरियं	शुभचंद्र गण्डि.
१९	श्री मल्लिनाथ चरित्र	विनयचन्द्रस्वरि
२०	त्रिपुण्ड्रिशलाका पुरुष चरित्र पर्व ३-४	छेमचन्द्रस्वरि म. सा.
२१	आशुशुल विवरण	श्री लिनमंडन गण्डि.
२२	तत्त्वज्ञान तरंगिणी	ज्ञानभूषण
२३	श्री वासुदेव चरित्र	श्री वधमानस्वरि
२४	शातसिंधारस	उपाध्याय श्री विनयविजय टीका : गभीरविजय म.

कृतो

नांभ

(श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणविरचितः)

॥ बृहत् क्षेत्रसमासः ॥

(श्रीमलयगिरिकृतटीकासहितः)

ॐ नमः । श्रीमद्विघ्नविहिदे नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

जयति जिनवचनमवितथममितगत्रीरार्थमखिलनयकवितम् ।

अजितं परतीर्थिगणैः शिवसुखफलदायि परमशिवम् ॥ १ ॥

कलिकादेऽपि यथास्थितजिनसिद्धान्तप्रकाशकरणेन । जयति नरतैकदीपो जिनचक्रगणिहृमाश्रमणः ॥ २ ॥

विवृणोमि यथाशक्ति क्षेत्रसमासं समासतः स्पष्टम् । यदवगतौ मन्दा अपि जायन्ते श्रुतविदः परमाः ॥ ३ ॥

इह जिनचक्रगणिहृमाश्रमणो मन्दभेधसामवोधाय सकलजम्बूद्वीपप्रज्ञायादिशास्त्रसंह्येपं समुद्भूत-

कामोऽविघ्नेष्टसिद्ध्यर्थमिष्टदेवतानमस्कारं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थमन्निधेयादिकं च प्रतिपिपादयिषुरिदमाह—

१ प्रसिद्ध्यर्थमित्यपि पाठः ।

नमिज्जण सजलजलहर-निजस्सणं वरुणमाणजिणवसअं ।
समयकेत्तसमासं, वोढामि गुरुवएसेणं ॥ १ ॥

व्याख्या—रागेषमोहोपसर्गघातिकर्मजेतृत्वाजिनः । स चोत्पन्नकेवलज्ञानो मुएफ्केवल्यपि' जल्यते, ततस्तक्षवहोदार्थं वृषजशब्दमाह—जिनानां वृषजो जिनवृषजः, वृषजशब्दः पूजावाची, जिनानामपि तीर्थकरतया पूज्य इत्यर्थः । ते ह्युत्पन्नकेवलज्ञाना अपि जगवन्तं तीर्थकृतं प्रदक्षिणीकृत्य तत्पर्यदि निविशन्ते, नान्यथेति । स चैवंचल रूपजादिरपि वर्तते, न च तत्तीर्थं ग्रन्थकृदवतिष्ठते, ततोऽधिकृततीर्थोधिपतिजिनवृषजप्रतिपत्यर्थं तन्नामधेयमाह—'वज्रमाण त्ति' वर्धमानो वर्धमानान्निधश्चासौ जिनवृषजश्च वर्धमानजिनवृषजः तं ज्ञातकुलनचस्तलमृगाङ्कं श्रीसिद्धार्यनरेन्द्रसुतमपश्चिमतीर्थकृतं वर्धमानस्वामिनमित्यर्थः । 'नमिज्जण' नत्वा । कथञ्चूतमित्याह—सजलजलधरनिजस्वनं सजलजलधरस्य निजः सदशः स्वनः शब्दो यस्य स तथा तं जलचृतपयोदमिव गम्भीरस्वनमित्यर्थः, तं नत्वा । किमित्याह—'समय-क्षेत्रसमासं' समयः सूर्यगमनक्रियोपलक्षितः परमनिरुद्धः कालविशेषः, तदुपलक्षितं क्षेत्रं समयक्षेत्रं मनुष्यक्षेत्रमिति ज्ञावः । न हि मनुष्यक्षेत्राद्बहिः सूर्यगमनक्रियोपलक्षितो नाम कोऽपि कालोऽस्ति, एतच्चाक्षिंहितं प्रपञ्चतस्तत्त्वार्थटीकायामिति नेहाचिधीयते, किं तु तत एवावधार्यम् । तस्य समासः

१ सामान्यकेवल्यपि ।

संदेपः समयक्षेत्रसमासः । इह समयक्षेत्रगता या काचिद्वक्तव्यता सा आधेये आधारोपचारात् समयक्षेत्रमित्युक्तं, यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चस्थाः पुरुषा मञ्चाः, ततोऽयमर्थः—समयक्षेत्रगताया वक्तव्यतायाः प्रतिपादको यः समासः संक्षेपः स्वल्पग्रन्थरूपस्तमहं वक्ष्ये । कथमित्याह—गुरूपदेशानुसारेण अनेन स्वमनीषिकाव्युदासमाह । इह समयक्षेत्रवक्तव्यताऽन्निधेया (यं), तत्परिज्ञानं श्रोतृणामनन्तरप्रयोजनं, कर्तुः परानुग्रहः, परम्पराप्रयोजनं तूत्रयोरपि निःश्रेयसावाप्तिः । सम्बन्धस्तूपायोपेयज्ञावत्क्षणः, तत्र वचनरूपापन्नं प्रकरणमुपायः तत्परिज्ञानं चोपेयमिति ॥ १ ॥

समयक्षेत्रसमासं वक्ष्य इत्युक्तं, समयक्षेत्रं चान्निधीयते मनुष्यक्षेत्रं, तच्च क्षीपसमुद्रात्मकमतस्तत्प्रसङ्गतः सर्वक्षीपसमुद्रसङ्ख्यामाह—

जंबुद्वीत्राईया, सयंत्रुरयणायरावसाणाले ।

सध्वे त्रि असंखिजा, दीवोदहिणे तिरियलोए ॥ २ ॥

व्याख्या—इह तिर्यग्लोक इति वैयधिकरणेन क्षीपसमुद्राणां विशेषणं, विशेषणं च व्यवहृदकं प्रवृत्ति, अन्यथा तत्प्रयोगनैरर्थक्यापत्तेः, ततोऽयमर्थः—क्षीपोदधयः तिर्यग्लोके प्रवृत्ति, नोर्ध्वलोकं, नाप्यधोलोकं, तथा जगता प्रतिपादनात्, तेन ये मातालेऽपि समुद्रादिकमिच्छन्ति, न ते तस्ववेदिन इत्यावेदितं ब्रह्मण्यम् । ते च तिर्यग्लोके प्रवृत्तो क्षीपोदधयः किमादिकाः किंपर्यवसानाश्चेत्यत आह—

जम्बूद्वीपादयः स्वयञ्चूरमाणरत्नाकरपर्यवसानाः, तथाहि—सर्वद्वीपसमुद्राणामच्यन्तरवर्ती प्रथमो जम्बू-
द्वीपः, ततो लवणोदः, ततो धातकीखण्डो द्वीपः, तदनन्तरं कालोदः समुद्रः, ततः पुष्करवरो द्वीपः,
पुष्करवरोदः समुद्रः, वारुणिवरो द्वीपः, वारुणिवरोदः समुद्रः, क्षीरवरो द्वीपः, क्षीरवरोदः समुद्रः, घृत-
वरो द्वीपः, घृतवरोदः समुद्रः, इक्षुवरो द्वीपः, इक्षुवरोदः समुद्रः, नन्दीश्वरो द्वीपः, नन्दीश्वरोदः
समुद्रः, अरुणवरो द्वीपः, अरुणवरोदः समुद्रः, एवं द्वीपादनन्तरं समुद्रः समुद्रादनन्तरं द्वीप इत्यनेन
क्रमेण द्वीपसमुद्रा यथागमं तावद्वाच्या यावत् पर्यन्ते स्वयञ्चूरमणो द्वीपस्ततः स्वयञ्चूरमणः समुद्रः। एते
च सर्वेऽपि द्वीपसमुद्रा आदिद्वीपवर्जाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः, तथाहि—जम्बूद्वीपः सर्वद्वीपसमुद्राणामच्य-
न्तरस्तैलापूपसंस्थानश्च, ततो नासौ कमपि द्वीपं समुद्रं वा परिक्षिप्तवान्, किंत्वेप एव लवणोदसमुद्रेण
चक्रवालतया सर्वतः परिक्षिप्तः, लवणोदसमुद्रो धातकीखण्डेन, धातकीखण्डः कालोदसमुद्रेण, कालोद-
समुद्रः पुष्करवरद्वीपेन, पुष्करवरद्वीपः पुष्करवरसमुद्रेण, एवं तावद्वाच्यं यावत् पर्यन्ते स्वयञ्चूरमणो
द्वीपः स्वयञ्चूरमणसमुद्रेण परिक्षिप्तः। ते च सर्वसङ्गया कियन्त इत्याह—सर्वेऽपि सर्वसङ्गया असङ्गयेयाः
सिद्धान्तपरिचापितासङ्गयतरूपसङ्घास्थानपरिमिताः ॥ ३ ॥

तच्चासङ्गयेयत्वमसङ्गयातजेदचिन्नमिति प्रतिविशिष्टासङ्गयेयत्वप्रतिपादनार्थमाह—

उद्धारसागराणं, अद्वाद्द्विजाण जप्तिया समया ।

द्विगुणाद्विगुणपवित्थर—दीवोदहि रज्जु ष्वश्या ॥ ३ ॥

व्याख्या—अर्धं तृतीयं येषां तानि अर्धतृतीयानि द्वे सागरे अर्धं चेत्यर्थः तेषामुच्चारसागरोपमाणां ।
 इह सागरोपमाणि त्रिधा भवन्ति, तद्यथा—अर्धासागरोपमाणि द्वेत्रसागरोपमाणि उच्चारसागरोपमाणि
 च । तत्रार्धाद्वेत्रव्यवहृदार्थमुच्चारग्रहणं । अथ किमिदमुच्चारसागरोपममिति ? उच्यते—उत्सेधाद्भुव-
 प्रमाणेनायामविष्कम्भान्यामुर्धेन च योजनप्रमाणः पद्यः परिकल्प्यते, ततस्तं देवकुरुररकुरुमिथुनस-
 त्कानेकादिसप्ताहोरात्रप्ररूढान् केशान् गृहीत्वा तेषां प्रत्येकमसह्येयानि खण्डानि विधाय तैस्तथा निचि-
 तमापूर्यते यथोपरि नारशतलोहगोत्रकाक्रमणेऽपि न मनागपि निम्नीभवति, ततः समये समये एकैकं
 बालाग्रमुद्ध्यते, यावता च कालेन स पद्यो निर्लेपीभवति तावान् कालविशेष उच्चारपद्योपम उच्यतेः
 तेषां चैवञ्चूतानामुच्चारपद्योपमानां दश कोटीकोट्य एकमुच्चारसागरोपमं, तेषामेवंरूपाणामर्धतृतीयानामु-
 च्चारसागरोपमाणां यावन्तः समयास्तावत्प्रमाणा षीपोदधयः । कथञ्चूता इत्याह—विगुणविगुणप्रवि-
 स्ताराः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् विगुणो विगुणः प्रविस्तारो विष्कम्भो येषां ते तथा, तथाहि—जम्बूद्वीपस्य
 प्रविस्तारो योजनानां शतसहस्रं । इह योजनादिकं सर्वत्रापि प्रमाणाद्भुलेन वेदितव्यं, “नगपुढविमिणांश्
 मिणसु पमाणुलेण” इतिवचनप्रामाण्यात् । ततो द्वे लक्षे विष्कम्भो लवणोदसमुद्रस्य, चतस्रो लक्षा
 धातकीखण्डे, अष्टौ कालोदसमुद्रस्य, षोडश पुष्करवर्षीपस्य, द्वात्रिंशत् पुष्करवरोदसमुद्रस्य, एवं
 पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् विगुणविगुणविष्कम्भतया वीपसमुद्रास्तावदाच्या यावदसह्येययोजनकोटाकोटीप्र-
 माणविष्कम्भत् स्वयञ्चूरमण्वीपात् स्वयञ्चूरमणसमुद्रो विगुणविष्कम्भः । इत्थञ्चूतैर्विगुणविगुणविष्कम्भै-

रधृतृतीयोच्चारसागरोपमसमयप्रमितैरसङ्ख्यैर्दीपसमुद्ध्यत् परिमितं क्षेत्रं तावत्प्रमाणा रङ्गुर्नवतीत्येतावदेवे-
दयन्नाह—‘रङ्गु एवश्या’ एतावती एतावत्प्रमाणा रङ्गुर्नवति, तेन यत्र कापि लोकविभागचिन्तायां रङ्गु-
व्यवहारस्तत्रैतावत्प्रमाणा रङ्गुरवसेया । क्वचित् ‘होति एवश्या’ इति पाठः, तत्रैवं व्याख्या—एतावन्तो
दीपसमुजा ज्वन्ति ॥ ३ ॥

तदेवं प्रतिपादिताः सर्वसङ्ख्या दीपसमुद्राः, सम्प्रति मनुष्यक्षेत्रपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—

अष्टाश्लो दीवा, दोन्नि समुद्रा य माणुसं खेत्तं ।
पणयालसयसहस्सा, विरुक्कंजायामले त्रैणियं ॥ ४ ॥

व्याख्या—अर्धतृतीया दीपाः, तद्यथा—जम्बूद्वीपो धातकीखण्डदीपः पुष्करवरदीपस्य चार्धं । द्वौ
समुद्रौ, तद्यथा—लवणोदः समुद्रः कालोदः समुद्रश्च । एते पञ्चापि समुदिता मानुषं क्षेत्रं । किमुक्तं
ज्वति ? अर्धतृतीयैरुक्तस्वरूपैर्दीपैर्घान्यां समुद्रान्यामुक्तरूपान्यां यद्द्व्यासं क्षेत्रं तन्मानुषं मनुष्याणां
सम्बन्धि क्षेत्रं, अत्र मनुष्याणां जन्मनो मरणस्य च संज्ञवात् । तत्र अरतादिषु पञ्चचत्वारिंशत्सङ्ख्येषु क्षेत्रेषु
अन्तरदीपेषु च षट्पञ्चाशत्सङ्ख्येषु मनुष्याणां जन्म मरणं च सुप्रतीतं, समुद्रवर्षधरपर्वतादिषु पुनः प्रायो
जन्म न घटते, मरणं पुनः संहरणतो विद्यालब्धिवशतो वा तत्र स्वयंगतानां ज्वति, मनुष्यक्षेत्रस्य

१ त्रैणिल इति वा पाठः ।

बहिस्तु जन्मतो मनुष्या नं ज्ञता न जवन्ति न जविष्यन्ति च । तथा यदि नाम केनचिद्देवेन दानवेन
 विद्याधरेण वा पूर्वानुबन्धवैरनिर्यातनार्थमेवंरूपा बुद्धिः क्रियते—यथाऽयं मनुष्योऽस्मात् स्थानाहुत्पात्र्य
 मनुष्यक्षेत्रस्य बहिः प्रद्विष्यते, येनोर्ध्वशोषं शुष्यति स्त्रियते चेति, तथापि लोकानुजावादेव सा काच-
 नापि बुद्धिर्ऋयः परावर्तते यथा संहरणमेव न जवति, संहृत्य वा ऋयः समानयति, तेन संहरणतोऽपि
 मनुष्यक्षेत्राद्बहिर्मनुष्या मरणमधिकृत्य न ज्ञता न जवन्ति न जविष्यन्ति वा । येऽपि जङ्घाचारिणो
 विद्याचारिणो वा नन्दीश्वरादीनपि यावज्जन्ति तेऽपि तत्र गता न मरणमश्रुवते, किं तु मनुष्यक्षेत्रमा-
 गता एव, तेनार्धतृतीयघीपद्विसमुद्रपरिमाणं मानुषं क्षेत्रं, न शेषमिति । तच्च किंप्रमाणमित्यायामविष्कम्भजत्त
 तन्मानमाह—‘पणयात्रे’ त्यादि अर्धतृतीयघीपद्विसमुद्रपरिमाणं मानुषं क्षेत्रं विष्कम्भजायामतो विष्कम्भजत्त
 आयामतश्च जणितं तीर्थकरगणधरैः प्रतिपादितं पञ्चचत्वारिंशत्तसहस्राणि । कथमिति चेदुच्यते—
 इह जम्बूदीपसैल्यापूपस्थानो लवणोदादयस्तु द्विगुणद्विगुणविष्कम्भजा वलयकृतयः, तत्रैकस्यां दिशि
 पुष्करवर्षीपस्यार्धमष्टौ योजनानां शतसहस्राणि विष्कम्भजतः, अष्टौ कालोदः समुद्रः, चत्वारि धात-
 कीखरुः, द्वे लवणसमुद्रः, सर्वसङ्ख्या घाविंशतिर्लक्षाः, एता एव लक्षा अपरस्यामपि दिशि,
 ततो मिखिवाश्चतुश्चत्वारिंशत्, एका लक्षा जम्बूदीप इति जवति पञ्चचत्वारिंशत्क्षप्रमाणं मानुषं
 क्षेत्रम् ॥ ४ ॥

१८४६०४८९ । अत्र नवकलक्षणमन्यमङ्कस्थानं न द्विगुणीकृतमिति तद्वर्जयित्वा शेषं सर्वमप्यर्थीक्रियते, लब्धं एका योजनकोटिर्द्विचत्वारिंशद्व्याणि त्रिंशत्सहस्राणि द्वे शते एकोनपञ्चाशदधिके, शेषमिदमुच्चरति—एका कोटी त्रयस्त्रिंशद्व्याः सप्तनवतिः सहस्राणि नव शतानि नवनवत्यधिकानि, वेदराशिः स एव, केवलं नवकलक्षणमन्यमङ्कस्थानं द्विगुणीक्रियते, स्थापना—१३३९७९९९ । तत उपरितनरा शिञ्चतुरादित्रिगुणयित्वा गन्धूतादिकमानेतन्व्यं, परं सूत्रकृता नोक्तमिति अस्मान्निरप्युपेक्ष्यते ॥ ५ ॥

तदेवमुक्तं समयक्षेत्रस्य परिरथपरिमाणं । सम्प्रति तद्गतघीपसमुच्चकव्यता प्रतिपादनीया । तत्र जम्बूघीपः सर्वघीपसमुच्चाणामादिरिति तद्वक्तव्यतामन्निधिस्तुः प्रथमतो जम्बूघीपस्य यत्रावस्थानं यादृक्स्थानं यत्परिमाणौ चायामविष्कम्भौ तदेव प्रतिपादयति—

अग्नितरुं दीवो—दहीण पक्विपुन्नचंदसंवाणो ।

जंबूदीवो लस्कं, विरंकं चायामलं त्रणिउ ॥ ६ ॥

व्याख्या—जम्बूवा वक्ष्यमाणस्वरूपया रत्नमथ्या उपलक्षितो घीपो जम्बूघीपः, स च जम्बूघीपो घीपो मनुष्यक्षेत्रगतो त्रिणितस्तीर्थकरगणधैरैः घीपोदधीनां समस्तघीपसमुच्चाणामन्यन्तरकोऽन्यन्तरवर्ती, एतेनावस्थानं प्रतिपादितं सकलतिर्यग्लोकमध्यत्रागे जम्बूघीपो वर्तत इति ज्ञावः । तथा संपूर्णचन्द्रमण्डलस्थानः पौर्णमासीशशाङ्कमण्डलमिव परिपूर्णवृत्तः, एतेन संस्थानमावेदितं, तेन धातकीखण्मादिवन्न

वलयवृत्तः, किंतु प्रतरवृत्त इति प्रतिपत्त्यर्थं । तथा लक्षं शतसहस्रं योजनानां विष्कम्भायामतो विष्कम्भोणायामेन च, एतेन सर्वघीपसमुद्रापेक्षया द्रुहकोऽयं घीप इति प्रतिपादितं, न चैतदनार्थं, तथा चोक्तं जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तौ—“कहि णं चंते जंबुद्वीवे दीवे के महाखए णं चंते जंबुद्वीवे दीवे किंसंठिए णं चंते जंबुद्वीवे दीवे किमागारजावपनीयारे णं चंते जंबुद्वीवे दीवे पन्नत्ते? गोयमा ! अयन्नं जंबुद्वीवे दीवे सबवी-वसमुद्राणं सयञ्चित्तरेण सधबुद्धुगे वट्टे तेद्वापूपसंगाणसंठिए वट्टे रहचक्यालसंगाणसंठिए वट्टे पुस्करक-णियासंगाणसंठिए वट्टे पन्निपुन्नचंदसंगाणसंठिए एगं जोयणसयसहस्सं आयामविस्संकेणं” इत्यादि ॥ ६ ॥

सम्प्रति समस्तवृत्तदेत्राणां परिरथगणितपदानयनाय करणे प्रतिपादयति—

विरकंचवगगदहगुण—करणी वट्टस्स परिरत्तं होई ।

विरकंचपायगुणित्तं, परिरत्तं तस्स गणियपयं ॥ ७ ॥

व्याख्या—वृत्तस्य वृत्तक्षेत्रस्य यो विष्कम्भो विष्कम्भपरिमाणं तस्य वर्गो विधीयते, वर्गो नाम तेनैव राशिना तस्य गुणनं, यथा चतुष्कस्य चतुष्केण गुणने षोडश चतुष्कस्य वर्गः । ततो ‘दहगुण चि’ दश-चिर्गुणना, ततः करणिरिति वर्गमूलानयनं, ततो वृत्तस्य परिरथपरिमाणं भवति । तथा तस्य परिरथो विष्कम्भस्य पादेन चतुर्थेनांशेन गुणितः सन् गणितपदं भवति ॥ ७ ॥

तदेवमुक्तं सामान्यतः परिधेः करणं गणितपदस्य च । सम्प्रति जम्बूद्वीपस्य प्रक्रान्तत्वात्तत्र प्रथमतः परिधिकरणं ज्ञान्यते—जम्बूद्वीपस्य विष्कम्भो योजनशतसहस्रं, तत एको ध्रियते, तस्य च पुरस्तात्

पञ्च शून्यानि १०००००, तस्य च शतसहस्रस्य वर्गो विधीयते, जातान्येकस्य पुरस्ताद्दश शून्यानि
 १००००००००००० । पुनर्दशत्रिगुणेने लब्धमन्यदेकं शून्यमिति जातान्येकादश शून्यानि १०००००००००
 ०००० । ततो वर्गमूलानयने जातोऽधस्तादयं लेदराशिः—षड्लक्षा षात्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि सप्तच-
 त्वारिंशदधिकानि ६३२४४९ । तत्र पर्यन्तवर्तिसप्तकरूपमङ्कस्थानं मुक्त्वा शेषं सर्वमपि विगुणीकृतमासीदिति
 अर्थीक्रियते, लब्धानि त्रीणि लक्षाणि पोरुश सहस्राणि षे शते सप्तविंशत्यधिके ३१६२२९ । शेषमुपरि-
 ष्टादिदमुच्चरति—चतस्रो लक्षाः चतुरशीतिः सहस्राणि चत्वारि शतानि एकसप्तत्यधिकानि ४८४४९१,
 एतानि च योजनानि, योजनं च चतुर्भिर्गन्व्यूतैर्भवति, ततो गन्वूतानयनार्थमेष राशिश्चतुर्भिर्गुण्यते,
 जातान्येकोनविंशतिर्लक्षाणि सप्तत्रिंशत्सहस्राणि अष्टौ शतानि चतुरशीत्यधिकानि १९३९८८४ । लेद-
 राशिः स एव प्राक्तनः षड्लक्षादिः, नवरमन्यमपि सप्तकरूपमङ्कस्थानं विगुणीक्रियते, तत एवंरूपो
 भवति—षड् लक्षाणि षात्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि चतुःपञ्चाशदधिकानि ६३२४४९ । अनेनो-
 परितनराशेर्चागो ह्रियते, लब्धं क्रोशन्नितयं, शेषमुपरिष्टादिदमुच्चरति—चत्वारिंशत्सहस्राणि पञ्च शतानि
 षाविंशत्यधिकानि ४०५२२, अमूनि च गन्वूतानि, गन्वूतं च धनुषां सहस्रघयेन भवति, ततो धनु-
 रानयनार्थमयं राशिः सहस्रघयेन गुण्यते, जाता अष्टौ कोटयो दश लक्षाश्चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि
 ८१०४४००० । लेदराशिः प्राक्तन एव, ततो लब्धमष्टाविंशं धनुःशतं १२८ । शेषमुपरिष्टादिदमुच्चरति—
 एकोननवतिः सहस्राणि अष्टौ शतानि अष्टाशीत्यधिकानि ८९८८८, एतानि च धनूनि, धनुश्च षष्ववत्यङ्गुलं

जवति, ततोऽयं राशिरद्भुलानयनाय षष्ठवत्या गुण्यते, जातानि परुश्रीतिः लक्षाणि एकोनत्रिंशत्सहस्राणि द्वे शते अष्टचत्वारिंशदधिके ०६१९१४० । नेदराशिः स एव, ततो लब्धानि त्रयोदशाद्भुलानि, शेषमुपरिष्टादिदं—चतस्रो लक्षाः सप्त सहस्राणि त्रीणि शतानि षड्चत्वारिंशदधिकानि ४०५३४६ । अयं राशिरद्भुलानयनाय द्विगुणीक्रियते, जाता अष्टौ लक्षाश्चतुर्दश सहस्राणि षड् शतानि द्विनवत्यधिकानि ०१४६९१ । नेदराशिः स एव, लब्धमेकमर्धाद्भुलं शेषमुधरति—एको लक्षो द्व्यशीतिः सहस्राणि द्वे शतेऽष्टात्रिंशदधिके १०१३३० । एष जम्बूद्वीपपरिधिः ।
तथा चाह—

परिही ति लक्ष सोलस—सहस्स दो सय सत्तवीसहिया ।
कोसतियठावीसं, धणुसय तेरंगुलरूहियं ॥ ० ॥

व्याख्या—जम्बूद्वीपस्य परिधिः तिस्रो लक्षाः षोडश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके ३१६११५, क्रोशत्रिकं त्रीणि गन्धूतानि ३, अष्टाविंशं धनुःशतं ११०, त्रयोदशाद्भुलान्येकमर्धाद्भुलं १३३ इति ॥ ० ॥
सम्प्रति जम्बूद्वीपस्य गणितपदे यदागच्छति तदुपदर्शयन्नाह—

सत्तेव य कोनिसया, नजया लप्पन्नसयसहस्सा य ।
चजणजइं च सहस्सा, सयं दिवहं च साहीयं ॥ ए ॥

व्याख्या—सषैव कोटिशतानि नवतिकोव्यधिकानि पद्मपञ्चाशत्तसहस्राणि चतुर्नवतिः सहस्राणि शतं स्वार्धं योजनानां शतं ७९०५६९४१५० । कथञ्चूतमित्याह—साधिकमधिकसहितं ॥ ए ॥

कियताधिकेन सहितमित्यधिकमेव निरूपयति—

गाजयमेगं पन्नरस—धणुसया तह धणुणि पन्नरस ।

सठिं च अंगुलांश्, जंबूदीवस्स गणियपयं ॥ १० ॥

व्याख्या—गव्यूतमेकमधिकं, तथा पञ्चदश धनुःशतानि पञ्चदश धनूंषि पञ्चदशोत्तराणि पञ्चदश शतानि धनुषामित्यर्थः । तथा षष्टिरङ्गुलानि । एतज्जम्बूद्वीपस्य गणितपदं भवति । किमुक्तं भवति ? जम्बूद्वीपे योजनप्रमाणान्येतावन्ति चतुरस्राणि खण्डानि यथोक्तसङ्ख्यागव्यूताद्यधिकानि भवन्ति । कथमेवंप्रमाणं जम्बूद्वीपस्य गणितपदं भवतीति चेत् अत आह—इह गणितपदस्यैवंरूपं करणं प्रागुपदिष्टं 'विष्कम्भपादगुणितः परिरयो वृत्तस्य गणितपदं भवतीति' तत्र जम्बूद्वीपस्य विष्कम्भो योजनशतसहस्रं तस्य पादश्चतुर्थांशः पञ्चविंशतिः सहस्राणि तेन गुण्यते परिरयो योजनवत्तत्रयादिकोऽर्धाङ्गुलपर्यवसानः, ततः क्रोशादीनि योजनानि कृत्वा यथोक्तं गणितपदमानीयते ॥ १० ॥

तथा चाह—

एगाश्तिबखंते, पणुवीससहस्ससंगुणे काञ् ।

डुग-वन्नजई-डुसहस्स-चउरं गुणजागहारेहिं ॥ ११ ॥

व्याख्या—एकादीन् एकार्धाङ्गुलप्रच्यतीन् त्रिलक्षान्तान् योजनत्रिलक्षपर्यवसानान् अङ्कान् पञ्चविंश-
 तिसहस्रसंगुणान् कृत्वा गुणानां गुणितराशीनां चिकादित्रिर्जागहारैर्गुणितपदमानीयते इति सप्तद्वयः ।
 तत्रार्धाङ्गुलराशेरङ्गुलानयनाय चिको जागहारः, अङ्गुलराशेर्धनुरानयनाय पञ्चवतिः, धनुराशेर्गव्यूतानयनाय
 द्वे सहस्रे, गव्यूतराशेर्योजनानयनाय चत्वार इति । 'गुणजागहारेहि चि' गुणानां गुणितानां राशीनां जाग-
 हारा गुणजागहारा चिकादयश्च ते गुणजागहाराश्च तैः । इदमतिसंक्षिप्तमुक्तमिति स्पष्टं ज्ञाव्यते—तत्र
 योजनराशिस्त्रिस्रो लक्षाः षोडश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके इत्येवंरूपः पञ्चविंशतिसहस्रैर्गुण्यते,
 गुणितश्च सन् स एतावान् भवति—सप्त कोटिशतानि नवतिः कोटयः षट्पञ्चाशद्वह्निः पञ्चसप्ततिसह-
 स्राणि ७९०५६७५००० । गव्यूतत्रितयमपि पञ्चविंशतिसहस्राणि गव्यूतानां ७५००० तेषां च चतुर्भि-
 र्जागे हते लब्धानि योजनानां अष्टादश सहस्राणि सप्त शतानि पञ्चाशदधिकानि १०७५०, एष राशिः
 पूर्वस्मिन् योजनराशौ प्रद्विष्यते, ततो धनुषामष्टाविंशं शतं पञ्चविंशतिसहस्रैर्गुण्यते जाता द्वात्रिंशद्वह्नि-
 धनुषां ३३०००००, अष्टात्रिंशश्च धनुःसहस्रैर्योजनं भवति, ततो योजनानयनार्थमष्टत्रिः सहस्रैर्जागे
 द्वियते, लब्धानि चत्वारि योजनशतानि ४००, अयमपि राशिः पूर्वराशौ प्रद्विष्यते, अङ्गुलान्यपि त्रयो-
 दश पञ्चविंशतिसहस्रगुणानि क्रियन्ते, जातानि त्रीणि लक्षाणि पञ्चविंशतिसहस्रान्यधिकानि ३३५०००।
 अर्धाङ्गुलमपि पञ्चविंशतिसहस्रैरन्यस्यते जातान्यर्धाङ्गुलानां पञ्चविंशतिसहस्राणि, तेषामर्धे लब्धान्यङ्गु-
 लानां षादश सहस्राणि पञ्चशतान्यधिकानि, तानि पूर्वोक्ताङ्गुलराशौ प्रद्विष्यन्ते, ततो जातोऽङ्गुलराशि-

स्त्रीणि लक्षाणि सप्तत्रिंशत्सहस्राणि पञ्चशताधिकानि ३३७५००, तत एतेषां धनुरानयनाय षण्णवत्या
 ज्ञागो ह्रियते, लब्धानि धनुषां पञ्चत्रिंशत्तान पञ्चदशाधिकानि ३५१५, शेषमुञ्चरत्यद्भुवानां षष्टिः,
 अस्य च धनुराशेर्गव्यूतानयनाय सहस्रघयेन ज्ञागो ह्रियते, लब्धमेकं गव्यूतं, शेषमुञ्चरति धनुषां पञ्च-
 दश शतानि पञ्चदशाधिकानि १५१५, सर्वसङ्ख्या जातमिदं—योजनानां सप्त कोटिशतानि नवतिको-
 ट्यधिकानि षट्पञ्चाशद्दशान्वतुर्नवतिसहस्राणि शतमेकं पञ्चाशदधिकं, तथा गव्यूतमेकं, धनुषां पञ्चदश
 शतानि पञ्चदशाधिकानि, षष्टिरद्भुवानामिति ७५०५६५१५० । १ । १५१५ । ६० । इति ॥ ११ ॥

तदेवमुक्तं जम्बूद्वीपस्य विष्कम्भायामपरिधिगणितपदपरिमाणं, सम्प्रति जम्बूद्वीपस्यैव जगत्याः
 परिमाणमाह—

वयरामर्षे जगर्षे, परिगर्भे अठजोयणुच्चाए ।

वारस अठ य चउरो, मूले मपुत्ररि रंदाए ॥ १२ ॥

व्याख्या—जगती नाम प्राकार उच्यते, तथा जगत्या वज्रमय्या वज्ररत्नात्मिकया परिगतो वेष्टितो
 जम्बूद्वीप इति संबध्यते । कथञ्चूतयेत्याह—अष्टयोजनोच्चयाऽष्टयोजनप्रमाणेद्भ्यया । पुनः कथञ्चूतये-
 त्याह—मूले मध्ये उपरि च यथासङ्ख्यं द्वादश अष्टौ चत्वारि योजनानि रंदाया विस्तीर्णया । उक्तं च—
 “से णं जंबुद्वीवं एगाए जगर्षे सवर्भं समंता संपरिस्कित्ते, सा णं जगर्षे अठ जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं,
 मूले वारस जोयणाइं विस्केजेणं, मन्ने अठ जोयणाइं विस्केजेणं, उवरिं चत्तारि जोयणाइं विस्केजेणं

मूले विद्विषा, मन्त्रे संलिप्ता, उवरिं तणुया, गोपुह्रसंठाणसंठिया, सबवश्रामया, अह्वा, सण्हा, जाव पफिरूव चि” । सा च जगती पञ्चधनुःशतविस्तृतनार्धयोजनोद्धितेन सर्वरत्नमयेन महत्तैकेन गवाक्षकटकेन सर्वतः समन्तात् परिद्विषा । तथा चोक्तं जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तौ—“सा णं जगई एगोणं महं गवस्सककरु-एणं सबतो समंता संपरिस्कित्ता, से णं गवस्सककरुए अञ्जजोयणं उहुं उञ्चत्तेणं, पञ्च धणुसयाइं विरुंत्तेणं, सबरयणामए जाव पफिरूवे” इति ॥ १२ ॥

इह जगत्या मूले मध्ये उपरि च विष्कम्भपरिमाणमुक्तं, नापान्तराले, ततोऽपान्तरालेऽप्युपरिष्ठा-दधोमुखगमने विष्कम्भपरिज्ञानार्थं करणमाह—

जत्थिहसि विरुंत्तं, जगईसिहराउ उवइत्ताणं ।

तं एगन्नागलळुं, चउहि जुयं जाण विरुंत्तं ॥ १३ ॥

व्याख्या—यत्र कापि जगत्यां विष्कम्भं ज्ञातुमिहसि, तत्र जगतीशिलरादवपत्य उत्तीर्थं यावदुत्तीर्णं तदेकत्रकं एकेन जगो हृते सति यल्लब्धं तच्चतुर्विंशतं चतुर्विंशत्येकैः सहितं सत् यद्भवति तावत्प्रमाणं तत्र विष्कम्भं जानीहि, तद्यथा—किदोपरितनन्नागाद्योजनमेकं गव्यूताधिकमवतीर्णः, तत्र च विष्कम्भो ज्ञातुमिष्टः, ततो योजनस्य गव्यूतस्य चैकेन जगो दत्तः, लब्धमेकं योजनं गव्यूताधिकं, तद्योजनचतुष्टयसहितं क्रियते, जातानि पञ्च योजनानि एकं गव्यूतं, एतावत्प्रमाणस्तत्र प्रदेशे विष्कम्भः । एवं सर्व-त्रापि परिचावनीयम् ॥ १३ ॥

सम्प्रति मूलादारन्ध्र्योर्ध्वगमनेनेप्सितप्रदेशे त्रिष्कम्भपरिज्ञानार्थं करणमाह—

एमेव उप्पइत्ता, जं लंऊं सोहयाहि मूलिह्वा ।

वित्थारा जं सेसं, सो वित्थारो तहिं तस्स ॥ ३४ ॥

व्याख्या—यथा उपरिष्टादवतीर्थं यदवतीर्णं तस्यैकेन जागो द्वियते, एवमेव मूलाडुत्पत्योर्ध्वं गत्वा यावत्प्रमाणमूर्ध्वं गतस्तस्यैकेन जागे हृते यद्वन्धं तत् 'मूलिह्वा' इति मूलसंबन्धिनो विस्ताराद् षादशयो-जनप्रमाणाहोधय—अपनय, शोधिते च सति यद्वेषं स विस्तारः तत्र योजनादावतिक्रान्ते तस्य क्षेत्रस्यावग-न्तव्यः, तद्यथा—मूलाडुत्पत्य योजनमात्रं गव्यूतघयाधिकं गतस्तदा योजनस्य गव्यूतघयस्य चैकेन जागे हृते लब्धं योजनं गव्यूतघयाधिकं, एतन्मूलसंबन्धिनो षादशयोजनप्रमाणाद्विस्तारादपनीयते, स्थितानि दश योजनानि गव्यूतघयाधिकानि, एतावत्प्रमाणः सार्धयोजनातिक्रमे विस्तारः, एवं सर्वत्रापि जावनीयम् ॥ ३४ ॥ तदेवमर्कदेशेन जगत्यामीप्सितप्रदेशे त्रिष्कम्भपरिज्ञानार्थं करणमभिधाय सम्प्रति जगत्या उपरि यधर्तते तत्प्रतिपादयन्नाह—

पंचेव धणुसयाइं, विब्बिष्ठा अरूजोयणुच्चिठां ।

वेइ वणसंका उण, देसूणडुजोयणे रंदा ॥ ३५ ॥

१ उब्बिष्ठा इत्यपि पाठः.

व्याख्या—इह जगत्या जम्बूद्वीपस्य सर्वतो वक्षयाकारेण व्यवस्थिताया यदुपरितनं चतुर्योजनविस्तारामकं तद्वं तस्मिन् बहुमध्यदेशाग्रे महत्येका परिद्वेषेण जगतीसमाना सर्वरत्नमयी, तद्यथा—मूले वज्रमयी तत उपरिष्ठाद्विष्टरत्नमयी वज्रमयास्तज्जताः सप्तभिः सुवर्णरूप्यमयानि फलकानीत्येवंरूपा वेदिका पद्मवरवेदिका वर्तते, सा च पञ्च धनुःशतानि विस्तीर्णा, अर्धयोजनं गव्यूतद्वयप्रमाणमुद्धिता उच्चैस्त्वेन व्यवस्थिता । उक्तं च—“तीसे णं जगईए उप्पिं बहुमद्भेदसन्नागे एत्थ णं महई एगा पलमवरवेइया पन्नत्ता अरुज्जोयणं उहुं उच्चत्तेणं पंच धणुसयाइं विरुंत्तेणं जगईए समाणा परिकेवेणं सव्वरयणमया” इत्यादि । अथ किमसौ वेदिका पद्मवरवेदिकेति व्यपदिश्यते ? उच्यते—तस्यां वेदिकायां तत्र तत्र प्रदेशे उपरितले उपवेशनतले वेदिकावाहासु वेदिकास्तम्भेषु वेदिकाफलकेषु च सर्वरत्नमयानि शतपत्रसहस्रपत्रादिरूपाणि पद्मानि वर्तन्ते, तेन पद्मवरा पद्मप्रधाना वेदिका पद्मवरवेदिकेति व्यपदेशः । तस्याश्च पद्मवरवेदिकाया वहिर्भागो एको वनखण्डः एको वनखण्डोऽन्तर्भागो (च) । तौ च द्वावपि वनखण्डौ परिद्वेषेण पद्मवरवेदिकासमानौ विष्कम्भेण देशोने द्वे द्वे योजने अर्धतृतीयधनुःशताने द्वे द्वे योजने इत्यर्थः । एकैकस्य वनखण्डस्यान्तर्बहुसमरमणीयो यो भूमिभागः स पञ्चविधैर्मणिभिः तद्यथा—पीतवर्णैः कृष्णवर्णैर्नीलवर्णैर्हार्दिवर्णैः शुक्लवर्णैश्च तृणैरपि यथायोगं नानावर्णैर्नयनविलोकनीयकान्तित्रिरुपशोचिताः, तेषां च मणीनां तृणानां च गन्धः कर्पूरकस्तूरिकादिगन्धादतीव घ्राणमनःप्रह्लादकारी, स्पशोऽपि शिरीषकुसुमसञ्चयादप्यतीव सुकुमारः, तृणानामपि पूर्वोदिदिग्विदिक्संभ्रवैर्वायुभिर्मन्दं मन्दं

प्रकल्पमानानां तन्निवासिदेवजनपुष्ट्यानुभावतः सुनिपुणशिष्टिपजनयाद्यमानवेणुवीणामृदङ्गध्वनेरपि श्रुति-
 मनोनिर्वृत्तिकरः शब्दः प्रादुर्भवति । एवं चूतैश्च मणितृणैरुपशोत्रिते बहुसमरमणीये ऋजागे तत्र तत्र
 प्रदेशे तपनीयमयतटा वज्रमयपार्श्वार्थाः सुवर्णरजतमयवायुकाः सुलोत्तारानामणिनिवद्धतीर्थाः परमसु-
 गन्धिशतपत्रसहस्रपत्रादिसंकीर्णाः शीतलपरमास्वादजलशालिन्यः पुष्करिण्यो वर्तन्ते । तासां च पुष्क-
 रिणीनां प्रत्येकं चतसृषु दिक्षु नानामणिमयस्तम्भानि तोरणानि, तेषां च तोरणानामुपर्युत्तरङ्गरूपे फलके
 नानामणिमयानि स्वस्तिकश्रीवत्सप्रचृतीन्यष्टावष्टौ मङ्गलानि । किंच तेषां तोरणानामुपरि बहवो वज्रमया
 दण्डाः कृष्णचामरध्वजा नीलचामरध्वजा लोहितचामरध्वजा हरितचामरध्वजाः शुक्लचामरध्वजाः,
 तथा तेषां तोरणानामुपरि यथास्थानं सर्वरत्नमयानि वृत्राणि, पताकातिपताका, मधुरध्वनयः कुञ्ज-
 षिटकाः, श्रूयांस उत्पलहस्ताः, श्रूयांसः कुमुदहस्तास्तिष्ठन्ति । हस्तशब्दोऽत्र सङ्घातविशेषवाची । तथा
 तयोरेव वनखण्डयोर्मध्ये तत्र तत्र प्रदेशे वज्रमयपार्श्वस्तपनीयतलाः सुवर्णरजतमयवायुकाः स्वज्वल-
 संपूर्णाः शतपत्रसहस्रपत्रसंश्लेषमध्यभागा लोचनानामानन्ददायिन्यो दीर्घिका अत्र तिष्ठन्ते । सरांसि च
 तत्र तत्र प्रदेशे श्रूयांसि यथोक्तगुणसमन्वितानि सन्ति । तथा तत्र प्रदेशे बहवः क्रीडापर्वताः, एकैकस्य
 च क्रीडापर्वतस्योपरि महानैकैकः प्रासादः, तेषु च प्रासादेषु मध्ये प्रत्येकमैकैकमासनं, केवलं क्वचिञ्चसा-
 सनं क्वचिज्जरासनं क्वचित् कौञ्चासनं क्वचिज्ज्रासनं क्वचित्पद्मासनं क्वचिन्मकरासनं क्वचित्सिंहासनमि-
 त्यादि । तथा तत्र तत्र प्रदेशे बहूनि सर्वरत्नमयानि नानाप्रकाराणि गृहाणि, तद्यथा—क्वचित्कदलीगृहं

क्वचित्केतकीगृहं क्वचिद्वृष्टतागृहं क्वचित्प्रेक्ष्यणकगृहं क्वचिन्मज्जनकगृहं क्वचित्प्रसाधनकगृहं क्वचिज्जर्जगृह-
मित्यादि । एतेषां च गृहाणामन्तः प्रत्येकमेकैकसङ्ख्याकानि तन्निवासिदेवजनयोग्यानि सर्वरत्नमयानि
नानाप्रकाराणि हंसासनगरुहासनप्रच्युतीन्यासनानि, तथा तत्र तत्र प्रदेशे सर्वरत्नमया ज्यूयांसो मरुपाः,
तद्यथा—क्वचिज्जातीमरुपः क्वचिन्मालतीमरुपः क्वचिन्महिकामरुपः क्वचिन्नवमहिकामरुपः क्वचि-
न्मृगीकामरुपः क्वचिह्वयामलतामरुप इत्यादि । एतेषु च मरुपेषु मध्ये ज्यूयांसो नयनविद्योचनीया
नानासंस्थानाः शिलापट्टकाः, तद्यथा—कोऽपि हंसासनसंस्थितः कोऽपि गरुहासनसंस्थित इत्यादि, ते च
सर्वेऽपि कनकमयाः । एतेषु च क्रीनापर्वतेषु गृहेषु मरुपेषु च समुपार्जितजन्मान्तरपुण्यकर्मोपचया बहवो
वानमन्तरा देवा देव्यश्च यथासुखमासते शेरते निर्बीदन्ति क्रीरुन्तीति ॥ १५ ॥

साम्प्रतमतिदेशेन सर्वेष्वपि वीपसमुद्गेषु जगत्यादीन् प्रतिपादयति—

एषुहिं परिखित्ता, दीवससमुदा हवंति सव्वे वि ।

व्याख्या—एतैर्जगतीतदुपरिवेदिकावनखण्डैः परिद्विष्टाः सर्वेऽपि वीपसमुद्रा ज्वन्ति, तथाहि—
सर्वेऽपि लवणादयः समुद्राः स्वयंभूरमाणसमुद्रपर्यवसानाः सर्वेऽपि च धातकीखण्डादयो वीपाः स्वयंभूरम-
ण्णवीपपर्यन्ताः प्रत्येकं पद्मवरवेदिकावनखण्डमण्डितशिरोभागया जगत्या परिवेष्टिता वर्तन्ते ॥

सम्प्रति जम्बूद्वीपे एव जगत्या द्वारप्रतिपादनार्थं गाथापथ्यार्धमाह—

चत्तारि दुवारा पुण, चउद्विसिं जंबूद्विवस्स ॥ १६ ॥

व्याख्या—पुनःशब्दो वाच्यत्रेदे, धाराणि पुनर्जम्बूद्वीपस्य पूर्वादिषु चतसृषु दिक्षु प्रत्येकमेकैकधार-
 चावेन सर्वसङ्ख्यया चत्वारि धाराणि भवन्ति । तद्यथा—मेरुमपेक्ष्य एकं पूर्वस्यां दिशि एकमपरस्यामेकं
 दक्षिणस्यामेकमुत्तरस्यामिति ॥ १६ ॥

सम्प्रत्येतेषामेव धाराणां विस्तारादिप्रमाणप्रतिपादनार्थमाह—

चतुर्जोयणविच्छिन्ना, अष्टेव य जोयणाश्च चिच्छिन्ना ।

उत्तमत्तं त्रि कोसकोसं, कुड्डा बाहूद्वत्तं तेषां ॥ १७ ॥

व्याख्या—चत्वार्यपि धाराणि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि योजनानि विस्तीर्णानि, अष्टावटौ च योज-
 नानि उद्विञ्चान्मुञ्चानीत्यर्थः । तथा तेषां धाराणां मध्ये एकैकस्य धारस्य उत्तमत्तं उत्तमत्तं उत्तमत्तं पार्श्वयोर्ध-
 देकैकं कुड्डं, कुड्डे धारशाखापरपर्याये बाहूद्वयतः पृथुत्वेन क्रोशं क्रोशं भवतः । क्रोशं क्रोशमित्यत्र च
 “कालाध्वन्नाचदेशं वा कर्म चाकर्मणां” (सिद्धहेम०१-१-१३) इति द्वितीया । इह यत एकैकस्य धारस्यै-
 कैका धारशाखा क्रोशक्रोशप्रमाणपृथुत्वा धारं धारं च चतुर्जोजनविस्तारं, अतः सामस्येनैकैकं धारं परि-
 ज्ञाव्यमानं अर्धपञ्चमयोजनप्रमाणपृथुत्वमवसेयम् ॥ १७ ॥

१ उद्विञ्चा इत्यपि पाठः.

सम्यति कस्यां दिशि किं नामधेयं धारमित्येतन्निरूपणार्थमाह—
 पुत्रेण होह विजयं, दाहिणत्वं होह वेजयंतं तु ।
 अवरैणं तु जयंतं, अवराराश्य उत्तरे पासे ॥ १७ ॥

व्याख्या—मेरोः पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि पञ्चचत्वारिंशद्योजनसहस्राण्यतिवाह्यं लवणसमुद्रपूर्वजागमधि-
 कृत्यापरस्यां दिशि यद्यत्तते शीताया महानद्या उपरिष्ठाद्धारं तद्विजयं विजयनामधेयमवसेयं । तथा मेरुमेवा-
 वधीकृत्य दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि पञ्चचत्वारिंशद्योजनसहस्राण्यतिक्रम्य लवणसमुद्रदक्षिणजागमधि-
 कृत्योत्तरस्यां दिशि यद्यत्तते धारं तदेजयन्तं विजयन्तनामकं । तथा मेरोरपरस्यां पश्चिमायां दिशि पञ्चच-
 त्वारिंशदेव (तमेव) योजनसहस्राण्यतिक्रम्य लवणसमुद्रपश्चिमजागमधिकृत्य पूर्वस्यां दिशि शीतोदाया
 महानद्या उपरिष्ठाद्यदस्ति धारं तज्जयन्तं जयन्ताचिधं । मेरोः पुनरुत्तरस्यां दिशि पञ्चचत्वारिंशद्योजन-
 सहस्राण्यतिक्रम्य लवणसमुद्रोत्तरजागमपेक्ष्य दक्षिणस्यां दिशि यदस्ति धारं तदपरालितमपरालितसंज्ञं ।
 अमूनि च धाराणि चूम्यन्तःप्रदेशे वज्रमयानि, चूमैरूर्ध्वं रिष्टरत्नमयानि, सर्वत्रापि च स्तम्भा वैडूर्य-
 मयाः, पञ्चविधमणिरत्ननिर्मापितं कोट्टिमत्वं, हंसगर्जाख्यरत्नात्मिका देहहयो, गोमेधाञ्चिधरत्नमया
 इन्धकीलका, धारशाखा लोहिताख्यरत्नमयः, कपाटानि वैडूर्यरत्नमयानि, वज्रात्मिकाः परिधाः ।

१ गोमेदापरनाम.

अग्नीषां च धाराणां प्रत्येकं यत्तोरणाद्युपवर्णनं तज्जीवाग्निगमादिशास्त्रतोऽवसेयं, इह तु ग्रन्थगौरवञ्च-
यान्न क्रियते ॥ १७ ॥

साम्प्रतमेतेषां धाराणामधिष्ठातारो ये देवास्तेषां स्वरूपमग्निधित्सुमाह—

पलिर्भवमच्छिद्या, सुरगणपरिवारिया सदेवीया ।

एषु दारनामा, वसन्ति देवा महद्दीया ॥ १८ ॥

व्याख्या—एतेषु अनन्तरोक्तस्वरूपेषु विजयादिषु धारेषु देवा वसन्तीति योगः । कथञ्चूतास्त इत्याह—
पट्योपमस्थितिकाः पट्योपमं स्थितिर्येषां ते पट्योपमस्थितिकाः पट्योपमप्रमाणानुःस्थितयः इत्यर्थः । तथा
सुरगणपरिवारिता इति सुरा देवाः, ते च व्यन्तरा अवगन्तव्याः, तानेव प्रति तेषामाधिपत्यसंज्ञवात्,
तेषां गणः समूहः तेन परिवारिताः सुरगणपरिवारिताः, यदिवा सुरगण एव परिवारः सुरगणपरिवारः,
स संजातो येषां ते सुरगणपरिवारिताः, तारकादिदर्शनादितप्रत्ययः, ते हि प्रत्येकं चतुर्णामिन्द्रसामानि-
कदेवसहस्राणां तिसृणां पर्यदां सप्तानामनीकानां सप्तानामनीकाधिपतीनां पोरुशानामात्मरक्षकदेवसह-
स्राणामन्येषामपि स्वस्वविजयाद्यग्निधानराजधानीवास्तव्यानां ऋथसां वानमन्तराणां देवानां देवीनां
चाधिपतय इति भवन्ति ते सुरगणपरिवारिताः । तथा सह देवीभिः वर्तन्ते इति सहदेवीकाः, तत्रादपी-

१ सदेवीकाः इति मूळानुसारेण साधु-

यानपि वानमन्तरो देव्या सह वर्तत इति न देवीमात्रप्रतिपादने विशेषणं फलवदिति सामर्थ्यात् प्रत्येकं
 चतसृजिरग्रमहिषीञ्चिः सपरिवाराञ्चिर्देवीञ्चिः सह वर्तन्त इति षष्टव्यं, तथा प्रवचने प्रतिपादनात् ।
 किंनामानस्त इत्याह—धारनामानः धाराणामिव नामानि येषां ते तथा, किमुक्तं प्रवति ? यान्येव धारा-
 णां विजयादीनि नामानि तान्येव यथाक्रमं धाराधिपतीनां देवानामपि, देवाञ्चिधानवशतो धाराणाम-
 चिधानप्रवृत्तेः, तथाहि—यो यः पूर्वधारधिपतिरुपद्यते देवः स स तत्संबन्धिञ्चिरिन्ध्रसामानिकादि-
 चिर्देवैर्विजयो विजय इत्याहूयते, तत्स्थितिप्रतिपादके कष्टपुस्तके तथाऽञ्चिधानात्, ततोऽस्य धारस्य
 विजयनामा देवोऽधिपतिरिति धारमपि विजयमित्यञ्चिधीयते । एवं शेषाण्यपि धारनामानि जावनी-
 यानि । न चैतदनार्थं, यत लक्तं जीवाञ्चिगमे—“से केण्णेणं चंते एवं बुच्चइ विजयदारे इति ? गोयमा !
 विजए णं दारे विजयनामं देवे महिह्ठीए महच्छुइए महावले महायसे महासोस्के पडिउवमछिइए परिव-
 सति, से णं तत्थ चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं चउण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं
 सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं अणियाहिवइणं सोत्तसण्हं आयरस्सियसहस्सीणं विजयस्स दारस्स विजयाए
 रायहाणीए अन्नेसिं च बहूणं विजयरायहाणित्थबाणं देवाणं देवीए य आःहेवच्चं सामित्तं चड्डित्तं मह-
 त्तरगतं आणइसरसेणवच्चं कारेमाणे पालेमाणे जाव दिवाइं चोगओगाइं शुंजमाणे विहरइ, से एएण-
 णेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ विजयदारे” इति । एवं शेषेष्वपि धारेषु प्रश्ननिर्वचनरूपा आलापका वेदितव्याः ।

तथा महती कञ्चिदेषां ते महञ्चिकाः, महञ्चिकत्वं च यथोक्तसङ्ख्याकानिन्द्रसामानिकादीन् देवान् विजयादीनि दाराणि विजयादिकाश्च नगरीः प्रति स्वामित्वभावात् ॥

अथावगतानि विजयादीनि दाराणि, यास्तु विजयाद्यजिधाना नगर्यस्ताः क वर्तन्ते किंस्वरूपास्ताः ? इत्युच्यते—इह विजयस्य दारस्य पूर्वस्यां दिशि तिर्यगसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रानतिक्रम्यापरस्मिन् जम्बूद्वीपाञ्चिधे द्वीपे द्वादशयोजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे विजयस्य देवस्य विजया नाम राजधानी समस्ति, सा च द्वादशयोजनसहस्राण्ययामविष्कम्भाच्यां सप्तत्रिंशद्योजनसहस्राणि नव शतानि सप्तवत्वारिंशानि ३७५७ किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिह्येण । तस्याश्च राजधान्याः समन्ततः परिक्षेपी सर्वरत्नमयः प्राकारः, स च सार्धानि सप्तत्रिंशद्योजनान्युच्चैस्त्वेन, मूढे विस्तृतः सार्धानि द्वादश योजनानि, मध्ये क्रोशाधिकानि षड् योजनानि, उपरि जागे चार्धक्रोशाधिकानि त्रीणि योजनानि, तस्य प्राकारस्योपरि पञ्चधनुःशतविस्तृतानि क्रोशार्धप्रमाणायामानि देशोनार्धक्रोशोच्चानि सर्वमणिमयानि कपिशिर्षकाणि, तानि च पञ्चवर्णानि, तद्यथा—कानिचित् कृष्णवर्णानि, कानिचिन्नीलवर्णानि, कानिचिद्विह्वोहितवर्णानि, कानिचिद्द्वारिचवर्णानि, कानिचित् (च) शुक्लवर्णानि । तस्याश्च राजधान्या एकैकस्यां वाहायां पञ्चविंशं दाराणां शतं, तानि च दाराणि प्रत्येकं सार्धद्वापष्टियोजनान्युच्चैस्त्वेन एकत्रिंशद्योजनानि सक्रोशानि विष्कम्भतः । तेषां च दाराणामुपवर्णनं यथा जीवाञ्जिगमे तथा प्रतिपत्तव्यं । एकैकस्य च दारस्योपकण्ठमुच्यते पार्श्वयोः प्रत्येकमेकैको महान् पीठः, ते च पीठाः सर्वरत्नमया चाहृद्यतोऽध्वृतीयक्रोशाधिकानि

पञ्चदश योजनानि, सकोशान्येकत्रिंशद्योजनान्यायामविष्कम्भान्यां । तेषां च पीठानामुपरि प्रत्येकमे-
 कैकः प्रासादावतंसकः, ते च प्रासादावतंसका अर्धतृतीयकोशाधिकानि पञ्चदशयोजनान्यायामविष्क-
 म्भान्यां, एकत्रिंशद्योजनानि सकोशान्युच्चैस्त्वेन । तथा एकैकस्य द्वारस्य नातिदूरप्रत्यासन्ने चूत्रागे
 सप्तदश चौमाः प्रासादा वर्तन्ते, तत्र नव नव चौमा मध्यजागे, अष्टावष्टौ तेषां पृष्ठतः । तत्र ये मध्य-
 वर्तिनो नव नव चौमास्तेषामन्तः प्रत्येकं विजयेदेवस्य सिंहासनं, तस्य च सिंहासनस्य परि समन्तात्
 क्रमेणैन्द्रसामानिकादिदेवानां योग्यानि सिंहासनानि, शेषेषु च बहिर्वर्तिष्वष्टस्वष्टसु चौमेषु ग्रामादेषु
 प्रत्येकमेकैकं सिंहासनमिति । तथा तस्या राजधान्या बहिश्चतसृषु दिक्षु पञ्च पञ्च योजनशतान्यतिवा-
 ह्यातिवाह्य परत एकैको वनखण्डः, तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि एको दक्षिणस्यामेकोऽपरस्यामेक उत्तरस्या-
 मेकः । पूर्वस्यां च दिशि वनमशोकवनं, दक्षिणतः सप्तपर्णवनं, पश्चिमायां चम्पकवनं, उत्तरस्यां चूतव-
 नम् । एते च वनखण्डाः प्रत्येक सातिरेकाणि द्वादशयोजनसहस्राण्यायामेन, पञ्च योजनशतानि विष्क-
 म्भतः, प्रत्येकं च प्राकारपरिक्षिप्ताः । तेषां च वनखण्डानां बहुमध्यदेशजागे प्रत्येकमेकैकः प्रासादावतं-
 सकः, ते च प्रासादावतंसकाः प्रत्येकं सार्धषापष्टियोजनान्युच्चैस्त्वेन, सकोशान्येकत्रिंशद्योजनानि विष्क-
 म्भतः, तेषु चान्तः प्रत्येकमेकैकं सिंहासनं । तेषु चैवंचूलेषु प्रासादेषु प्रत्येकमेकैको महर्द्धिकः पट्योपम-
 स्थितिको देवः परिवसति । तत्र पूर्वस्मिन् प्रासादेऽशोकनामा दक्षिणस्मिन् सप्तपर्णः पश्चिमे चम्पक
 उत्तरस्मिन् चूतः, एते च प्रत्येकं स्वस्य वनखण्डस्य स्वकीयानां स्वकीयानां सामानिकदेवानां स्वकीयानां

स्वकीयानामग्रमहिषीणां स्वकीयानां स्वकीयानां पर्वदां स्वकीयानां स्वकीयानामनीकानामनीकाधिपती-
नामात्सरद्वकदेवानामाधिपत्यमुपयुञ्जते ।

तस्याश्च राजधान्या अन्तर्वहुसमरमणीये ऋमिन्नागे शुष्कजाम्बूनदमयः पीठिकावन्धो वर्तते, स च
षादश योजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्यां, त्रीणि योजनसहस्राणि सप्त शतानि पञ्चनवतानि किञ्चिद्विशो-
पाधिकानि परिद्वेषतो, गव्यूतार्थं वाहय्यतः । स चैकया पद्मवर्षेदिकया तत्पृष्ठवर्तिना चैकेन वनखर्णेन
सर्वतः समन्तात् परिद्विष्टः । तस्य च पीठिकावन्धस्य चतसृषु दिक्षु प्रत्येकमेकैकं त्रिसोपानमवतरणो-
त्प्लवनघारं, एकैकस्य च द्वारस्य पुरत एकैकं तोरणं, तोरणवर्णकः प्रागुक्तपुष्करिणीतोरणकवज्जावनीयः ।
तस्य च पीठिकावन्धस्य मध्ये बहुसमरमणीये ऋमिन्नागे महानेकस्तपनीयमयः प्रासादावतंसकः, स सार्ध-
षापट्टियोजनान्युच्चैस्त्वेन सक्रोशान्येकत्रिंशद्योजनान्यान्यायामविष्कम्भाभ्यां । तस्य च प्रासादस्यान्तर्वहुम-
ध्यदेशाग्रे महत्येका सर्वरत्नमयी मणिपीठिका, सा च योजनप्रमाणायामविष्कम्भा गव्यूतषट्पचाहृदया ।
तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि महदेकं विजयदेवयोग्यं सिंहासनं, तच्चेन्द्रसामानिकादिदेवयोग्यैः सिंहा-
सनैः परिवृतम् । स चैप मूलप्रासादावतंसक्रोऽन्यैश्चतुर्भिः प्रासादावतंसकैर्मूलप्रासादापेक्षयाऽर्धप्रमाणया-
मविष्कम्भोच्चैस्त्वैः समन्ततः परिद्विष्टः, तेषु च प्रासादावतंसकेषु मध्ये प्रत्येकमेकैकं सिंहासनं । तेषु
च चत्वारः प्रासादावतंसकास्तदन्यैश्चतुर्भिः प्रासादैस्तदपेक्षयाऽर्धायामविष्कम्भोच्चत्वैः परिवृताः, तेष्वपि

मध्ये प्रत्येकमेकैकं सिंहासनं । तेऽपि च चत्वारः प्रासादास्तदर्धप्रमाणैरन्यैश्चतुर्भिः प्रासादैः परिद्विष्टाः ।
तेष्वपि चान्तः प्रत्येकमेकैकं सिंहासनम् ।

तस्य च मूलप्रासादादावतंसकस्योत्तरपूर्वस्यां दिशि विजययोग्या सर्वरत्नमयी दिव्याङ्गनासङ्घपरिकीर्णा
निरन्तरप्रवृत्तमानदिव्यनाटकमनोहरा सुधर्मा नाम सन्ना । सा चार्धानि द्वादश योजनान्यायामेन, सक्तो-
शानि षड् योजनानि विष्कम्भतः, नव योजनान्युच्चैस्त्वेन । तस्याश्च सुधर्मायाः सन्नायास्त्रीणि द्वाराणि, सक्तो-
तद्यथा—एकं द्वारं पूर्वस्यां दिशि, एकमुत्तरस्यां, एकं दक्षिणस्यामिति । तानि च द्वाराणि प्रत्येकं द्वे द्वे
योजने उच्चैस्त्वेन, एकैकं योजनं विष्कम्भतः । तेषां च पुरतः प्रत्येकमेकैको मुखमण्डपः, ते च मुखम-
ण्डपा उत्तमतपनीयमयचन्द्रोदयाः प्रत्येकं सार्धानि द्वादश योजनानि दैर्घ्येण, सक्तोशानि षड् योजनानि
विष्कम्भतः, सातिरेके द्वे योजने उच्चैस्त्वेन । तेषां च मुखमण्डपानां पुरतः प्रत्येकमेकैकः प्रेक्षागृहम-
ण्डपः, तेऽप्युत्तमतपनीयमयचन्द्रोदयाः प्रमाणतोऽपि मुखमण्डपतुल्या वेदितव्याः । तेषां च प्रेक्षागृह-
मण्डपानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकमेकैका मणिपीठिका । ताश्च मणिपीठिकाः प्रत्येकमर्धयोजनवाहद्वया
योजनप्रमाणायामविष्कम्भाः । तासां च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं सिंहासनं । तेषां च प्रेक्षागृहमण्ड-
पानां पुरतः प्रत्येकमेकैका द्वियोजनायामविष्कम्भवाहद्वया सर्वमणिसमुदयात्मिका मणिपीठिका । तासां
च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकमेकैकः सर्वरत्नमयो देशोनद्वियोजनायामविष्कम्भः परिपूर्णद्वियोजनोच्चश्चै-
त्यस्तूपो वर्तते । तेषां च चैत्यस्तूपानामुपरि प्रत्येकं सर्वरत्नमयान्यष्टावष्टौ मङ्गलकानि । तेषामपि चैत्य-

स्तूपानां प्रत्येकं चतसृषु दिक्षु प्रत्येकमैकैका योजनायामविष्कम्भाऽर्धयोजनवाहृत्या मणिपीठिका । तासां
 च मणिपीठिकानां चतसृणां चतसृणामुपरि स्तूपान्निमुखाश्चतस्रश्चतस्रो जिनप्रतिमाः, तद्यथा-कृषत्रो
 वर्धमानश्चन्द्राननो वारिसेन(पेण)श्च । तेषां च चैत्यस्तूपानां पुरतः प्रत्येकमैकैका मणिपीठिका द्वियो-
 जनायामविष्कम्भा योजनप्रमाणवाहृत्या । तासां च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकमैकैकोऽष्टयोजनोच्छ-
 यश्चैत्यवृद्धः, ते च सर्वेऽपि प्रत्येकं सर्वरत्नमयाः, तद्यथा—वज्रमयमूला रिष्टरत्नमयविपुलकन्दा वैडूर्य-
 रत्नमयस्कन्धाः सुजातजातरूपविशालशाखा नानाविधमणिरत्नमयमनोहारिप्रशाखास्तपनीयमयपत्रवृन्ता
 वैडूर्यरत्नात्मकपत्रसङ्घाता जाम्बूनदमयसुकुमालकोमलपल्लवाङ्कुरवरा विचित्रमणिरत्नमयसुरत्रिकुसुमफल-
 चरनमितशाखायाः । ते च चैत्यवृद्धाः प्रत्येकं तिलकचन्दनार्जुनप्रचूर्तिनानाप्रकारैस्तरुभिः परिवृताः ।
 तेषामपि च चैत्यवृद्धाणां पुरतः प्रत्येकमैकैका योजनप्रमाणायामविष्कम्भाऽर्धयोजनवाहृत्या मणिपीठिका,
 तासां च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकमैकैको महेन्द्रध्वजः, ते च महेन्द्रध्वजाः प्रत्येकमष्टयोजनोन्नया
 अर्धक्रोशविष्कम्भा वज्रमया वातोद्भूयमानवैजयन्तीपताका भृशनातिवृत्रकलिताः, तेषामपि च महेन्द्रध्व-
 जानां पुरतः प्रत्येकमैकैका नन्दापुष्करिणी, ताश्च प्रत्येकं सार्धद्वादशयोजनायामाः क्रोशाधिकषड्भूयोजन-
 विष्कम्भा दशयोजनप्रमाणोद्घाः प्रत्येकमेव च पद्मवरवेदिकया वनखण्डेन च परिद्विष्टाः ।

तस्यां च सुधर्मायां सत्रायां पुष्पदामपीठिकाः षड्सहस्रसङ्ख्याः, तत्र द्वे सहस्रे पूर्वस्यां दिशि द्वे
 पश्चिमायामेकं सहस्रं दक्षिणस्थामेकमुत्तरस्याम् । ताश्च सर्वा अपि सुवर्णरूप्यमयफलकनिवन्धाः, तेषु च

फलकेषु वज्रमया नागदन्ताः, नागदन्तेषु च द्वाब्जमानानि सुरचिगन्धीनि मनोहराणि पुष्पदामानि ।
 तस्यां सुधर्मायां सत्रायां धूपवासपीठिका अपि षट्सहस्रसङ्ख्याः, तत्रापि द्वे सहस्रे पूर्वस्यां दिशि द्वे
 पश्चिमायामेकं सहस्रं दक्षिणस्यामेकमुत्तरस्यां, ता अपि धूपवासपीठिकाः समस्ता अपि सुवर्णरूप्यमय-
 फलककवचिताः, तेषु च फलकेषु वज्रमया नागदन्ताः, तेष्वपि च नागदन्तेषु वज्रमयानि सिक्ककानि,
 तेषु च सिक्ककेषु वज्रमय्यो निरन्तरं धूपमुञ्जिरन्त्यो धूपघटिकाः । तथा तस्याः सुधर्मायाः सत्राया बहुम-
 ध्यदेशत्रागे महत्येका वियोजनायामविष्कम्भा योजनवाहत्या सर्वमणिमयी पीठिका, तस्याश्च मणिपी-
 ठिकाया उपरि महानेको वज्रमयो माणवकान्निधश्चैत्यस्तम्भः, स च सार्धसप्तयोजनान्युच्चैस्त्वेन क्रोशार्ध-
 वाहृत्यतः क्रोशार्धं विष्कम्भेण, तस्य च माणवकस्तम्भस्योपरिष्टादधश्च प्रत्येकं षट् षट् क्रोशान् विहाय
 शेषेष्वर्धपञ्चमेषु योजनेषु बहूनि सुवर्णरूप्यमयानि फलकानि वर्तन्ते, तेषु च फलकेषु प्रत्येकं वज्रमया
 नागदन्ताः, तेषु च नागदन्तेषु वज्रमयानि सिक्ककानि, तेषु च सिक्ककेषु गोलाकारा वज्रमयाः समुज्जकाः,
 तेषु च समुज्जकेषु जिनसक्थीनि निक्षिप्तानि तिष्ठन्ति, यानि विजयस्य देवस्यान्येषामपि बहूनां वानम-
 न्तराणां देवानां देवीनां च कट्याणं मङ्गलमिति पूजनीयानि । तस्य च माणवकचैत्यस्तम्भस्य पूर्वस्यां दिशि
 महत्येका योजनप्रमाणायामविष्कम्भाऽर्धयोजनवाहत्या मणिपीठिका, तस्या उपरि महदेकं सिंहासनम् ।
 तस्यैव च माणवकचैत्यस्तम्भस्य पश्चिमायामपि दिशि योजनप्रमाणायामविष्कम्भा क्रोशद्यवाहत्या
 महत्येका मणिपीठिका, तस्या उपरि महदेकं सुवर्णमणिमयं देवशयनीयं । तस्य च देवशयनीयस्योत्तरस्यां

दिशि महानेक इन्द्रध्वजः, तस्य चेन्द्रध्वजस्य पश्चिमायां दिशि महानेकः प्रहरणकोशः, तत्र च परिघर-
 लप्रमुखानि नानारूपाणि प्रहरणानि । तस्याश्च सुधर्मायाः सत्राया उत्तरपूर्वदिशि महदेकं सिद्धायतनं
 सुधर्मासत्रातुल्यायामविष्कम्भपरिमाणं, तस्य च सिद्धायतनस्य बहुमध्यदेशजगे द्वियोजनायामविष्कम्भोच्चत्वो
 योजनवाहद्वया महत्येका मणिपीठिका, तस्या उपरि सर्वरत्नमयो द्वियोजनप्रमाणाणायामविष्कम्भोच्चत्वो
 महानेको देवहृन्दकः, तस्मिंश्च देवहृन्दके जिनप्रतिमानामष्टोत्तरं शतं । तस्य च सिद्धायतनस्योत्तरपूर्वस्यां
 दिशि महत्येका उपपातसत्रा, सा च सुधर्मासत्रेव वेदितव्या, तस्यां चोपातसत्रायामन्तर्वहुसमरमणीये
 ऋभिन्नागे योजनायामविष्कम्भाऽर्धयोजनवाहद्वया महत्येका मणिपीठिका, तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि
 महदेकं देवशयनीयं, यत्र विजयदेवस्योपपातो भवति । तस्या अप्युपपातसत्राया उत्तरपूर्वस्यां दिशि महा-
 नेको इदो वर्तते, स च प्रागुक्तनन्दानुष्करिणीतुल्यायामविष्कम्भोर्ध्वपरिमाणः पञ्चवरवेदिकया वनख-
 एनेन च समन्ततः परिच्छिप्तः । तस्यापि च इदस्योत्तरपूर्वस्यां दिशि महत्येकाऽत्रियेकसत्रा, तस्याश्चात्रियेकस-
 त्राया बहुमध्यदेशजगेऽर्धयोजनवाहद्वया योजनप्रमाणायामविष्कम्भो सर्वमणिमयी महत्येका मणिपीठिका,
 तस्या उपरि महदेकं सिंहासनं, यत्र विजयदेवस्यात्रियेकः प्रवर्तते । तस्या अपि चात्रियेकसत्राया उत्तर-
 पूर्वस्यां दिशि महत्येकाऽलङ्कारसत्रा, तस्या अपि अत्रियेकसत्राया इव मध्ये तावत्प्रमाणा पीठिका, तस्या
 उपरि महदेकं सिंहासनं, यत्रोपविष्टो विजयदेवोऽलङ्कियते, तस्या अप्यलङ्कारसत्राया उत्तरपूर्वस्यां दिशि
 महत्येका व्यवसायसत्रा, तस्या अपि मध्ये योजनप्रमाणायामविष्कम्भाऽर्धयोजनवाहद्वया मणिपीठिका,

तस्या उपरि महदेकं सिंहासनं, तत्र चैको विजयदेवसत्कसकदास्थितिप्रतिपादको महान् सुवर्णरूप्यमणि-
मयः पुस्तकः । तस्या अपि व्यवसायसञ्जाया उत्तरपूर्वस्यां दिशि महदेकं द्वियोजनप्रमाणायामविष्कम्भं
योजनप्रमाणवाहृत्यं सर्वरत्नमयं बलिपीठं वर्तते, तस्य बलिपीठस्योत्तरपूर्वस्यां दिशि प्रागुक्तद्वयप्रमाणा
नन्दापुष्करिणीति । यथा चैवंरूपा विजयस्य देवस्य विजयाऽभिधा नगरी तथा वैजयन्तस्य वैजयन्ताऽ-
भिधाना जयन्तस्य जयन्ताऽभिधानाऽपराजितस्यापराजिताऽभिधाना वक्तव्या । नवरं वैजयन्तस्य वैज-
यन्ताद् धाराद् दक्षिणस्यां दिशि तिर्यगसङ्ख्येयान् धीपसमुद्भानतिक्रम्य तस्मिन्नेवापरस्मिन् जम्बूद्वीपे
षादशयोजनसहस्राण्यवगाह्यान्तरे वैजयन्ताभिधाना वक्तव्या । एवमेव जयन्तस्य जयन्ताद्वारात् पश्चि
मायां दिशि, अपराजितस्यापराजिताद्वारात् उत्तरस्यामिति । एवं चूता महर्द्धिका देवा धारेषु परिवसन्ति ॥ १९ ॥

सम्प्रति धाराणामन्तरप्रतिपादनाय करणगाथामाह—

कुड्डुववारपमाणं, अठारसजोयणाद् परिहीए ।

सोहिय चडहि विचत्ते, इणमो दारंतरं होइ ॥ २० ॥

व्याख्या—इह चतुर्णामपि धाराणां प्रत्येकमेकस्य कुड्यस्य धारशालाऽपरपर्यायस्य बाहृत्यं गन्धूतं,
धारणां च विस्तारः प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि योजनानि, ततश्चतुर्बुर्वपि धारेषु सर्वसङ्ख्यया कुड्यधारप्रमा-
णमष्टादश योजनानि, जम्बूद्वीपस्य च परिधिस्त्रिस्रो लक्षाः षोरुश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके

३१६२२७ क्रोशत्रयं ३ अष्टाविंशं धनुःशतं १२० त्रयोदशशुद्धानि एकमर्धाद्भुत्वमिति १३३। अस्माच्च जम्बू-
 द्वीपपरिधेः सकाशात्तानि कुब्जघारपरिमाणञ्चूतान्यष्टादश योजनानि शोधयन्ते, शोधितेषु च तेषु परि-
 धिसत्को योजनराशिरेवंरूपो जातः—तिस्रो लक्षाः पोरुश सहस्राणि द्वे शते नवोत्तरे ३१६२०ए, शेषं
 तथैव । ततो योजनराशेश्चतुर्त्रिंशो ह्रियते, लब्धानि योजनानामेकोनशीतिसहस्राणि विपञ्चाशदधि-
 कानि गव्यूतं चैकं १ए०५३ क्रोश १ । यानि च परिधिसत्कानि त्रीणि गव्यूतानि, तानि धनुस्त्वे(द्वे)न
 क्रियन्ते, लब्धानि धनुषां षट् सहस्राणि, यदपि च परिधिसत्कमष्टाविंशं धनुःशतं तदप्येतेषु धनुषु मध्ये
 प्रद्विष्यते, ततो जातो धनुष्कराशिरैकषष्टिशतानि अष्टाविंशत्यधिकानि ६१२० । एषां चतुर्त्रिंशो
 ह्रियते, लब्धानि धनुषां पञ्चदश शतानि षात्रिंशदधिकानि १५३२ । यान्यपि च परिधिसत्कानि त्रयो-
 दशशुद्धानि तेषामपि चतुर्त्रिंशो ह्रियते, लब्धानि त्रीण्यद्भुत्वानि, यच्चैकमद्भुत्वमुच्चरति तस्याष्टौ यवाः,
 अधाद्भुत्वे च चत्वारो यवा इति मिलिताः सर्वेऽपि यवा षादश, तेषां चतुर्त्रिंशो ह्रियते लब्धास्त्रयो यवाः,
 एतावत्प्रमाणं घारस्य घारस्यान्तरम् । तथा चाह—अष्टादश योजनानि जम्बूद्वीपपरिधेः शोधयित्वा
 शेषस्य राशेश्चतुर्त्रिंशके विचारे कृते इदं वक्ष्यमाणसङ्ख्यं घाराणां परस्परमन्तरं भवति, इति ॥ २० ॥

तदेव साक्षाद्दर्शयति—

अजणासीद्द सहस्सा, वावन्ना अरुजोयणं चूणं ।
 दारस्स य दारस्स य, अंतरमेयं त्रिणि द्विंठं ॥ २१ ॥

व्याख्या—एकोनाशीतिसहस्राणि द्विपञ्चाशानि द्विपञ्चाशदधिकानि योजनानामर्धयोजनं च गव्यू-
तत्रयप्रमाणमूनं किञ्चिद्भूतं किञ्चिद्भूनाष्टपद्यधिकधनुःशतचतुष्टयहीनमित्यर्थः ७७०११२ एतदेतावत्प्र-
माणं दारस्य दारस्यान्तरं विनिर्दिष्टं पूर्वसूरिभिः । तथा चोक्तं जीवाञ्जिगमे—“जम्बूद्वीवस्स एं ञंते
दीवस्स दारस्स य दारस्स य केवइए अवाहाए अंतरे पन्नत्ते ? गोयमा ! अलणसीइ जोयणसहस्साइ
वावन्नं च जोयणाइं देसूणं च अञ्जोयणं दारस्स य दारस्स य अवाहाए अंतरे पन्नत्ते इति ॥ २१ ॥

तदेवं कृता जम्बूद्वीपस्य दारप्ररूपणा, सम्प्रति जम्बूद्वीप एव क्षेत्राणि पर्वताश्चाञ्जिधातुक्रामः
प्रथमत उद्देशेनाह—

वासहरपरिच्छिन्ना, पुष्पावरलवणसागरं फिन्धिया ।

वासा सत्त उ इणमो, वासहरा ठच्च बोधवा ॥ २२ ॥

व्याख्या—अस्मिन् जम्बूद्वीपे वर्षधरैः पर्वतैर्वक्ष्यमाणस्वरूपैर्हिमवदादिभिः परिच्छिन्नानि प्रविचक्र-
स्वरूपाणि पूर्वापरलवणसागरं स्पृष्टानि पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि लवणोदसमुद्रं प्राप्तानि वर्षाणि क्षेत्राणि
चरतादीनि सप्त, तुरेवकारार्थः, सप्तसङ्ख्यान्त्येव अमूनि वक्ष्यमाणस्वरूपाणि बोद्धव्यानि, न केवलं
वर्षाणि किंतु वर्षविजागकारिणो वर्षधराश्च पर्वता हिमवदादयः षट् षट्सङ्ख्या इमे वक्ष्यमाणस्वरूपा
बोद्धव्याः ॥ २२ ॥

तत्र प्रतिज्ञातमर्थं निर्वाहयितुकामो यथोद्देशं निर्देश इतिन्यायात् प्रथमतो वर्षाणि नामत आह—
 ऋरहं हेमवयं ति य, हरिवासं ति य महाविदेहं ति ।
 रम्मय हेरख्वयं, एरावय चैव वासाइं ॥ १३ ॥

व्याख्या—ऋरतं, हेमवतं, इतिशब्दो नामस्वरूपमात्रप्रदर्शने, चः समुच्चये. हरिवर्षं, महाविदेहं, रम्यकं, हैरण्यवतं, ऐरावतमिति वर्षाणि । अमूनि च वर्षाणि अज्ञापकापेक्षया क्रमेण व्यवस्थितानि, तद्यथा—इदं प्रत्यक्षत उपलब्धमानं ऋरतक्षेत्रं, ततः परं हिमवतं, ततः परं हरिवर्षं, ततोऽप्यनन्तरं महाविदेहक्षेत्रं, तदनन्तरं रम्यकं, ततः परं हैरण्यवतं, ततोऽपि परं पर्यन्ते ऐरावतमिति । स्यादेतत्, अमूनि नामानि क्षेत्राणां प्रवृत्तानि किञ्चिन्नमित्तमपेक्ष्य आहोश्चित् यथाकथञ्चित् ? उच्यते—किञ्चिन्निमित्तमपेक्ष्य, तथाहि—अस्मिन् क्षेत्रे ऋरतनामा देवः पट्योपमस्थितिको महाद्युतिवलविभवसंपन्न आधिपत्यं परिपालयति, ततस्तद्योगादिदं ऋरतमिति व्यपदिश्यते । यश्चास्य ऋरतक्षेत्रस्याधिपतिरुत्पद्यते देवः स तत्संबन्धिञ्चिरिन्द्रसामानिकैर्देवैर्ऋरतो ऋरत इति गूयते, तत्स्थितिप्रतिपादके कल्पपुस्तके तथाऽऽजिधानात्, ततो ऋरतदेवयोगतः प्रवाहतोऽनादिसंततिपतितं ऋरतमिति नामास्य क्षेत्रस्य । न चैतद-नार्थं, यत उक्तमागमे—“से केण्छेणं ऋते ! ऋरहे वासे ऋरहे वासे इति ? गोयमा ! ऋरहे देवे महिह्रीए महच्छुए जाव पलिउवमविईए परिवसइ, से एएण्छेणं गोयमा ! एवं बुञ्चइ ऋरहे वासे” इति ।

तथा हिमवतोरिदं हैमवतं, तथाहि—बुध्वहिमवतो महाहिमवतश्चापान्तराले तत्क्षेत्रं, ततो घान्या-
मपि तान्यां यथाक्रममुन्नयोर्दक्षिणोत्तररूपयोः पार्श्वयोः कृतसीमापर्यन्तमिति भ्रवति तयोः संवन्धि ।
यदिवा हेम सुवर्णं तज्जनेभ्य आसनप्रदानादितया प्रयच्छति । अथवा दर्शनमनोहारितया सततं जनेभ्यो
हेम प्रकाशयति, तथाहि—वहवस्तत्र युगलधार्मिकाणां मनुष्याणामुपवेशनशयनादिरूपोपन्नोगयोग्याः
कनकमयाः शिलापट्टकाः सन्ति, पश्यन्ति च ते युगलधार्मिकास्तत्र तत्र प्रदेशे मनोहारिणो हेममयान्निवे-
शान्, ततो हेमं प्रचूतं प्रशस्यं नित्ययोगि वाऽस्यास्तीति हेमवत्, हेमवदेव हैमवतमिति, प्रज्ञादेराकृति-
गणतया “प्रज्ञादिभ्यः” (सि० हे० १-२-१६५) इति स्वार्थेऽण् प्रत्ययः, यदि वा हैमवतनामा देवः पद्यो-
पमस्थितिकस्तत्राधिपत्यं परिपालयति तेन तद्योगात् हैमवतमिति व्यपदिश्यते । लकं च—“से केण्छेणं
जंते एवं बुच्चइ हेमवए वासे हेमवए वासे ? इति, गोयमा ! बुध्वहिमवंतमहाहिमवंतेहि वासहरपव्वएहि
उहृतो समवगूढे निच्चं हेमं दलयति निच्च हेमं पगासइ हेमवए य इत्थ देवो जाव पव्विठंमविइए परि-
वसति, से एएण्छेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ हेमवए वासे हेमवए वासे” इति ।

तथा हरिशब्देन सूर्यं लच्यते शीतांशुश्च, तत्र केचिन्मनुष्या हरिरिव सूर्यं इवारुणात्रासाः केचित्
पुनर्हरिवि शीतांशुवि श्वेताः शङ्खदलसन्निकाशाः, ततस्तद्योगात्तत्क्षेत्रं हरय इति व्यपदिश्यते, हरयश्च
तवर्षं च हरिवर्षं, यदिवा हरिवर्षनामा देवस्तत्र पद्योपमस्थितिक आधिपत्यं परिपालयति, तेन तद्यो-
गात्तदपि हरिवर्षं, लकं च—“से केण्छेणं जंते एवं बुच्चइ हरिवासे हरिवासे ? इति, गोयमा ! हरिवासे

एवं वासे मण्ड्या अरुणा अरुणजासा सेया संखदलसंनिकासा हरिवासे य एत्थ देवे महिहिण्ण जाव पलि-
 ज्जवमविईए परिवसति, से एएण्णेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ हरिवासे हरिवासे” इति । यदा च मनुष्ययो-
 गात् हरिशब्दः क्षेत्रे वर्तते तदा स्वप्नावाद्बहुवचनान्तः प्रयुज्यत इति- यदाह तत्त्वार्थमूलटीकाहृत्
 गन्धहस्ती—“हरयो विदेहाश्च पञ्चालादितुह्या” इति ।

तथा महानतिशयेन विकृष्टो गरीयान् देहः शरीरमाजोग इति यावत् येषां ते महाविदेहाः, तथाहि-
 भरतैरावतहेमवतहैरण्यवतहरिवर्षरम्यकवर्षपेक्ष्या महान्तावस्य क्षेत्रस्यायामविष्कम्भौ, प्रतीतश्चायमर्थः
 प्रवचनवेदिना, वक्ष्यते चाग्रे स्वयमेवाचार्येण, ततो भवति तत्क्षेत्रं महाविदेहम् । अथवा महान्—अति-
 शयेन विकृष्टो गरीयान् देहः शरीरं कलेवरं येषां ते महाविदेहास्तत्रत्या मनुष्याः, तथाहि—तत्र विजयेषु
 सर्वेष्वपि सर्वदैव पञ्चधनुःशतप्रमाणेभ्यः देवकुरुरत्तरकुरुषु तु त्रिगव्यूतोन्नया मनुष्याः, ततो महाविदे-
 हमनुष्ययोगात्तदपि क्षेत्रं महाविदेहाः, महाविदेहशब्दश्च स्वप्नावाद्बहुवचनान्तः, एतच्च प्रागेवोक्तं, ततो
 बहुवचनेन व्यवह्रियते, दृश्यते च क्वचिदेकत्रचनान्तोऽपि, तदपि प्रमाणं, पूर्वमहर्षिचिन्तस्था प्रयोगकर-
 णात् । यद्विवा महाविदेहनामा देवः पट्योपमस्थितिकस्तत्राधिपत्यं परिपालयति, तेन तद्योगान्महा-
 विदेह इति । उक्तं च—“से केण्णेणं जंते एवं बुच्चइ महाविदेहे वासे महाविदेहे वासे ? इति, गोयमा !
 महाविदेहे णं वासे जरहेरचयेहेमवयहिरस्यवयहरिवासरम्मत्रांसंहितो आयामविस्संजेणं संगणपरिषाहेणं
 विञ्चिन्नतरागे चैव विपुलतरागे चैव महन्तरागे चैव सुप्पमाणतरागे चैव महाविदेहा एत्थ मण्ड्या परिब-

संति, महाविदेहे य एत्थ देवे महिहिण्णुए महच्छुण्णुए जाव पखिर्जवमविर्इए परिवसइ, से एएण्णेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ महाविदेहे वासे महाविदेहे वासे इति ।

तथा रम्यते क्रीड्यते नानाविधैः कल्पपादपैः सुवर्णमणिलचितैश्च तैस्तैः प्रदेशैरतिरमणीयतया रति-
विषयतां नीयते इति रम्यं, रम्यमेव रम्यकं । यदिवा रम्यकनामा देवस्तत्र पद्योपमस्थितिक आधिपत्यं
परिपाद्यति, तेन तद्योगात् रम्यकमिति व्यवह्रियते. उक्तं च—“से केण्णेणं ऋते ! एवं बुच्चइ रम्मए
वासे रम्मए वासे ? इति, गोयमा ! रम्मगवासे णं रम्मे रम्मए रमण्णिजे रम्मए य एत्थ देवे जाव परि
वसइ, से एएण्णेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ रम्मए वासे रम्मए वासे” इति ।

तथा रुक्मी शिखरी च एतौ छावपि पर्वतौ यथाक्रमं रूप्यसुवर्णमयौ, यच्च यन्मयं तत्र तद्विद्यते,
हिरण्यं सुवर्णमिति चानर्थान्तरं, ततो हिरण्यं सुवर्णं विद्यते यस्यासौ हिरण्यवान् शिखरी पर्वतः, तस्येदं
हैरण्यवतं, तथाहि—तत् छात्र्यामपि रुक्मिशिखरिभ्यां पर्वताभ्यां यथाक्रममुन्नयोर्दक्षिणोत्तररूपयोः
पार्श्वयोः कृतसीमाकं, ततो ऋवति हिरण्यवतः शिखरिणोऽपि संबन्धीति हैरण्यवतं । यदिवा हिरण्यं
जनेज्य आसनप्रदानादितया प्रयच्छति । अथवा दर्शनमनोहारितया तत्र तत्र प्रदेशे हिरण्यं जनेज्यः
प्रकाशयति, तथाहि—बहवस्तत्र मिथुनकमनुष्याणां सुपवेशनशयनादिरूपोपजोगयोग्याः कनकमयाः
शिखापट्टकाः सन्ति, पश्यन्ति च ते मिथुनकमनुष्यास्तत्र तत्र प्रदेशे मनोहारिणो हिरण्यमयान्निवेशान्,
ततो हिरण्यं प्रभृतं प्रशस्यं नित्ययोगि चास्यास्तीति हिरण्यवत्, हिरण्यवदेव हैरण्यवतं, स्वार्थेऽण्

प्रत्ययः । यदिवा हैरण्यवतनामा तत्र देवः पश्योपमस्थितिक आधिपत्यं परिपालयति, तेन तद्योगात् हैरण्यवतमित्यभिधीयते. उक्तं च—“से केण्ठेणं जंते ! एवं बुच्चइ हेरखवए वासे हेरखवए वासे ? इति, गोयमा ! हेरखवए णं वासे रुप्पिसिहरीहिं वासहरपबएहिं इहतो समवगूढे निच्चं हिरखं दळयति निच्चं हिरखं पयासइ हेरखवए य एत्थ देवे जाव परिवसइ, से एएण्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ हेरखवए वासे हेरखवए वासे” इति ।

तथा ऐरावते क्षेत्रे ऐरावतनामा देवः पश्योपमस्थितिकः परिवसति, तेन तद्योगादैरावतमिति तल्पसिञ्चं. तथा चोक्तं—“से केण्ठेणं जंते ! एवं बुच्चइ एरवते वासे एरवते वासे ? इति, गोयमा ! एरावते नामं देवे जाव पळिउवमळिइए परिवसइ, से एएण्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ एरवते वासे एरवते वासे” इति ॥ ३३ ॥

सम्प्रति वर्षधरावामत आह—

हिमवंत महाहिमवंत—पवया निसहनीलवंता य ।
रुप्पी सिहरी एए, वासहरगिरी मुण्येयवा ॥ ३४ ॥

व्याख्या—एते गाथायामुपन्यस्ता वर्षधरा वर्षधररूपा गिरयः पर्वता ज्ञातव्याः । क इत्याह—हिमवान्, पदैकदेशे पदसमुदायोप चारात् छुह्वहिमवान्, महाहिमवान्, निपधो, नीलवान्, रुक्मी, शिव-

रीति, एते च षरुपि वर्षधरपर्वताः प्रज्ञापकापेक्षया क्रमेण व्यवस्थिता वेदितव्याः । तथाहि—एतद्वेत्र-
निवासिनं प्रज्ञापकमपेक्ष्योत्तरतः प्रथमतो वर्षधरः बुद्धहिमवान्, तदनन्तरं महाहिमवान्, ततो निषधः,
तदनन्तरं नीलवान्, ततो रुक्मी, ततः परं शिखरीति । सम्प्रति नाम्नां यथार्थता ज्ञायते—तत्राद्ये
वर्षधरे पर्वते महाहिमवन्तमचलं प्रणिधाय विष्कम्भायामोघोच्चैस्त्वपरिरयाः बुद्धास्तेन बुद्धहिमवान् ।
यदि वा बुद्धहिमवन्नामा तत्र देवः पट्योपमस्थितिक आधिपत्यमुपयुञ्जे, तेन तद्योगात्बुद्धहिमवानजि-
धीयते. उक्तं च—“से केण्ठेणं जंते ! एवं बुच्चइ बुद्धहिमवंते वासहरपवते बुद्धहिमवंते वासहरपवए ?
इति, गोयमा ! महाहिमवंतवासहरपवयं पणिहाय आयामुच्चबुबेहविकंजपरिकेवाइहिं बुद्धतरा भवे
नीयतरा चैव हस्सतरा चैव बुद्धहिमवंते य एत्थ देवे महिह्वीए जाव पडिलवमठिइए परिवसइ, से एए-
ण्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ बुद्धहिमवंते वासहरपवते बुद्धहिमवंते वासहरपवते” इति ।

तथा बुद्धहिमवन्नामानं प्रथमं वर्षधरमपेक्ष्य द्वितीये वर्षधरपर्वते आयामविकम्भोघेधोच्चैस्त्वपरिरया
अतीव महत्तरा महाहिमवन्नामा च देवस्तत्र पट्योपमस्थितिक आधिपत्यं परिपालयति तेन तद्योगतो
महाहिमवानिति व्यपदिश्यते. तथा चोक्तं—“से केण्ठेणं जंते ! एवं बुच्चइ महाहिमवंते वासहरपवए
महाहिमवंते वासहरपवए ? इति, गोयमा ! बुद्धहिमवंतं वासहरपवयं पणिहाय आयामुच्चबुबेहविकंजप-
रिक्केवा महंततरा चैव दीहतरा चैव महाहिमवंते य एत्थ देवे महिह्वीए जाव पडिलवमठिइए परिव-
सति, से एएण्ठेणं गोयमा एवं बुच्चइ महाहिमवंते वासहरपवए महाहिमवंते वासहरपवए” इति ।

तथा नितरां सहते स्कन्धे पृष्ठे वा समारोपितं चारमिति निषधो वृषजः, पृषोदरादित्वादिष्टरूपनिष्पत्तिः । तत्र तृतीये वर्षधरे पर्वते ऋग्सि निषधाकाराणि कूटानि वर्तन्ते, यदिवा निषधनामा देवस्तत्र पद्योपमस्थितिक आधिपत्यं परिपालयति, तेन निषधाकारकूटयोर्गान्निषधदेवयोगाद्वा स निषध इति व्यवह्रियते. उक्तं च—“से केण्ठेणं ऋते एवं बुच्चइ निसहे वासहरपवते निसहे वासहरपवते ? इति, गोयमा ! निसहे णं वासहरपवते बहवे कूमा निसहसंठाणसंठिया-उससंठाणसंठिया निसहे य एत्थ देवे महिह्ठीए जाव पळिउवमछिइए परिक्सइ, से एएण्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ निमहे वासहरपवते निसहे वासहरपवते” इति ।

तथा नीला वैडूर्याख्या मणयो ऋयांसो यत्र स नीलवान्, तथाहि—चतुर्थो वर्षधरपर्वतः सर्ववैडूर्यरत्नमयस्तेनासौ नीलमणियोगान्नीलवानिति व्यपदिश्यते, अथवा नीलवन्नामा देवस्तत्र पद्योपमस्थितिक आधिपत्यं परिपालयति, तेन तद्योगान्नीलवान् विख्यातः. उक्तं च—“से केण्ठेणं ऋते ! एवं बुच्चइ नीलवंते वासहरपवए नीलवंते वासहरपवए ? (इति) गोयमा ! नीले नीलाजामे नीलवंते य एत्थ देवे महिह्ठीए जाव पळिउवमछिइए परिक्सति, से एएण्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ नीलवंते वासहरपवते नीलवंते वासहरपवते सबे वेरुलियमए” इति ।

तथा रुक्सं रूप्यं शब्दानामनेकार्थत्वात् तद्यस्यास्तीति रुक्मी, अत्र नित्ययोगलक्षणमर्थमधिकृत्येन्द्रत्ययः, स हि पर्वतो रूप्यमयः शाश्वतिक इति नित्ययोग इन् प्रत्ययः, यदिवा रुक्मिनामा देवस्तत्र पद्यो-

पमस्थितिक आधिपत्यं परिपालयति, तेन तद्योगात् रुक्मीति व्यपदिश्यते, उक्तं च—“से केण्ठेणं जंते ! एवं बुच्चइ रुप्पी वासहरपव्वए रुप्पी वासहरपव्वए ? इति, गोयमा ! रुप्पी णं वासहरपव्वते रुप्पी रुप्पज्जासे रुप्पमए रुप्पी य एत्थ देवे महिद्धीए जाव पळिउवमळिइए परिवसइ, से एएण्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ रुप्पी वासहरपव्वते रुप्पी वासहरपव्वते” इति ।

तथा शिखराणि पादपास्तदाकाराणि कूटान्यस्य सन्तीति शिखरी, यद्विवा शिखरिणः पादपास्तदाकाराणि सर्वरत्नमयानि कूटानि वर्तन्ते, तेन तद्योगाद्भिखरी, अथवा शिखरिनामा देवस्तत्र पश्योपमस्थितिक आधिपत्यं परिपालयति, तेन तद्योगतः शिखरीति विख्यातः, उक्तं च—“से केण्ठेणं जंते ! एवं बुच्चइ सिहरी वासहरपव्वते सिहरी वासहरपव्वते ? (इति), गोयमा ! सिहरम्मि वासहरपव्वते वहवे कूना सिहरिसंवाणसंठिया सवरयणमया सिहरी य एत्थ देवे महिद्धीए जाव पळिउवमळिइए परिवसइ, से एएण्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ सिहरी वासहरपव्वते सिहरी वासहरपव्वते” इति ॥ ३४ ॥

तदेवमुक्तानि नामतो वर्षाणि वर्षधराश्च पर्वताः, सम्प्रत्येषां विष्कम्भादि वक्तव्यं, तत्र प्रथमतो येन ऋतदेवं विधा कृतं यकान्यां च नामन्यां ते अर्थे विख्याते तत्परूपयति—

वेयट्टनगवरेणं, पुवावरलवणसागरगएणं ।

ऋरहं डुहा विहत्तं, दाहिणऋरहळुमियरं च ॥ ३५ ॥

व्याख्या—इह भरतक्षेत्रे पूर्वापरायतो दक्षिणोत्तरविस्तीर्णो वैताढ्यनामा पर्वतः, स च पूर्वापरखवणसागरगतः, तथाहि—पूर्वया कोट्या पूर्वजागं खवणसमुद्रस्य स्पृष्टवान् अपरया कोट्या पश्चिमं जागं खवणसमुद्रस्य । तेन वैताढ्येन पर्वतेन पूर्वापरखवणसागरस्पर्शेना भरतक्षेत्रं विप्रकारं विभक्तं, तद्यथा—एकं दक्षिणभरतार्धं इतरत्वेन (च्छेति) अपरमुत्तरभरतार्धम् । यथा चैतद्भरतक्षेत्रं वैताढ्येन यथोक्तस्वरूपेण विधा कृतं तथैरावतक्षेत्रमिति, तथाहि—ऐरावते क्षेत्रे विधाजागकारी वैताढ्यो नाम यथोक्तस्वरूपः पर्वतः ततस्तदपि विधा व्यवस्थितं, तद्यथा—एकं दक्षिणैरावतार्धमपरमुत्तरैरावतार्धमिति ॥ ३५ ॥
साम्प्रतमैकैकस्मिन् भरतार्धे साहादेकैकस्मिन्नैरावतार्धे(च)अतिदेशेन विष्कम्भपरिमाणमाह—

विकम्भो भरहृद्धे, दोन्नि सए जोयणए अरुतीसे ।

तिन्नि (य) कलाडं अवरा, एरवयद्धेऽवि एमेव ॥ ३६ ॥

व्याख्या—भरतार्धे दक्षिणभरतार्धे उत्तरभरतार्धे च प्रत्येकं विष्कम्भो योजनानां द्वे शते अष्टात्रिंशे अष्टात्रिंशदधिके, वैश्वेकोनविंशतिजागैर्योजनं भवति ते जागाः कला इति व्यपदिश्यन्ते, ताश्च कलास्त्रिसोऽपरा अधिका वेदितव्याः यो० ३३७ क० ३ । तथाहि—भरतक्षेत्रस्य विष्कम्भो योजनानां पञ्च शतानि पद्दशत्यधिकानि पद्द च कलाः यो० ५३६ क० ६ । वैताढ्यस्य विष्कम्भः पञ्चाशद्योजनानि ५० । तानि भरतविष्कम्भादपनीयन्ते, ततो जातो भरतविष्कम्भश्चत्वारि योजनशतानि षड्सप्तत्यधिकानि पद्द च

कलाः ४७६ क० ६ । आस्यार्थीकरणे खब्धे द्वे योजनानां शते अष्टात्रिंशदधिके तिस्रश्चापराः कलाः ३३७
क० ३ । यथा चैतद्विष्कम्भपरिमाणं दक्षिणचरतार्थे उत्तरचरतार्थे च प्रत्येकमुकं, एवमैरावतार्थेऽपि
दक्षिणरूप उत्तररूपे च प्रत्येकमवगन्तव्यं, यत ऐरावतस्यापि क्षेत्रस्य विष्कम्भः पञ्चाशतयोजनानि षड्विं-
शत्यधिकानि पट्ट चापराः कलाः ५१६ क० ६ । वैताल्यस्यापि तत्र विष्कम्भः पञ्चाशद्योजनानि ५० ।
तत्र ऐरावतविष्कम्भाघैताल्यस्यापि विष्कम्भेऽपनीते शेषस्यार्थीकरणे भवति यत्रोक्तमैरावतार्थे विष्क-

म्भपरिमाणमिति ॥ ३६ ॥

सम्प्रति शेषाणां वर्षवर्षधराणां विष्कम्भपरिमाणमाह—

भरद्देरवयप्पचिद्दे, दुगुणा दुगुणो च होद्द विस्कुञ्जो ।

वासावासहराणं, जाव य वासं विदेह ति ॥ ३७ ॥

व्याख्या—इतो भरतक्षेत्राल्प्रच्यति परत ऐरावतक्षेत्रादारभ्य वर्षवर्षधराणां हिमवद्विखरिप्रमुखाणां
वर्षधराणां वर्षाणां हैमवतहैरष्यवतादीनां यथाक्रमं विगुणो विगुणो विष्कम्भस्तावदवसेयो यावत्तर्ष
महाविदेहा इति । तथाहि—भरतक्षेत्रापेक्षया विगुणविष्कम्भः छुद्दहिमवान्, ततोऽपि विगुणविष्कम्भं
हिमवन्तं क्षेत्रं, ततोऽपि विगुणविष्कम्भो महाहिमवान्, ततो विगुणविष्कम्भं हरिवर्षक्षेत्रं, ततो विगुण-
विष्कम्भो निषधर्षवतः, ततोऽपि विगुणविष्कम्भा महाविदेहाः । तथा ऐरावतक्षेत्रात् विगुणविष्कम्भः

शिखरी पर्वतः, ततो द्विगुणविष्कम्भं हैरण्यवतं क्षेत्रं, ततो द्विगुणविष्कम्भो रुक्मी पर्वतः, ततो द्विगुण-
विष्कम्भं रम्यकनासकं क्षेत्रं, ततो द्विगुणविष्कम्भो नीलवान् वर्षधरः, ततोऽपि द्विगुणविष्कम्भो
महाविदेहा इति ॥ १७ ॥

साम्प्रतमेतेषामेव वर्षवर्षधराणां विष्कम्भपरिज्ञानाय करणमाह—

एगाईं दुगुणेहिं, चउसाठिं तेहिं गुणिय विस्कंभं ।

खित्तनगाणं कमसो, सएण नउएण हियजागे ॥ १८ ॥

व्याख्या—विष्कम्भं प्रकरणसामर्थ्याज्जम्बूवीपस्य सत्कं जरतक्षेत्रादिस्थानीयैरेकादित्रिरङ्कैर्द्विगुणैश्चतुः-
षष्टिपर्यन्तैः, किमुकं भवति ? एककद्विकचतुरष्टपोरुशषात्रिंशच्चतुःषष्टिरूपैरङ्कैर्गुणयित्वा शतेन एकेन
नवत्यधिकेन जागे हते सति यदागच्छति तद्यथाक्रमं क्षेत्राणां जरतैरावतादीनां नगानां हिमवद्विखरिप्रमु-
खाणां पर्वतानां विष्कम्भपरिमाणं जानीहि । तथाहि—जम्बूवीपस्य विष्कम्भो योजनलक्षं, तदेकेन
गुण्यते, एकेन च गुणितं तदेव भवतीति जातमेकमेव लक्षं, तस्य नवत्यधिकेन शतेन जागो हियते,
लब्धानि योजनानां पञ्च शतानि पञ्चिंशत्यधिकानि ५२६ । शेषस्य च राशेश्चेदराशिगतेन शून्येन
सह शून्यस्यापर्वतना क्रियते, लब्धा एकोनत्रिशतिरूपाः कक्षाः पद्, एतावत्परिमाणो जरतक्षेत्रस्य
विष्कम्भ इति ॥ १८ ॥

तथा चाह—

पंच सए बधीसे, बच्च कला वित्थरुं जरहवासं ।

व्याख्या—सुगमम् ॥

तथा जम्बूद्वीपस्य विष्कम्भो योजनलक्षप्रमाणः छुह्वहिमवविष्कम्भानयनाय द्विकेन गुण्यते, जाते द्वे लक्षे, तयोर्नवत्यधिकेन शतेन त्रागो द्वियते, लब्धानि दश योजनशतानि विपञ्चाशदधिकानि कला-
श्रेकोनविंशतित्रागरूपा षादश १०५३ क० १३ । एतावान् हिमवद्वर्धरपर्वतस्य विष्कम्भः । आह च—

दस सय बावन्नहिया, बारस य कलाउ हिमवंते ॥ ३ए ॥

व्याख्या—सुगमम् । नवरं विष्कम्भ इति प्रकरणत्संबध्यते इति ॥ ३ए ॥

तथा स एव जम्बूद्वीपविष्कम्भो योजनलक्षमानो हैमवतक्षेत्रविष्कम्भानयनाय चतुर्भिर्गुण्यते, जाताश्चतस्रो लक्षाः, तासां नवत्यधिकेन शतेन त्रागहरणं, लब्धानि पञ्चाधिकान्येकविंशतिशतानि योजनानामेकोनविंशतित्रागरूपाश्च कलाः पञ्च ३१०५ क० ५ । एतावद्विष्कम्भपरिमाणं हैमवतस्य क्षेत्रस्य । तथा चाह—

हेमवए पंचहिया, इगवीससयाइ पंच य कलाउ ।

व्याख्या—सुगमम् ॥

तथा महाहिमवन्नगविष्कम्भानयनाय जम्बूद्वीपविष्कम्भो योजनलक्षप्रमाणोऽष्टत्रिगुण्यते, जाता अष्टौ
 लक्षाः, तासां नवत्यधिकेन शतेन जागे हते लब्धानि दशाधिकानि द्विचत्वारिंशत्तानि योजनानां दश
 चैकोनविंशतिचारूपाः कलाः ४२१० क० १० । एतावत्परिमाणो महाहिमवतो विष्कम्भः । एतदेवाह—

दसहियवायालसया, दस य कलात् महाहिमवन्ते ॥ ३० ॥

व्याख्या—सुगमम् ॥ ३० ॥

तथा हरिर्पक्षेत्रविष्कम्भानयनाय जम्बूद्वीपविष्कम्भो योजनलक्षप्रमाणः पोरुशत्रिगुण्यते, जातानि
 पोरुश लक्षाणि, तेषां नवत्यधिकेन शतेन जागहरणं, लब्धान्येकविंशत्यधिकानि चतुरशीतिशतानि
 योजनानामेका चैकोनविंशतिचारूपा कला ५४२१ क० १ । एतावान् हरिर्पक्षेत्रस्य विष्कम्भः, तथाहि—

हरिवासे इग्वीसा, चुलसीद् सया कला य एका य ।

व्याख्या—सुगमम् ।

तथा निपथपर्वतस्य विष्कम्भानयनाय जम्बूद्वीपविष्कम्भो लक्षप्रमाणो द्वात्रिंशता गुण्यते, जाता
 द्वात्रिंशलक्षाः, तासां नवत्यधिकेन शतेन जागो ह्रियते, लब्धानि योजनानां पोरुश सहस्राण्यष्टौ शतानि
 द्विचत्वारिंशदधिकानि अपरे चैकोनविंशतिचारूपे द्वे कले १६५४२ क० २ । एतावन्निपथपर्वतस्य
 विष्कम्भपरिमाणम् । तथा चाह—

सोऽस सहस्र अष्ट सय, बायादा दो कदा निसडे ॥ ३१ ॥
व्याख्या—सुगमम् ॥ ३१ ॥

तथा महाविदेहदेशेऽत्र विष्कम्भानयनाय जम्बूद्वीपविष्कम्भो योजनद्वहप्रमाणश्चतुःपष्ट्या गुण्यते, जाताश्चतुःषष्टिर्दद्याः, तासां नवत्यधिकेन शतेन त्र्यागहरणं, लब्धानि योजनानां त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि षड् शतानि चतुरशीत्यधिकानि चत्वारश्चैकोनविंशतित्रागाः (कदाः) ३३६८४ क० ४ । एतावत्परिमाणो विदेहानां विष्कम्भः । तथा चाह—

तेत्तीसं च सहस्सा, लब्ध सया जोयणाण तुलसीया ।
अजणावीसश् त्र्यागा, चतुरो य विदेहविकम्भो ॥ ३२ ॥

व्याख्या—सुगमम् ॥ यथा च भरतादीनां विष्कम्भानयनाय करणभावना कृता तथैरावतादीनामपि विष्कम्भानयनार्थमैरावतदेशेऽत्रमादि कृत्वा करणभावना भावनीया, तेन तत्रापि यथोक्तं विष्कम्भपरिमाणं भवति । तत्रैरावतदेशेऽत्रविष्कम्भः पञ्च योजनशतानि षड्विंशत्यधिकानि षट् चैकोनविंशतित्रागरूपाः कदा अपराः । दश योजनशतानि द्विपञ्चाशदधिकानि षादश कदा इति विष्कम्भः शिखरिणः । पञ्चाधिकानि योजनानामेकविंशतिशतानि कदाश्च पञ्चेति विष्कम्भो हैराण्यवतस्य क्षेत्रस्य । दशाधिकानि योजनानां द्विचत्वारिंशद्दशतानि दश चैकोनविंशतित्रागरूपाः कदा इति विष्कम्भो रुक्मिण्यवतस्य ।

योजनानां चतुरशीतिशतानि एकविंशत्यधिकानि एकश्चैकोनविंशतिभाग इति विष्कम्भो रम्यकक्षेत्रस्य ।
योजनानां षोडशसहस्राण्यष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि षौ चैकोनविंशतिभागौ नीलवतो वर्ष-
धरपर्वतस्य विष्कम्भः ॥ ३३ ॥

तदेवमुक्तं वर्षवर्षधराणां विष्कम्भपरिमाणं, सम्प्रति दक्षिणचरतार्धादीनामिपवः प्रतिपादयितव्याः,
यत् इधुपरिमाणवशादग्रे जीवादिकमानेतव्यं, इधुपरिमाणं च न परिपूर्णयोजनसङ्ख्याकं, किंतु क्वापि
कियत्यः कला अधिका अपि वर्तन्ते, ततो जीवाद्यानयने सुखेन तत्करणं न प्रवर्तते इति सुखप्रतिप-
त्यर्थं कलारूपाविषू प्रथमतो दक्षिणचरतार्धवैताल्ययोराह—

दाहिणचरह्रू उसू, पणयाल सया कलाणुपणुवीसा ।
वेयङ्हे पणसयरी, चउपस सया कलाणं तु ॥ ३३ ॥

व्याख्या—दक्षिणचरतार्धस्य वैताल्यार्धवर्गागवर्तिन इधुरिधुप्रमाणं कलानां पञ्चचत्वारिंशत्तानि
पञ्चविंशत्यधिकानि । तथाहि—दक्षिणचरतार्धस्य विष्कम्भो षे शते योजनागामष्टात्रिंशदधिके तिस्र-
श्चापराः कलाः, ततो योजनराशिः कलाकरणार्थमेकोनविंशत्या गुण्यते, जातानि पञ्चचत्वारिंशत्तानि
षाविंशत्यधिकानि, ततः कलात्रिकमुपरितनं तत्र परिच्छिन्यते, जातानि सर्वसङ्ख्यया कलानां पञ्चचत्वा-
रिंशत्तानि पञ्चविंशत्यधिकानि ४५१५ । तथा वैताल्ये वैताल्यपर्वते इधुपरिमाणं कलानां चतुःपञ्चाश-

भूतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि । तथाहि—वैताल्यविष्कम्भः पञ्चाशद्योजनानि, तानि कलाकरणार्थमेकोन-
विंशत्या गुण्यन्ते, जातानि कलानां नव शतानि पञ्चाशदधिकानि, तानि पूर्वेषु पञ्चत्ववारिशततेषु पञ्च-
विंशत्यधिकेषु प्रक्षिप्यन्ते, ततो भवन्ति कलानां चतुःपञ्चाशत्तानि पञ्चसप्तत्यधिकानि ५५५५ ॥ ३३ ॥

सम्प्रति भरतादीनामिष्टुनाह—

एग तिग सत्त पनरस, इगतीस तिसछि होश पणनउई ।

सयवगसंगुणंसो, वियाण नरहाइणं उसुणो ॥ ३४ ॥

व्याख्या—एकस्त्रिकः सप्त पञ्चदश एकत्रिंशत् त्रिषष्टिः पञ्चनवतिरित्येते सप्त एकादिसङ्ख्या राशयः
शतवर्गेण सहस्रदशकरूपेण संगुणाः संगुण्यन्ते संगुणाः संगुणिताः क्रियन्ते, ततः संगुणिताः सन्तो
शायत्परिमाणे भवन्ति तावत्प्रमाणानंशान् कलारूपान् भरतादीनां भरतक्षेत्रहिमवन्नगैहमवतवर्षमहा-
हिमवर्षधरहरिवर्षक्षेत्रनिपधवर्षधरमहाविदेहानामिष्टुन् जानीहि । तद्यथा—एकः शतवर्गेण सहस्रद-
शकरूपेण गुण्यते, जातानि दश सहस्राणि, एतावत्यः कला भरतक्षेत्रस्यैरावतक्षेत्रस्य वा इषोः परिमाणं ।
तथाहि—भरतक्षेत्रस्यैरावतक्षेत्रस्य वा विष्कम्भपरिमाणं पञ्च शतानि षड्विंशत्यधिकानि योजनानां षट्
च कलाः, तत्र योजनराशिः कलाकरणार्थमेकोनविंशत्या गुण्यते, जातानि नव सहस्राणि नव शतानि
चतुर्नवत्यधिकानि कलाषट्कं चोपरितनं तत्र प्रक्षिप्यते जातानि कलानां दश सहस्राणि १०००० । तथा

त्रिकः शतवर्गेण गुण्यते, जातानि त्रिंशत्सहस्राणि ३०००० । एतावत्यः कदाः छुह्रहिमवतः शिखरि-
 णश्च वर्षधरपर्वतस्येषुपरिमाणं । तथाहि—छुह्रहिमवतः शिखरिणश्च विष्कम्भमानं दश शतानि द्विप-
 द्वाशदधिकानि योजनानां कदाश्च अपरा द्वादश, ततो योजनराशिः कदाकरणार्थमेकोनविंशत्या
 गुण्यते, जातान्येकोनविंशतिसहस्राणि नव शतान्यष्टाशीत्यधिकानि, ततः कदाद्वादशकमुपरितनं तत्र
 प्रक्षिप्यते, जातानि कदानां विंशतिसहस्राणि, ततः प्राक्तनं ऋरावतेषुपरिमाणं ऐरावतेषुपरिमाणं वा कदा-
 सहस्रदशकं समीद्व्यते, जातानि कदानां त्रिंशत्सहस्राणि । एवमत्रेऽपि तस्य क्षेत्रस्य पर्वतस्य वा विष्क-
 म्भपरिमाणं कदात्वेन संकलय्य पूर्वपूर्वेषुपरिमाणं च तत्र परिद्विष्य यथोक्तमिषुपरिमाणं ज्ञावनीयं ।
 तथा सप्त शतवर्गेण सहस्रदशकरूपेण गुण्यते, जातानि सप्तति सहस्राणि ७०००० । एतावत्परिमाणाः
 कदा हैमवतक्षेत्रस्य हिरण्यवतक्षेत्रस्य चेषुपरिमाणं । तथा पञ्चदश शतवर्गेण सहस्रदशकरूपेण गुण्यन्ते,
 जातमेकं शतसहस्रं पञ्चाशत्सहस्राधिकं १५०००० । एतावत्यः कदा महाहिमवतो रुक्मिणश्च वर्षधर-
 पर्वतस्येषुपरिमाणं । तथा एकत्रिंशत् शतवर्गेण सहस्रदशकरूपेण गुण्यते, जातानि त्रीणि शतसहस्राणि
 दशसहस्राधिकानि ३१०००० । एतावत्परिमाणाः कदा हरिवर्षस्य रभ्यकस्य चेषुपरिमाणं । तथा त्रियष्टिः
 शतवर्गेण सहस्रदशकरूपेण गुण्यते, जातानि षड् लक्षाणि त्रिंशत्सहस्राधिकानि ६३०००० । एतावत्यः
 कदा निपथपर्वतस्य नीलवन्तपर्वतस्य चेषुपरिमाणं । तथा पञ्चनवतिः शतवर्गेण सहस्रदशकरूपेण गुण्यते,

जातानि नव शतसहस्राणि पञ्चाशत्सहस्राधिकानि ॥१००००॥ एतावत्परिमाणा कदा दक्षिणविदे-
हार्धस्योत्तरविदेहार्धस्य च प्रत्येकमिषुपरिमाणम् ॥ ३४ ॥

तदेवमुक्त्वा भरतादीनामिषवः, सम्प्रत्येतेषामेव जीवानयनाय करणमाह—

भरहाश्जसू सोहिय, विस्कंन श्युणवीसश्युणार्ज ।

त्रागोऽवि य दायवो, एगुणवीसा य सव्वत्थ ॥ ३५ ॥

व्याख्या—विष्कम्भाजाम्बूहीपसत्काद्योजनैकलक्षपरिमाणदेकोनविंशतिगुणात् एकोनविंशतिगुणो
गुणाकारो यस्य स तथा तस्मादेकोनविंशतिगुणितादित्यर्थः भरतादीनामिषून् प्रागुक्तस्वरूपान् शोध-
यित्वा विशोभ्यापनीयेत्यर्थः, अत ऊर्ध्वं यज्जीवानयने वक्तव्यं तत् द्वितीयायां गात्रायामभिधास्यते,
सम्प्रति पुनः सर्वत्र त्रागनिर्देशमाह—‘त्रागोऽवि य’ इत्यादि, त्रागोऽपि च, न केवलं कलाकरणार्थ-
मेकोनविंशत्या जम्बूहीपविष्कम्भो गुणनीय इत्यपिशब्दार्थः, दातव्यः सर्वत्र जीवानयने धनुःपृष्ठाधान-
यने च योजनकरणार्थमेकोनविंशत्या, एतच्चाग्ने त्रावयिष्यते ॥ ३५ ॥

साम्प्रतं जम्बूहीपविष्कम्भादेकोनविंशतिगुणिताभरतादिसंबन्धिष्विषुषु शोधितेषु यत्कर्तव्यं तदाह—
उगाहूणं विस्कंन, मोय उगाहसंगुणं कुञ्जा ।

चउहिं गुणियस्स मूलं, मंफलखित्तस्स सा जीवा ॥ ३६ ॥

व्याख्या—अवगाहेन विवक्षितदक्षिणचरतार्धादिसंवन्धिना प्रागुक्तस्वरूपेण चाणेन जनं विष्कम्भं जम्बूद्वीपविष्कम्भं कलारूपमेकोनविंशतिलक्षप्रमाणं, 'मोय' इति पादपूर्णे, अवगाहसंगुणं अवगाहो विवक्षितदक्षिणचरतार्धादिसंवन्धी यथोक्तस्वरूप इयुः स सम्यग्गुणो गुणाकारो यस्य स तथा तं, किमुक्तं भवति ? येनावगाहेन जनः कृतस्तेन गुणितं कुर्यात्, तस्य विवक्षितावगाहगुणितस्य न्ययोऽपि षवुर्भिर्गुणितस्य यन्मूलं "त्रिपमात्पदतस्त्यक्त्वा वर्गं स्थानच्युतेन मूलेन" इत्यादिना करणेन यवर्गमूलमागच्छति सा मण्डलक्षेत्रस्य वृत्तक्षेत्रस्य प्रस्तावादिह जम्बूद्वीपस्य संवन्धिनो विवक्षितस्यैकदेशस्य चरतादेरा-रोपितधनुराकारस्य जीवा प्रत्यञ्चा भवति ॥ ३६ ॥

तत्र प्रथमतो दक्षिणचरतार्धजीवायामिदं करणं भाव्यते—जम्बूद्वीपविष्कम्भो योजनलक्षं, स च कलात्वेन कृतः सन् जाव एकोनविंशतिलक्षप्रमाणः १९००००० । ततोऽस्माद्दक्षिणचरतार्धेषुः पञ्चविंशत्यधिकपञ्चचत्वारिंशत्प्रमाणकलारूपः ४९१५ शोधयते, शोधिते च तस्मिन् जातः पाश्चात्यो राशिरष्टादश लक्षाः पञ्चनवतिसहस्राणि चत्वारि शतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि १८९५४९५ । एषोऽवगाहेन दक्षिणचरतार्धसंवन्धिना पञ्चविंशत्यधिकपञ्चचत्वारिंशत्प्रमाणेन ४९१५ गुण्यते, जातोऽष्टकः पञ्चकः सप्तकः सप्तकः शून्यं द्विकः चतुष्कः त्रिकः सप्तकः ८५९९०४३९५ । अयं राशिरच्युत्यश्रुत्त्रिंशत्गुण्यते, जातः त्रिकः चतुष्कः त्रिकः शून्यं अष्टकः शून्यं नवकः सप्तकः पञ्चकः शून्यं शून्यं शून्यं ३४३०८०९९५०० । ततोऽस्य वर्गमूलमानीयते, लब्धं कक्षानामेकं लक्षं पञ्चाशीतिसहस्राणि द्वे शते

चतुर्विंशत्यधिके १०१५३४ । शेषस्तूपरितनो राशिरवतिष्ठते लक्ष्मेकं सप्तपष्टिसहस्राणि त्रीणि शतानि
चतुर्विंशत्यधिकानि १६९३३४ । नेदराशिरधस्तात्त्रिस्रो लक्षाः सप्ततिसहस्राणि चत्वारि शतानि अष्टा-
चत्वारिंशदधिकानि ३९०४४० । वर्गमूललब्धस्य च राशेयोजनानयनार्थमेकोनविंशत्या जागो ह्रियते,
लब्धानि नव सहस्राणि सप्त शतानि अष्टाचत्वारिंशदधिकानि, कदाश्च शेषा षादश ए९४८ क० १३ ।
एतावती दक्षिणरतार्धस्य जीवा । तथा चाह—

जोयणसहस्सनवगं, सत्तेव सया ह्वंति अरुयाला ।

बारस थ कला सकला, दाहिणररहृज्जीवाल ॥ ३९ ॥

व्याख्या—सुगमा ॥ ३९ ॥

तदेवमुक्ता दक्षिणरतार्धजीवा, शेषास्तु वैताब्वादिजीवा अग्रे वक्ष्यन्ते, सम्प्रति विष्कम्भान-
नयाय करणमाह—

जीवावगं उसुणा, चउरस्रत्थेण विजय जं लरुं ।

तं उसुसहियं जाणसु, नियमा वट्टस्स विक्रंभं ॥ ३९ ॥

व्याख्या—जीवाया दक्षिणरतार्धादिसंबन्धिन्या वर्गो जीवावर्गस्तं इष्टुणा तस्यैव दक्षिणरतार्धादिः
संबन्धना चतुरन्यस्तेन चतुर्गुणितेन विजयेत् (जागहारविषमं कुर्यात्), जागहारे च कृते सति यद्वन्धं

तदिषुणा विवक्षितस्य दक्षिणचरतार्थादेः संबन्धिना सहितं शुक्रं जानीहि नियमादवश्यंतया वृत्तस्य मूल-
वृत्तक्षेत्रस्य जम्बूद्वीपस्येत्यर्थः विष्कम्भं विष्कम्भपरिमाणं । तथाहि—दक्षिणचरतार्धजीवा नव सहस्राणि
सप्त शतानि अष्टाचत्वारिंशदधिकानि कलाश्चापरा षादश ९७४८ क० १३ । ततः कलाकरणार्थं योज-
नराशिकोनविंशत्या गुणयते, गुणयित्वा च षादश कला उपरितन्धः प्रद्विष्यन्ते, ततो जातो राशिके
लक्षं पञ्चाशीतिसहस्राणि षे शते चतुर्विंशत्यधिके १८५३३४ । अस्य वर्गो विधीयते, जातः त्रिकः
चतुष्कः त्रिकः शून्यं सप्तको नवकः त्रिकः शून्यं एककः सप्तकः पङ्कः ३४३०७९३० १७६ । ततो यः प्राग्
वर्गमूलानयने शेषो राशिरुद्धरित आसीत् लक्षमेकं सप्तषष्टिसहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि
१६७३३४, स प्रद्विष्यते, ततो जातः परिपूर्णो जीवावर्गः, स चायं—त्रिकः चतुष्कः त्रिकः शून्यं अष्टकः
शून्यं नवकः सप्तकः पञ्चकः शून्यं शून्यं ३४३०८०९७५०० । एष राशिः प्रागेव जीवानयने दर्शितो
वर्तते । ततो दक्षिणचरतार्धेषुः पञ्चविंशत्यधिकपञ्चचत्वारिंशत्तप्रमाणः ४५१५ चतुर्चिर्गुणयते, जातान्य-
ष्टादश सहस्राणि शताधिकानि १८१०० । अनेनानन्तरोक्तस्य जीवावर्गस्य भागो द्वियते, लब्धा अष्टादश
लक्षाः पञ्चनवतिसहस्राणि चत्वारि शतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि १८५५४७५ । एष राशिः प्रस्तुतेन दक्षि-
णचरतार्धेषुणा पञ्चविंशत्यधिकपञ्चचत्वारिंशत्तप्रमाणेन ४५१५ सहितः क्रियते, जाता एकोनविंशति-
लक्षाः १९००००० । एतासां योजनानयनार्थमेकोनविंशत्या भागो द्वियते, लब्धं योजनानामेकं लक्षं
१००००० । एवं वैताढ्यादिजीवावर्गेषुभ्यामपि जम्बूद्वीपविष्कम्भ आनेयः ॥ ३८ ॥

सम्प्रति धनुःपृष्ठानयनाय करणमाह—

उसुवर्गं षड्गुणियं, जीवावर्गस्मि पस्त्रिविक्ता णं ।
जं तस्स वर्गमूलं, तं धणुपुंठं त्रियाणाहि ॥ ३ए ॥

व्याख्या—शुद्धदक्षिणचरतार्धादीनां प्रागुक्तस्वरूपतस्य वर्गः (शुवर्गः तं) शुवर्गं पञ्चुणितं पञ्चिस्ता-
म्रितं जीवावर्गे प्रक्षिप्य संयोज्य तस्य राशेर्यवर्गमूलं लच्यते तत् विवक्षितस्य दक्षिणचरतार्धादेर्धनुःपृष्ठं
विजानीहि । उक्तं चान्यत्रापि—“शुवर्गस्य जीवावर्गयुतस्य मूलं धनुःपृष्ठं” इति । एतच्च
करणं यत्राप्रे प्रतिवर्षं प्रतिवर्षधरं वा धनुःपृष्ठपरिमाणं निर्देह्यति तत्र जावयिष्यामः ॥ ३ए ॥

साम्प्रतमिषोरानयनाय करणमाह—

धणुवर्गाळं नियमा, जीवावर्गं विसोहियत्ता णं ।
सेसस्स य षड्गाए, जं मूलं तं उसू होइ ॥ ४० ॥

व्याख्या—नियमादवश्यं तथा धनुःपृष्ठवर्गात् जीवावर्गे विशोध्य अपनीय शेपस्य षड्गागे पञ्चिर्जागे
हते यन्मूलमागच्छति तत् शुवर्जवति शुपरिमाणं त्रवति । तथाहि—दक्षिणचरतार्धस्य धनुःपृष्ठं नव
सहस्राणि सप्त शतानि षड्षष्ट्यधिकानि योजनानां कला चैका ए१६६ क० ? । तत्र योजनराशिः कला-
करणार्थमेकोनविंशत्या गुणयते, कला चैकोपरितनी प्रक्षिप्यते, जातमेकं लक्षं पञ्चाशीतिसहस्राणि पञ्च

शतानि पञ्चपञ्चाशदधिकानि १०५५५५ । ततोऽस्य राशेर्वर्गो विधीयते, जातः त्रिकः चतुष्कः चतुष्कः
 त्रिकः शून्यं षट्कः पञ्चकः अष्टकः शून्यं द्विकः पञ्चकः ३४४३०६५०१५ । यदा च धनुःपृष्ठानयनाय
 वर्गमूलमानीयते तदा य उपरितनो राशिः कदारूपः शेषीभूतो वर्तते द्वे लब्धे त्रिनवतिसहस्राणि द्वे शते
 पञ्चविंशत्यधिके ३९३३३५ स पूर्वराशौ प्रद्विष्यते, ततो जातो राशिरयं त्रिकः चतुष्कः चतुष्कः त्रिकः
 शून्यं नवकः पञ्चकः एककः द्विकः पञ्चकः शून्यं ३४४३०६५११५० एष दक्षिणचरतार्थस्य धनुःपृ-
 ष्ठवर्गः, अस्माद्धनुःपृष्ठवर्गजीवावर्गः त्रिकः चतुष्कः त्रिकः शून्यं अष्टकः शून्यं नवकः सप्तकः पञ्चकः
 शून्यं शून्यं ३४३०००९५०० इत्येवंरूपः प्रागुक्तस्वरूपः शोधयते, शोधिते च सति तस्मिन् जातः शेषो
 राशिरंवरूपः—एककः द्विकः अष्टकः पञ्चकः त्रिकः सप्तकः शून्यं १३३०५३९५०, अस्य
 पङ्क्तिर्चागो ह्रियते लब्धो द्विकः शून्यं चतुष्कः सप्तकः षट्कः द्विकः पञ्चकः २०४९५६३५ । ततोऽस्य
 राशेर्वर्गमूलानयने लब्धानि कलानां पञ्चविंशत्यधिकानि पञ्चचत्वारिंशत्तानि ४५३५ ।

ततो वैताढ्यस्य धनुःपृष्ठवर्गः चतुष्कः एककः षट्कः नवकः पञ्चकः एककः द्विकः पञ्चकः
 शून्यं ४१६६६९५१३५०, एष चाग्ने जावयिष्यते । वैताढ्यस्य जीवावर्गः चतुष्कः एककः चतुष्कः नवकः
 शून्यं शून्यं नवकः सप्तकः पञ्चकः शून्यं शून्यं ४१४९००९५००, एयोऽपि वैताढ्यसक्तो जीवावर्गः
 पुरस्ताज्जीवानयने जात्रयिष्यते । अमुं च जीवावर्गमन्तरोक्ताद्धनुःपृष्ठवर्गोऽथेत्, शोधिते च सति
 तस्मिन् जातः शेषो राशिः एककः सप्तकः नवकः अष्टकः पञ्चकः त्रिकः सप्तकः पञ्चकः शून्यं

१७८५३७५०, अस्य षड्भिर्जागे हते लब्धो द्विकः नवकः नवकः सप्तकः पञ्चकः षट्कः द्विकः पञ्चकः
 ३७८७५६३५ । अस्य वर्गमूलानयने लब्धानि कलानां चतुःपञ्चाशत्तानि पञ्चसप्तत्यधिकानि ५४७५
 एतावान् वैताड्यपर्वतस्थेषु । एवं चरतादीनामपीषव आनेतव्याः ॥ ४० ॥

साम्प्रतमियोरानयनाय करणान्तरमाह—

जीवाविष्कम्भाणं, वग्विसेसस्स वग्गमूलं जं ।

विष्कम्भाणं सुळं, तस्सळमिसुं वियाणाहि ॥ ४१ ॥

व्याख्या—जीवाविष्कम्भयोर्दीक्षिणचरतार्थादिजीवाजम्बूद्वीपविष्कम्भयोरीयौ वर्गौ तयोः परस्परं
 विश्लेषः, किमुकं जवति ? जम्बूद्वीपविष्कम्भवर्गाद्विचक्षितदक्षिणचरतार्थादिजीवावर्गो विशोध्यते, विशो-
 धिते च सति तस्मिन् यदवशिष्यते, तस्य यद्द्वर्गमूलं तज्जम्बूद्वीपविष्कम्भात् शुद्धं तस्यार्धं दलमिदं
 विजानीहि । लंके चान्यत्र—“ज्याविष्कम्भयोर्वर्गविश्लेषमूलं विष्कम्भाहोर्ध्वं शेषार्धमिषुः” इति ॥ ४१ ॥

एतदेव कारणं व्याचिख्यासुराह—

गुणवीसल्लखत्तगुण, जीवावगं विसोहिज्जणित्तो ।

मूलं लस्केगुणवीससुळदलसव्व उसुकरणं ॥ ४२ ॥

व्याख्या—इह जम्बूद्वीपविष्कम्भो योजनद्वयं, स कलाकरणार्थमेकोनविंशत्या गुण्यते, जातान्येको-

नविंशतिलक्षणि, एतावान् कलारूपो जम्बूद्वीपविष्कम्भः, एष वर्गकरणाय तद्गुणः क्रियते एकोनविंश-
 तिलक्षगुणः क्रियते. तत 'एतो' इति अस्मादेवंरूपाज्जम्बूद्वीपविष्कम्भवर्गाधिवक्षितदक्षिणचरतार्थादि-
 जीवावर्गं विशोध्य शेषस्य यन्मूलं तज्जम्बूद्वीपविष्कम्भादेकोनविंशतिलक्षरूपाद्बोध्यते, शोधिते च सति
 तस्मिन् यदवशिष्यते तस्यार्धं विवक्षितस्य क्षेत्रस्येशुरिति सर्वस्य वृत्तक्षेत्रान्तर्गतस्य क्षेत्रस्येदमिषुकरणं,
 इदं दक्षिणचरतार्धस्येष्वानयने जाव्यते—दक्षिणचरतार्धजीवावर्गः त्रिकः चतुष्कः त्रिकः शून्यं अष्टकः
 शून्यं नवकः सप्तकः पञ्चकः शून्यं ३४३०००००००० । जम्बूद्वीपविष्कम्भवर्गः कलारूपः त्रिकः
 पङ्क एककः शून्यानि दश ३६१००००००००००, अस्माज्जम्बूद्वीपविष्कम्भवर्गादनन्तरोक्तो जीवावर्गो
 विशोध्यते, विशोधिते च सति तस्मिन् जातं शेषमिदं—त्रिकः पञ्चकः सप्तकः पञ्चकः षट्कः नवकः एककः
 नवकः शून्यं षिकः पञ्चकः शून्यं ३५९५६९१९०२१०० । अस्य वर्गमूलानयने लब्धा अष्टादश
 लक्षा नवतिसहस्राणि नव शतानि पञ्चाशदधिकानि १०००००००, एतज्जम्बूद्वीपविष्कम्भादेकोनविंशति-
 लक्षरूपाद्बोध्यते, जातं शेषमिदं—नव सहस्राणि पञ्चाशदधिकानि ९०५०, एयामर्धे लब्धानि कलानां
 पञ्चचत्वारिंशत्तानि पञ्चविंशत्यधिकानि ४९१५ । एवं वैताड्यादीनामपीपव आनेतव्याः ॥ ४२ ॥

सम्प्रति दक्षिणचरतार्धधनुःपृष्ठमाह—

नव चैव सहस्साइं, षावठाइं सयाइं सत्तेव ।

सविसेसकला चैगा, दाहिणचरह्रूधणुपठं ॥ ४३ ॥

व्याख्या—दक्षिणचरतार्धधनुःपृष्ठं धनुःपृष्ठपरिमाणं नव सहस्राणि सप्त शतानि पद्माष्टा-
 धिकानि, कदा चैकोनविंशतिभागरूपा एका सविंशोपा ए१६६ क० ? किञ्चिद्विशेषाधिका, तथाहि—
 धनुःपृष्ठस्य करणमिदं—इयुवर्गं पङ्कुरां जीवावर्गे प्रक्षिप्य यत्तस्य वर्गमूलं तच्चतुःपृष्ठमिति । तत्र दक्षिण-
 चरतार्धस्येयुः कदारूपः पञ्चचत्वारिंशत्तानि पञ्चविंशत्यधिकानि ४५२५, अस्य वर्गो द्विकः शून्यं
 चतुष्कः सप्तकः पञ्चकः पङ्कः द्विकः २०४७५६२५ । एष पञ्चिगुण्यते, जात एककः द्विकः द्विकः
 अष्टकः पञ्चकः त्रिकः सप्तकः पञ्चकः शून्यं १२२०५३७५०, एष राशिर्दक्षिणचरतार्धस्य सत्के जीवावर्गे
 त्रिकश्चतुष्कस्त्रिकः शून्यमष्टकः शून्यं नवकः सप्तकः पञ्चकः शून्यं शून्यं ३४३००७७५०० इत्येवंरूपे
 प्रक्षिप्यते, ततो जातो राशिः त्रिकः चतुष्कः त्रिकः शून्यं नवकः पञ्चकः एककः द्विकः पञ्चकः
 शून्यं ३४४३०७५१२५० । अस्य वर्गमूले लब्धं (ब्यः) एककः अष्टकः चत्वारः पञ्चकाः १०५५५५ ।
 शेषस्तूपरितनो राशिर्द्विकः नवकः त्रिकः द्विकः पञ्चकः २५३३२५, षेदराशिः त्रिकः सप्तकः त्रय
 एककाः शून्यं ३७१११० । वर्गमूललब्धस्य तु राशेर्योजनकरणार्थमेकोनविंशत्या चागो ह्रियते, लब्धानि
 योजनानां नव सहस्राणि सप्त शतानि षट्पञ्चधिकानि कदा चैका ए१६६ क० ? ॥ ४३ ॥

अधुना वैताल्यजीवामाह—

दस चैव सहस्साइं, जीवा सत्त सयाइं वीसाइं ।
 बारस य कदा ऊणा, वेयहृगिरिस्स विन्नेया ॥ ४४ ॥

व्याख्या—दश सहस्राणि सप्त शतानि विंशानि विंशत्यधिकानि योजनानां षादश च कलाः
 १०९२० क० १२ किञ्चिद्दूनाः, एतावत्प्रमाणा वैताल्यगिरेर्जीवा ज्ञेया । तथाहि—जम्बूद्वीपविष्कम्भः
 कदारूप एकोनविंशतिलक्षप्रमाणोऽवगाहेन वैताल्यस्य संवन्धिना इषुणा पञ्चसप्तत्यधिकचतुःपञ्चाराहत-
 रूपेण ५४९५ लनः क्रियते, जातः शेषो राशिरयं—अष्टादश लक्षाश्चतुर्नवतिसहस्राणि पञ्च शतानि
 पञ्चविंशत्यधिकानि १०९५१५ । एषोऽवगाहेन यथोक्तपरिमाणेन ५४९५ गुण्यते, जात एककः शून्यं
 त्रिकः सप्तकः द्विकः पञ्चकः चतुष्कः त्रिकः सप्तकः पञ्चकः १०३९१५४३९५ । एष शून्य-
 श्चतुर्त्रिगुण्यते, जातः चतुष्कः एककः नवकः शून्यं शून्यं नवकः सप्तकः पञ्चकः षे शून्ये
 ४१४९००९५५०० । अस्य राशेर्वर्गमूलानयने लब्धे षे लब्धे त्रीणि सहस्राणि षट् शतानि एकनवत्यधि-
 कानि २०३६९१ । शेषस्तु राशिरुद्धरति चतुःसप्ततिसहस्राणि एकोनविंशत्यधिकानि ९४०१९ । तदेरा-
 शिश्चतस्रो लक्षाः सप्त सहस्राणि त्रीणि शतानि द्व्यशीत्यधिकानि ४०९३०२, वर्गमूललब्धस्य तु कला-
 राशेर्योजनकरणार्थमेकोनविंशत्या चागो ह्रियते, लब्धानि योजनानां दश सहस्राणि सप्त शतानि विंश-
 त्यधिकानि कलाश्चैकादश १०९२० क० ११ । लङ्घरितशेषराश्यपेक्षया तु किञ्चिद्दूना कला विवक्षितेति
 'वारस य कला कणा' इत्युक्तम् ॥ ४४ ॥

साम्प्रतमस्यैव वैताढ्यपर्वतस्य धनुःपृष्ठमाह—
दस चैव सहस्साहं, सत्तेव सया हवंति तेयाला ।
धणुपठं वेयेहे, कला य पन्नरस हवंति ॥ ४५ ॥

व्याख्या—दश सहस्राणि सप्त शतानि त्रिचत्वारिंशदधिकानि योजनानां कलाश्च पञ्चदश भवन्ति १०९४३ क० १५ वैताढ्यस्य धनुःपृष्ठं । तथाहि—वैताढ्यस्येषुः कलानां चतुःपञ्चाशत्तानि पञ्चसप्तत्यधिकानि ५४९५, अस्य वर्गो विधीयते जातो द्विकः नवकः नवकः सप्तकः पञ्चकः षट्कः द्विकः पञ्चकः १९९९५६३५ । चूय एष राशिः षड्भिर्गुण्यते, जात एककः सप्तकः नवकः अष्टकः पञ्चकः त्रिकः सप्तकः पञ्चकः शून्य १९९८५३९५० । एष राशिवैताढ्यसत्के जीवावर्गे चतुष्कः एककः चतुष्कः नवकः शून्यं नवकः सप्तकः पञ्चकः शून्यं ४१४९००९९५०० इत्येवंरूपे प्रद्विष्यते, ततो जातमिदं—चतुष्कः एककः षट्कः नवकः नवकः पञ्चकः एककः द्विकः पञ्चकः शून्यं ४१६६९९५११५० । अस्य वर्गमूलानयने लब्धं द्वे लक्षे चत्वारि सहस्राणि शतमेकं चात्रिंशदधिकं कलानां १०४१३३ । शेष-रूपरितनो राशिस्तिष्ठति ऋषसप्ततिसहस्राणि अष्टौ शतानि षड्विंशत्यधिकानि ९९८३६, तेदराशिशतसौ लक्षा अष्टौ सहस्राणि द्वे शते चतुःषष्ठ्यधिके ४००३६४ । वर्गमूललब्धस्तु राशिर्योजनकरणार्थमेकोन-विंशत्या नञ्यते, लब्धानि योजनानां दश सहस्राणि सप्त शतानि त्रिचत्वारिंशदधिकानि कलाः पञ्च-दश १०९४३ क० १५ ॥ ४५ ॥

सम्प्रति वैताड्यबाहा वक्तव्या, तत्र सामान्यतो बाहानयनाय कारणमाह—

महया धणुपठाळ, रुहरागं सोहियाहि धणुपठं ।

जं ततथ हवइ सेसं, तस्सद्धे निद्विसे बाहं ॥ ४६ ॥

व्याख्या—महतो धनुःपृष्ठात् रुहरकं लघु धनुःपृष्ठं शोधय स्फेदय, तस्मिन् स्फेदिते सति यदवतिष्ठते शेषं तस्यार्धे बाहां निर्दिशेत् अर्धं बाहात्वेन प्रतिपादयेत् । एतच्च कारणमग्रे बाहापरिमाणनिर्देशे प्रावचिष्यते ॥ ४६ ॥

सम्प्रति मतान्तरेण बाहायामेव कारणान्तरमाह—

जीवाण विसेसदलं, वगियमोलंववगसंजुतं ।

जं तस्स वगमूलं, सा बाहा होइ नायवा ॥ ४७ ॥

व्याख्या—जीवयोर्लघुबृहत्योर्विश्लेषः, किमुक्तं जवति ? बृहत्या जीवायाः सकाशात् लघुजीवाया-स्त्वपनयनं, तस्मिन् कृते सति यदवशिष्यते तस्य दलं—अर्धं क्रियते, तस्य चार्धस्य वर्गः, वर्गितं च तदलं, अवलम्बको नाम विवक्षितक्षेत्रविस्तारस्य वर्गत्वेन संयुक्तं क्रियते, तस्य चैवं कृतस्य यधर्गमूलं सा बाहा जवतीति ज्ञातव्या ॥ ४७ ॥

तदेवमुक्तं बाहायाः करणं, सम्प्रति वैताढ्यवाहामानमाह—

सोलस चैव कलाड, अहियाड हुंति अरुनागेणं ।

बाहा वेयहस्स उ, अठासीया सया चजरो ॥ ४७ ॥

व्याख्या—वैताढ्यस्य पर्वतस्य बाहा योजनानां चत्वारि शतानि अष्टाशीत्यधिकानि कलाश्च षोरुश ४७७ क० १६ अर्धजागेन कलाया अर्धेनाधिका जवति । तथाहि—वैताढ्यस्य यञ्जुःपृष्ठं तन्मद्वञ्जुःपृष्ठं, यत्पुनर्दक्षिणजरताञ्जस्य तद्वधु, तत्र वैताढ्यस्य धनुःपृष्ठं दश सहस्राणि सप्त शतानि त्रिचत्वारिंशदधिकानि योजनानां कलाः पञ्चदश १०९४३ क० १५, एवंप्रमाणवैताढ्यधनुःपृष्ठादक्षिणजरतार्धधनुःपृष्ठं नव सहस्राणि सप्त शतानि षड्षष्ट्यधिकानि योजनानां कला चैका ९९६६ क० १ इत्येवंपरिमाणं शोधयते, शोधिते च सति तस्मिन् जातं शेषमिदं—नव शतानि सप्तसप्तत्यधिकानि योजनानां कलाश्चतुर्दश ९९९ अर्धं ४७७ क० १६ अर्धं । एतेषामर्धे लब्धं चत्वारि योजनानां शतानि अष्टाशीत्यधिकानि कलाः षोरुश एकं च कलाया बाहुः । त्रितीयं तु मतान्तरप्रयुक्तं करणं गणितबहुलं व्यञ्जिचारि चेति तदुपेक्ष्य सर्वत्र प्रथममेव करण-मनुसर्तव्यम् ॥ ४७ ॥

साम्प्रतमुत्तरचरतार्धजीवामाह—

चउद्दस य सहस्सांश्, सयाश् चत्तारि एगसयरांश् ।
अरहुत्तररुज्जीवा, बच्च कला ऊणिया किंचि ॥ ४ए ॥

व्याख्या—चतुर्दश सहस्राणि चत्वारि शतानि एकसप्ततानि एकसप्तत्यधिकानि षट् च कलाः १४४९१
क० ६ किञ्चिद्दूना इत्येतावत्परिमाणे उत्तरचरतार्धजीवा । तथाहि—उत्तरचरतार्धस्येपुपरिमाणं कला-
रूपं दश सहस्राणि, तेन जम्बूद्वीपविष्कम्भः कलारूप एकोनविंशतिलक्षप्रमाणे जनः क्रियते, जातं
शेषमष्टादश लक्षा नवतिसहस्राणि १८९०००० । एतच्च यथोक्तपरिमाणेनेपुणा १०००० गुण्यते, गुणिते
च सति जात एककः अष्टकः नवकः शून्यानि चाष्टौ १८९०००००००० । एष राशिचूर्णश्चतुर्भिर्गुण्यते,
जातः सप्तकः पञ्चकः षट्कः अष्टौ च शून्यानि ९५६००००००००० । अस्य वर्गमूलानयने लब्धो द्विकः
सप्तकः चतुष्कः नवकः पञ्चकः चतुष्कः २९४९५४ । शेषमुद्हरति द्विकः नवकः सप्तकः अष्टकः अष्टकः
चतुष्कः २९९८८४, वेदराशिस्तु पञ्चकः चतुष्कः नवकः शून्यं अष्टौ ५४९९०८ । वर्गमूललब्धस्य
तु कलाराशेर्योजनानयनार्थमेकोनविंशत्या जागो ह्रियते, लब्धानि योजनानां चतुर्दश सहस्राणि चत्वारि
शतानि एकसप्तत्यधिकानि कलाश्च पञ्च १४४९१ क० ५, उद्हरितशेषकलाराश्यपेक्षया च किञ्चिद्दूना
एककला लभ्यते इति तदपेक्षया 'बच्च कला ऊणिया किंचि' इत्युक्तम् ॥ ४ए ॥

साम्प्रतमुत्तरचरतार्धस्यैव धनुःपृष्ठमाह—

चोद्दस य सहस्साइं, सथाइं पंचेव अठवीसाइं ।

एक्कारस य कलाउ, धणुपठं उत्तररुस्स ॥ ५० ॥

व्याख्या—चतुर्दश सहस्राणि पञ्च शतानि अष्टाविंशत्यधिकानि योजनानां कलाश्चैका-
दश, एतावत्परिमाणं उत्तरचरतार्धस्य धनुःपृष्ठं । तथाहि—उत्तरचरतार्धलेषुः कलारूपः सहस्रदशक-
रूपो वर्धते, वर्गितश्च सन् जात एककः अष्टौ च शून्यानि १०००००००० । एष ऋयः षड्विगुण्यते,
जातः षट्कः अष्टौ च शून्यानि ६००००००००० । एष राशिरुत्तरचरतार्धसंबन्धिनि जीवावर्गे सप्तकः
पञ्चकः षट्कः अष्टौ शून्यानि ७५६००००००००० इत्येवंरूपे प्रद्विष्यते, ततो जातो राशिरेंवरूपः—सप्तकः
षट्कः द्विकः अष्टौ शून्यानि ७६३०००००००००० । अस्य वर्गमूलानयने लब्धो द्विकः सप्तकः षट्कः शून्यं
चतुष्कः त्रिकः ३७६०५३, शेषस्तु राशिरुत्तरति—द्विकः षट्कः द्विकः एककः पञ्चकः एककः ३६३१५१ ।
वेदराशिः पञ्चकः द्विकः शून्यं अष्टकः षट्कः ५१३०७६ । वर्गमूललब्धस्तु कलाराशियोजनकर-
णार्थमेकोनविंशत्या नज्यते, लब्धानि योजनानां चतुर्दश सहस्राणि पञ्च शतानि अष्टाविंशत्यधिकानि
कलाश्चैकादश १४१३७ क० ११ ॥ ५० ॥

साग्रप्रतमस्यैवोत्तरजरतार्धस्य बाहामाह—

जरह्रुत्तर बाहा, अठारस हुंति जोयणसयाइं ।

वाणउइ जोयणाणि य, अरु कला सत्त य कला उ ॥ ५१ ॥

व्याख्या—अष्टादश योजनशतानि दिनवतियोजनानि सप्त कला अर्धकला चेत्येवंपरिमाणा उत्तर
जरतार्धस्य बाहा । तथाहि—महतो धनुःपृष्ठाहुत्तरजरतार्धसत्कात् चतुर्दश सहस्राणि पञ्च शतानि
अष्टाविंशत्यधिकानि कलाश्चैकादशेत्येवंपरिमाणात् लघुनि धनुःपृष्ठे वैताढ्यसत्के दश योजनसहस्राणि
सप्त शतानि त्रिचत्वारिंशदधिकानि कलाः पञ्चदश १०५४३ क० १५ इत्येवंपरिमाणे शोधिते च सति
जातं शेषमिदं—त्रीणि सहस्राणि सप्त शतानि चतुरशीत्यधिकानि योजनानां कलाः पञ्चदश ३५७४
क० १५ । एतस्यार्धे लब्धानि योजनानामष्टादश शतानि दिनवत्यधिकानि कलाः सार्धाः सप्त १०९२
क० ५ अर्धम् ॥ ५१ ॥

अधुना छुह्वहिमवतो जीवामाह—

चउवीस सहस्साइं, नव य सया जोयणाण बत्तीसा ।

छुह्वहिमवंतजीवा, आयामेणं कलळं च ॥ ५२ ॥

व्याख्या—योजनानां चतुर्विंशतिसहस्राणि नव शतानि द्वात्रिंशानि द्वात्रिंशदधिकानि एकं च कलार्ध-
 मित्येतावत्परिमाणायामेन पूर्वापरतया दैर्घ्येण छुह्वहिमवतो जीवा । तथाहि—जम्बूद्वीपविष्कम्भः
 कलारूप एकोनविंशतिलक्षप्रमाणोऽवगाहेन छुह्वहिमवतः संवन्धिना त्रिंशत्सहस्रपरिमाणेन ३४०००
 इयुणा हीनः क्रियते, ततो जातं शेषमिदं—अष्टादश लक्षाः सप्ततिसहस्राणि १०९०००० । एतद्यथोक्तप-
 रिमाणेन ३०००० अवगाहेन गुण्यते, जातः पञ्चकः षट्कः एककः अष्टौ शून्यानि १६१०००००००० । एष
 राशिर्ज्यैष्ठ्यश्चतुर्निर्गुण्यते, जातो द्विकः चतुष्कः अष्टौ शून्यानि ३३४४०००००००० । अस्य
 वर्गमूलानयने लब्धः चतुष्कः सप्तकः त्रिकः शून्यं अष्टकः ४९३९०० । शेषस्तु राशिरुद्धरति
 सप्तकः त्रिकः शून्यं सप्तकः त्रिकः षट्कः ९३०९३६ । त्रैदराशिः नवकः चतुष्कः सप्तकः चतुष्कः एककः
 षट्कः १४९४१६ । ततः कलार्धानयनार्थमुद्धरितो राशिविकेन गुण्यते त्रैदराशिना च त्रय्यते, ततो
 लब्धमेकं कलार्धं । वर्गमूललब्धस्य तु कलाराशैर्योजनानयनार्थमेकोनविंशत्या जागो ह्रियते, लब्धानि
 योजनानां चतुर्विंशतिसहस्राणि नव शतानि द्वात्रिंशदधिकानि ३४९३३ एकं च कलार्धम् ? ॥ १३ ॥

अधुनाऽस्यैव छुह्वहिमवतो धनुःपृष्ठं बाहां चाह—

धणुपठ कलचउकं, पणुवीससहस्स डु सय तीसहिया ।
 बाहा सोलरुकला, तेवन्न सया य पन्नहिया ॥ १३ ॥

व्याख्या—पद्मविंशतिसहस्राणि द्वे शते त्रिंशदधिके योजनानां कलाश्चतस्रः २५२३० क० ४ इत्ये-
 तावत्परिमाणं कुम्भहिमवतो धनुःपृष्ठं । तथाहि—कुम्भहिमवतः इयुग्मिमाणं त्रिंशत्सहस्राणि कलानां
 ३००००, अस्य वर्गो विधीयते, जातो नवकः अष्टौ शून्यानि ९०००००००० । एष राजिर्च्युः पद्मिगु-
 एयते, जातः पञ्चकः चतुष्कः अष्टौ शून्यानि ५४०००००००० । एतत् कुम्भहिमवतो जीवावर्गं प्रागुक्त-
 स्वरूपे विक्रः चतुष्कः अष्टौ शून्यानि २२४४०००००००० इत्येवंपरिमाणे प्रक्षिप्यते ।
 ततो जातो राशिरयं—विक्रः चतुष्कः अष्टौ शून्यानि २२९००००००००० । अस्य वर्ग-
 मूलानयने लब्धः चतुष्कः मस्रकः नवकः चतुष्कः ४३९३७४ । शेषं वृत्वरितं पञ्चकः पद्मः
 अष्टकः एककः विक्रः चतुष्कः ५६०१२४ । नेदराशिः नवकः पञ्चकः अष्टकः मस्रकः चतुष्कः अष्टकः
 ९९०७४० । वर्गमूललब्धस्तु कलाराशिर्योजनकरणश्रेमेकोनविंशत्या जन्व्यते, लब्धानि योजनानां पञ्च-
 विंशतिसहस्राणि द्वे शते त्रिंशदधिके चतस्रः कलाः २५२३० क० ४ ॥ तथा त्रिपञ्चाशद्वतानि पञ्चाश-
 दधिकानि योजनानां पौरुशार्धकलाः सार्धपञ्चदशकलाः ५३५० क० १५^३ इत्येतावत्प्रमाणा पूर्वस्या-
 मपरस्यां च दिशि प्रत्येकं श्राहा । तथाहि—महतो धनुःपृष्ठात् कुम्भहिमवतः संवन्धिनः पद्मविंशतिसह-
 स्राणि द्वे शते त्रिंशदधिके योजनानां कलाश्चतस्रः २५२३० क० ४ इत्येवंपरिमाणात् लघु धनुःपृष्ठमुत्त-
 रचरतार्धसंवन्धि चतुर्दश सहस्राणि पञ्च शतानि अष्टाविंशत्यधिकानि योजनानां कलाश्चैकादश १४५२०
 क० ११ इत्येवंप्रमाणं शोधयते, शोधिते च सति जातं शेषमिदं दश सहस्राणि सप्त शतानि एककोत्त-

राणि योजनानां कलाश्च षादश १०७०१ क० १२ । एतेषामर्धे लब्धानि त्रिपञ्चाशत्तानि पञ्चाशदधिकानि योजनानां कलाः पञ्चदश एकं कलार्धं ५३५० क० १५ अर्ध १ ॥ ५३ ॥

साम्प्रतं हैमवतवर्षस्य जीवामाह—

सत्तत्तीस सहस्रा, तच्च सया जोयणाण चउसयरा ।
 हेमवयवामजीवा, किंचूणा सोलस कला य ॥ ५४ ॥

न्याख्या—सप्तत्रिंशत्सहस्राणि षट् शतानि चतुःसप्ततानि चतुःसप्तत्यधिकानि योजनानां कलाश्च षोडश किञ्चिद्गुना, एतावती हैमवतवर्षस्य जीवा । तथाहि—हैमवतवर्षस्यावगाह इव्वपरपर्यायः सप्ततिसहस्रप्रमाणं ७०००० । तेन जम्बूद्वीपविष्कम्भः कलारूप एकोनविंशतिलक्षप्रमाणेन क्रियते, जाता अष्टादश लक्षास्त्रिंशत्सहस्राणि १८३०००० । एष राशिर्यथोक्तेनावगाहेन ७०००० गुण्यते, गुणिते च सति जात एककः द्विकः अष्टकः एककः अष्टौ शून्यानि १८७१०००००००० । एष राशिर्यथैतुर्भिर्गुण्यते, जातः पञ्चकः एककः द्विकः चतुष्कः अष्टौ शून्यानि ५१२४००००००००० । अस्य वर्गमूलानयने लब्धः सप्तकः एककः पञ्चकः अष्टकः द्विकः एककः ७१५८२१ । शेषं तूद्धरति द्विकः नवकः पञ्चकः नवकः ३५५५५५ । नेदराशिः एककः चतुष्कः त्रिकः एककः पङ्कः १४३१६४२ । वर्गमूललब्धस्य तु कलाराशेर्योजनकरणार्थमेकोनविंशत्या जागो ह्रियते, लब्धानि योजनानां सप्तत्रिंश-

त्सहस्राणि षट् शतानि चतुःसप्तत्यधिकानि कलाश्च पञ्चदश ३७६७४ क० १५, लघ्वरितराश्यपेक्षया किञ्चिदुनैका कला लभ्यते इति परिचाय्य 'किञ्चूणा सोलस कला य' इत्युक्तम् ॥ ५४ ॥

अधुनाऽस्यैव हैमवतवर्षस्य धनुःपृष्ठं बाह्यं चाह—

चत्वारि य सप्त सया, अरुतीस सहस्स दस कला य ।

धणु बाह्य सप्तष्टि सया, पणपन्ना तिन्नि य कलात् ॥ ५५ ॥

व्याख्या—अष्टात्रिंशत्सहस्राणि सप्त शतानि चत्वारिंशदधिकानि योजनानां दश च कला इत्येतावत्प्रमाणं हैमवतवर्षस्य धनुःपृष्ठं । तथाहि—हैमवतवर्षस्येपुपरिमाणं सप्ततिसहस्राणि ७०००० । अस्य वर्गे जातः चतुष्कः नवकः शून्यान्यष्टौ ४९००००००० । एष राशिर्भूयः षड्भिर्गुण्यते, जातः विकः नवकः चतुष्कः अष्टौ च शून्यानि १९४०००००००० । एतत् प्रागुक्ते हैमवतवर्षजीवावर्गे पञ्चकः एककः विकः चतुष्कः अष्टौ शून्यानि ११२४००००००००० इत्येवंपरिमाणे प्रक्षिप्यते, जातः पञ्चकः चतुष्क एककः अष्टकः अष्टौ शून्यानि ५४१००००००००० । अस्य वर्गमूलानयने लब्धः सप्तकः त्रिकः पङ्कः शून्यं सप्तकः शून्यं ७३६०७० । शेषमुद्धरितं नवकः पञ्चकः पञ्चकः एककः शून्यं शून्यं ९५११०० । तेदराशिककः चतुष्कः सप्तकः विकः एककः चतुष्कः शून्यं १४७३१४० । वर्गमूललब्धः कलाराशिकोनविंशत्या योजनकरणाय प्रज्यते, लब्धानि योजनानामष्टात्रिंशत्सहस्राणि सप्त शतानि चत्वारिंशदधिकानि योज-

नानां कलाः दश ३८५४० क० १० ॥ तथा सप्तषष्टिशतानि पञ्चाशानि पञ्चपञ्चाशदधिकानि योज-
 नानां कलास्त्रिंशः ६५११ क० ३ हैमवतवर्षस्य बाहा । तथाहि—महतो धनुःपृष्ठात् हैमवतवर्षसत्कात्
 अष्टात्रिंशत्सहस्राणि सप्त शतानि चत्वारिंशदधिकानि योजनानां कला दश ३८५४० क० १० इत्येवं-
 परिमाणत् नहरकं धनुःपृष्ठं कुल्लहिमवतः सत्रन्धि पञ्चविंशतिसहस्राणि द्वे शते त्रिंशदधिके कलाश्चतस्रः
 १५१३० क० ४ इत्येवंप्रमाणं शोधयते, शोधिते च सति तस्मिन् जातं शेषमिदं—एककः त्रिकः पञ्चकः
 एककः शून्यं १३११० कलाश्च पद् ६ । अस्याधे लब्धानि योजनानां सप्तषष्टिशतानि पञ्चपञ्चाशदधि-
 कानि तिस्रः कलाः ६५११ क० ३ ॥ ५१ ॥

साम्प्रतं महाहिमवतो जीवामाह—

तेवन्न सहस्साई, नव य सया जोयणाण इगतीसा ।

जीवा महाहिमवए, अरू कला बह्ल्लाउं य ॥ ५६ ॥

व्याख्या—महाहिमवति पर्वते जीवा त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि नव शतानि एकत्रिंशदधिकानि योजनानां
 पद् कलाः परिपूर्णाः अर्धकला च । तथाहि—महाहिमवतोऽवगाहो लक्षं पञ्चाशत्सहस्राणि १५०००० ।
 अनेन जम्बूद्वीपविष्कम्भः कलारूप एकोनविंशतिलक्षप्रमाण ऊनः क्रियते, ततो जातं शेषं सार्धाः सप्त-
 दश लक्षाः १५१०००० । एतावदवगाहेनोकरूपेण १५०००० गुण्यते, जातो विकः षट्कः विकः पञ्चकः

अष्टौ शून्यानि ३६३१००००००००० । एष राशिः पुनश्चतुर्जिगुण्यते । जातः एककः शून्यं पञ्चकः शून्यानि दश १०१०००००००००००, एष महाहिमवतो जीवावर्गः, अस्य वर्गमूलामानीयते, लब्धः एककः शून्यं द्विकः चतुष्कः षट्कः नवकः पञ्चकः १०२४६९१ । शेषमुद्धरितमेककः पञ्चकः षट्कः नवकः सप्तकः पञ्चकः ११६९७१ । त्रेदराशिः द्विकः शून्यं चतुष्कः नवकः त्रिकः शून्यं २०४९३९० । वर्गमूललब्धस्य तु राशेर्योजनकरणार्थमेकोनविंशत्या जागो ह्रियते, लब्धानि योजनानां त्रिपद्याशत्सहस्राणि नव शतानि एकत्रिंशदधिकानि कलाः षट् १३९३१ क० ६ । उद्धरितस्तु कलाराशिरर्थकदानयनाय द्विकेन गुण्यते, ततश्चेदराशिना ज्ञयते इति लब्धमेकं कलार्थमिति ॥ ५६ ॥

साम्प्रतमस्यैव महाहिमवतो धनुःपृष्ठं बाह्यां चाह—

सत्तावन्न सहस्सा, धणुपंठं तेणुज्य दुसय दस य कला ।

बाहा बाणुजश् सया, लसत्तरा नव कलरुं च ॥ ५७ ॥

व्याख्या—महाहिमवतो धनुःपृष्ठं सप्तपञ्चाशत्सहस्राणि षे शते त्रिनवत्यधिके योजनानां कला दश । तथाहि—महाहिमवत इषुः सार्धलक्षप्रमाणः ११००००, तस्य वर्गो द्विकः पञ्चकः शून्यान्यष्टौ ३३१०००००००० । एष राशिः षड्जिगुण्यते, जात एककः त्रिकः पञ्चकः शून्यानि नव १३१०००००००००, एतत्प्रागजिहिते महाहिमवतो जीवावर्गे एककः शून्यं पञ्चकः शून्यानि दश १०१००००००००० इत्ये-

वंपरिमाणे प्रक्षिप्यते, जात एककः एककः अष्टकः पञ्चकः शून्यानि नव ११८५०००००००००, अस्य
 बर्गमूलानयने लब्ध एककः शून्यं अष्टकः अष्टकः पञ्चकः सप्तकः सप्तकः १०८८५९९ । शेषमिदं एककः
 एककः पञ्चकः शून्यं सप्तकः एककः ११५०९१ । लेदराशिर्द्विकः एककः सप्तकः सप्तकः एककः पञ्चकः
 चतुष्कः ११९९१५४ । वर्गमूललब्धस्य कलाराशेर्योजनानयनार्थमेकोनविंशत्या जागो ह्रियते, लब्धानि
 योजनानां सप्तपञ्चाशत्सहस्राणि षे शते त्रिनवत्यधिके कला दश ५९९३ क० १० ॥ तथा द्विनवतिशतानि
 षट्सप्ततानि षट्सहस्राधिकानि योजनानां नव कला एकं च कलार्धमत्येतावत्प्रमाणा पूर्वस्यामपरस्यां
 च दिशि प्रत्येकं महाहिमवतो वाहा । तथाहि—महतो धनुःपृष्ठान्महाहिमवतः सत्कात्सप्तपञ्चाशत्सह-
 स्राणि षे शते त्रिनवत्यधिके कला दश ५९९३ क० १० इत्येवंपरिमाणात् लघु धनुःपृष्ठं हैमवतवर्ष-
 संबन्धि योजनानामष्टात्रिंशत्सहस्राणि सप्त शतानि चत्वारिंशदधिकानि कला दश ३८९४० क० १०
 एवंसङ्ख्यमपनीयते, अपनीते च सति तस्मिन् जातं शेषमिदं एककः अष्टकः पञ्चकः पञ्चकः त्रिकः
 १८५५३, अस्यार्धे लब्धानि योजनानां द्विनवतिशतानि षट्सप्तत्यधिकानि नव कला एकं कलार्धं ५९९६
 क० ए अर्धं १ ॥ ५९ ॥

अधुना हरिवर्षस्य जीवामाह—

एगुत्तरा नव सया, तेवत्तरिमेव जोयणसहस्सा ।
 जीवा सत्तरस कला, अरुकला चेव हरिवासे ॥ ५८ ॥

व्याख्या—हरिवर्षे हरिवर्षोत्रिधस्य क्षेत्रस्य जीवा त्रिसप्ततिसहस्राणि नव शतानि एकोत्तराणि योज-
 नानां कलाः सप्तदश अर्धकला च । तथाहि—हरिवर्षस्यावगाहस्त्रीणि लक्षाणि दश सहस्राणि ३१००००,
 अनेन जम्बूद्वीपविष्कम्भः कलारूप एकोनविंशतिलक्षप्रमाणो हीनः क्रियते, जाताः शेषाः पञ्चदश लक्षा
 नवतिसहस्राणि १५९००० एतदुक्तप्रमाणेनावगाहेन ३१०००० गुण्यन्ते, जातः चतुष्कः नवकः द्विकः
 नवकः अष्टौ शून्यानि ४९२९०००००००० । एष राशिर्भूयश्चतुर्भिर्गुण्यते, जात एककः नवकः सप्तकः
 एककः षट्कः शून्यानि चाष्टौ १९७१६०००००००० । एष हरिवर्षस्य जीवार्गः, अस्य वर्गमूलानयने
 लब्ध एककः चतुष्कः शून्यं चतुष्कः एककः त्रिकः षट्कः १४०४१३६ । शेषं तिष्ठति द्विकः शून्यं नवकः
 त्रिकः पञ्चकः शून्यं चतुष्कः २०९३५०४ । त्रिकः अष्टकः शून्यं अष्टकः द्विकः सप्तकः द्विकः
 २०००२७२ । ततो योजनकरणार्थं वर्गमूललब्धमेकोनविंशत्या ज्ञयते, लब्धानि योजनानां त्रिसप्तति-
 सहस्राणि नव शतानि एकोत्तराणि कलाः सप्तदश ७३९०१ क० १७ । उद्धरितस्तु कलाराशिरर्धकला-
 नयनाय द्विकेन गुण्यते, गुणयित्वा च यथोक्तप्रमाणेन त्रिकराशिना ज्ञयते लब्धमेकं कलार्धं, शेषस्वर्ध-
 कलाराशिरेवंरूपस्तिष्ठति एककः त्रिकः सप्तकः अष्टकः सप्तकः त्रिकः षट्कः १३७०७३६ ॥ ५० ॥

साम्प्रतमस्यैव हरिवर्षस्य बाहां धनुःपृष्ठं चाह—

बाहा तेर सहस्सा, एगठा तिसय बक्कलऽऽकला ।
 धणुपठ कलं चउकं, चुलसीइ सहस्स सोलहिया ॥ ५९ ॥

एककः षट्कः ३१ए३६१६ । वर्गमूललब्धस्तु कलाराशिर्योजनकरणार्थमेकोनविंशत्या ज्यते, लब्धानि योजनानां चतुरशीतिसहस्राणि षोरुशाधिकानि चतस्रः कलाः ८४०१६ क० ४ ॥ ५ए ॥

सम्प्रति निषधस्य जीवामाह—

चञ्जणञ्जश् सहस्सांश्, तप्पन्नहिय सयं कला दो थ ।

जीवा निसहस्सेसा, धणुपंठं से इमं द्वीश् ॥ ६० ॥

व्याख्या—निषधस्य निषधवर्षधस्य जीवा एषा यदुत चतुर्नवतिर्योजनानां सहस्राणि शतमेकं षट्-पञ्चाशदधिकं वे च कले । तथाहि—निषधस्यावागाहः षड् लक्षाः त्रिंशत्सहस्राणि ६३००००, अनेन जम्बूद्वीपविष्कम्भः कलारूप एकोनविंशतिलक्षप्रमाणे लूनः क्रियते, जातं शेषं षादश लक्षाः सप्ततिसहस्राणि १२७००००, एतद्यथोक्तेनावगाहेन गुण्यते, जातः अष्टकः शून्यं शून्यं एककः अष्टौ शून्यानि ८००१०००००००० । एष राशिर्युथश्चतुर्त्रिंशुण्यते, जातः त्रिकः शून्यं शून्यं चतुष्कः शून्यान्यष्टौ ३२००४००००००००० । एष निषधस्य जीवावर्गः, अस्य वर्गमूलानयने लब्ध एककः सप्तकः अष्टकः अष्टकः नवकः षट्कः षट्कः १७८८६६ । शेषमिदं षट्कः पञ्चकः शून्यमष्टकः चतुष्कः चतुष्कः ६५०८४४ । तेदराशिः त्रिकः पञ्चकः सप्तकः सप्तकः नवकः त्रिकः विकः ३१५७३३ । वर्गमूललब्धस्य तु राशेर्योजनकरणार्थमेकोनविंशत्या जागो हियते, लब्धानि योजनानां चतुर्नवतिसहस्राणि शतमेकं षट्पञ्चाशदधिकं वे च कले ५४१५६ क० २ । धनुःपृष्ठं धनुःपृष्ठपरिमाणं 'से' तस्य निषधपर्वतस्येदं वक्ष्यमाणं जवति ॥६०॥

तदेवाह—

स्रक्कं चउवीस सह—स्स ति सय ढायाल नव कलालं य ।

व्याख्या—योजनानां लक्षं चतुर्विंशतिसहस्राणि त्रीणि शतानि षट्चत्वारिंशदधिकानि नव च कला इत्येतावत्परिमाणं निषधस्य धनुःपृष्ठं । तथाहि—निषधस्यधुः कलारूपः षट् लक्षाः त्रिंशत्सहस्राणि ६३०००० । अस्य वर्गो विधीयते, जातः त्रिकः नवकः षट्कः नवकः अष्टौ शून्यानि ३ए६ए०००००००० । एष राशिर्चूयः षड्भिर्गुण्यते, जातः द्विकः त्रिकः अष्टकः एककः चतुष्कः शून्यान्यष्टौ ३३०१४००००००००, एतत् प्रागुक्ते त्रिकः द्विकः शून्यं शून्यं षतुष्कः अष्टौ शून्यानि ३३००४०००००००० इत्येवंपरिमाणे जीवावर्गे प्रद्विष्यते, जातः पञ्चकः पञ्चकः अष्टकः एककः अष्टौ शून्यानि ५ए०१००००००००० । अस्य वर्गमूलानयने लब्धः द्विकः त्रिकः षट्कः पञ्चकः अष्टकः त्रिकः ३३६३ए०३ । शेषमुच्चरितं एककः पञ्चकः षट्कः अष्टकः त्रयः एककाः १ए६०१११ । तेदराशिश्चतुष्कः सप्तकः द्विकः पञ्चकः एककः षट्कः ४९१ए१६६ । वर्गमूललब्धं तु योजनकरणार्थमेकोनविंशत्या प्रज्यते, लब्धं योजनानां लक्षं चतुर्विंशतिसहस्राणि त्रीणि शतानि षट्चत्वारिंशदधिकानि कला नव १२४३४६ क० ए ॥

सम्प्रति निषधस्य बाहामाह—

बाहा पन्नठ सयं, सहस्स वीसं डुकल अरुं ॥ ६१ ॥

व्याख्या—निषधस्य पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि प्रत्येकं बाहापरिमाणं विंशतिसहस्राणि शतमेकं पञ्चषष्टं
 पञ्चषष्ट्यधिकं योजनानां द्वे च कले सार्धे १०१६५ क० ३३। तथाहि—महतो धनुःपृष्ठात् निषधसत्कात्
 लक्षमेकं चतुर्विंशतिसहस्राणि त्रीणि शतानि षट्चत्वारिंशदधिकानि योजनानां नव कलाः ११४३४६
 क० ९ इत्येवंपरिमाणत् रुहरकं धनुःपृष्ठं हरिवर्षसत्कं चतुरशीतियोजनानां सहस्राणि पोरुशाधिकानि
 कलाश्चतस्रः ८४०१६ क० ४ इत्येवंपरिमाणं शोध्यते, शोधिते च सति जातं शेषमिदं—चत्वारिंशत्स-
 हस्राणि त्रीणि शतानि त्रिंशदधिकानि योजनानां कलाः पञ्च ४०३३० क० ५। तेषामर्धे लब्धानि
 योजनानां विंशतिसहस्राणि शतमेकं पञ्चषष्ट्यधिकं द्वे च कले सार्धे १०१६५ क० ३३ ॥ ६१ ॥
 सम्प्रति विदेहानां दक्षिणार्धस्योत्तरार्धस्य च प्रत्येकं बाहाजीवाधनुःपृष्ठानि गाथाष्वयेन प्रतिपादयति—

सत्तठा सत्त सथा, तेत्तीस सहस्स सत्त य कलळं ।
 बाहा विदेहवासे, मन्ने जीवा सयसहस्सं ॥ ६१ ॥
 उन्नरुं से धणुपंठं, लळकं अरुपन्न जोयणसहस्सा ।
 सयमेगं तेरहियं, सोलस य कला कलळं च ॥ ६३ ॥

व्याख्या—विदेहवर्षे विदेहान्निधेये वर्षे उन्नयत उन्नयस्मिन् पार्श्वे दक्षिणार्धे उत्तरार्धे चेत्यर्थः,
 प्रत्येकं पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि बाहापरिमाणं त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि सप्त शतानि सप्तषष्ट्यधिकानि योज-

नानां सप्त कला अर्धकला च (३३९६९ क० ९^३) इदं दक्षिणार्धवाहापरिमाणमुत्तरार्धपरिमाणं चैकत्र
 संमीहयोक्तं द्रष्टव्यं, यावता पुनर्दक्षिणार्धस्योत्तरार्धस्य च प्रत्येकं बाहापरिमाणमेतस्यार्धमवगन्तव्यम् ।
 तथाहि—सहतो धनुःपृष्ठात् विदेहानां दक्षिणार्धस्योत्तरार्धस्य च संबन्धिनो लक्ष्मेकं अष्टापञ्चाशत्सह-
 स्राणि शतमेकं त्रयोदशाधिकं षोडश कलाः सार्धोः ११८११३ क० १६^३ इत्येवंपरिमाणत् लघु धनुःपृष्ठं
 निषधपर्वतस्य संबन्ध लक्ष्मेकं चतुर्विंशतिः सहस्राणि त्रीणि शतानि षट्चत्वारिंशदधिकानि नव कलाः
 ११४३४६ क० ए इत्येवंपरिमाणं शोधयते, शोधिते च सति जातं शेषमिदं—त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि सप्त
 शतानि सप्तषष्ट्यधिकानि कलाः सप्त अर्धं च ३३९६९ क० ९^३ । एतेषामर्धे षोडश योजनानां सहस्राणि
 अष्टौ शतानि त्र्यशीत्यधिकानि त्रयोदश कलाः सपादाः १६८८३ क० १३^३ दक्षिणार्धोत्तरार्धवाहामी-
 खने च गार्थोक्तं परिमाणमिति ॥ तथा विदेहवर्षे दक्षिणार्धस्योत्तरार्धस्य (च) संबन्धिनी एका मध्य-
 जागे जीवा शतसहस्रं योजनानां शतसहस्रप्रमाणा । तथाहि—दक्षिणार्धस्योत्तरार्धस्य वा विदेहवर्षे
 ११८ कदारूपो नव लक्षाः पञ्चाशत्सहस्राणि ११००००, अनेन जम्बूद्वीपविष्कम्भः कदारूप एकोनविं-
 शतिलक्षप्रमाणेन जनः क्रियते, जातं शेषं नव लक्षाः पञ्चाशत्सहस्राणि ११००००, एतानि यथोक्तपरि-
 माणेनेषुणा गुणयन्ते, जातो नवकः शून्यं विकः पञ्चकः शून्यान्यथै १०११०००००००० । एष राशिर्चू-
 यश्चतुर्चिर्गुणयते, जातः त्रिकः षट्कः एककः शून्यानि दश ३६१०००००००००० । अस्य वर्गमूलानयने
 स्रब्धान्येकोनविंशतिलक्षाणि ११०००००० कलानां, एतेषां योजनकरणार्थमेकोनविंशत्या जागे हते

लब्धमेकं लक्षं योजनानां १००००० ॥ तथा उच्यते दक्षिणार्धे उत्तरार्धे च प्रत्येकं धनुःपृष्ठं धनुःपृष्ठ-
 परिमाणं लक्षमेकमष्टापञ्चाशत्सहस्राणि शतमेकं त्रयोदशार्धिकं योजनानां पौनश कला एकं च कलार्धं
 १५०११३ क० १६३। तथाहि—दक्षिणार्धस्योत्तरार्धस्य वा प्रत्येकमित्युः कलारूपो नव लक्षाः पञ्चाश-
 त्सहस्राणि १५००००, अस्य वर्गे जातो नवकः शून्यं द्विकः पञ्चकः अष्टौ शून्यानि १०१५०००००००। एष
 एतद्भूयः पञ्चगुण्यते, जातः पञ्चकः चतुष्कः एककः पञ्चकः शून्यानि नव १४१५००००००००। एष
 राशिः प्रागुक्ते त्रिकः पङ्कः एककः शून्यानि दश ३६१००००००००० इत्येवंप्रमाणे जीवावर्गे प्रद्विन्यते,
 जातो राशिरैवंरूपः—नवकः शून्यं द्विकः पञ्चकः शून्यानि नव १०१५०००००००००। अस्य वर्गमूला-
 नयने लब्धः त्रिकः शून्यं चतुष्कः एककः पङ्कः त्रिकः ३००४१६३। शेषमुच्चरति चतुष्कः पङ्कः
 पङ्कः नवकः चतुष्कः त्रिकः एककः ४६६१४३१। वेदराशिः पङ्कः शून्यं शून्यं अष्टकः त्रिकः द्विकः पङ्कः
 ६०००३३६। तत उपरितनो राशिः कलार्धानयनाय द्विकेन गुण्यते, उक्तरूपेण वेदराशिना न्यज्यते,
 ततो लभ्यते एकं कलार्धं, ततो वर्गमूललब्धस्य कलाराशेर्योजनकरणार्थमेकोनविंशत्या ऋगो द्वियते,
 लब्धं योजनानामेकं लक्षमष्टापञ्चाशत्सहस्राणि शतमेकं त्रयोदशार्धिकं पौनश कला एकं च कलार्धं
 १५०११३ क० १६३। ये तु शेषा अर्धकलांशा उच्चरितास्तिष्ठन्ति तदपेक्षया किञ्चिदधिकमपि दृष्टव्यम्।
 अथवाऽन्यथेदं धनुःपृष्ठपरिमाणमानीयते— जम्बूद्वीपस्य परिधिस्त्रयो लक्षाः पौनश सहस्राणि षे शते
 सप्तविंशत्यधिके योजनानां क्रोशत्रयं अष्टाविंशं धनुःशतं त्रयोदशाङ्गुलानि एकमर्धाङ्गुलं ३१६२२९

क्रो० ३ ध० १२७ अं० १३३ । तत्र योजनराशिरधींक्रियते, लब्धमेकं लब्धमेकं लब्धमेकं लब्धमेकं लब्धमेकं शतमेकं त्रयोदशाधिकं १५७११३, यत्त्वेकं योजनमुद्धरति तत्कलाः क्रियन्ते, लब्धा एकोनविंशतिकलाः, क्रोशत्रये च लब्धाः सपादाश्चतुर्दश कलाः, मिथिता जाताः सपादास्त्रयस्त्रिंशत्, तासामर्धे लब्धाः सार्धाः षोडश कलाः, यस्तु कलाया अष्टमो जागोऽधिक लब्धरति, यानि च धनुषामर्धे लब्धानि चतुःषष्टिधनुंषि, सार्ध-त्रयोदशानामर्धे पादोनानि सप्ताहुवानि, तदेतत्सर्वं ये प्रागर्धकलांशा मुक्तास्त्रिंशन्ति ते यदि कलाष्ट-जागधनुरहुवीकृत्य पूर्वोक्तेन षेदराशिना विच्रज्यन्ते, तत आगच्छन्ति, परं सूत्रकृता नेदं कृतमिति स्वयमेव परिचावनीयम् ॥ ६१-६३ ॥

सम्प्रति क्षेत्रस्य प्रतरगणितानयनाय मतान्तरेण करणमाह—

खित्तस्स पयरगणिए, जिष्ठकणिएठाए तस्स जीवाणं ।

काळं सभासंमरुं, गुणेहिं तस्सेव वासेणं ॥ ६४ ॥

व्याख्या—क्षेत्रस्य पृथ्वीपर्वतसमुद्ररूपस्य यत्प्रतरं पृथुत्वाहृततदैर्घ्यसङ्ख्यारूपं तस्य गणिते सङ्ख्याने कर्तव्ये तस्य विवक्षितस्य क्षेत्रस्य संबन्धिन्यौ ये ज्येष्ठाकनिष्ठे जीवे, तयोः समासो मीलनं तस्यार्धं तस्यैव विवक्षितस्य क्षेत्रस्य व्यासेन विस्तारेण गुणय, ततो विवक्षितक्षेत्रस्य प्रतरगणितं भवतीति । एतच्च प्रयुक्तं करणमयुक्तं व्यञ्चिचारात्, तथाहि—प्रतरगणितकरणमिदमयेतनं वा दक्षिणचरतार्धे न संभवति, तत्र

कनिष्ठजीवायाः कनिष्ठजीवावर्गस्य चात्रावात्, ततो वैताढ्यादियु परिजावनीयं, तत्र वैताढ्यस्य सत्का
 या जीवा सा ज्येष्ठा, सा च योजनानां दश सहस्राणि सप्त शतानि विंशत्यधिकानि कलाश्चैकादश
 १०५० क० ११ । या तु दक्षिणचरतार्धजीवा सा कनिष्ठा, सा च नव सहस्राणि सप्त शतानि अष्टाच-
 त्वारिंशदधिकानि योजनानां कलाश्च षादश ए५४८ क० १२ । अनयोर्मूलने जातानि विंशतिः सहस्राणि
 चत्वारि शतानि अष्टषष्ठ्यधिकानि योजनानां कलाः त्रयोविंशतिः २०४६८ क० १३ । एतेषामर्धे लब्धानि
 योजनानां दश सहस्राणि षे शते चतुस्त्रिंशदधिके षादश च कलाः किञ्चिद्दूनाः, ताश्च किल परिपूर्णा
 अपि विवक्षिताः ततो वैताढ्यस्य संकेन विस्तारेण पञ्चाशद्योजनसंज्ञेनानन्तरोक्तराशिर्गुण्यते, जाताः पञ्च
 लक्षा एकादश सहस्राणि सप्त शतानि १११९०० । या अपि षादश कलास्ता अपि पञ्चाशता गुणिता
 जातानि कलानि(नां) षट् शतानि, तेषां च योजनकरणार्थमेकोनविंशत्या प्रागे हृते लब्धानि एकत्रिंशद्यो-
 जनानि शेषाश्च कला एकादश, योजनानि च योजनराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातानि पञ्च लक्षाणि एकादश
 सहस्राणि सप्त शतानि एकत्रिंशदधिकानि एकादश कलाः १११९३१ क० ११ । अथ च वैताढ्यस्य
 प्रतरगणितं पञ्च लक्षा षादश सहस्राणि त्रीणि शतानि सप्तोत्तराणि योजनानां कलाश्च षादश ११२३०९
 क० १२ । तथा च वक्ष्यति—“सत्तहिया तिननि सया” इत्यादि । तस्माद्ध्यन्निचारीदं प्रतरगणितकरण-
 मित्युपेक्षणीयं, किं तु यदग्रे स्वयमेव वक्ष्यति द्वितीयं करणमाचार्यस्तत्परिग्राह्यमिति ॥ ६४ ॥

सम्प्रति घनगणितं येषु पर्वतेषूपपद्यते तत्र घनगणितविषयं करणमाह—
पयरं उस्सेहगुणं, घणगणियं पवयाण जे उ समा ।

व्याख्या—प्रतरं प्रतरपरिमाणमुत्सेधगुणमुत्सेधसङ्ख्यागुणितं पर्वतानां घनगणितं घनसङ्ख्यापरिमाणं जवति । किं सर्वेषामपि ? नेत्याह—‘जे उ समा’ ये पर्वता उपर्यधश्च विस्तारमधिकृत्य समास्तेषामिदं घनगणितविषयं करणमवसेयं, न शेषाणाम् ॥

सम्प्रति समुजानधिकृत्य घनगणितकरणमाह—

पयरं उवेहगुणं, लवणविवजाण उयहीणं ॥ ६५ ॥

व्याख्या—लवणविवर्जानां लवणोदसमुद्गरहितानां शेषाणामुदधीनां समुद्राणां प्रतरं प्रतरगणितमुद्दे धगुणमुत्सेधगुणं घनगणितं जवति ॥ ६५ ॥

तदेवमुक्तं पर्वतानां समुद्राणां च घनगणितविषयं करणं, यच्च प्रतरगणितविषयं करणं मतान्त-
रेणोक्तं, तद्व्यञ्जित्वा, ततः स्वमतेन सम्प्रति प्रतरगणितविषयं करणमाह—

जीवावगं जेठमि—यरं च मेलेउ तस्स अरुस्स ।

मूढं बाहा विरुं—अगुणिय पयरं हवइ ताहे ॥ ६६ ॥

व्याख्या—यदा वैताढ्यादेर्ज्येष्ठमितरं च कनिष्ठं जीवावर्गमेकत्र मीढयित्वा तस्यार्धस्य वर्गमूढमानीयते,

तदा यवर्गमूलमागतं तत् बाहा पूर्वापरायता कृञ्ची दीर्घा वाहा प्रवति, सा च विष्कम्भगुणिता सती प्रतरं । तत्र सर्वत्र वैताढ्यादौ जीवावर्गानयनाय करणमिदम्—“अवगाहोनो वृत्तविष्कम्भोऽवगाहगुणितो ऋयश्चतुर्गुणो जीवावर्ग” इति । उक्तं च प्रागपि—“उगाहूणं विरुक्तमोय उगाहसंगुणं कुञ्जा चण्डिं गुणियस्स त्ति” । एतच्च प्रत्येकं सर्वत्रापि प्रागेव जीवानयने जावितमिति न ऋयो जाव्यते ॥६६॥

तत्रानेन करणेन यः प्राग्दक्षिणचरतार्थस्य जीवावर्ग आनीतस्तं सूत्रकृत्साक्षाद्दर्शयति—

तीसहिया चोत्तीसं, कोन्सिया लख्क सीइ चरहृऊे ।

सत्ताणवइ सहस्सा, पंच सया जीववगो उ ॥ ६७ ॥

व्याख्या—त्रिंशत्कोढ्यधिकानि चतुस्त्रिंशत्कोटिशतानि अशीतिर्बद्धाः सप्तनवतिः सहस्राणि पञ्च शतानि ३४३०००७९१०० एतावत्परिमाणो चरतार्थे दक्षिणचरतार्थे जीवावर्गः ॥ ६७ ॥

साम्प्रतं वैताढ्ये जीवावर्गमाह—

वेयहृजीववगो, सत्ताणउई सहस्स पंच सया ।

अउणापन्नं कोन्नी, इगयादीसं च कोन्सिया ॥ ६८ ॥

व्याख्या—एकचत्वारिंशत्कोटिशतानि एकोनपञ्चाशत्कोटयः सप्तनवतिः सहस्राणि पञ्च शतानि ४१४०००७९१०० एष वैताढ्यजीवावर्गः ॥ ६८ ॥

साम्प्रतमुत्तरचरतार्धजीवावर्गमाह—

जरह्रुजीववर्गो, पणसयरी तच्च अठ सुन्नाइं ।

व्याख्या—जरतार्धे उत्तरचरतार्धे जीवावर्गोऽङ्कपङ्क्तौ प्रथमतः पञ्चसप्ततिः ततः षट्कः ततोऽष्टौ शून्यानि ७१६०००००००० एतावत्सङ्ख्यापरिमाणः उत्तरचरतार्धे जीवावर्ग इति ज्ञावः ॥

दुष्टहिमवतो जीवावर्गमाह—

चूक्षे जीवावर्गो, दु वीस चोयाल सुन्नठ ॥ ६ए ॥

व्याख्या—दुष्टे दुष्टहिमवति जीवावर्गो द्वाविंशतिः ततश्चतुश्चत्वारिंशत् अनन्तरमष्टौ शून्यानि २२४४०००००००० ॥ ६ए ॥

अधुना हैमवतमहाहिमवज्जीवावर्गमाह—

जीवावर्गिगवन्ना, चउवीसं अठ सुन्न हेमवए ।

पंचद्वियं सयमेगं, महहिमवे दस य सुन्नाइं ॥ ७० ॥

व्याख्या—हैमवते वर्षे जीवावर्गः प्रथमतः एकपञ्चाशत् तदनन्तरं चतुर्विंशतिः ततोऽष्टौ शून्यानि ५१२४००००००००० । तथा महाहिमवति पर्वते जीवावर्गः प्रथमतः शतमेकं पञ्चाधिकं तदनन्तरं शून्यानि दश १०१००००००००००० ॥ ७० ॥

अधुना हरिवर्षेक्षेत्रनिषधपर्वतयोर्जीवावर्गमाह—

हरिवास जीववर्गो, उणवीसं सत्त सोल सुन्नठ ।

बत्तीसं दो सुन्ना, चउरो सुन्नठ निसहम्मि ॥ ७१ ॥

व्याख्या—हरिवर्षे हरिवर्षात्रिधे क्षेत्रे जीवावर्गः प्रथमतोऽङ्कपङ्कवेकोनविंशतिः ततः सप्त तदनन्तरं
पोरुश ततोऽष्टौ शून्यानि १ए७१६०००००००० । तथा निषधे निषधपर्वते जीवावर्गः प्रथमतो घात्रिं-
शत् ततो द्वे शून्ये तदनन्तरं चत्वारः ततोऽष्टौ शून्यानि ३३००४०००००००० ॥ ७१ ॥

सम्प्रति विदेहानां मध्यजागे जीवावर्गमाह—

ठत्तीस्सेक्कग दस सुन्न जीववर्गो विदेहमम्मि ।

व्याख्या—विदेहानां मध्ये मध्यजागे जीवावर्गोऽङ्कपङ्कौ प्रथमतः षट्त्रिंशत् तत एकः तदनन्तरं
दश शून्यानि ३६१०००००००००० ॥

साम्प्रतमेतेषु जीवावर्गेषु बाहापरिमाणानयनाय यत्कर्तव्यं तदाह—

एएसि समासरे, मूलं बाहा उ विन्नेया ॥ ७२ ॥

व्याख्या—एतेषामनन्तरोक्तानां जीवावर्गानां तत्क्षेत्रापेक्षया ज्येष्ठकनिष्ठरूपाणां सतां समास एकत्र

मीढनं कर्तव्यं, मीढने च कृते सत्यर्धं, तस्मिन्नर्धे यवर्गमूलमागहति सा तस्य विवद्वितस्य क्षेत्रस्य वाहा विज्ञेया ॥ ७३ ॥

तत्रैषा प्रथमतो वैताढ्ये जाव्यते—

वेयह जम्मशरहृञ्जीवावगो डुवेऽवि मेलेञ् ।

तस्सरेञ्जे जं मूलं, सो कवरासी इमो ह्वोइ ॥ ७३ ॥

व्याख्या—वैताढ्ये याम्ये च दक्षिणे च जरतार्धे प्रत्येकमेकैको यो जीवावर्गः प्रागुक्तस्वरूपस्तौ षावपि एकत्र मीढ्यते, मीढिते च सति जातमिदं—सप्तकः पञ्चकः सप्तकः नवकः अष्टकः एककः नवकः पञ्चकः त्रीणि शून्यानि ७१७९७१९१००० । तत एतस्य राशेरर्धं क्रियते, लब्धः त्रिकः सप्तकः अष्टकः नवकः नवकः शून्यं नवकः सप्तकः पञ्चकः शून्यं शून्यं ३७७९०९७१००० । अस्य वर्गमूलानयने यद्वन्धं स कदा-
राशिरयं वक्ष्यमाणरूपो जवति ॥ ७३ ॥

चउणउइ सहस्साइं, लखो ढावत्तरा सया ढच्च ।

व्याख्या—लक्षमेकं चतुर्नवतिसहस्राणि षड् शतानि षट्सप्ततानि षट्सप्तत्यधिकानि कलानामिति शेषः १९४६७६ । शेषाः कदांशा लङ्गरन्ति तिस्रो लक्षा द्विपञ्चाशत्सहस्राणि पञ्च शतानि चतुर्विंशत्य-
धिकानि ३२१२१३४ । षेदराशिस्त्रीणि लक्षाणि एकोननवतिसहस्राणि त्रीणि शतानि द्विपञ्चाशदधिकानि

३८९३५३ । तत्रोपरितनराशेऽढेदराशेश्च प्रत्येकं षादशकेनापवर्तना क्रियते, तस्यां चापवर्तनायां कृतायां यन्नवति तदाह—

सेस दुढक्कोवद्विय, दोनवतिगसत्तसत्तंसा ॥ ७४ ॥
ढेढ तिग दुग चउ, ढक्का वेयदु बाह् लढ्दसा ।
पन्नास जोयणगुणा, पयरं गुणवीसद्विय लंढं ॥ ७५ ॥

व्याख्या—शेषस्योपरितनस्य राशेषिषद्वेन षादशकेनापवर्तनायां कृतायां द्विकः नवकः त्रिकः सप्तकः ३९३७७ एवंसङ्ख्याका अंशा भवन्ति । तेदराशिर्षादशकेनापवर्तनिकायां कृतायां जातः त्रिकः द्विकः चतुष्कः षट्कः ३३४४६, एषा एतत्सङ्ख्याका वैताढ्ये वैताढ्यस्य पर्वतस्य बाहा पूर्वापरायता रुज्वी श्रेणिल्वन्धा । वैताढ्यस्य च विस्तारः पञ्चाशद्योजनात्मकः, ततः सा बाहा (१९४६७६) पञ्चाशता गुण्यते, जातो नवकः सप्तकः त्रिकः अष्टकः षे शून्ये ९७३३८०० । चेऽपि कलांशा षादशकापवर्तने लब्धा एकोनत्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि सप्तसप्तत्यधिकानि ३९३७७, एतेऽपि पञ्चाशता गुण्यते, गुणने च सति जात एककः चतुष्कः षट्कः अष्टकः पञ्चकः शून्यं १४६८८९०, अमीयां त्रिकद्विकचतुष्कचतुष्केषट्करूपेण ३३४४६ प्रागुकेन तेदराशिना जागो ह्रियते, जागे हते च लब्धाः कलाः पञ्चचत्वारिंशत् ४९ । शेषमुधरति अष्टौ सहस्राणि सप्त शतानि अशीत्यधिकानि ८७८०, लब्धास्तु कलाः कला-

रागां प्रक्षिप्यन्ते. ततो जातः कञ्जाराशिः नवकः सप्तकः त्रिकः त्रिकः अष्टकः चतुष्कः पञ्चकः
 ९७३३८४५ । अस्य योजनकरणश्रमेकोनविंशत्या जागो द्वियते, लब्धानि योजनानां पञ्च लक्षाणि
 षाडश सहस्राणि त्रीणि शतानि सप्तोत्तराणि ५१३३०७ क० १३ । एवमेकोनविंशत्या जागे हते लब्धं
 वैताड्ये प्रथमखण्डे पृथिवीतले प्रतरमेतावत्प्रमाणम् ॥ ७४-७५ ॥

तथा चाह—

सत्तहिया तिनिसिया, वारस य सहस्स पंच लखा य ।
 वारस य कला पयरं, वेयहृगिरिस्स धरणितले ॥ ७६ ॥

व्याख्या—सप्ताधिकानि त्रीणि शतानि षाडश सहस्राणि पञ्च लक्षा योजनानां षाडश कलाः
 ५१३३०७ क० १३ एतावत्प्रमाणं वैताड्यगिरिर्धरणितले पृथिवीतले प्रतरम् ॥ ७६ ॥

सम्प्रति प्रथमखण्डे एव वैताड्ये घनगणितमाह—

दसजोयणुस्सए पुण, तेवीस सहस्स लख इगवन्नं ।
 जोयणुणवत्तरि ठ-कला य वेयहृघणगणियं ॥ ७७ ॥

व्याख्या—धरणितलादारच्योर्ध्वं यावद्दश योजनानि एतावति दशयोजनोद्भाये प्रथमखण्डे वैताड्य-
 पर्वते घनगणितं घनसंज्ञापरिमाणं एकपञ्चाशद्विंशत्यधिकविंशतिः सहस्राणि पट्टसप्ततानि षट्सप्तत्यधिकानि

योजनानां षट् च कलाः (५१३३०९६ क० ६) तथाहि—प्रतरे योजनराशिः पञ्च लक्षा षादश सहस्राणि त्रीणि शतानि सप्तोचराणि ५१३३०९, एतानि दशत्रिगुण्यन्ते. जातानि एकपञ्चाशद्विंशति त्रयोविंशतिः सहस्राणि सप्तत्यधिकानि ५१३३०९० । याश्च षादश कलाः प्रतरे लब्धाः सन्ति, ता अपि दशत्रिगुण्यन्ते, जातं कलानां विंशं शतं १३०, अस्यैकोनविंशत्या जागे हते लब्धानि योजनानि षट्, तानि योजनराशौ प्रद्विष्यन्ते, जातानि योजनराशौ एकपञ्चाशद्विंशतिः सहस्राणि षट्सप्तत्यधिकानि, शेषान्तु कलास्तिष्ठन्ति षट् ५१३३०९६ क० ६ । ये तु प्रतरानयने कलांशा उच्चरिताः सप्तशीतिशतानि अशीत्यधिकानि ०९००, तेऽपि यदि दशत्रिगुण्यन्ते, गुणयित्वा च तेषां पूर्वोक्तेन त्रिकविकचतुष्कचतुष्कपङ्कुरूपेण ३३४४६ षेदराशिना जागो ह्रियते, ततोऽधिकमपि किञ्चिद्व्यन्यते, परं तन्न विवक्षितमिति ॥ ९९ ॥

सम्प्रति वैताड्य एव द्वितीये खण्डे प्रतरमानमाह—

जोथण तीसे वासे, पढमाए मेहलाए पयरमिसं ।

बख तिंग तिसयरिसया, चुडसी इक्कारस कलाउं ॥ ९० ॥

व्याख्या—वैताड्ये पर्वते प्रथममेखलायां योजनत्रिंशति त्रिंशद्योजनप्रमाणे व्यासे विस्तारे प्रतरं प्रतरपरिमाणमिदं—तिन्नो लक्षाः त्रिसप्ततिशतानि चतुरशीत्यधिकानि योजनानामेकादश च कलाः ३०९३०४

क० ११ । तर्थाहि—यः प्रथमखण्डे बाहागतः कलाराशिके लक्षं चतुर्नवतिः सहस्राणि षट् शतानि
 पट्सप्तत्यधिकानि १७५६७६ स त्रिंशता गुण्यते, जाता अष्टापञ्चाशद्विंशत्याणि चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते
 अशीत्यधिके कलानां १७५०१७० । ये तु कलांशा उच्चरिता द्विकनवकत्रिकसप्तकसप्तकसहस्राः १७३७७,
 तेऽपि त्रिंशता गुण्यन्ते, जातोऽष्टकोऽष्टक एककः त्रिकः एककः शून्यं ७७१३१० । तेषां पूर्वोक्तेन त्रिक-
 द्विकचतुष्कचतुष्कपङ्करूपेण ३१५५६ त्तेदराशिना जागे हते लब्धाः कलाः सप्तविंशतिः (१७), शेपास्तु
 कलांशा उच्चरितास्तिष्ठन्ति द्विपञ्चाशद्विंशत्यानि अष्टपञ्चदशानि ११६७, लब्धास्तु कलाः कलाराशौ प्रद्वि-
 ष्यन्ते, ततो जातः कलाराशिकेखण्डः—पञ्चकः अष्टकः चतुष्कः शून्यं त्रिकः शून्यं सप्तकः १७५०३०७ ।
 एतासामेकोनविंशत्या जागे हते लब्धानि योजनानां तिस्रो लब्धाः त्रिसप्ततिशतानि चतुरशीत्यधिकानि
 कलाश्चैकादश (३०७३७५ क० ११) । तदपि च द्वितीयं खण्डं दशयोजनोद्भायं, ततो घनगणितानय-
 नायानन्तरोक्तो राशिः समस्तोऽपि दशत्रिगुण्यते, तत्र योजनराशिर्दशत्रिगुणितः सन्नेखण्डो जातः—
 त्रिंशद्विंशत्यसप्ततिः सहस्राणि अष्टौ शतानि चत्वारिंशदधिकानि ३०७३७५० । या अपि कला एकादश
 ता अपि दशत्रिगुण्यन्ते, जातं दशोत्तरं कलानां शतं ११०, तस्यैकोनविंशत्या जागे हते लब्धानि योज-
 नानि पञ्च १ कलाः पञ्चदश १५, तत्र योजनानि योजनराशौ प्रद्विष्यन्ते, ततो जातानि योजनराशावष्टौ
 शतानि पञ्चचत्वारिंशदधिकानि त्रिंशद्विंशत्याः त्रिसप्ततिसहस्राणि (३०७३७५५) एतावद्वितीयखण्डे
 घनगणितम् ॥ ७७ ॥

तथा चाह—

अथ सया पणयादा, तीसं बरका तिसत्तरि सहस्ता ।

पन्नरस कदा य घणो, दसुस्तए होइ बीयम्मि ॥ ७ए ॥

व्याख्या—वैताढ्ये पर्वते द्वितीये खण्डे दशोद्भाये दशयोजनोद्भाये घनगणितं घनसङ्ख्यापरिमाणं अष्टौ शतानि पञ्चचत्वारिंशानि पञ्चचत्वारिंशदधिकानि त्रिंशद्ब्रह्माः त्रिसप्ततिः सहस्राणि कदाः पञ्चदश ३०७३८५५ क० १५ ॥ ७ए ॥

दृतीये खण्डे प्रतरमानमाह—

दसजोयणविक्रंजे, बीयाए मेहलाए पयरम्मिं ।

बरका चउवीससया, एगठा दस कलाउ य ॥ ७० ॥

व्याख्या—वैताढ्यपर्वते द्वितीयस्यां मेखलायां दशयोजनप्रमाणे विक्रमन्ने प्रतरं प्रतरपरिमाणमिदं— एकं लहं चतुर्विंशतिः शतानि एकषष्टानि एकषष्ट्यधिकानि योजनानां कदाश्च दश १०२५६१ क० १० । तथाहि—अस्मिन् खण्डे विक्रमञ्चो दशयोजनप्रमाणः, ततः प्रागञ्चिहितो यो वर्गमूलबन्धः कदारशिरेकं लहं चतुर्नवतिसहस्राणि षट् शतानि षट्सप्तत्यधिकानि १६५६७६ स दशत्रिगुण्यते, जाता एकोनविंशतिब्रह्माः षट्चत्वारिंशत्सहस्राणि सप्त शतानि पञ्चधिकानि १६५६७६० । येऽपि च कदांशा उक्त्वा-

रिता धिकः नवकः त्रिकः सप्तकः शष्टकः १९३११, तेऽपि दशत्रिगुण्यन्ते, जाते द्वे लब्धे त्रिनवतिसह-
 स्राणि सप्त शतानि सप्तत्यधिकानि १९३११०, तेषां पूर्वोक्तेन त्रिकद्विकचतुष्कचतुष्कषट्करूपेण ३१४४६
 षेदराशिना प्रागे च हते लब्धाः कला नव, ताः कलाराशौ प्रद्विष्यन्ते, जातानि कला-
 राशौ एकोनविंशतिलक्षाः षट्चत्वारिंशत्सहस्राः सप्त शतानि एकोनसप्तत्यधिकानि १९४६१६ए, शेषा-
 श्रांशाः सप्तदश शतानि षट्पञ्चाशदधिकानि ११९६, कलानां चैकोनविंशत्या प्रागे हते लब्धं योजना-
 नामकं लब्धं चतुर्विंशतिः शतानि एकषष्ट्यधिकानि १०२४६१ कलाश्च दश १० ॥ यदा तु तत्रापि तृतीये
 खण्डे पञ्चयोजनोद्धृत्ये धनगणितमानेतुमिष्यते तदा सर्वोऽप्येष राशिः पञ्चकेन गुण्यते, तत्र योजनराशिः
 पञ्चकेन गुणितः सन् जाताः पञ्च लक्षा षादश सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चोत्तराणि ५१२३०५ । कलाश्च
 पञ्चकेन गुणिता जाताः पञ्चाशत्, तासामेकोनविंशत्या प्रागे हते लब्धे द्वे योजने कलाश्च षादश, ते
 च द्वे अपि योजने योजनराशौ प्रद्विष्यन्ते, ततो जातानि तत्र त्रीणि शतानि सप्तोत्तराणि ५१२३०१
 क० १२, एतावत्तृतीये खण्डे धनगणितम् ॥ ८० ॥

तथा चाह—

सत्तहिया तिन्नि सया, बारस य सहस्स पंच लक्का य ।

अवरा य बारस कला, पणुस्सए होइ घणगणियं ॥ ८१ ॥

व्याख्या—वैताल्ये पर्वते तृतीये खण्डे पञ्चोद्भाये पञ्चयोजनप्रमाणोद्भाये घनगणितं त्रवति सप्तोत्तराणि त्रीणि शतानि षादश सहस्राणि पञ्च लक्षाः अपराश्च कदा षादश ५१२३०९ क० १२ ॥ ८१ ॥

अधुना वैताल्ये सर्वघनगणितमाह—

सत्तासीईं लक्षा, उणतीस हिया य विनवइ सयाइं ।

अउणावीसइ जागा, चोइस वेयहुघणगणियं ॥ ८२ ॥

व्याख्या—सप्ताशीतिलक्षाणि दिनवतिशतानि एकोनत्रिंशदधिकानि चतुर्दश एकोनविंशतिजागाः ८९०९२१ए क० १४ एतावत् वैताल्यस्य समस्तस्यापि घनगणितम् । तथाहि—प्रथमे खण्डे दशयोजनोद्भाये घनगणितपरिमाणं एकपञ्चाशह्रक्षाः त्रयोविंशतिः सहस्राणि षड्मसत्यधिकानि कदाश्च षट् ५१२३०९६ क० ६ । द्वितीये खण्डे दशयोजनोद्भाये घनगणितं त्रिंशह्रक्षाणि त्रिसप्ततिः सहस्राणि अष्टौ शतानि पञ्चचत्वारिंशदधिकानि कलाः पञ्चदश ३०९३८४५ क० १५ । तृतीये खण्डे पञ्चयोजनोद्भाये घनगणितं पञ्च लक्षा षादश सहस्राणि त्रीणि शतानि सप्तोत्तराणि कदा षादश ५१२३०९ क० १२ । एतेषां त्रयाणामपि राशीनामेकत्र मीलने त्रवत्यधिकृतगाथोकं परिसङ्ख्यानमिति ॥ ८२ ॥

सम्प्रतमुत्तरजरतार्धस्य बाहाप्रतरे लच्येते—तत्र ज्येष्ठो जीवावर्गो उत्तरजरतार्धसत्कः स एवंपरुपः—सप्तकः पञ्चकः षट्कः अष्टौ शून्यानि ९५६००००००००, कनिष्ठो जीवावर्गो वैताल्यसत्कः, स च चतुष्क

एककः चतुष्कः नवकः शून्यं शून्यं नवकः सप्तकः पञ्चकः शून्यं शून्यं ४१४ए००ए७१ए००, अनयोर्वि-
 योरपि एकत्र मीलनं क्रियते, जात एककः एककः सप्तकः शून्यं नवकः शून्यघयं नवकः सप्तकः पञ्चकः
 शून्यं शून्यं ११७०ए००ए७१ए००, अस्यार्धं पञ्चकः अष्टकः चतुष्कः पञ्चकः शून्यं चतुष्कः अष्टकः
 सप्तकः पञ्चकः शून्यं १७१४१ए०४७७१ए० । अस्य वर्गमूलानयने लब्धो द्विकः चतुष्कः एककः नवकः
 षट्कः शून्यं २४१ए६० । शेषास्त्वंशा उच्चरन्ति—चतुष्कः शून्यं सप्तकः एककः पञ्चकः शून्यं ४०७११ए० ।
 ठेदराशिः चतुष्कः अष्टकः त्रिकः नवकः द्विकः शून्यं ४७३ए२० । अत्रोपरितनराशिशून्यस्य ठेदराशि-
 गतेन शून्येन सहापवर्तना क्रियते, ततो जात उपरितनो राशिश्चत्वारिंशत्सहस्राणि सप्त शतानि पञ्चद-
 शाधिकानि ४०७११ । ठेदराशिरष्टाचत्वारिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि द्विनवत्यधिकानि ४७३ए२, एषा
 पूर्वापरायता उत्तरचरतार्धस्य बाहा । तथा चाह—

कललखकुगं ईया—लसहस्सा नव सया य सठहिया ।

सुन्नमवणेठ अंसं, चउसुन्नग सच एग पण ॥ ७३ ॥

ठेठं चउ अरु तिग नव, डुगा य बाहे स उत्तररुस्स ।

व्याख्या—कलानां धे लद्धे एकचत्वारिंशत्सहस्राणि नव शतानि षष्ट्यधिकानि २४१ए६० । ये तु
 शेषाः कलांशा उच्चरितास्ते शून्यमपनीय ठेदराशिगतेन शून्येन सह शून्यमपवर्त्य शेषा इमे ज्ञष्टव्याः

चतुष्कः शून्यं सप्तकः एककः पञ्चकः ४०७१९ ॥ ७३ ॥ वेदराशिरन्तिमशून्यस्यापवर्तनायां शेषोऽयं—
चतुष्कः अष्टकः त्रिकः नवकः द्विकः ४७३९३, एषा एतावत्परिमाणा उत्तरभरतार्थस्य बाहा ॥

सम्प्रति प्रतरगणितार्थमाह—

गुणिया पणवीसेहिं, पणयालसएहिं होइ इमं ॥ ७४ ॥

व्याख्या—एषा बाहाऽनन्तरोका पञ्चविंशोः पञ्चविंशत्यधिकैः पञ्चचत्वारिंशत्तैरुत्तरभरतार्थव्यासक-
वारूपैर्गुणिता सती इदं भवति ॥ ७४ ॥

किं तदित्याह—

कोनिसयं नव कोनी, अउणत्तरि सहस्स लख अरुयाला ।
हिछिद्धे पण सत्तग, तिग पण तिग डुग चउ छिको ॥ ७५ ॥

वेयहियलखुमुवरिं, पस्किव एगठतिसयचइए य ।
लखुनसिय अठ सया, वत्तीस सहस्स तीसं च ॥ ७६ ॥
लखा वारस य कला, अहिया एक्कारसेहिं चागेहिं ।
उणवीस वेयकए, उत्तरभरहूअपरं तु ॥ ७७ ॥

व्याख्या—प्राक्तो वर्गमूलखण्डः कदाराशिषे बदे एकचत्वारिंशत्सहस्राणि नव शतानि षष्ठ्यधि-

कानि २४१ए६० एवंप्रमाण उत्तरजरतार्धस्य व्यासेन पञ्चविंशत्यधिकपञ्चचत्वारिंशत्प्रमाणेन ४१२५
 कदारूपेण गुण्यते, गुणिते च सति जातमिदं—एकं कोटिशतं नव कोटयोऽष्टाचत्वारिंशत्त्रयाणि एको-
 नसप्तसहस्राणि १०ए४८६ए००० । येऽयंशा लघुरिताश्चत्वारिंशत्सहस्राणि सप्त शतानि पञ्चदशो-
 त्तराणि ४०७१५, तेऽपि पञ्चविंशत्यधिकैः पञ्चचत्वारिंशत्तैर्गुण्यन्ते, ततोऽधस्तन लघुरितः कलांशा-
 (श) राशिरवंरूपो जातः—पञ्चकः सप्तकः त्रिकः चतुष्कः अष्टकः एककः, एते चाङ्काः
 पश्चानुपूर्व्यां वष्टव्याः, तत एवमङ्कस्थापना—१८४३५३७५ । एतेषां च कलांशानां प्रागुक्तहेदराशिनो
 अष्टचत्वारिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि दिनवत्यधिकानि ४८३ए२ इत्येवंरूपेण जागे हियते, जागे च
 हते लब्धा कलानामष्टात्रिंशत्तानि सप्तोत्तराणि ३८०७, शेषमुद्धरति सप्ततिशतानि एकत्रिंशदधिकानि
 ७०३१, लब्धास्तु कलाः कलाराशौ प्रद्विष्यन्ते, तथा चाह—‘नेयद्विय’मित्यादि, नेदेन नेदराशिनो जागे
 हते यद्वन्धं तदुपरिकलाराशौ प्रद्विष, प्रद्विषे सति तस्मिन् कलाराशिरवंरूपो जातः—एककः शून्यं नवकः
 चतुष्कः अष्टकः सप्तकः द्विकः अष्टकः शून्यं सप्तकः १०ए४८७२८०७, एतासां कलानामेकपञ्चधिकैस्त्रि-
 शतैर्जागो हियते । अथ कस्मादेवंरूपो जागहारः ? लच्यते—बाह्याराशियोजनेकोनविंशतिचागरूप एकोन-
 विंशतिचागरूपेण विष्कम्भेण गुणितः, तत एकोनविंशतेरकोनविंशत्या गुणने त्रीणि शतानि एकप-
 ष्चधिकानि भवन्ति, तैर्जागे हते लब्धा योजनानां त्रिंशत्त्रयाणि अष्टौ शतानि अष्टा-
 शीत्यधिकानि (३०३३८८८) शेषमुद्धरति विंशती एकोनचत्वारिंशदधिका ३३ए । ततोऽस्य एकोन-

विंशत्या चागो ह्रियते, लब्धा षादश, एकादश पश्चात्तिष्ठन्ति, ठेदराशेरपि एकपष्ट्यधिकत्रिंशताख्यस्यैकोनविंशत्या चागो ह्रियते लब्धा एकोनविंशतिः, ततो लब्धा एकोनविंशतिचागा षादश, एकस्य चैकोनविंशतिचागस्य एकोनविंशतिचागा एकादश, एतावत्प्रमाणमुत्तरत्रतरार्धस्य प्रतरम् ॥ ८५-८६-८७ ॥

साम्प्रतं लुह्वहिमवतो बाहाप्रतरघनगणितान्यन्त्रिधीयन्ते, तत्र लुह्वहिमवति यो जीवावर्गः स ज्येष्ठ इत्युच्यते, स च द्विकः द्विकः चतुष्कः चतुष्कः अष्टौ च शून्यानि ३३४४०००००००, यश्चोत्तरत्रतरार्धजीवावर्गः स कनिष्ठः सप्तकः पञ्चकः षड्कः शून्यान्यष्टौ ७५६०००००००० । एतौ च षावपि जीवावर्गविकत्र मीड्येते, जातः त्रिकः शून्यान्येकादश ३००००००००००, अस्यार्धे लब्ध एककः पञ्चकः शून्यानि दश १५०००००००००० । ततोऽस्य वर्गमूलमानीयते, लब्धः कलाराशिः त्रिकः अष्टकः सप्तकः द्विकः नवकः अष्टकः ३८७१९८, शेषास्त्वंशा लघ्नन्ति द्विकः पञ्चकः नवकः एककः षड्कः ३९११९६, ठेदराशिः सप्तकः चतुष्कः पञ्चकः नवकः षड्कः ७७४९९६ । लघ्नयत्रापि च चतुष्केणापवर्तना क्रियते, ततो जात लपरितनो राशिः षड्कः चतुष्कः सप्तकः नवक नवकः ६४७९९ । ठेदराशिः एककः नवकः त्रिकः षड्कः चतुष्कः नवकः १९३६४९ एतावत्प्रमाणा लुह्वहिमवति बाहा । तथा चाह—

कलरासि तिन्नि लस्का, सत्तासीई सहस्स दो य सया ।

अरुनउया सेसे पुण, चउक्क उवट्टिए अंसा ॥ ८८ ॥

व्याख्या—ज्येष्ठकनिष्ठयोर्जीवावर्गयोरेकत्र मीडितयोरर्धस्य वर्गमूदानयने लब्धः कलाराशिः तिस्रो

लक्षः सप्ताशीतिः सहस्राणि द्वे शते अष्टानवत् अष्टानवत्यधिके ३०११ए०, शेषे पुनरुद्धरिते राशौ चतुष्केणापवर्तिते सति येऽंशास्ते इमे ॥ ८८ ॥

ठ च्चउ सत्तग नव नव, ठेउ इग नव तिग य ठ चउ नव ।

वाहे स बुद्धहिमवे, पयरं से निययवासगुणं ॥ ८९ ॥

व्याख्या—षट्कः चतुष्कः सप्तकः नवकः नवकः ६४१ए० । ठेदराशिरपि चतुष्केणापवर्तितः सन् जात एककः नवकः त्रिकः षट्कः चतुष्कः नवकः १२६४ए० । एषा एतावत्परिमाणेण बुद्धहिमवति बाहा । एतद्बाहा-परिमाणं निजकव्यासगुणं स्वकीयेन विस्तारेण तांस्त्रिं सत् 'से' तस्य बुद्धहिमवतः प्रतरं प्रतरपरिमाणं भवति । तथाहि—बुद्धहिमवतो व्यासः कलाना विंशतिः सहस्राणि, तैर्गुणितः कलाराशिर्जातः सप्त कोटिशतानि चतुःसप्ततिकोटय एकोनषष्टिलक्षाः षष्टिः सहस्राणि ११४१ए०६००० । येऽपि कलांशा उद्धरिताः प्रागन्निहिताः ६४१ए० तेऽपि विंशतिसहस्रैर्गुण्यन्ते, ततो जातस्तत्रापि एककः नवकः सप्तकः अष्टकः चत्वारि शून्यानि ११११ए०००० ॥ ८९ ॥

तथा चाह—

सष्टि सहस्सा अउण-ठि लक्क चउसयरि कोदि सत्त सया ।
हेठिल्ले ए(इ)ग डुग नव, पण नव अठ सुन्नचळ ॥ ९० ॥

व्याख्या—पट्टिः सहस्राणि एकोनपट्टिलक्षाः चतुःसप्ततिः कोटयः सप्त कोटिशतानि ११४५१६००००
 एतावान् कलाराशिः, अधस्तने पुनः कलांशाराशौ विंशतिसहस्रेर्गुणिते एककः द्विकः नवकः पञ्चकः
 नवकः अष्टकः चत्वारि शून्यानि १२१५१६०००० । तत एतेषां कलांशानां प्रागुरेन एककनवकत्रिक-
 पङ्कचतुष्कनवक ११२६४१६ रूपेण छेदराशिना जागो द्रियते, हते च जागे लब्धानि पट्टपट्टिशतानि द्विन-
 वत्यधिकानि ६६६१२, शेषास्त्वंश उच्चरन्ति अशीतिसहस्राणि अष्टौ शतानि द्विनवत्यधिकानि ८०८६२,
 लब्धानि च पट्टपट्टिशतानि द्विनवत्यधिकानि कलानां कलाराशौ प्रदृश्यन्ते, ततो जातः कलाराशिरे-
 वंरूपः सप्तकः सप्तकः चतुष्कः पञ्चकः नवकः पङ्कः पङ्कः नवकः द्विकः ११४५१६६६६१२ । ततोऽस्य
 त्रिभिः शतैरेकपष्टाधिकैर्योजनानयनाय जागो द्रियते, जागे च हते लब्धानि योजनानां षे कोटी चतु-
 र्दश लक्षाः पट्टपञ्चाशत्सहस्राणि नव शतानि एकसप्तत्यधिकानि २१४५६६१२ । शेषमुच्चरति एकपष्ट-
 धिकं शतं १६१ । ततोऽस्य एकोनविंशत्या जागो दीयते, लब्धा अष्टौ, शेषा उच्चरन्ति नव । तेदराशे-
 रपि एकोनविंशत्याऽपवर्तना क्रियते, जाता एकोनविंशतिः, तत आगता एकोनविंशतिजागरूपा अष्टौ
 कलाः, एकस्य चैकोनविंशतिजागस्यैकोनविंशतिजागा नव । ये तु प्राक् शेषाः कलांशा उच्चरिताः
 कथिता अशीतिसहस्राणि अष्टौ शतानि द्विनवत्यधिकानि ८०८६२ तदपेक्षया एक एकोनविंशतिजा-
 गस्य एकोनविंशतितमो जागो लब्धत इति दश एकस्यैकोनविंशतिजागस्यैकोनविंशतिजागाः कल्प्यन्ते,
 एतावत्प्रमाणं ब्रह्महिमन्नति प्रतरम् ॥ १० ॥

तथा चाह—

वेयहियलरुसुवरिं, पखिव एगठि तिसय नशए य ।
लङ्गिसत्तरि नव सय, लप्पन्न सहस्स चउइस य ॥ ए१ ॥
लस्का उ कोफि अठ य, कला उ दस अउणवीसजागा उ ।
बुद्धहिमवंतपरं,

व्याख्या—कलांशानामुद्धरितानां विंशतिसहस्रैर्गुणितानां वेदराशिना प्रागुक्तेन १ए३६५ए जागे हते यल्लब्धं कलानां षट्षष्टिशतानि द्विनवत्यधिकानि ६६ए३ तत् उपरितनकलाराशौ प्रक्षिप, प्रक्षिप्य च तस्य समस्तस्यापि कलाराशेरेकषष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैर्चागो ह्रियते, हते च जागे लब्धान्येकसप्ततानि एकसप्तत्यधिकानि नव शतानि षट्षष्ट्याशसहस्राणि चतुर्दश लक्षा द्वे कोटी योजनानां ३१५१६ए७१ अष्टौ कलाः ७ एकस्याश्च कलाया दश एकोनविंशतिजागा एतावत्प्रमाणं बुद्धहिमवति प्रतरम् ॥

सम्प्रति घनगणितानयनार्थमाह—

घणगणियं लस्सहेण गुणं ॥ ए२ ॥

व्याख्या—तदेव प्रतरपरिमाणं लब्धयेण लच्चैस्त्वेन योजनशतरूपेण गुणितं च सत् घनगणितं जव-
ति । तत्र योजनराशिः प्रतरगतो द्विकः एककः चतुष्कः पञ्चकः षट्कः नवकः सप्तकः एककः ३१५१६ए७१

शतेन गुण्यते, गुणितश्च सन् जात एवरूपः—द्वे कोटिशते चतुर्दश कोटयः पद्मपञ्चाशद्वहः सप्तनवतिः सहस्राणि शतमेकं ११४६९१०० । याश्चाष्टौ कलास्ता अपि शतेन गुण्यन्ते, जातान्यष्टौ शतानि कलानां ८०० । येऽपि च कलाया दश एकोनविंशतिजागालेऽपि शतेन गुण्यन्ते, जातं तेषामेकं सहस्रं, तस्यैकोनविंशत्या जागे हते लब्धाः कला द्विपञ्चाशत् ५१, शेषं तिष्ठति षादश, कलाश्च कलाराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातानि तासामष्टौ शतानि द्विपञ्चाशदधिकानि ८५१, तासामेकोनविंशत्या योजनानयनाय जागे हते लब्धानि योजनानां चतुश्चत्वारिंशत्, शेषास्तु कलास्तिष्ठन्ति पोकश, योजनानि च योजनराशौ प्रक्षिप्यन्ते, ततो जातं योजनराशौ शतं चतुश्चत्वारिंशदधिकं, एतावत्परिमाणं घनगणितम् ॥९२॥

तथाहि—

दो चैव य कोनिसया, चउदस कोनीउ लक ठप्पन्ना ।

सत्ताणउइ सहस्सा, चोयालसयं च घणगणियं ॥ ९३ ॥

सोलस चैव कलाउ, अहिया एगूणवीसजागेहिं ।

बारसहिं चैव सया, बुद्धहिमवंते वियाणाहि ॥ ९४ ॥

व्याख्या—द्वे कोटिशते चतुर्दश कोटयः पद्मपञ्चाशद्वहः सप्तनवतिः सहस्राणि शतमेकं चतुश्चत्वारिंशदधिकं योजनानां, पोकश कलाः, ताश्चाधिका एकस्याः कलाया षादशजिरेकोनविं-

शतित्रागैः सदा ११५५६७१५५ क० १६ वि० ११ एतावत्परिमाणं ब्रह्महिमवति घनगणितं विज्ञानीहि ॥ ७३-७५ ॥

सम्प्रति हैमवतवर्षस्य बाहाप्रतरे प्रतिपादयितव्ये । तत्र हैमवतवर्षस्य सरको यो जीवावर्गः स ज्येष्ठः, स च पञ्चकः एककः द्विकः चतुष्कः अष्टौ च शून्यानि १११५०००००००० । यस्तु ब्रह्महिमवतः संबन्धी स कनिष्ठः, स चैवंरूपः—द्विकः द्विकः चतुष्कः शून्यान्यष्टौ १११५००००००००० । एतावदेकत्र मीढ्येते । ततो जातमिदं—सप्तकः त्रिकः चतुष्कः शून्यान्यष्टौ १११५०००००००००० । अस्वार्थीकरणे जातः त्रिकः षट्कः अष्टकः चतुष्कः शून्यानि चाष्टौ ३६५००००००००० । अस्य वर्गमूलानयने लब्धानि कलानां षड् लक्षाणि एकोनसप्ततिः शतानि एकोनषष्ट्यधिकानि ६०६७५७ । शेषमुच्चरति सप्तकः सप्तकः द्विकः त्रिकः एककः नवकः १११३१७ । त्रैदशिशिः एककः द्विकः एककः त्रिकः नवकः एककः अष्टकः १११३१७ एतावती पूर्वापरायता हैमवतवर्षस्य बाहा । तथा चाह—

अञ्जणठा जणसत्तरि, सया ल ठ लरक चैव य कलाणं ।

सेसे सत्तग सत्तग, डुग तिग श्ग नव य अंसा ल ॥ ७५ ॥

ठेउ श्ग डुग एक्कग, तिग नव एक्को य अठ बाहेसा ।
हैमवए विन्नेया,

व्याख्या—एकोनषष्टानि एकोनषष्टाधिकानि एकोनसप्ततिशतानि षड् लब्धाः कलानां ६०६एए ।
 शेषे उद्धरिते राशौ अंशाः कलांशाः सप्तकः सप्तकः द्विकः त्रिकः एककः नवकः ५५३३१ए । नेदः नेद-
 राशिः पुनरेककः द्विकः एककः नवकः एककः अष्टकः १२१३ए१८ । एषा बाहा हैमवते विज्ञेया ॥

सम्प्रति प्रतरगणितानयनार्थमाह—

पथरं से नियथवासगुणं ॥ एह ॥

व्याख्या—से तस्य हैमवतवर्षस्य बाहापरिमाणमन्तरोकं निजकव्यासगुणं स्वकीयेन विस्तारेण
 ताम्रितं सत् प्रतरं प्रतरपरिमाणं भवति । तत्र हैमवतवर्षस्य विष्कम्भः कलानां चत्वारिंशत्सहस्राणि
 ४००००, तैर्बाहागतः कलाराशिरनन्तरोकः ६०६एए गुण्यते, गुणिते च सति जातः द्विकः चतुष्कः
 द्विकः सप्तकः अष्टकः त्रिकः षड्कः चत्वारिंशत्सहस्राणि १४३५८३६००० । येऽपि कलांशा उद्धरिताः प्रागजि-
 हिताः सप्तकः सप्तकः द्विकः त्रिकः एककः नवकः ५५३३१ए, तेऽपि चत्वारिंशत्सहस्रैर्गुण्यन्ते, ततो
 जातः त्रिकः शून्यं अष्टकः नवकः द्विकः सप्तकः षड्कः शून्यानि चत्वारि ३०८ए२५६००० । अमीषां
 तु कलांशानां नेदराशिना एककः द्विकः एककः त्रिकः नवकः एककः अष्टकः १२१३ए१८ इत्येवंरूपेण
 जागो ह्रियते, ह्यते च प्रागे लब्धानि कलानां पञ्चविंशतिसहस्राणि चत्वारि शतानि अष्टचत्वारिंशदधि-
 कानि १५४४८ । शेषमुद्धरति नवकः सप्तकः चतुष्कः त्रिकः षड्कः ५५४५३६, कलाश्च लब्धाः

कलाराराशौ प्रक्षिप्यन्ते, ततो जातः कलाराराशिरैवंरूपः द्विकः चतुष्कः द्विकः सप्तकः अष्टकः त्रिकः अष्टकः
 पञ्चकः चतुष्कः चतुष्कः अष्टकः २४२१७३७९४४७ । एतासां च कलानां योजनानयनार्थमेकपष्ट्यधिकैः
 त्रिभिः शतैर्भागो ह्रियते, हते च भागे लब्धा योजनानां षट् कोटयो द्विसप्ततिर्लक्षाः त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि
 शतमेकं पञ्चचत्वारिंशदधिकं ६१२९३१४९ । शेषमुद्धरति त्र्युत्तरं शतं १०३ । अस्यैकोनविंशत्या भागे
 हते लब्धाः पञ्च, शेषास्तिष्ठन्त्यष्टौ । नेदराशेरपि एकषष्ट्यधिकत्रिंशत्स्य एकोनविंशत्या भागे लब्धा
 एकोनविंशतिः । तत आगतमिदं पञ्च एकोनविंशतिभागः, एकस्य चैकोनविंशतिभागस्य सत्का अष्टौ
 एकोनविंशतितमा भागाः, एतावत्प्रमाणं हैमवतवर्षस्य प्रतरम् ॥ ९६ ॥

एतदेवाह—

उवरिमरासी दुग चउ, दुग सत्तऽठ तिग ठक्क सुन्नचऊ ।

हेठे तिग सुन्नऽठ नव, दुग सत्तग ठक्क सुन्नचऊ ॥ ९७ ॥

व्याख्या—उपरितनो बाह्यागतः कलाराराशिश्चत्वारिंशत्सहस्रैर्गुणित एवंरूपो भवति—द्विकः चतुष्कः
 द्विकः सप्तकः अष्टकः त्रिकः षट्कः चत्वारि शून्यानि २४२१७३६००० । अधस्तने पुनः कलांशरूपे
 राशौ चत्वारिंशत्सहस्रैर्गुणिते जातः त्रिकः शून्यं अष्टकः नवकः द्विकः सप्तकः षट्कः चत्वारि शून्यानि
 ३०७९२१६००० ॥ ९७ ॥

तेयहियलख्मुवरिं, पस्कित्र एगछ तिसयन्नशए य ।
 लखा ठक्कोमीठ, बावत्तरिसयसहस्सा य ॥ ए७ ॥
 तेवन्नं च सहस्सा, पणयालसयं च पंच य कला उ ।
 हेमवयवासपरं, अछ य उणवीसन्नागा य ॥ ए८ ॥

व्याख्या—कलांशानामनन्तरमुक्तानां नेदराशिना एककद्विकैकत्रिकनवकैकाष्टकरूपेण ११३ए१७
 ज्ञागो ह्रियते, ज्ञागे च हृते यद्वन्धं तदुपरि उपरितने कलाराशौ प्रक्षिप, प्रक्षिप्य चैकपष्ट्यधिकैस्त्रिजिः शतैः
 समस्तोऽपि कलाराशिचञ्ज्यते, ज्ञके च तस्मिन् लब्धा षट् कोटयः द्विसप्ततिः शतसहस्राणि त्रिपञ्चाश-
 त्सहस्राणि पञ्चचत्वारिंशं शतं, पञ्च च कलाः, एकस्याश्च कलायाः सत्का अष्टावैकोनविंशतितमा ज्ञागाः
 ६७१३१४ए क० ५ वि० ७, एतावत्परिमाणं हेमवतवर्षप्रतरम् ॥ ए७-ए८ ॥

सम्प्रति महाहिमवतो बाहाप्रतरघनगणितानि वक्तव्यानि, तत्र हिमवतो यो जीवावर्गः स ज्येष्ठ
 लच्यते, स च एककः शून्यं पञ्चकः शून्यानि दश १०५०००००००००० । यश्च हेमवतवर्षसंवन्धी स
 कनिष्ठः, स च पञ्चकः एककः द्विकः चतुष्कः शून्यान्यष्टौ ५१२४००००००००० । एतौ वावर्ष्येकत्र मी-
 द्येते, जात एककः पञ्चकः षट्कः द्विकः चतुष्कः शून्यान्यष्टौ १६२४००००००००० । अस्यार्धं क्रियते,
 ज्ञातः सप्तकः अष्टकः एककः द्विकः अष्टौ च शून्यानि ७७१२००००००००० । अस्य वर्गमूलानयने

लब्धाः कलानामष्टौ लक्षाः त्र्यशीतिः सहस्राणि अष्टौ शतानि पञ्चपञ्चाशदधिकानि ८८३८५५ । शेष-
मुच्यति त्रिकः त्रिकः अष्टकः नवकः सप्तकः पञ्चकः ३३८९५५ । नेदराशिः एककः सप्तकः षट्कः सप्तकः
सप्तकः एककः शून्यं १९६९९१० । उच्यन्नापि च पञ्चत्रिंशताऽपवर्तना क्रियते, ततो जात उपरितनां-
शाराशिनव सहस्राणि षट् शतानि पञ्चाशीत्यधिकानि ९६८५ । नेदराशिः पञ्चाशत्सहस्राणि पञ्च शतानि
षडुत्तराणि । एतावती महाहिमवतो बाहा, तथा चाह—

पणपन्ना अष्ट सया, तैसीद्द सहस्स अठ लक्का य ।

कलारासेसो सेसो, पणतीसोवट्टिष् अंसा ॥ १०० ॥

नव ठ अण पण ठेठ, पंच य सुन्न पण सुन्न ठक्को य ।

बाहेसा महाहिमवे,

व्याख्या—ज्येष्ठकनिष्ठयोर्जीवावर्गयोरेकत्र मीलितयोरर्धस्य वर्गमूलानयने लब्धानि कलानां पञ्चपञ्चा-
शानि पञ्चपञ्चाशदधिकानि अष्टौ शतानि त्र्यशीतिसहस्राणि अष्टौ च लक्षाः ८८३८५५ । एष एतावान्
कलाराशिः । शेषे उच्यरिते पञ्चत्रिंशताऽपवर्तितेऽंशा नवकः षट्कः अष्टकः पञ्चकः ९६८५ । नेदराशिः
पञ्चत्रिंशताऽपवर्तितः पञ्चकः शून्यं षट्कः शून्यं षट्कः १०५०६ । एषा एतावत्परिमाणे महाहिमवति बाहा ॥

प्रतरपरिज्ञानार्थमाह—

पर्यरं से नियववासगुणं ॥ १०१ ॥

चुलसीइ सह सहस्सा, सत्तरि कोनी य सत्त य सहस्सा ।

हिठा सत्तग सत्तग, चउ अरु पंचेव सुन्नाइं ॥ १०२ ॥

व्याख्या—से तस्य महाहिमवतो बाह्यपरिमाणं निजकव्यासगुणं स्वकीयेन विष्कम्भेण ताञ्जितं प्रतरं प्रतरपरिमाणं चवति । तत्र महाहिमवतो विष्कम्भः कलानामशीतिः सहस्राणि, तैर्वाहागतः कलाराशिः अष्टकः अष्टकः त्रिकः अष्टकः पञ्चकः ८३८५ इत्येवंरूपो गुण्यते, जातानि सप्त कोटिसहस्राणि सप्ततिकोटयः चतुरशीतिः शतसहस्राणि ९९९८४०००० । येऽप्यधस्तनाः कलांशा नव सहस्राणि षट् शतानि पञ्चाशीत्यधिकानि ६८५ तेऽप्यशीतिसहस्रैर्गुण्यन्ते, ततो जातः सप्तकः सप्तकः चतुष्कः अष्टकः पञ्च शून्यानि ९९८००००० । ततोऽमीषां कलांशानां पञ्चकः शून्यं पञ्चकः शून्यं षट्कः (५०५०६) इत्येवंरूपेण वेदराशिना जागो ह्रियते, हते (च) जागे लब्धानि कलानां पञ्चदश सहस्राणि त्रीणि शतानि चत्वारिंशदधिकानि १५३४० । शेषमुच्चरितं त्रिकः सप्तकः नवकः षट्कः शून्यं ३९६० । लब्धाश्च कलाः कलाराशौ प्रहिण्यन्ते, ततो जातः कलाराशिरेवंरूपः सप्तकः शून्यं सप्तकः शून्यं अष्टकः चतुष्कः एककः पञ्चकः त्रिकः चतुष्कः शून्यं ९९९०८४१५३४० । अस्य योजनानयनार्थ-

मेकपष्ट्याधिकैस्त्रिभिः शतैर्जागे हृते लब्धा योजनानामेकोनविंशतिकोटयोऽष्टपञ्चाशद्वद्वा अष्टषष्टिः सह-
 साणि शतमेकं षडशीत्यधिकं १ए५८६८१८६ । शेषं तिष्ठति चतुर्नवत्यधिकं शतं १ए४, तस्यैकोनविंशत्या
 जागे हृते लब्धा दश, शेषा उद्धरन्ति चत्वारः । नेदराशेरपि एकपष्ट्याधिकशतत्रयरूपस्यैकोनविंशत्या
 जागे हृते लब्धा एकोनविंशतिः, ततो लब्धा दश एकोनविंशतिजागा एकस्य चैकोनविंशतिजागस्य
 सत्काश्चत्वार एकोनविंशतितमा जागाः । ये तु शेषांशा उद्धरिताः प्रागजिहितास्तदपेक्षया पञ्चमोऽप्येकस्यै-
 कोनविंशतिजागस्यैकोनविंशतितमो जागो ऋष्टव्यः । एतावत्परिमाणं महाहिमवतः प्रतरम् ॥ १०१-१०३ ॥

तथा चाह—

नेयहियलखरुमुवरिं, पखिव एगठ तिसयत्रइएय ।

गुणवीसं कोनीडं, लखा अरुपन्न लखा य १०३ ॥

अठठि सहस्साणि य, बासी य सयं च दस कलाडं य ।

पंच उणवीसजागा, कलाइ पथरं महाहिमवे ॥ १०४ ॥

व्याख्या—कलांशानामशीतिसहस्रैर्गुणितानां नेदराशिना पञ्चाशत्सहस्राणि पञ्च शतानि षडुत्तराणि
 १०१०६ इत्येवंरूपेण जागे हृते यद्वन्धं तदुपरि कलाराशौ प्रक्षिप्य कलाराशौ प्रक्षिप्य चैकषष्ट्याधिकैस्त्रिभिः शतैः
 समस्तोऽपि कलाराशिर्विचज्यते, विचके च तस्मिन् लब्धा एकोनविंशतिकोऽष्टोऽष्टपञ्चाशद्वद्वा अष्टषष्टिः

सहस्राणि शतमेकं षरुशीतं षरुशीत्यधिकं दश कला एकस्याश्च कलायाः पञ्च एकोनविंशतितमा जागाः १ए५८६०१८६ क० १० वि० ५, एतावत्परिमाणं महाहिमवति प्रतरम् ॥ १०३-१०४ ॥

सम्प्रति घनगणितमुपदर्शयते—प्रतरपरिमाणं योजनत्रिंशत्प्रमाणेनोच्चैस्त्वेन गुणितं घनगणितं भवति । तत्र प्रतरगतो योजनराशिकोनविंशतिकोव्यादिकः स शतघयेन गुण्यते, ततो जातान्येकोन-
 चत्वारिंशत्कोटिशतानि सप्तदश कोटयः षट्त्रिंशद्वहः सप्तत्रिंशत्सहस्राणि द्वे शते ३ए१९३६३९२०० ।
 याश्च कला दश ता अपि शतदिकेन गुण्यन्ते, जाते कलानां द्वे सहस्रे २००० । ये चैकस्याः कलायाः
 पञ्च एकोनविंशतितमा जागास्तेऽपि शतदिकेन गुणिता जाताः सहस्रं १०००, तस्यैकोनविंशत्या जागे
 हते लब्धाः कला द्विपञ्चाशत्, (५२) शेषमुद्धरति षादश १२ । कलाश्च कलासु मध्ये प्रक्षिप्यन्ते, ततो
 जाते कलानां द्वे सहस्रे द्विपञ्चाशदधिके २०५२ । तासामेकोनविंशत्या जागे हते लब्धं योजनानामष्टो-
 त्तरशतं १०८, एतच्च योजनराशौ प्रक्षिप्यते, ततो जातानि तत्र स्थाने त्रीणि शतानि अष्टोत्तराणि
 (३०८), एतावत्परिमाणं घनगणितं भवति । तथा चाह—

सत्तत्तीस सहस्सा, बत्तीसं लक्क तिसय अठहिया ।
 कोनी'ण्णयाल सया, सत्तरिस य कोफि घणगणियं ॥ १०५ ॥

व्याख्या—सप्तत्रिंशत्सहस्राणि षट्त्रिंशद्विंशत्याः त्रीणि शतानि अष्टाधिकानि कोटीनामेकोनचत्वारिंशत्शतानि सप्तदश कोटयः ३९१३३६३७३०८ एतावन्महाहिमवति घनगणितम् ॥ ३०५ ॥

सम्प्रति हरिवर्षस्य बाहाप्रतरे जण्येते—तत्र हरिवर्षस्य सत्को यो जीवार्गः स ज्येष्ठ उच्यते, स एककः नवकः सप्तकः एककः षट्कः शून्यान्यष्टौ १९७१६०००००००० । यस्तु महाहिमवतः संबन्धी स कनिष्ठः, स च एककः शून्यं पञ्चकः शून्यानि दश १०५०००००००००० । अनयोरेकत्र मीलने जातः त्रिकः शून्यं विकः एककः षट्कः शून्यान्यष्टौ ३०२१६०००००००० । अस्यार्धमेककः पञ्चकः एककः शून्यं अष्टकः अष्टौ च शून्यानि १५१०८००००००००० । अस्य वर्गमूलानयने लब्धः एककः विकः विकः नवकः एककः चतुष्कः षट्कः १२२९१५६ । शेषमुच्चरति एककः एककः शून्यं षट्कः अष्टकः चतुष्कः ११०६८५ । नेदराशिः विकः चतुष्कः पञ्चकः अष्टकः विकः नवकः विकः २४५८२९२ । उच्यत्रापि चतुष्केणापवर्तना क्रियते, ततो जातोऽंशराशिः विकः सप्तकः षट्कः सप्तकः एककः २७६७१, नेदराशिः षट्कः एककः चतुष्कः पञ्चकः त्रिकः ६१४५७३ । एषा हरिवर्षस्य बाहा । तथा चाह—

बायावसयं गुणतीस, सहस्सा लक्षा बारस कलाणं ।

चजरो वद्विय सेसे, दो सत्त ठ सत्त एगंसा ॥ ३०६ ॥

ठेठ ठ एक चउ पण, सत्तग तिग एस बाह हरिवासे ।

व्याख्या—ज्येष्ठकनिष्ठयोर्जीवावर्गयोरेकत्र मीढितयोरर्धस्य वर्गमूलानयने लब्धं कलानां षट्चत्वारिंशं शतं एकोनत्रिंशत्सहस्राणि षादश लक्षाः १२१ए१४६। शेषे तु चतुर्त्रिंशत्परिवर्तिते इमे अंशाः द्विकः सप्तकः षट्कः सप्तकः एककः २७६७१। नेदराशिरं पि चतुष्केणपरिवर्तितः सन् जातः षट्कः एककः चतुष्कः पञ्चकः सप्तकः त्रिकः ६१४ए७३। एषा एतावत्परिमाणा वाहा हरिवर्षे ॥

सम्प्रति प्रतरगणितानयनार्थमाह—

विखंजनिययगुणिया, परं गुणिए इमो रासी ॥ १०७ ॥

व्याख्या—एषाऽनन्तरोक्ता वाहा निजकेनात्मीयेन विष्कम्भेण गुणिता सती प्रतरं प्रतरपरिमाणे ऋवति। तत्र हरिवर्षस्य विष्कम्भः कलानामेकं लक्षं षष्टिः सहस्राणि तैर्गुणिते कलाराशावयं वक्ष्यमाणो राशिर्रवति ॥ १०७ ॥

तमेवाह—

एक नव ठक्क ठक्कग, ठक्कग ति ति ठक्क सुन्नचत्तारि ।

द्वेठा चउ चउ दोन्नि य, सत्त तिगो ठक्क सुन्नचउ ॥ १०८ ॥

व्याख्या—एककः नवकः षट्कः षट्कः त्रिकः त्रिकः षट्कः चत्वारि शून्यानि १ए६६६३३६००००। अधस्तादपि यः कलांशरूपो राशिरुच्चरितो द्विकः सप्तकः षट्कः सप्तकः एककः २७६७१, सोऽपि षष्टिस-

ह्रस्वाधिकलक्ष्मणितो जातः चतुष्कः चतुष्कः द्विकः सप्तकः त्रिकः षट्कः शून्यानि चत्वारि ४४२७३६००० ।
 एतेषां च कलांशानां पूर्वोक्तेन षट्कः एककः चतुष्कः पञ्चकः सप्तकः त्रिकः ६१४५७३ इत्येवंरूपेण षेद-
 राशिना जागो ह्रियते, हते च जागे लब्धानि कलानां सप्त सहस्राणि द्वे शते श्युत्तरे ७२०३ । शेषा
 अंशा उद्धरन्ति पञ्चकः नवकः शून्यं षट्कः अष्टकः एककः ५९०६७ । लब्धास्तु कलाः कलाराशौ प्रद्वि-
 प्यन्ते, ततो जातः कलाराशिरेवंरूपः एककः नवकः षट्कः त्रिकः षट्कः सप्तकः द्विकः शून्यं-
 त्रिकः १९६६६३३६७२०३ एतासां योजनानयनाय त्रिभिः शतैरेकषष्ट्यधिकैर्जागो ह्रियते, हते च जागे
 लब्धानि योजनानां चतुःपञ्चाशत्कोटयः सप्तचत्वारिंशद्विंशतिः सहस्राणि अष्टौ शतानि सप्त-
 त्यधिकानि ५४४७७३७७० । शेषमुद्धरति त्रयस्त्रिंशं शतं, तस्यैकोनविंशत्या जागे हते लब्धाः सप्त । षेद-
 राशेर्व्येकषष्ट्यधिकशतत्रयरूपस्यैकोनविंशत्या जागे हते लब्धा एकोनविंशतिः । तत आगताः सप्त एको-
 नविंशतिजागाः, एतावत्प्रमाणं हरिर्वर्षप्रतरम् ॥ ३०८ ॥

तथा चाह—

ढेयहियलक्ष्मसत्तग, दुगं च सुन्नं चउक्क किंचूणो ।
 पस्त्रिय उवरिं विन्नए, एगठहिएहिं तिसएहिं ॥ ३०९ ॥

चउपन्नं कोनीडं, लस्का सीयाल तिसयरि सहस्सा ।
अरुसय सत्तरि सत्त य, कलाउ पयरं तु हरिवासे ॥ ११० ॥

व्याख्या—षष्टिसहस्राधिकलक्षगुणितानां कलांशानां षट्कः एककः चतुष्कः पञ्चकः सप्तकः त्रिकः इत्ये-
वंरूपेण ६१४९३ त्तेदराशिना जागे हते लब्धः सप्तकः द्विकः शून्यं चतुष्कः किञ्चिद्भूतः, इह मुख्य-
वृत्त्या त्रिक एव लभ्यते, परं ये कलांशा उच्चरितास्तदपेक्षया किञ्चिद्भूतश्चतुष्क उक्तः ९२०३, एतावत्यो
लब्धाः कला उपरितने कलाराशौ प्रद्विप, प्रद्विप्य च त्रिभिः शतैरेकपष्ट्यधिकैः समस्तं कलाराशिं विज-
जेत्, विज्रके च सति तस्मिन् लब्धाः चतुःपञ्चाशत्कोटयः संस्रचत्वारिंशद्विधाः त्रिसप्ततिः सहस्राणि
अष्टौ शतानि सप्ततानि सप्तत्यधिकानि सप्त च कलाः ५४४९३७९० क० ९, एतावत्परिमाणं हरिवर्षे
प्रतरम् ॥ १०९-११० ॥

सम्प्रति निषधस्य बाहाप्रतरघनगणितानि वक्तव्यानि, तत्र निषधस्य यो जीवावर्गः स ज्येष्ठ उच्यते,
स च त्रिकः द्विकः शून्यं चतुष्कः अष्टौ शून्यानि ३२००४०००००००० । यस्तु हरिवर्षसत्को
जीवावर्गः स कनिष्ठः, स च एककः नवकः सप्तकः एककः षट्कः शून्यान्यष्टौ १९९१६०००००००० ।
एतौ दावप्येकत्र मीट्येते, ततो जातमिदं पञ्चकः एककः सप्तकः द्विकः शून्यानि नव ५१९२००००००००० ।
अस्यार्धं द्विकः पञ्चकः अष्टकः षट्कः शून्यानि नव २५७६०००००००००० । अस्य वर्गमूलानयने लब्धाः

कलानां पोरुश लक्षा एकाशीतिः शतानि चतुरत्तराणि १६०८१०४ । शेषा अंशा उच्चरन्ति एककः पञ्चकः एककः अष्टकः चतुष्कः ११२११०४ । नेदराशिः त्रिकः द्विकः एककः षट्कः द्विकः शून्यं अष्टकः ३२१६२०८ । अनयोर्द्वयोरपि राशयोः पोरुशचिरपवर्तना क्रियते, तत्रांशा जाता नवकः पञ्चकः त्रिकः द्विकः चतुष्कः ११३२४ । नेदराशिः द्विकः शून्यं एककः त्रिकः २०१०१३ । एतावती निषधस्य बाहा । तथा चाह—

सोढस लख कलाणं, श्गसीइ सया चउत्तरा निसडे ।

सोढसविहत्तसेसे, नव पण तिग दोन्नि चउरंसा ॥ १११ ॥

ठेउ डुग सुन्नेकग, सुन्नेक य त्तिन्नि निसहवाहेसा ।

व्याख्या—ज्येष्ठकनिष्ठयोर्जीवावर्गयोरेकत्र मलितयोरर्धस्य वर्गमूलानयने लब्धाः कलानां पोरुश लक्षा एकाशीतिः शतानि चतुरत्तराणि १६०८१०४ । शेषे तूच्चरन्ति राशौ पोरुशचिरपवर्तिते अंशा नवकः पञ्चकः त्रिकः चतुष्कः ११३२४ । नेदराशिरपि पोरुशचिरपवर्तितो द्विकः शून्यं एककः त्रिकः २०१०१३ । एषा एतावत्परिमाणे बाहा निषधे निषधपर्वते ॥

सम्प्रति प्रतरगणितार्थमाह—

विखंननिययगुणिया, पयरं गुणिए इमो रासी ॥ ११२ ॥

व्याख्या—एषाऽनन्तरोक्ता बाहा निजकेनात्मीयेन विष्कम्भेण गुणिता सती प्रतरं प्रतरपरिमाणं भवति । तत्र निषधस्य विष्कम्भो विंशतिसहस्राधिकानि त्रीणि लक्षाणि तैर्गुणिते कलाराशौ अयं वक्ष्यमाणो राशिर्भवति ॥ ११२ ॥

तमेवाह—

उवरिं पणेग चउ पण, नव तिग डुग अठ सुन्नचत्तारि ।

द्वेष्ठा ति सुन्न पंच य, सुन्न ति ठक्क ठ सुन्नचज ॥ ११३ ॥

व्याख्या—उपरि उपरितनः कलाराशिर्विंशतिसहस्राधिकेन लक्षत्रयेण गुणित एवरूपो भवति—
 पञ्चकः एककः चतुष्कः पञ्चकः नवकः त्रिकः द्विकः अष्टकः चत्वारि शून्यानि ५१४५ए३२७००० ।
 अधस्तनोऽंशरूपो राशिर्विंशतिसहस्राधिकलक्षत्रयेण गुणितो जातः त्रिकः शून्यं पञ्चकः शून्यं त्रिकः षट्कः अष्टकः चत्वारि शून्यानि ३०५०३६७०००० । ततोऽमीपां कलांशानां वेदराशिना द्विकः शून्यं एककः शून्यं एककः त्रिकः इत्येवंरूपेण २०१०१३ जागो ह्रियते, हृते च जागे लब्धं कलानामेकं लब्धं एकपञ्चाशत्सहस्राणि सप्त शतानि एकोनपञ्चाशदधिकानि १५१७४ए । शेषमुद्धरति एककः पञ्चकः अष्टकः द्विकः षट्कः त्रिकः १५७२६३ । लब्धास्तु कलाः कलाराशौ प्रद्विष्यन्ते, ततो जातः कलाराशिरेवरूपः—पञ्चकः एककः चतुष्कः पञ्चकः नवकः त्रिकः एककः सप्तकः चतुष्कः नवकः ५१४५ए३२७४३१७४ए, अस्य त्रिजिः शतैरेकपष्ट्यधिकैर्योजनानयनाय जागो ह्रियते, हृते च जागे लब्धं योजनानामेकं कोटिशतं

विचत्वारिंशत्कोटयः चतुःपञ्चाशद्वन्धाः षड्षष्टिः सहस्राणि पञ्च शतानि एकोनसप्तत्यधिकानि १४२५४-
 ६६५६ए । शेषमुञ्जरति त्रीणि शतानि चत्वारिंशदधिकानि ३४० । तेषामेकोनविंशत्या जागे हुते लब्धाः
 किञ्चिदुना अष्टादश, भेदराशेरप्येकषष्ठ्यधिकशतत्रयस्यैकोनविंशत्या जागे हुते लब्धा एकोनविंशतिः, तत
 आगता अष्टादश एकोनविंशतिजागाः । एतावन्निषधपर्यतस्य प्रतरम् ॥ ११३ ॥

एतदेवाह—

वेयहियलच्छमिग पण, इग सत्तग चेव अउणपन्न कला ।
 पखिव उवरिं विन्नए, एगठहिएहिं तिसएहिं ॥ ११४ ॥
 बायाळं कोन्सियं, ठावठिसहस्स लक्क चउपन्नं ।
 अउणत्तर पंचसया, परं अठारस कलाउं ॥ ११५ ॥

व्याख्या—कलांशानां भेदराशिना यथोक्तेन २०१०१३ जागे हुते लब्धाः कला एककः पञ्चकः
 एककः सप्तकः चतुष्कः नवकः १५१३४ए, एता उपरितनककाराशौ प्रक्षिप, प्रक्षिप्य चैकपष्ट्यधिकैस्त्रिभिः
 शतैर्विजज्यते, विजके च सति लब्धं योजनानामेकं कोटिशतं विचत्वारिंशत्कोट्यधिकं चतुःपञ्चाशद्वन्धाः
 षड्षष्टिः सहस्राणि एकोनसप्तत्यधिकानि पञ्च शतानि १४२५४६६ए अष्टादश कलाः १७, एतावत्प-
 रिमाणं निषधस्य प्रतरम् ॥ ११४-११५ ॥

सम्प्रति धनगणितमन्त्रिधीयते, तत्र निषधस्योच्चत्वं चत्वारि योजनशतानि, ततः प्रतरगतो योजन-
राशिः शतचतुष्टयेन गुण्यते, गुणितश्च सन् जात एवंपरूपः—पञ्चकः सप्तकः शून्यं एककः अष्टकः षट्कः
षट्कः सप्तकः षट्कः शून्यं शून्यं १७०१८६६२७६०० । कलाश्चाष्टादश चतुर्भिः शतैर्गुणिता जाता
द्विसप्ततिशतप्रमाणाः ७२००, तासामेकोनविंशत्या जागे हते लब्धानि योजनानां त्रीणि शतानि एको-
नाशीत्यधिकानि ३७ए, तानि योजनराशौ प्रद्विष्यन्ते, ततो जातो योजनराशिरेवंप्रमाणः—सप्तपञ्चा-
शत्कोटिसहस्राणि अष्टादश कोटयः षट्षष्टिर्लक्षाः सप्तविंशतिः सहस्राणि नव शतानि एकोनाशीत्य-
धिकानि १७०१८६६२७ए, एतावन्निषधस्य धनगणितम् । तथा चाह—

उणसीइ नव सय छार कोनि ढावछि लख घणगणियं ।
सत्तावीस सहस्ता, सगपन्न सहस्स कोमीणं ॥ ११६ ॥

व्याख्या—एकोनाशीत्यधिकानि नव शतानि अष्टादश कोटयः षट्षष्टिर्लक्षाः सप्तविंशतिः सहस्राणि
कोटीनां सप्तपञ्चाशत्सहस्राणि १७०१८६६२७ए एतावत्परिमाणं निषधस्य धनगणितम् ॥ ११६ ॥
सम्प्रति विदेहार्धस्य बाह्यप्रतरे वक्तव्ये, तत्र यो विदेहार्धस्य संवन्धी जीवावर्गः स ज्येष्ठ उच्यते, स
त्रिकः षट्कः एककः शून्यानि दश ३६१००००००००, यश्च निषधपर्वतस्य संवन्धी स कनिष्ठः, स
त्रिकः षिकः शून्यं शून्यं चतुष्कः शून्यान्यष्टौ ३२००४००००००० । एतौ द्वावप्येकत्र मीड्यते,

ततो जातः षट्कः अष्टकः एककः शून्यं चतुष्कः शून्यानि चाष्टौ ६८१०४०००००००० । अस्यार्धीकरणे
जातः त्रिकः चतुष्कः शून्यं षड्कः विकः अष्टौ शून्यानि ३४०१२०००००००००, अस्य वर्गमूलानयने
लब्धाः कलानामष्टादश लक्षाः षड्चत्वारिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि अष्टादशाधिकानि १८४१२१८ ।
शेषमुच्चरति एककः चतुष्कः सप्तकः अष्टकः सप्तकः षट्कः १४७८७७६ । वेदराशिः त्रिकः षट्कः
नवकः शून्यं षट्कः त्रिकः षट्कः ३६९०६३६ । अनयोरुभयोरपि चतुष्केणापवर्तना क्रियते, जातोऽंशाराशिरेंव-
रूपः त्रिकः षट्कः नवकः सप्तकः एककः नवकः ३६९७१९ । वेदराशिः नवकः विकः षट्कः षट्कः पञ्चकः
नवकः ९२२६९९, एतावत्परिमाणे विदेहार्धस्य बाहा । तथा चाह—

लखं छारस पणयाल-सहस्स तिननि कला सय छारा ।

चउरोवद्विय सेसं, तिग ढग नव सत्त एग नव ॥ ११७ ॥

वेउ नव डुग डुगउ, ष पंच नव बाह एस बोधवा ।

व्याख्या—कलानामष्टादश लक्षाः षड्चत्वारिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि अष्टादशाधिकानि १८४-
१२१८ शेषमुच्चरितं चतुर्भिरपवर्तितं सत् ३६९०६३६—त्रिकः षट्कः नवकः सप्तकः एककः नवकः ३६९७१९ ।
वेदराशिरपि चतुष्केणापवर्तित एवंरूपः—नवकः विकः षट्कः पञ्चकः नवकः ९२२६९९ एषा एता-
वत्परिमाणे विदेहार्धस्य बाहा बोधव्या ॥

सम्यति प्रतरानयनार्थमाह—

विदेहञ्ज्वासुणिया, परं विदेहञ्ज्वासुस ॥ ११८ ॥

व्याख्या—विदेहार्धस्य बाह्य विदेहार्धसत्केन व्यासेन विंशतिसहस्राधिकलक्षत्रयप्रमाणेन कलारूपेण ३२०००० गुणिता सती विदेहार्धस्य प्रतरं जवति । तथाहि—कलाराशिः अष्टादश लक्षाः पञ्चचत्वारिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि अष्टादशाधिकानि १८४५३१८ विंशतिसहस्राधिकलक्षत्रयेण गुण्यते ३२००००, गुणितश्च सन् जात एवंप्रमाणः पञ्चकः नवकः शून्यं पञ्चकः शून्यं एककः सप्तकः षट्कः चत्वारि शून्यानि ५०५०१९६०००० । येऽन्यंशस्तेऽपि विंशतिसहस्राधिकलक्षत्रयेण गुण्यन्ते, ततो जातः एककः एककः अष्टकः त्रिकः एककः शून्यं शून्यं अष्टकः चत्वारि शून्यानि ११८३१००००००० । ततोऽमीषां कलांशानां प्रागुक्तेन ह्येदराशिना नवकद्विकषट्कपञ्चकनवरूपेण ५२२६५५५ ज्ञागो ह्रियते, हते च ज्ञागे लब्धाः कलाः एककः द्विकः अष्टकः त्रिकः सप्तकः १२८२२९ । शेषमुच्यते द्विकः अष्टकः चतुष्कः शून्यं सप्तकः २८४४०९ । लब्धाश्च कलाः कलासु मध्ये प्रक्षिप्यन्ते, ततो जातः कलाराशिरेवंरूपः—पञ्चकः नवकः शून्यं पञ्चकः शून्यं एककः अष्टकः अष्टकः द्विकः द्विकः सप्तकः ५०५०१८८८२२९ । एतासां च कलानां योजनानयनार्थमेकषष्ट्यधिकैस्त्रिजिः शतैर्ज्ञागो ह्रियते, हते च ज्ञागे लब्धं योजनानामेकं कोटिशतं त्रिषष्टिः कोटयः सप्तपञ्चाशद्विंशत् एकोनचत्वारिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि ह्युत्तराणि १६३५९३५३०२ । शेषमुच्यते पञ्चोत्तरे षे शते २०५,

तयोरेकोनविंशत्या जागे हते लब्धा दश, शेषा चञ्चरन्ति पञ्चदश । बेदराशेरपि एकपष्ट्याधिकशतत्रय-
प्रमाणस्यैकोनविंशत्या जागो द्रियते, हते च जागे लब्धा एकोनविंशतिः, तत्रागता दश कदा एकस्याश्च
कलायाः पञ्चदश एकोनविंशतितमा जागाः क० १० वि० १५, एतावत्परिमाणं विदेहार्धस्य प्रतरम् ॥ ११८ ॥

एतदेवाह—

पंच नव सुन्न पण सुन्न, एग सत्तेव बच्च सुन्नचज ।
हेठिग इग अरु तिग इग, सुन्नडुगं अठ सुन्नचज ॥ ११ए ॥
बेयहियलरूमिग डुग, अरु डुग डुग सत्त किंचि सविसेसा ।
परिक्खि ववरिं विजए, एगठहिएहिं तिसएहिं ॥ ११० ॥

व्याख्या—वाहागतः कलाराशिर्विशतिसहस्राधिकलक्षत्रयात्मकेन कलारूपेण व्यासेन गुणितो जातः
पञ्चकः नवकः शून्यं पञ्चकः शून्यं एककः सप्तकः षट्कः चत्वारि शून्यानि ५ए०५०१७६०००० । अध-
स्तादपि अंशा यथोक्तेन व्यासेन गुणिता जाता एवंप्रकाराः—एककः अष्टकः त्रिकः एककः शून्यं शून्यं
अष्टकः शून्यानि चत्वारि १०३१००००००० । असीषामंशानां बेदराशिना प्रागुक्तेन ५१३६५ए जागे
हते यल्लब्धं एककः द्विकः अष्टकः द्विकः सप्तकः ११०१११ इति किञ्चित्सविशेषं मनागधिकं, तत

उपरि कलाराशौ प्रद्विप, प्रद्विप्य च त्रिचिः शतैरेकषष्ट्यधिकैर्विचजेत्, विचके च सति तस्मिन् लब्ध-
मिदम् ॥ ११ए-१३० ॥

तेवठं कोनिसयं, जयाल सहस्स लाखक सगवन्ना ।

डुयहियतिसया पयरं, किंचूणिकारस कलाया ॥ १३१ ॥

व्याख्या—त्रिपष्टं त्रिषष्ट्यधिकं योजनानां कोटिशतमेकोनचत्वारिंशत्सहस्राणि सप्तपञ्चाशद्विंशत्याः त्रीणि
शतानि द्व्युत्तराणि किञ्चिद्दूना एकादश कलाश्च दश कला एकस्याश्च कलायाः पञ्चदश एकोनविंशतितमा
जागा इत्यर्थः १६३५७३६३०३ क्र० १० वि० १५, एतावत्परिमाणं विदेहार्धस्य प्रतरम् ॥ १३१ ॥

सम्प्रति दक्षिणचरतार्धप्रतरानयनाय करणमाह—

दाहिणचरह्रस्स उ, उसुएणं संगुणित्तु जीवंसे ।

वग्गिय दससंगुणियं, करणी से पयरगणियं तु ॥ १३२ ॥

व्याख्या—दक्षिणचरतार्धस्य पुनः प्रतरगणितमेवं भवति—दक्षिणचरतार्धस्य संबन्धिनो जीवांशान्
इष्टुकेण दक्षिणचरतार्धसंबन्धिना बाणेन संगुणयेत्, उपलक्षणमेतत्, गुणयित्वा चतुर्भिर्विचजेत्,
विचके च सति यद्वच्यते स राशिर्वर्गितः क्रियते, वर्गयित्वा च दशजिर्गुण्यते, गुणितस्य सतः करणिः
वर्गमूलमानीयते, वर्गमूलानयने च यदागच्छति तत् दक्षिणचरतार्धस्य प्रतरगणितम् । तथाहि—

दक्षिणचरतार्धस्य जीवागतः कलाराशिरिकं लब्धं पञ्चाशीतिसहस्राणि द्वे शते पञ्चविंशत्यधिके १८५३१५,
 एष दक्षिणचरतार्धस्य जीवागतः कलाराशिसंबन्धिना वाणेन पञ्चविंशत्यधिकपञ्चचत्वारिंशत्तत्प्रमाणेन
 गुण्यते, ततो जातः अष्टकः त्रिकः अष्टकः एककः चतुष्कः त्रिकः एककः द्विकः पञ्चकः ८३८१४३१३५।
 अस्य राशेश्चतुर्भिर्भागो ह्रियते, हते च भागे लब्धः द्विकः शून्यं नवकः पञ्चकः त्रिकः पञ्चकः सप्तकः अष्टकः
 एककः १०५५३५७८१। यश्चकोऽश उच्चरति, स न गण्यते, पश्चादपि हि जीवागता पञ्चविंशतितमी
 कला किञ्चिद्भूना सती परिपूर्णा विवक्षितेति कृत्वा, ततश्चतुर्भागे लब्धस्य वर्गो विधीयते, ततो जात-
 मिदं चतुष्कः त्रिकः नवकः शून्यं पञ्चकः द्विकः चतुष्कः त्रिकः पञ्चकः एककः नवकः द्विकः सप्तकः
 नवकः नवकः षट्कः एककः ४३६०५१२४३५११५१७७६१। अस्यापि दशत्रिगुणेन जातमेकमधिकं शून्यं
 ४३६०५१२४३५११५१७७७६१०। अस्य वर्गमूलानयने लब्धः कलाराशिरयं—षट्कः षट्कः द्विकः षट्कः एककः
 शून्यं त्रिकः एककः नवकः ६६१६१०३१५। शेषा अंशा उच्चरिताः त्रिकः चतुष्कः सप्तकः पञ्चकः एककः
 सप्तकः अष्टकः चतुष्कः नवकः ३४७५१७८४५। कलानां चानन्तरोकानामेकषष्ठ्यधिकैस्त्रिभिः शतैर्यो-
 जनानयनाय भागे हते लब्धा योजनानामष्टादश लब्धाः पञ्चत्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि पञ्चाशी-
 त्यधिकानि १८३५४८५। शेषमुच्चरति द्वे शते चतुस्त्रिंशदधिके ३३४, तस्यैकोनविंशत्या भागे हते लब्धा
 षादश, शेषास्तिष्ठन्ति षट्। नेदराशेरपि एकषष्ठ्यधिकशतत्रयरूपस्यैकोनविंशत्या भागे हते लब्धा एको-

१ कलाराशिः दक्षिणचरतार्धसंबन्धिना इति पाठः साधुः.

नविंशतिः, आगता द्वादश कला एकस्याश्च कलायाः षट् एकोनविंशतिजागाः, एतावत्प्रमाणं दक्षिण-
जरतार्धप्रतरम् ॥ १२२ ॥

एतदेवाह—

जम्मजरहृजीवा, कलाण लखं सहस्स पणसीई ।

दो य सया चउवीसा, ह्वरुहिएण पणुवीसा ॥ १२३ ॥

व्याख्या—थाम्यजरतार्धजीवा दक्षिणजरतार्धस्य जीवा कलानामेकं लक्षं पञ्चाशीतिसहस्राणि द्वे शते
चतुर्विंशे चतुर्विंशत्यधिके, परं ये वर्गमूलानयनेऽंशा उद्भरन्ति, तद्यथा—चतुष्कः एककः अष्टकः त्रिकः
एककः ४१८३१, वेदराशिः नवकः द्विकः षट्कः एककः द्विकः ७२६१२ तदपेक्षया कलाया अर्धं किञ्चि-
दन्यधिकं लभ्यते, अग्रे चैकश्चतुर्थजागो न गणयिष्यते इत्यभिप्रायेण द्वे शते पञ्चविंशत्यधिके लभ्यते
१८७२२५ ॥ १२३ ॥

ततः—

एसा उसुएण गुणा, चउजश्या जाय डुन्नि सुन्न नव ।

पण त्रिग पण सत्तऽट्ठि-क्का य मुक्को इत्थ चउजागो ॥ १२४ ॥

व्याख्या—एषाऽनन्तरोक्तपरिमाणा दक्षिणजरतार्धजीवा इधुणा दक्षिणजरतार्धस्य सत्केन पञ्चविंश-

त्यधिकेन पञ्चचत्वारिंशच्चतस्रप्रमाणेन वाणेन गुणयते इति गुणा गुणिता क्रियत इत्यर्थः, ततश्चतुर्भिर्ज्वयते, चतुर्जकार्यां सत्यां लजते द्विकः शून्यं नवकः पञ्चकः त्रिकः सप्तकः अष्टकः एककः १०एए३ए७८१ । शेषमुच्चरति एककः । एयोऽत्र चतुर्जागो मुक्तो न गणयते एष इत्यर्थः, अत एव प्राक् कलाराशौ द्वे शते पञ्चविंशत्यधिके इत्युक्तम् ॥ ११४ ॥

एयस्स किई दसगुण, चउ तिग नव सुन्न पण डु चउ तिन्नि ।
पण इग नव डुग सत्तग, नव नव ठ क्केगो सुन्नं ॥ ११५ ॥

व्याख्या—एतस्यानन्तरोक्तस्य चतुर्जागहारलब्धस्य राशेः कृतिर्विधीयते । ततो “दसगुण सि” दश-
त्रिगुणने दशगुणे च कृते वर्गे जातः चतुष्कः त्रिकः नवकः शून्यं पञ्चकः द्विकः चतुष्कः त्रिकः पञ्चकः
एककः नवकः द्विकः सप्तकः नवकः पट्टकः शून्यं ४३ए०ए१४४३१ए१७१ए६१० ॥ ११५ ॥

मूलं ठक्कग ठक्कग, डु ठक्क इग सुन्न तिन्नि एग नव ।
तिसएगठविहत्ते, लब्बा किर जोयणा इणमो ॥ ११६ ॥

व्याख्या—एतस्यानन्तरोक्तस्य राशेर्वर्गमूलमानीयते, तत्रागतः पट्टकः पट्टकः द्विकः पट्टकः एककः शून्यं
त्रिक एककः नवकः ६६१६१०३१ए एताः किल कला लब्धाः, तत एतासां योजनानयनाय त्रिजिः
शतैरेकषष्ठ्यधिकैर्विभागः क्रियते, विचके च सति लब्धानि किल योजनानि अमूनि ॥ ११६ ॥

तान्येवाह—

द्वारक द्वारस पणतीस, सहस्सा चउ सया थ पणसीया ।
बारस कल लच्च कला, दाहिणभरतरुपयरं तु ॥ १२७ ॥

व्याख्या—योजनानामष्टादश लक्षाः पञ्चत्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि पञ्चाशीत्यधिकानि द्वादश-
कलाः षड् विकलाः एकस्याः कलाया एकोनविंशतितमा भागा १८३१४८५ क्र० १३ वि० ६, एताव-
त्प्रमाणं दक्षिणभरतार्धस्य प्रतरम् ॥ १२७ ॥

तदेवमुक्तं दक्षिणेषु सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु प्रतरादिपरिमाणं । सम्प्रति निगमनमाह—

खेत्ताण पयरगणियं, संववहारेण एच्चियं होइ ।
संपुन्नरासिगुण्णे, अहियतरागं पि हुज्जाहि ॥ १२८ ॥

व्याख्या—क्षेत्राणां दक्षिणभरतार्धादीनां विदेहार्धपर्यन्तानां प्रतरलक्षणेमेतत् वैताड्यादिपर्वतानां
धनगणितं च मंभ्यवहारेण कदागतत्रागप्रत्रागपरिहारतः स्थूलसङ्ख्यारूपेण एतावदुक्तस्वरूपपरिमाणं
त्रवति । यदि पुनः सूदमेद्विकामवलम्ब्य संपूर्णः कदागतत्रागप्रत्रागाद्यमोचनेन निरयशेषो राशिर्वाहा-
गतो गण्यते ततोऽधिकतरमपि प्रतरादिगणितं त्रवेत्, तच्चोक्तकन्यायेन स्वयमेव ज्ञावनीयम् ॥ १२८ ॥

तदेवमुक्तं दक्षिणदिग्जागिनां वर्षवर्षधराणां विष्कम्भजादिपरिमाणम् । साम्प्रतमौत्तराहाणामतिदेशेनाह—

विरकंशुसु जीवा धणू, बाहा परं च दाहिणाण जहा ।

तह चैव उत्तराण वि, एरवश्याण बोधवा ॥ ११ए ॥

व्याख्या—यथा दाक्षिणात्यानां दक्षिणचरतार्धादीनां विदेहार्धपर्यन्तानां वर्षवर्षधराणां विष्कम्भः श्युः जीवा धनुःपृष्ठं बाहा प्रतरं घनगणितं चोक्तं तथोत्तरेषामपि औत्तराहाणामपि ऐरावतादीनां विदेहार्धपर्यन्तानां वर्षवर्षधराणां विष्कम्भजादि वेदितव्यं । तद्यथा—यादृक्परिमाणं दक्षिणचरतार्धस्य विष्कम्भजेषुधनुःपृष्ठ-बाहाप्रतरघनगणितपरिमाणं तादृगैवैरावतेऽपि क्षेत्रे वैताढ्यस्य । एवं क्रमेण तावदवसेयं (यावत्) यावत्परिमाणं दक्षिणविदेहार्धस्य विष्कम्भजादि तावत्परिमाणमुत्तरविदेहार्धस्येति ॥ ११ए ॥

सम्प्रति वर्षधराणामुच्चैस्त्वमाह—

जोयणसयमुविद्धा, कणगमया सिहरिदुह्वहिमवंता ।

रुप्पिमहाहिमवंता, दुसउच्चा रुप्पकणगमया ॥ १३० ॥

व्याख्या—योजनशतमुद्विज्यौ उच्चौ कनकमयौ पीतसुवर्णमयौ शिखरिद्वुद्वहिमवन्तौ । रुक्मिमहा-
हिमवन्तौ पुनर्घावपि प्रत्येकं द्विशतोच्चौ योजनशतघयमुच्चौ, वर्णमधिकृत्य पुनर्यथाक्रमं रुक्मकनकमयौ
रुक्मं श्वेतं हेम कनकं पीतं सुवर्णं तन्मयौ । किमुक्तं जयति ? श्वेतसुवर्णमयो रुक्मी, पीतसुवर्णमयो
महाहिमवान् । केचित्पुनः रुक्मपर्वतं रुक्ममयमिद्वन्ति, अपरे महाहिमवन्तं सर्वरत्नमयम् ॥ १३० ॥

चत्वारि जोयणसष्ट, उद्विज्या निसहनीलवंताऽवि ।

निसहो तवण्णिज्जमलं, वेरुखिलं नीलवंतगिरी ॥ १३१ ॥

व्याख्या—निपधनीलवन्तौ वर्षधरपर्वतौ द्वावपि प्रत्येकं चत्वारि योजनशतानि उद्विज्यौ उच्चौ, तत्र
वर्णमधिकृत्य निपधस्तपनीयमयः आरकड्ढायसुवर्णमयः, नीलवन्नामा च गिरिवैडूर्यरत्नमयः । एतेषां च
पक्षामपि वर्षधरपर्वतानां प्रत्येकमुत्तयोः पार्श्वयोरेकैका पद्मवरवेदिका एकैकश्च वनखण्डः, तथाहि—द्वुद्व-
हिमवान् दक्षिणस्मिन्नपि पार्श्वे पद्मवरवेदिकावनखण्डान्ध्यां परिद्विप्तः उत्तरस्मिन्नपि पार्श्वे, एवं सर्वेऽपि
वर्षधरा जावनीयाः ॥ १३१ ॥

सम्यति गिरिषु कूटान्यत्रिधित्सुराह—

वेयहमालवंते, विज्जुप्पन्ननिसहनीलवंते य ।

नव नव कूटा जणिया, एक्कारस सिहरिहिमवंते ॥ १३२ ॥

व्याख्या—वैताल्येषु विजयजरतैरावतसत्केषु चतुस्त्रिंशत्सङ्घेषु माह्वयवति विद्युत्प्रज्ञे निषधे नीलवति च प्रत्येकं नव नव कूटानि ज्ञेयानि तीर्थङ्करगणधरैः । शिखरिणि लुह्वहिमवति च पुनः प्रत्येकमेकादश एकादश कूटानि ॥ १३३ ॥

रुप्पिमहाहिमवंते, सोमणसे गंधमायणे कूटा ।

अष्टसत्त सत्त य, वस्कारगिरीसु चत्तारि ॥ १३३ ॥

व्याख्या—इहाद्ये पादत्रये यथासङ्घेन सङ्घ्यासङ्घेयपदयोजना । सा चैवं—रुक्मिणि वर्षधरपर्वते महाहिमवति च प्रत्येकमष्टावष्टौ कूटानि । सोमनसे गन्धमादने (च) पर्वते प्रत्येकं सप्त सप्त । वस्कारगिरिषु पुनः षोडशस्वपि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि कूटानि । एतानि च कूटानि सर्वाण्यपि प्रत्येकमेकैकया पद्मवरवेदिकया वनखण्डेन च समन्ततः परिच्छिद्यानि ॥ १३३ ॥

तदेवमुक्तानि सङ्घ्यामात्रमधिकृत्य कूटानि, सम्प्रति नामानि निर्दिदिह्युः प्रथमतो वैताल्यकूटानि नामत आह—

सिद्धे जरहे खंरुग—मणिज्जे पुन्नजह्ववेयंहे ।

तिमिसगुहुत्तरजरहे, वेसमणे कूरु वेयंहे ॥ १३४ ॥

व्याख्या—वैताढ्ये पर्वते पूर्वस्यां दिशि प्रथमं सिद्धं सिद्धायतनाभिधं कूटं ? । ततः पश्चिमदिशम-
वत्तम्ब्य तस्यार्वागु ऋरतं दक्षिणऋतार्धनामकं द्वितीयं कूटम् २ । ततोऽप्यर्वाक् 'खंरुग सि' तृतीयं
खणरुप्रपातगुहाकूटम् ३ । तदनन्तरं माणिऋजं माणिऋजनामकं चतुर्थं कूटम् ४ । तस्य पश्चिमदिशि
पञ्चमं पूणऋजनामकं कूटम् ५ । तस्याप्यपरतो वैताढ्यनामकं षष्ठं कूटम् ६ । तस्याप्यपरतः तिमिस्रगु-
हानामकं सप्तमं कूटम् ७ । तस्याप्यपरत उत्तरऋतनामकमष्टमं कूटम् ८ । तस्याप्यपरतो वैश्रमणनामकं
नवमं कूटम् ९ । एतानि च सर्वाण्यपि कूटानि प्रत्येकं सक्रोशानि पद्म योजनानि उच्चैस्त्वेन, मूले सक्रो-
शानि पद्म योजनानि आयामविष्कम्भाच्यां, मध्ये देशोनानि पञ्च योजनानि, शिरसि सातिरेकाणि त्रीणि
योजनानि, मूले विल्लीर्णानि, मध्ये संक्षिप्तानि, उपरि तनुकानि, अत एव गोपुञ्जसंस्थानसंस्थितानि ।

तत्र प्रथमकूटस्योपरि सिद्धायतनमस्ति, तेन तत् सिद्धायतनकूटमित्यभिधीयते । अथ कीदृक्स्वरूपं
तत्र सिद्धायतनमस्ति ? उच्यते—सर्वरत्नमयं, आयामतः क्रोशप्रमाणं, अर्धक्रोशप्रमाणविष्कम्भं, देशो-
नक्रोशमुच्चं, नानामणिमयस्तम्भशतसंनिविष्टं, तस्य च सिद्धायतनस्य पूर्वोत्तरदक्षिणरूपासु तिसृषु दिक्षु
प्रत्येकमेकैकद्वारजावंतं त्रीणि दाराणि, तानि च सर्वरत्नमयानि, एकैकं च द्वारं पञ्च धनुःशतानि उच्चै-
स्त्वेन, अर्धतृतीयानि धनुःशतानि विष्कम्भतः । तस्य च सिद्धायतनस्यान्तर्द्वुसमरमणीयचूर्मिजगो
महत्येका मणिमयी पीठिका, तस्या उपरि महानेकः सर्वरत्नमयो देवउन्दकः, स च पञ्च धनुःशतानि
आयामविष्कम्भतः, सातिरेकाणि पञ्च धनुःशतानि उच्चैस्त्वेन । तत्राष्टोत्तरशतसङ्ख्या जिनप्रतिमाः, ताश्च

सर्वा अपि प्रत्येकं पञ्च धनुःशतपरिमाणमुद्भूयाः । तासां च प्रतिमानां मूलश्रुता गात्रयष्टिः सर्वासामपि
 प्रत्येकं कनकमयी, अङ्कुरत्वमया अन्तर्लोहिताक्षरत्वमयपरिसे(पे)का नखाः, तपनीयमयानि पाणिपादत-
 लानि, रिष्टरत्नमय्यो रोमराजयः, तपनीया नात्रिचुचूकश्रीवक्षो जिह्वातालुप्रदेशाः, रिष्टरत्नमयानि इमश्रूणि,
 शिलाप्रवालमया लंघाः, स्फटिकरत्नमया दन्ताः अन्तर्लोहिताक्षपरिसे(पे)काः, कनकमय्यो नासिकाः,
 रिष्टरत्नमयान्यक्षिपद्माणि तन्मध्ये वर्तन्त्यस्तारिका भ्रुवश्च, वज्ररत्नमय्यः शीर्षघटिकाः, कनकमयी केश-
 श्रूमिः, रिष्टरत्नमया उपरि मूर्धजाः । एकैकस्याश्च जिनप्रतिमायाः पृष्ठत एकैका लत्रधारिणी प्रतिमा,
 एकैकस्या जिनप्रतिमाया लत्रयपार्श्ववर्तिन्यौ द्वे द्वे चामरधारिण्यौ प्रतिमे, एकैकस्या जिनप्रतिमायाः
 पुरतो द्वे द्वे यक्षप्रतिमे, द्वे द्वे नागप्रतिमे, द्वे द्वे श्रुतप्रतिमे, द्वे द्वे कुण्डधारप्रतिमे । तस्मिंश्च देवद्वन्द्वके-
 षोत्तरं शतं घण्टानां, अष्टोत्तरं शतं शृङ्गाराणां, अष्टोत्तरं शतं पुष्पपटलानां, यावदष्टोत्तरं शतं धूपक-
 शुद्धकानामिति । १ ।

द्वितीयस्य तु कूटस्थाधिपतिर्दक्षिणचरतार्धनामा देवः, स च पट्योपमस्थितिकः चतुर्णामिन्द्रसामा-
 निकसहस्राणां, चतसृणामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां, तिसृणां पर्वदां, सप्तानामनीकानां, सप्तानामनी-
 काधिपतीनां, षोरुशानामात्मरत्नकदेवसहस्राणां, अन्येषां च दक्षिणचरतार्धनामकराजधानीवास्तव्यानां
 बहूनां देवानां देवीनां च स्वामी । दक्षिणचरतार्धनामिका च तस्य राजधानी मेरोर्दक्षिणतस्त्रियर्गसङ्घे-
 यान् द्वीपसमुद्रानतिक्रम्यापरस्मिन् जम्बूद्वीपे षादश योजनसहस्राण्यत्रगाह्य परतो यथास्थानं वर्तते, सा

च यादृशी प्राग्विजयदेवस्य विजयान्निधाना नगरी व्यावर्णिता तादृशी वेदितव्या । तस्य च वितीयस्य
 कूटस्योपरि बहुमध्यदेशाग्रे सर्वरत्नमयो महानेकः प्रासादावतंसकः, स च कोशमुच्चोऽर्धकोशं विस्तीर्णः,
 तस्य च प्रासादावतंसकस्य बहुमध्यदेशाग्रे पञ्चधनुःशतप्रमाणविष्कम्भायामा अर्धतृतीयधनुःशतप्रमा-
 णबाह्व्या सर्वरत्नमयी महत्येका मणिपीठिका, तस्या उपरि मध्ये सर्वरत्नमयं दक्षिणचरतार्धदेवयोग्यं
 महदेकं सिंहासनं, तस्य च सिंहासनस्य चतसृषु दिक्षु समन्तत इन्द्रसामानिकदेवयोगयानि सिंहास-
 नानि । ततो यदा दक्षिणचरतार्धनामा देवः स्वकीयाया दक्षिणचरतार्धनामिकाया राजधान्याः सका-
 शादिहागच्छति तदा तस्मिन् प्रासादे स्वकीये महति सिंहासन उपविशति, शेषेषु च सिंहासनेषु यथा-
 क्रममिन्द्रसामानिकादयः । तदेवं यत इत्थं महर्द्धिको दक्षिणचरतार्धनामा देवस्तस्य वितीयस्य कूटस्या-
 धिपतिस्तेन तद्दक्षिणचरतार्धकूटमित्युच्यते । एवं शेषकूटनामान्यपि स्वस्वाधिपतिदेवयोगतः प्रवृत्तान्य-
 वसेयानि । ३ ।

तद्यथा—तृतीयकूटे खरुप्रपातगुहाधिपतिर्देवः आधिपत्यं परिपालयति तेन तत् खरुप्रपातगुहाकू-
 टमित्युच्यते । ३ । चतुर्थे माणिक्यनामा देवस्तेन तन्माणिक्यकूटमित्यादि । सर्वेऽपि च ते शेषकूटाना-
 मधिपतयो दक्षिणचरतार्धदेव इव महर्द्धिकाः पद्मयोपमस्थितयश्च प्रतिपत्तव्याः, तेषां राजधान्योऽपि
 तन्नामिकाः । तद्यथा—खरुप्रपातगुहाधिपतेर्देवस्य राजधानी खरुप्रपातगुहाञ्चिधा, माणिक्यस्य
 माणिक्यान्निधाना यावत् वैश्रमणस्य वैश्रमणान्निधाना । ताश्च सर्वा अपि मेरोर्दक्षिणतस्तिर्यगसङ्घेयान् द्वीप-

समुद्रानतिक्रम्यापरस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वीपे वादश योजनसहस्राणि श्रवगाद्य परतो यथास्थानमवसेयाः । सर्वेषामपि च खरुप्रपातगुहाकूटप्रच्युतीनां कूटानामुपरि यथोक्तप्रमाणाः प्रासादावतंसकाः, तेषु प्रासादेषु मध्ये सिंहासनं सपरिचारं । तथा खरुप्रपातगुहाधिपतिर्देवो नृत्तमालनामा, तमिस्रगुहाधिपतिः कृतमाखः, शोणणां तु देवानां यान्येव कूटानां नामानि तान्येव तेषामपि । तथा चोक्तं जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तौ—
 “दोरह वि अतरिसनामया देवा, तं जहा—कयमालए चेव, सेसाणं बएहं सरिसना-
 मया—जन्नामया छ कूरा, तन्नामा खलु हवंति ते देवा । पळिळवमळिईया, हवंति पत्तेय पत्तेयं ॥ १ ॥”
 अमीषां च नवानां कूटानां मध्ये यानि माणिअज्जपूर्णअवैताढ्यनामानि त्रीणि कूटानि तानि कनकमयानि, शेषाणि षरुपि रत्नमयानि, एतच्चाग्रे वेशतः स्वयमेव वक्ष्यति ॥ १३४ ॥

सम्प्रति छुह्वहिमवति यानि प्रागुद्दृष्टानि एकादश कूटानि तानि प्रतिपादयति—

सिद्धे य चुह्वहिमवे, अरहे य इत्थाए होइ देवीए ।

गंगावत्तणकूडे, सिरिकूडे रोहियंसे य ॥ १३५ ॥

तत्तो य सिंधुयाव-त्तणे य कूडे सुराए देवीए ।

हेमवए वेसमणे, एक्कारस कूरु हिमवंते ॥ १३६ ॥

व्याख्या—एकादश कूटानि हिमवति छुह्वहिमवति अमूनि अवन्ति । तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि खव-

णसमुजगतपूर्वभागादर्वाक् प्रथमं सिद्धं सिद्ध्यतनकूटं १ । तस्यानन्तरं पश्चिमदिशि द्वितीयं छुह्वहि-
 मवकूटं २ । ततोऽप्यपरतः तृतीयं जरतकूटं ३ । तस्याप्यनन्तरमपरदिशि चतुर्थमिलादेवीकूटं ४ ।
 तस्याप्यपरतो दिशि पञ्चमं गङ्गावर्तनकूटं ५ । तस्याप्यपरतः षष्ठं श्रीदेवीकूटं ६ । ततोऽपि पश्चिमदिशि
 सप्तमं रोहितांसादेवीकूटं ७ । तस्याप्यनन्तरमपरस्यां दिशि अष्टमं सिन्धुवर्तनकूटं ८ । ततः सुरादे-
 वीकूटं नवमं ९ । ततोऽपि दशमं हैमवतकूटं १० । तस्याप्यनन्तरमपरस्यां दिशि वैश्रमणकूटमेकादशं
 ११ । अमूनि च कूटानि सर्वाण्यपि प्रत्येकं पञ्च योजनशतानि उच्चैस्त्वेन, मूले पञ्च योजनशतानि
 आयामत्रिष्कम्भान्यां, मध्ये त्रीणि योजनशतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि, उपरिष्टादर्धतृतीयानि योजन-
 शतानि, मूले विस्तीर्णानि, मध्ये संद्विष्टानि, उपरि तनुकानि, अत एव गोपुह्वसंस्थानसंस्थितानि, सर्वा-
 ण्यपि च सर्वरत्नमयानि प्रथमे चैव कृते सिद्ध्यतनमस्ति, तेन तत् सिद्ध्यतनकूटमभिधीयते । तच्च
 सिद्ध्यतनं पञ्चाशद्योजनानि आयामतः, पञ्चविंशतियोजनानि विष्कम्भतः, पद्मत्रिंशद्योजनानि उच्चै-
 स्त्वेन । द्वितीये तु कूटे छुह्वहिमवन्नामा देवः परिवसति, तेन छुह्वहिमवत्कूटमुच्यते । एवं शोपाण्यपि
 कूटनामानि स्वस्वाधिपतिनामयोगतः प्रवृत्तान्यवसेयानि । तत्र छुह्वहिमवद्भरतैर्मवतवैश्रमणनामकेषु
 चतुर्षु कूटेषु देवाः परिवसन्ति, शेषेषु तु कूटेषु देव्यः । ते च देवा देव्यश्च प्रत्येकं पटयोपमस्थितयो विज-
 यदेव इव महश्चिकाश्च । राजधान्योऽपि च तेषां देवानां देवीनां च मेरोर्दक्षिणतस्तिर्यगसङ्ख्येयान् षीप-

समुद्रानतिक्रम्यापरस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वीपे षादश योजनसहस्रानवगाह्य परतो यथास्थानं वर्तन्ते । ताश्च राजधान्यो यादृशी विजयदेवस्य राजधानी व्यावर्णिता तादृश्यः प्रत्येतव्याः । एकैकस्य च कूटस्योपरि सर्वरत्नमयो महानैकैकः प्रासादावतंसकः, ते च प्रासादावतंसकाः प्रत्येकं सार्धद्वापष्टियोजनान्युच्चैस्त्वेन सक्रोशान्येकत्रिंशद्योजनान्यायामविष्कम्भतः, तेषु च प्रासादेषु प्रासादावतंसकेषु मध्ये प्रत्येकं स्वस्वावि-
पतिदेवदेवीयोग्यं सिंहासनं सपरिवारमिति ॥ १३५-१३६ ॥

सम्प्रति यानि महाहिमवत्यष्टौ कूटानि प्रागुद्दिष्टानि तानि प्रतिपादयति—

सिद्धे य महाहिमवे, हेमवए रोहिया हिरीकूडे ।
हरिकंता हरिवासे, वेरुल्लिए अठ मह हिमवे ॥ १३७ ॥

व्याख्या—महाहिमवति पर्वतेऽष्टाविमानि कूटानि । तद्यथा—प्रथमं सिञ्चायतनकूटम् १ । द्वितीयं महाहिमवत्कूटम् २ । तृतीयं हेमवत्कूटम् ३ । चतुर्थं रोहिताकूटम् ४ । पञ्चमं हीकूटम् ५ । षष्ठं हरि-
कान्ताकूटम् ६ । सप्तमं हरिवर्षकूटम् ७ । अष्टमं वैडूर्यकूटम् ८ । एतानि च कूटानि पूर्वापरायतश्रेणि-
व्यवस्थितानि । यदेव च प्राक् कुल्लहिमवति कूटानामुच्चत्यविष्कम्भादि प्रतिपादितं, यदेव च सिञ्चाय-
तनस्य प्रासादावतंसकानां च परिमाणं, यथारूपं च महर्द्धिकत्वं तन्निवासिनां, यादृश्यो यत्र च तेषां

राजधान्यः तदेतत्सर्वमन्यूनातिरिक्तमत्रापि च ज्ञाणीयं, केवलं नाम विपर्यास एव केवलो देवानां राजधानीनां चेति ॥ १३७ ॥

साम्प्रतं निषधस्य यानि प्रागुद्दिष्टानि नव कूटानि तानि नामतो निर्दिशति—

सिद्धे निसहे हरिवासि, विदेहे हरिधिई य सीयोया ।

अवरविदेहे रुयगे, नव कूटा होंति निसहम्मि ॥ १३७ ॥

व्याख्या—निषधे निषधपर्वते अमूनि नव कूटानि, तद्यथा—प्रथमं सिञ्जायतनकूटम् १ । द्वितीयं निषधकूटम् २ । तृतीयं हरिर्वर्षकूटम् ३ । चतुर्थं पूर्वविदेहकूटम् ४ । पञ्चमं हरिकूटम् ५ । षष्ठं धृतिकूटम् ६ । सप्तमं शीतोदाकूटम् ७ । अष्टममपरविदेहकूटम् ८ । नवमं रुचककूटम् ९ । एतान्यपि च कूटानि पूर्वापरायतश्रेणिव्यवस्थिततया प्रतिपत्तव्यानि । अत्रापि कूटकूटाधिपतिदेवतज्ञाजधानीविषया या काचिष्कव्यता सा सर्वाऽपि प्रागिव निरवशेषा वक्तव्या ॥ १३७ ॥

सम्प्रति यानि गन्धमादने कूटानि प्राक् सप्तसङ्ख्यान्युद्दिष्टानि तानि प्रतिपादयति—

सिद्धे य गंधमायण—गंधिय तह उत्तराफलिकूडे ।

तह लोमहियरककूडे, आणंदे चैव सत्तमए ॥ १३९ ॥

व्याख्या—मेरोरुत्तरपश्चिमायां गन्धावतीविजयस्य पूर्वस्यामुत्तरकुरुणां पश्चिमायां दिशि यो गन्धमा-

दनो नाम वर्द्धस्कारपर्वतस्तत्रामूनि सप्त कूटानि, तद्यथा—प्रथमकूटं सिद्धं सिञ्चायतनकूटं, तत्रु मेरोरु-
त्तरपश्चिमायां दिशि मेरोः प्रत्यासन्नं १ । तस्योत्तरपश्चिमायां दिशि द्वितीयं गन्धमादनाचिधानं कूटम्
२ । तस्याप्युत्तरपश्चिमायां दिशि तृतीयं “गंधिय त्ति” गन्धिलावतीकूटम् ३ । एतानि त्रीण्यपि कूटानि
विदिग्जावीनि । ततस्तृतीयकूटस्योत्तरपश्चिमायां पञ्चमस्य स्फटिककूटस्य दक्षिणतश्चतुर्थमुत्तरकुरुकूटम्
४ । तस्योत्तरतः पञ्चमं स्फटिककूटम् ५ । तस्याप्युत्तरतः षष्ठं लोहिताह्वकूटम् ६ । तस्याप्युत्तरतः सप्त-
ममानन्दकूटम् ७ । इह पञ्चमे स्फटिककूटे जोगङ्करा नाम देवी परिवसति, षष्ठे लोहिताह्वे कूटे जोग-
वती, शेषेषु तु कूटेषु कूटसदृशनामानो देवाः, सिद्धकूटे सिञ्चायतनं, शेषेषु तु कूटेषु प्रासादावतंसकाः,
ते च यथा ब्रह्महिमवति तथा छष्टव्याः । देवीदेवानामपि च महर्द्धिकत्वं तथैव प्रतिपत्तव्यं, राजधा-
न्योऽपि च मेरोरुत्तरपश्चिमायां दिशि तिर्यगसह्येयान् द्वीपसमुद्धानतिक्रम्यापरस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वीपे

छादश योजनसहस्राण्यवगाह्य परतो यथास्थानमवसेयाः ॥ १३ए ॥
सम्प्रति माह्वयवति यानि प्रागुद्दिष्टानि नव कूटानि तानि नामतः प्रतिपादयति—

सिद्धे य माह्ववंते, उत्तरकुरु कलसागरे ह्यगे ।

सीयाए पुन्नञ्दे, हरिस्सहे चैव नव कूटा ॥ १४० ॥

व्याख्या—मेरोरुत्तरपूर्वस्यामुत्तरकुरुणां पूर्वस्यां कव्वविजयस्य पश्चिमायां दिशि यो माहयवन्नामा
 वृक्षस्कारपर्वतः, तत्रेमानि नव कूटानि, तद्यथा—प्रथमं सिद्धं सिद्धायतनं कूटं, तच्च मेरोरुत्तरपूर्वस्यां
 दिशि मेरोः प्रत्यासन्नं १ । तस्योत्तरपूर्वस्यां दिशि द्वितीयं माहयवत्कूटम् २ । तस्याप्युत्तरपूर्वस्यां दिशि
 तृतीयमुत्तरकुरुकूटम् ३ । तस्याप्युत्तरपूर्वस्यां दिशि चतुर्थं कव्वकूटम् ४ । एतानि चत्वार्यपि कूटानि
 विदिग्भावीनि हिमवत्कूटप्रमाणानि, तेषां चाधिपतयः कूटसदृशनामानो देवाः । ततश्चतुर्थस्य कव्वकू-
 टस्योत्तरपूर्वस्यां पृथस्य रुचककूटस्य दक्षिणस्यां पञ्चमं सागरकूटं नाम, तत्र सुभोगा नाम देवी परिव-
 सति ५ । तस्योत्तरस्यां दिशि षष्ठं रुचकनामकं कूटं, तस्याधिपतिर्देवी भोगमादिनी ६ । तस्योत्तरस्यां
 दिशि सप्तमं शीताकूटं, तत्र शीता नाम देवी ७ । तस्याप्युत्तरस्यां दिशि पूर्णञ्जनामकमष्टमं कूटं, तत्र
 पूर्णञ्जनामा देवः ८ । एतान्यपि च कूटानि हिमवत्कूटप्रमाणानि । एतेषु चौटास्वपि कूटेष्वधिपतयो
 देवा देव्यश्च विजयदेव इव महर्द्धिका वेदितव्याः, नवरं राजधान्यो मेरोरुत्तरपूर्वस्यां दिशि तिर्यगसङ्घे-
 यान् द्वीपममुञ्जानतिक्रम्यापरस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वादश योजनसहस्राष्टवगाह्य परतो यथास्थानं प्रत्ये-
 तव्याः । पूर्णञ्जस्योत्तरदिशि नीलवतो वर्षधरस्य दक्षिणस्यां हरिस्सहं नाम नतनं कूटम् ए । तच्चैकं
 योजनसहस्रमुच्चैस्त्वेन, मूले योजनसहस्रमेकमायामविष्कम्भान्यां, मध्येऽर्धाटमानि योजनशतानि,
 छपरि पञ्च योजनशतानि, मूले विस्तीर्णं मध्ये संद्विप्तमुपरि तनुकं कनकमयं गोपुटसंस्थानसंस्थितं, तस्यो-

१ अथमपि गजदन्तोऽन्यत्र व्याख्यातः २ 'प्रथमवर्जेषु सप्तस्वपि' इति साधु ।

परि महानेकः प्रासादावतंसकः, स च सर्वरत्नमयः सार्धानि द्वाषष्टियोजनानि लञ्चैस्त्वेन, सक्त्रोशानि एकत्रिंशद्योजनानि श्रायामविष्कम्भाभ्यां, तस्य च मध्ये हरिस्तसहदेवयोग्यं महदेकं सिंहासनं, तस्य च सिंहासनस्य समन्ततः सर्वासु दिक्षु तदिन्द्रसामानिकादिदेवयोग्यानि सिंहासनानि । तस्य च हरिदेवस्य राजधानी मेरोरुत्तरस्यां दिशि तिर्यगसङ्क्षेपान् क्षीपसमुद्रानतिक्रम्यापरस्मिन् जम्बूद्वीपे क्षीपे द्वादशयोजनसहस्रेभ्यः परतः प्रत्येतव्या । सा च नाम्ना हरिकान्ता प्रमाणतश्चतुरशीतियोजनसहस्राण्ययायामविष्कम्भाभ्यां द्वे लक्षे पञ्चषष्टियोजनसहस्राणि षट् शतानि द्वात्रिंशदधिकानि ३६५६३२ परिरयेण, शेषं यच्चमरचञ्चायां राजधान्यां सञ्जादिपरिमाणं तदेवात्राप्यवगन्तव्यम् ॥ १४० ॥

सम्प्रति सौमनसे यानि सप्त कूटानि प्रागुद्दिष्टानि तानि प्रतिपादयति—

सिद्धे सोमणसेऽत्रि य, कूडे तद्द मंगलावर्द्धे चैव ।

देवकुरुविमलकंचण-वसिष्ठकूडे य सत्तमए ॥ १४१ ॥

व्याख्या—मेरोर्दक्षिणपूर्वस्यां देवकुरूणां पूर्वस्यां मङ्गलावतीविजयस्य पश्चिमायां दिशि सौमनसो नाम वैदस्कारपर्वतः, तत्रेमानि सप्त कूटानि, तद्यथा—मेरोर्दक्षिणपूर्वस्यां मेरोः प्रत्यासन्नं सिद्धायतनकूटम् (सिद्धकूटम्) ? । तस्य दक्षिणपूर्वस्यां दिशि द्वितीयं सौमनसकूटम् २ । तस्यापि दक्षिणपूर्वस्यां

? अथ गजदन्तनाम्नाऽन्यत्र प्रथितः.

दिशि तृतीयं मङ्गलावतीकूटम् ३ । एतान्यपि च त्रीणि कूटानि विदिग्भावीनि । मङ्गलावतीकूटस्य
 दक्षिणपूर्वस्थां पञ्चमस्य विमलकूटस्योत्तरस्थां चतुर्थं देवकुरुकूटम् ४ । तस्य दक्षिणतः पञ्चमं विमलकूटम्
 ५ । तस्यापि दक्षिणस्थां दिशि षष्ठं काञ्चनकूटम् ६ । तस्यापि दक्षिणतो निपधस्योत्तरेण सप्तमं वशिष्ठ-
 कूटम् ७ । तानि च कूटानि सर्वाण्यपि सर्वरत्नमयानि परिमाणतो हिमवत्कूटवत् परिज्ञावनीयानि ।
 सिन्धायतने (सिन्धुकूटे) सिन्धायतनं, शेषेषु च प्रासादावतंसकाः, तेषु च प्रासादावतंसकेषु मध्ये सप-
 रिवारदेवस्य देव्या वा योग्यं सिंहासनं । सिन्धायतनप्रासादपरिमाणं च हिमवत्कूटवद्देदितव्यम् । विम-
 लकूटे सुवत्सा नाम देवी, काञ्चनकूटे वत्समित्रा, शेषेषु च कूटेषु कूटसदृशनामानो देवाः । ते च देवा
 दैव्यश्च हिमवत्कूटाधिपतय इव महर्द्धिकाः, राजधान्योऽप्येतेषां मेरोर्दक्षिणतो हिमवत्कूटाधिपतीना-
 मिव वेदितव्याः ॥ १४१ ॥

सम्प्रति विद्युत्पत्रे यानि प्रागुद्दिष्टानि नव कूटानि तानि प्रतिपादयति—

सिन्धायणे य विज्जु-पत्रे य देवकुरुवंशकरणे या ।

सोवढी सीउया, सयंजलहरी नवमए उ ॥ १४२ ॥

व्याख्या—मेरोर्दक्षिणपश्चिमायां देवकुरुणां पश्चिमायां पञ्चाविजयस्य पूर्वस्थां दिशि यो विद्युत्पत्रो

नाम वद्वस्कारपर्वतः, तत्रेमानि नव कूटानि, तद्यथा—मेरोर्दक्षिणपश्चिमायां दिशि मेरोः प्रत्यासन्नं प्रथमं
 सिञ्चायतनकूटम् १ । तस्य दक्षिणपश्चिमायां विद्युत्प्रचं नाम द्वितीयं कूटम् २ । तस्य दक्षिणपश्चिमायां
 दिशि तृतीयं देवकुरुकूटम् ३ । तस्यापि दक्षिणपश्चिमायां दिशि चतुर्थं ब्रह्मकूटम् ४ । एतानि चत्वारि
 र्थपि कूटानि विदिग्भावीनि । ब्रह्मकूटस्य दक्षिणपश्चिमायां दिशि षष्ठस्य सौवस्तिकाग्निधस्योत्तरतः पञ्चमं
 कनककूटं नाम कूटम् ५ । तस्य दक्षिणतः षष्ठं सौवस्तिककूटम् ६ । तस्यापि दक्षिणतः सप्तमं शीतोदा-
 कूटम् ७ । तस्यापि दक्षिणतोऽष्टमं शतज्वलकूटम् ८ । एतेष्वष्टस्वपि कूटेषु यावत्प्रकथ्यता सा हिमवत्कू-
 टवत् परिचावनीया, नवरं पञ्चमे कनककूटे वारिषेणा नाम देवी, षष्ठे तु सौवस्तिके कूटे बलाहका,
 शेषेषु तु कूटेषु कूटसदृशानामानो देवाः, तेषां च देवदेवीनां महर्षिकत्वं हिमवत्कूटाधिपतीनामिव वेदि-
 तव्यम्, राजधान्योऽप्येतेषामष्टकूटाधिपतीनां मेरोर्दक्षिणतः प्रत्यवसेयाः । शतज्वलकूटस्य दक्षिणस्यां
 दिशि हरिकूटं नाम नवमं कूटम् ९ । तच्च सप्रसादं हरिस्सहकूटमिव रुष्टव्यम्, नवरमत्र हरिनामा
 देवः, तस्य राजधानी मेरोर्दक्षिणतः सा च चमरचञ्चानामराजधानीवत्प्रत्येया ॥ १४२ ॥

सम्प्रति यदुक्तं (१३३ गाथायां) “वस्कारगिरीसु चत्तारि” इति तदेतन्नावयन्नाह—

उन्नतं विजयसनामा, दो कूटा तश्य च गिरीसनामा ।

चउन्नो य सिद्धकूडो, वस्कारगिरीस चत्तारि ॥ १४३ ॥

१ अयमपि गजदन्तनाम्नाऽन्यत्र प्रथितः २ ‘प्रथमवर्जससकूटाधिपतीनाम्’ इति साधु ।

व्याख्या—इह षोरुश विजयान्तर्गता वहस्कारगिरयः, तद्यथा—अष्टौ सीतासीतोदयोरुत्तरतोऽष्टौ
 सीतासीतोदयोर्दक्षिणतः, तौश्चाग्रे स्वयमेव वह्यति । अग्रयोः पूर्वपश्चिमयोः पार्श्वयोर्षौ विजयौ तत्स-
 नाम्नी तत्सदृशनाम्नी षे कूटे । तृतीयं कूटं “गिरीसनाम त्ति” यदेव विवक्षितस्य वहस्कारस्य गिरेर्नाम
 तदेव तस्यापि तृतीयकूटस्य नामेत्यर्थः । चतुर्थं सिद्धकूटम् । इयमत्र ज्ञावना—सीतासीतोदयोरुत्तरदि-
 ग्वर्तिष्वष्टसु वहस्कारपर्वतेषु प्रथमं नीलवतो वर्षधरस्य प्रत्यासन्नं पूर्वदिग्वर्तिं विजयनामकं कूटम् ? ।
 तस्योत्तरतो द्वितीयं पूर्वदिग्भाववि विजयनामकं कूटम् ३ । तृतीयं तु यद् विवक्षितवहस्कारगिरेर्नाम
 तत्सनामकम् ३ । तस्याप्युत्तरतः चतुर्थं सिद्धायतनकूटम् ४ । तच्च शीताशीतोदयोः प्रत्यासन्नम् । एते-
 ष्वपि शीताशीतोदादक्षिणदिग्भाविहस्कारगिरिषु कूटवक्यता हिमवत्कूटवत् इष्टव्या । कूटाधिप-
 तीनां राजधान्यो मेरोर्दक्षिणतो वाच्याः । अणसंहारमाह—“वस्कारे”त्यादि, एवं षोरुशसु वहस्कार-
 गिरिषु प्रत्येकं चत्वारि कूटानि ऋवन्ति ॥ १४३ ॥

सम्प्रति नीलवति पर्वते यानि नव कूटानि प्रागुद्दिष्टानि तानि नामतो निर्दिशति—

सिद्धे य नीलवन्ते, पुष्वविदेहे य सीयकिती य ।

नारीकंतविदेहे, रम्मय उवदंसणे नवमे ॥ १४४ ॥

व्याख्या—नीलवति वर्षधरे अमूनि नव कूटानि, तद्यथा—पूर्वदिशि प्रथमं सिद्धं सिद्धायतनकूटम्

१ । ततो द्वितीयं नीलवत्कूटम् २ । तृतीयं पूर्णविदेहकूटम् ३ । चतुर्थं शीताकूटम् ४ । पञ्चमं कीर्ति-
 देवीकूटम् ५ । षष्ठं नारीकान्ताकूटम् ६ । सप्तममपरविदेहकूटम् ७ । अष्टमं रम्यकूटम् ८ । नवममुप-
 (सु) दर्शनकूटम् ९ । एतानि सर्वाण्यपि कूटानि पूर्वापरायतश्रेण्या व्यवस्थितानि । कूटविषया च
 वक्तव्यता निखिलाऽपि हिमवत्कूटवत्कर्तव्या । नवरं कूटाधिपतीनां राजधान्यो मेरोरुत्तरतः प्रत्य-
 वसेयाः ॥ १४४ ॥

सम्प्रति रुक्मिसत्कान्यद्यौ कूटानि प्रतिपादयति—

सिद्धे य रुप्पि रम्मय, नरकंता बुद्धि रुप्पिकूला य ।
 हेरष्वए मणिकं—चणे य रुप्पिम्मि अष्टेए ॥ १४५ ॥

व्याख्या—अमूनि रुक्मिपर्वतेऽद्यौ कूटानि, तद्यथा—प्रथमं पूर्वस्यां दिशि सिद्धं सिञ्जायतनकूटम्
 १ । द्वितीयं रुक्मिकूटम् २ । तृतीयं रम्यककूटम् ३ । चतुर्थं नरकान्ताकूटम् ४ । पञ्चमं बुद्धिदेवीकूटम् ५ ।
 षष्ठं रुक्मिकूलाकूटम् ६ । सप्तमं हेरएयवतकूटम् ७ । मणिकान्नकूटमष्टमं ८ इति । एतान्यपि कूटानि पूर्वा-
 परायतश्रेण्या व्यवस्थितानि । एतद्विषया च वक्तव्यता समस्ताऽपि हिमवत्कूटवत्कर्तव्या । नवरमत्रापि
 राजधान्यः कूटाधिपतीनां मेरोरुत्तरतः प्रत्यवसेयाः ॥ १४५ ॥

सम्प्रति शिखरिसत्कान्येकादश कूटानि नामतो निर्दिशति—

सिद्धे य सिहरि कूडे, हेरष्वए सुवन्नकूडे य ।

सिरिदेवि रत्तआव-त्तणे य तह लत्तिकूडे य ॥ १४६ ॥

रत्तावश् आवत्ते, गंधावद्देवि एरवयकूडे ।

तीगिन्हीकूडेऽवि य, इक्कारस होंति सिहरम्मि ॥ १४७ ॥

व्याख्या—शिखरिणि पर्वतेऽमून्येकादश कूटानि, तद्यथा—प्रथमं पूर्वदिशि सिधायतनकूटम् १ ।

द्वितीयं शिखरिकूटम् २ । तृतीयं हेरण्यवतकूटम् ३ । चतुर्थं सुवर्णकूटाकूटम् ४ । पञ्चमं श्रीदेवीकूटम् ५ ।

षष्ठं रक्तावर्तनकूटम् ६ । सप्तमं लक्ष्मीकूटम् ७ । अष्टमं रक्तावत्यावर्तनकूटम् ८ । नवमं गन्धावतीदेवी-

कूटम् ९ । दशममैरावतकूटम् १० । एकादशं तीगिन्हीकूटम् ११ । एतान्यपि सर्वाणि कूटानि पूर्वापरा-

यतश्रेण्या व्यवस्थितानि । वक्तव्यता चैतद्विषया समस्तापि कुल्लहिमवत्कूटवद्भेदितव्या, नवरमिहापि

कूटाधिपतीनां राजधान्यो मेरोरुत्तरतः प्रत्येतव्या इति ॥ १४६-१४७ ॥

साम्प्रतमैरावते द्वात्रिंशत्सहस्रेषु च विजयेषु ये वैताब्द्यास्तेषु कूटान्यन्निधिसुराह—

एरवए विजएसु य, दो दो जम्मुतररुत्तरिनामा ।

वेयहेसुं कूणा, सेसा ते चैव जे ज़रहे ॥ १४८ ॥

व्याख्या—ऐरावते क्षेत्रे विजयेषु च द्वात्रिंशत्सङ्घेषु ये वैताढ्यास्त्रेषु द्वे द्वे द्वितीयाष्टमरूपकूटे याम्यो-
 त्तारार्धसदङ्गनाम्नी यत् तस्य विवक्षितस्य क्षेत्रस्य संबन्धिनो याम्यार्धस्य दक्षिणार्धस्य नाम तन्नाम द्वितीयं
 कूटम् । यच्च तस्य विवक्षितस्य क्षेत्रस्य संबन्धिन उत्तरार्धस्य नाम तन्नामकमष्टमं कूटं । शेषाणि तु कूटानि
 तान्येव तन्नामकान्येव यन्नामकानि जरते जरतक्षेत्रवैताढ्ये प्राक् प्रतिपादितानि । तथाहि—ऐरावत-
 क्षेत्रे प्रथमं सिद्धकूटम् १ । द्वितीयं दक्षिणैरावतार्धकूटम् २ । तृतीयं खण्डप्रपातगुहाकूटम् ३ । चतुर्थं
 माणिञ्जकूटम् ४ । पञ्चमं पूर्णञ्जकूटम् ५ । षष्ठं वैताढ्यकूटम् ६ । सप्तमं तमिस्रगुहाकूटम् ७ । अष्टम-
 मुत्तरैरावतार्धकूटम् ८ । नवमं वैश्रमणकूटम् ९ । उत्कं च—“सिद्धैरव ए खंरुग, मणिञ्जदे पुञ्जद्वे वेयहे ।
 तिमिस्रगुडुत्तरद्वय, वेसमणे कूरु वेयहे” ॥ १ ॥ तथा कञ्चविजये प्रथमं सिद्धायतनकूटम् १ । द्वितीयं
 दक्षिणकञ्चार्धकूटम् २ । तृतीयं खण्डप्रपातगुहाकूटम् ३ । चतुर्थं माणिञ्जकूटम् ४ । पञ्चमं पूर्णञ्जकूटम्
 ५ । षष्ठं वैताढ्यकूटम् ६ । सप्तमं तमिस्रगुहाकूटम् ७ । अष्टममुत्तरकञ्चार्धकूटम् ८ । नवमं वैश्रमणकू-
 टम् ९ । एवं सर्वेष्वपि विजयेषु जावनीयम् । उत्कं च—“सिद्धे कञ्चे खंरुग, मणिञ्जदे पुञ्जद्वे वेयहे ।
 तिमिस्रगुडुत्तरकञ्चे, वेसमणे कूरु कञ्चमि ॥ १ ॥” इत्यादि । विजयैरावतवैताढ्यकूटवचक्यता च सम-
 स्ताऽपि प्रागुक्तजरतवैताढ्यकूटवचक्या । नवरमैरावतवैताढ्ये शीताशीतोदयोः परेषु पोरुशसु विजय-
 वैताढ्येषु (च) कूटाधिपतीनां राजधान्यो मेरोरुत्तरतो वचक्याः, शीताशीतोदयोर्दक्षिणतश्च पोरुशसु
 विजयवैताढ्येषु मेरोर्दक्षिणत इति ॥ १४८ ॥

सम्प्रति कूटानामधोमुखगमने पृथुलत्वपरिज्ञानाय करणमाह—

जस्थिहसि विरुंभं, कूनाणं उवश्सु सिहराहिं ।

तं दुज्जइयमुस्सेह—रुसंजुयं जाण विरुंभं ॥ १४ए ॥

व्याख्या—कूटानां शिखरादवपत्य यत्र योजनेषु योजनेऽर्धयोजने गव्यूते वाऽतिक्रान्ते विष्कम्भं ज्ञातुमिहसि तत् तावत्परिमाणमतिक्रान्तं योजनादिकं द्विकेन प्रज्यतेऽर्धोक्रियत इत्यर्थः, अर्धोक्रुतं च तदुत्सेधार्धसंयुतं सकलकूटगतोत्सेधपरिमाणार्धसहितं तत्र विष्कम्भं जानीहि । तत्र सर्वेष्वपि किल वेंताब्जेषु कूटानि सक्रोशानि षड् योजनान्युच्चैस्त्वेन, मूले सक्रोशानि षड् योजनान्यायामविष्कम्भान्यां, मध्ये देशानि पञ्च योजनानि, उपरि सातिरेकाणि त्रीणि योजनानि, तत्रेदं करणं परिचाव्यते—शिखरात् किल बुद्ध्या त्रीणि योजनानि क्रोशार्धाधिकान्यवतीर्णः, ततो योजनत्रयस्य क्रोशार्धाधिकस्य द्विकेन जागो दीयतेऽर्धोक्रियत इत्यर्थः, लब्धाः षड् क्रोशाः क्रोशस्य (च) पादः क्रो० ६ क्रोशपा० १, उत्सेधपरिमाणं च सामस्येन कूटस्य क्रोशाधिकानि षड् योजनानि, तस्यार्धं त्रीणि योजनानि क्रोशार्धाधिकानि, एतद्युक्तं पूर्वलब्धं क्रियते, जातानि सपादक्रोशान्यूनानि पञ्च योजनानि, एतावत्परिमाणो मध्यप्रदेशे विष्कम्भः, एवमन्यत्रापि प्रदेशे जावनीयम् । तथा कुल्लहिमवति कूटानि पञ्च योजनशतान्युच्चैस्त्वेन, मूले पञ्च योजनशतान्यायामविष्कम्भान्यां, मध्ये त्रीणि योजनशतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि, उपरिष्टादर्ध-

तृतीयानि योजनशतानि । तत्रापीदं करणं परिचाव्यते—शिखरात् किल बुध्याऽर्धतृतीयानि योजन-
शतान्यवतीर्णः, ततोऽर्धतृतीयशतानां चिकेन जागो दीयतेऽर्धं क्रियत इत्यर्थः, लब्धं पञ्चविंशं शतं,
सामस्येन कूटस्योत्सेधपरिमाणं पञ्च शतानि योजनानां तस्यार्धमर्धतृतीयानि योजनशतानि, तैः सहितं
पूर्वं लब्धं विधीयते, आगतानि त्रीणि शतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि ३७५, एतावद्धिमवत्कूटानां मध्यजागे
विष्कम्भपरिमाणम् । एवमन्यत्रापि प्रदेशे जावनीयम् । एवं शेषेष्वपि कूटेषु करणमवतार्यम् ॥ १४९ ॥

साम्प्रतमूर्ध्वगमनेन पृथुत्वपरिज्ञाने करणमाह—

जडिष्ठसि विस्कंभं, मूलात् उप्पश्लु कूमाणं ।
तं दुन्नश्य मूलिद्धा, विसोहिए जाण विस्कंभं ॥ १५० ॥
ठ जोयणे सक्कोसे, वेयह्नगण हुंति कूमा ङ ।
उच्चिठा विच्चिन्ना, तावश्यं चैव मूलस्मि ॥ १५१ ॥
अरुं से उवरितले, मण्णे देसूणगा भवे पंच ।
देसूणा वीसं पन्न-रस दस परिरत्त जहासंखं ॥ १५२ ॥

व्याख्या—कूटानां मूलात् उत्पत्य यत्र योजनेषु योजनेऽर्धयोजने गव्यूते चातिक्रान्ते सति विष्कम्भं ज्ञातु-

मिहसि तत्तावत्परिमाणमतिक्रान्तं योजनादिकं द्विकेन चर्यते अर्धं क्रियत इत्यर्थः । ततो 'मूलिह्या' इति मूलगतान् विष्कम्भान् विशेषय, विशोधिते च सति यदुद्धरति तावत्परिमाणं तत्र विष्कम्भं जानीहि । तत्रेदं कारणं वैताल्यकूटेषु जाव्यते—तत्र मूलात् किल बुद्ध्या त्रीणि योजनानि क्रोशार्धाधिकानि ऊर्ध्वमतिक्रान्तः तस्य द्विकेन जागो दीयते अर्धं क्रियत इत्यर्थः लब्धाः षट् क्रोशाः क्रोशपादाधिकाः, एतावन्मूलविष्कम्भात् क्रोशाधिकषड्योजनप्रमाणाहोऽभ्यते, शोधिते च सति तस्मिन् स्थितं शेषं पञ्च योजनानि सपादक्रोशान्यूनानि, एतावत्परिमाणो मध्यजगो वैताल्यकूटेषु विष्कम्भः, एवमन्यत्रापि प्रदेशे जावनीयम् । एवं हिमवत्कूटादिष्वपि कारणमवतार्यमिति ॥ १५०—१५१—१५२ ॥

सम्प्रति समस्तेषु वैताल्येषु यानि सिद्ध्यतनकूटानि तेषु जिनञ्चवनप्रमाणमाह—

कोसायामा कोसद्भु—विस्थिता कोसमूणमुच्चिता ।

जिणञ्चवणा वेयद्भु—सु हौति आयाण कूडेसु ॥ १५३ ॥

व्याख्या—वैताल्येषु चरतैरावतविजयसत्केषु यानि आयतनकूटानि सिद्ध्यतनकूटानि तेषु जिनञ्चवनानि सर्वाण्यपि प्रत्येकं क्रोशायामानि क्रोशपरिमाणायामानि क्रोशार्धविस्तृतानि क्रोशार्धमात्रं विस्तीर्णानि एकं क्रोशमूनं किञ्चिद्भूयन्मुविद्धानि ॥ १५३ ॥

सम्प्रत्येतेषामेव द्वारमानमाह—

पंचेव धणुसयाई, उद्विद्धा वित्थरेण तस्सऽद्धं ।

तावद्दयं च पवेसे, दारा तेसिं तल्लं त्तिदिसिं ॥ १५४ ॥

व्याख्या—तेषां वैताढ्येषु सिद्धायतनकूटजाविनां जिनजवनानां प्रतिजिनजवनं 'तिदिसिं' पूर्वद-
क्षिणोत्तररूपासु तिसृषु दिक्षु प्रत्येकमेकैकधारजावेन त्रीणि द्वाराणि जवन्ति, तानि च प्रत्येकं पञ्च
धनुःशतानि उद्विद्धानि उच्चानि, तस्योच्चैस्त्वपरिमाणस्यार्धमर्धतृतीयानि धनुःशतानीत्यर्थः विस्तारेण,
तथा तावत्कमेव अर्धतृतीयान्येव धनुःशतानि प्रवेशे ॥ १५४ ॥

अधुना वैताढ्येष्वेव शेषकूटवक्तव्यतामाह—

कूडेसु सेसएसु य, पासायवकिंसया मणञ्जिरामा ।

उच्चत्तेणं कोसं, कोसद्धं होंति विद्धिन्ना ॥ १५५ ॥

व्याख्या—वैताढ्यसत्केषु सिद्धायतनकूटवर्जितेषु शेषेषु प्रासादावतंसका जवन्ति एकैकस्मिन् कूटे
एकैकः प्रासादावतंसक इत्यर्थः ते च सर्वेऽपि मनोऽञ्जिरामाः कनकमयतया सर्वरत्नमयतया वा मनो-
नयनप्रह्लादकारित्वात् । तथा सर्वेऽपि प्रत्येकं कोशमेकमुच्चैस्त्वेन कोशार्धं जवन्ति विस्तीर्णाः ॥ १५५ ॥

तदेवमुक्ता वैताल्यकूटकव्यता, साम्प्रतं हरिकूटहरिस्सहवल्कूटानां परिमाणमाह—

विज्जुप्पत्ति हरिकूटो, हरिस्सहो मालवंसवकारे ।

नंदणवणवल्कूटो, उव्विद्धो जोयणसहस्सं ॥ ३५६ ॥

मूले सहस्समेगं, मग्गे अरुठमा सया हुंति ।

उवरिं पंच सयाइं, विव्विन्ना सव्वकणगमया ॥ ३५७ ॥

व्याख्या—विद्युत्प्रचक्ष्माके देवकुरूणां पश्चिमदिश्यागे मेरोर्दक्षिणपरकोणस्थे निषधयन्ने गजदन्ते पर्वते हरिकूटं यन्नाम निषधप्रत्यासन्नं नवमं कूटं, तथोत्तरकुरूणां पूर्वदिशि मेरोरुत्तरपूर्वस्यां दिशि वर्तमाने नीलवर्षधरपर्वतक्षेत्रे माह्यवति वक्षस्कारपर्वते नीलवतः प्रत्यासन्नं यन्नवमं हरिस्सहकूटं नाम कूटं, यच्च मेरोः प्रथममेखलायां नन्दनवने उत्तरपूर्वस्यां दिशि वह्न्यमाणस्वरूपं वल्कूटं नाम कूटं, एतानि त्रीण्यपि कूटानि कनकमयानि प्रत्येकं योजनसहस्रमुच्चानि उच्चानि १००० । तथा मूले सहस्रमेकं विस्तीर्णानि । उपलक्षणमेतत् दीर्घाणि च वृत्तत्वात्राणामध्येषां कूटानां । तथा मध्ये मध्यभागोऽर्धाष्टमानि शतानि पञ्चाशदधिकानि सप्त शतानि विस्तीर्णानि भवन्ति । उपरि शिरोभागे पञ्च शतानि पञ्च योजनगतानि । आह—नन्दनवने वल्कूटं, नन्दनवने च पञ्चयोजनशतविस्तीर्णयां मेरोः प्रथम-

मेखलायां, ततः कथं तत्तत्र माति ? उच्यते—इह बलकूटेन पञ्च योजनशतानि नन्दनवनसत्कानि
रुजानि पञ्च योजनशतानि पुनर्मैरोर्बहिराकाशे, ततो न कश्चिद्दोषः ॥ १५६-१५७ ॥

उक्तं च—

नदणवणरुंधिता, पंचसए जोयणाइं नीसरिउं ।

आयासे पञ्च सए, रुंजिता वा(जा)इ बलकूडो ॥ १५७ ॥

एवं हरिकूटहरिस्सहकूटयोरपि निजनिजाश्रयगिर्योर्थथारूपमुज्यपार्श्वे आकाशमवगाह्य स्थितत्वं परि-
ज्ञावनीथमिति ॥ १५७ ॥

सम्प्रत्येतेषामेव त्रयाणां हरिकूटादीनां कूटानां वृत्ततया तुल्यायामविष्कम्भत्वान्मूले मध्ये उपरि
च परिधीनाह—

शगतीस जोयणसए, बासठे मूलपरिउं तेसिं ।

तेवीस सए बावत्तरे उ मञ्जे परिउं तेसिं ॥ १५८ ॥

उवरिं पन्नरस सए, शगतीए साहिए परिरण्णं ।

व्याख्या—तेषां त्रयाणामपि हरिकूटादीनां मूले परिरय एकत्रिंशद्योजनशतानि षाषष्टानि षापष्ट-
धिकानि ३१६१ । मध्ये सन्ति एषां त्रयाणां कूटानां परिरयस्त्रयोविंशतिशतानि षासप्ततानि द्विसप्तत्य-

धिकानि ३३७३ । उपरि शिरोचागे परिरएणं (परिरयः) पञ्चदश शतानि एकाशीत्यधिकानि ३५७३ ।
अमीषां च परिधीनां गणितपरिचावनं पूर्वोक्तकरणशास्त्रयमेव कर्तव्यम् ॥

सम्प्रति शेषकूटानामुच्चत्वादिमानमाह—

सेसनगाणं कूटा, पंच सए होंति उविद्धा ॥ ३६० ॥

तावश्यं विद्धिन्ना, मूले तस्सद्धमेव उवरितले ।

तिन्नेव जोयणसए, मङ्गे पणसत्तरा हुंति ॥ ३६१ ॥

व्याख्या—शेषाणां वैताल्यरहितानां नगानां वर्षधरादिपर्वतानां छुह्वहिमवतादीनां यानि कूटानि हरिस्सहहरिवलकूटवर्जितानि सर्वाण्यपि उविद्धान्युच्चानि भवन्ति पञ्च शतानि—पञ्च योजनशतानि । तथा तावत्कं तावत्परिमाणं पञ्च योजनशतानीत्यर्थः मूले आदौ विस्तीर्णानि । उपरितले शिरोचागे तस्य मूलजाविनो विस्तारस्यार्धमर्धतीयानि योजनशतानीत्यर्थः विस्तीर्णानि ३५० । मध्ये मध्यचागे विस्तीर्णानि भवन्ति त्रीणि योजनशतानि पञ्चसप्ततानि पञ्चसप्तत्यधिकानि ३७५ ॥ ३६१ ॥

सम्प्रति तेषामेव मूले मध्ये उपरि च परिधिपरिमाणमाह—

पन्नरसेक्कासीए, किंचिहिएक्कारसे च बलसीए ।

सत्त सए क्काणलए, किंचूणे परिरलं कमसो ॥ ३६२ ॥

व्याख्या—पञ्चदश शतानि एकाशीत्यधिकानि १५०१ योजनानां मूले परिरयो, मध्यज्ञागे योजनानामेकादश शतानि पन्शीत्यधिकानि किञ्चिद्भूयानि ११०६ परिरयः, उपरि शिखरज्ञागे सप्त शतानि एकनवत्यधिकानि किञ्चिद्भूयानि ७९१ परिरूपः, क्रमश इति मूले मध्ये उपरीति क्रमेण । अत्रापि परिधानयनं प्रागुत्करणवशात् स्वयं कर्तव्यम् ॥ १६३ ॥

अधुना ह्युल्लसिमवदादिसत्केषु सिद्धायतनकूटेषु जिनत्रयनप्रमाणमाह—

जिणत्रवणा विबिन्ना, पणवीसायामलं य पन्नासं ।

बत्तीसश्मुविद्धा, सिद्धसनामेषु कूडेषु ॥ १६३ ॥

व्याख्या—‘सिद्धसनामेषु’ सिद्धमित्यनेन पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् सिद्धायतनमित्यनेन नाम्ना यानि सनामानि नामयुक्तानि कूटानि तेषु सिद्धायतनकूटेष्वित्यर्थः जिनत्रयनानि सर्वाण्यपि प्रत्येकं पञ्चविंशतियोजनानि विस्तीर्णानि पञ्चाशद्योजनान्यायामतो दैर्घ्येण षड्त्रिंशद्योजनान्युविद्धानि उच्यन्ति ॥ १६३ ॥

साम्प्रतमेतेषामेव जिनत्रयनानां धारमानमाह—

चत्तारि जोयणांश्च, विक्कंनपवेसलं डुगुणमुच्चा ।

उत्तरदाहिणपुव्वेण, तेसिं दारा तलं होंति ॥ १६४ ॥

व्याख्या—हिमवदादिसत्कसिन्धायतनकूटजाविनां जिनप्रवनानां प्रतिजिनप्रवनमुत्तरदक्षिणपूर्वरूपासु तिस्रु दिक्षु प्रत्येकमेकैकघराचवेन त्रीणि घाराणि प्रवन्ति, तानि च प्रत्येकं चत्वारि योजनानि विष्कम्भतः, चत्वारि योजनानि प्रवेशतः, 'दुगुणमुच्चा' इति अष्टौ योजनान्युच्चानि इति ॥ १६४ ॥

सम्प्रति लुह्वहिमवदादिवर्षधरवद्वस्कारगिरिषु सिन्धायतनकूटवर्जितेषु शेषेषु कूटेषु यदस्ति तत्प्रतिपिपादयिपुराह—

कूटेषु सेसएसु य, बावठी जोयणाणि अरुं च ।

उविञ्जा पासाया, तस्सरुं होंति विठिन्ना ॥ १६५ ॥

व्याख्या—लुह्वहिमवदादिषु वर्षधरवद्वस्कारगिरिषु सिन्धायतनकूटवर्जितेषु शेषेषु कूटेषु प्रासादाः प्रासादावतंसका प्रवन्ति एकैकस्मिन् कूटे एकैकप्रासादावतंसक इत्यर्थः, ते च प्रासादाः प्रत्येकं षाण्ष्टिर्योजनानि अर्धं च योजनस्योच्चिञ्जा उच्चाः, तस्योच्चैस्त्वपरिमाणस्यार्धं सक्रोशान्येकत्रिंशद्योजनानीत्यर्थः विस्तीर्णानि प्रवन्ति, दैर्घ्येणाप्येतावत्परिमाणे वेदितव्याः, समचतुरस्रत्वात्तेषामिति ॥ १६५ ॥

अधुना कूटानां वर्णविज्ञागमाह—

मग्ने वेयङ्गाण उ, कण्णमया तिनित्ति कूमाळ ।

सेसा पवयकूमा, रयणमया होंति नायवा ॥ १६६ ॥

व्याख्या—वैताल्यादीनां भरतैरावतविजयत्राविनां सत्केषु नवसु कूटेषु मध्ये यानि सर्वमध्यमानि त्रीणि त्रीणि कूटानि तानि कनकमयानि, शेषाणि पुनः सर्वाण्यपि सर्वत्र कूटानि हरिस्सहहरिकूटवल-कूटवर्जितानि रत्नमयानि सर्वरत्नमयानि भवन्ति इति ज्ञातव्यानि(व्यम्) ॥ १६६ ॥

सम्प्रति पर्वतेषु सिञ्चायतनकूटानां स्थानं प्रतिपिपादयिपुराह—

वेयह्नाशसु पुष्वेण, कुरुगिरीसु सुदंसणो जत्तो ।

सीयासीड्याड, जत्तो वरकारजिणकूणा ॥ १६७ ॥

व्याख्या—वैताल्यादिषु भरतैरावतविजयसत्केषु वैताल्येषु, आदिशब्दात् छुह्महिमवन्महाहिमवन्नि-पधनीलरुक्मिशिखरिषु जिनकूटानि सिञ्चायतनकूटानि पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि कुरुगिरिषु देवकुरुत्तरकुरु-गिरिषु विद्युत्प्रसौमनसमाद्यवजन्धमादननामकेषु बहस्कारगिरिषु यतो यस्यां दिशि सुदर्शनो मेरुस्तत्र सिञ्चायतनकूटानि, किमुक्तं भवति ? यत्र मेरुस्तत्र सिञ्चायतनकूटानि, तथा विजयसंविन्धिषु षोडशसु बहस्कारगिरिषु यतो यस्यां दिशि शीताशीतोदे तत्र सिञ्चायतनकूटानि ॥ १६७ ॥

तदेवं कृता वैताल्यवर्षधरबहस्कारगिरिषु कूटग्रमाणा (प्ररूपणा), सम्प्रति ये छुह्महिमवदादिषु वर्षधरपर्वतेषु पद्मादयो ह्दास्तत्रामानि प्रतिपादयति—

पडमे य महापडमे, तिगिणी केसरी दहे चैव ।

हरए महपुंफुरिए, पुंफुरिए चैव य दहाड ॥ १६८ ॥

व्याख्या—इह येन क्रमेण प्राक् सूरिणा 'हिमवन्त पद्भ्या' इत्यादिना क्रमेण वर्षधरपर्वता निर्दिष्टा-
 स्तेनैव क्रमेण तदुपरिजाविनोऽपि पद्मादयो हृदा निरदिक्षत, यथा कुह्लहिमवत उपरि बहुमध्यदेशजागे
 पद्मनामा हृदः, महाहिमवत उपरि महापद्मनामा, निपधपर्वतस्योपरि 'तिगिडि ति' तिगिडिनामा,
 नीलवत उपरि केसरी केसरिनामा, रुक्मिणो वर्षधरपर्वतस्योपरि महापुण्फरीकः, शिखरिण उपरि पुण्फ-
 रीकः । एते च हृदाः सर्वेऽपि प्रत्येकं पद्मवरवेदिकया वनखरुनेन च समन्ततः परिद्विष्टाः, तथा पूर्वा-
 परायता दक्षिणोत्तरविस्तीर्णाः, तथा सर्वेऽपि वज्रमयतला वज्रमयोन्नयपार्श्वा रजतमयकूलाः सुवर्णमय-
 वालुकाः । तथा पद्महृदे तत्र तत्र प्रदेशे बहूनि शतपत्राणि सहस्रपत्राणि च विद्यन्ते, पद्मस्योपरि निविष्टा
 च तत्र श्रीदेवता परिवसति, तेन (स) पद्महृद इत्याख्यायते । महापद्महृदे महाप्रमाणानि बहूनि शतप-
 त्राणि सहस्रपत्राणि च सन्ति, महाप्रमाणे च पद्मेऽवस्थिता तत्र हीदेवता परिवसति तेन स महापद्म इति
 प्रसिद्धिमगम् । तथा तिगिडिहृदे मनोहारितिगिडिपरिकल्पितानि शतपत्राणि सहस्रपत्राणि वा (च)
 बहूनि (सन्ति) तेनासौ तिगिडिती विख्यातः । केसरिहृदे बहूनि शतपत्राणि सहस्रपत्राणि वा (च)
 नयनसुजगकेसरपरिकल्पितानि विद्यन्ते, तेन स केशरीत्यभिधीयते । महापुण्फरीकहृदे महाप्रमाणानि
 पुण्फरीकाणि सन्ति, तेन स महापुण्फरीक इत्याख्यातः । पुण्फरीकहृदे च सामान्येन बहूनि पुण्फरीकाणि
 सन्ति, तेन स पुण्फरीक इति ॥-१६७ ॥

सम्प्रत्यमीषामेव इदानां दीर्घ (दैर्घ्य)विष्कम्भावाह—

जोयणसहस्स दीहा, वाहिरहरया तयऋविडिन्ना ।

दो दो अङ्गितरया, डुगुणा डुगुण प्पमाणेणं ॥ १६ए ॥

व्याख्या—बाह्यौ शेषह्रदवहिवर्तिनौ पद्मपुण्फरीकाख्यौ यौ इदौ तौ योजनसहस्रदीर्घौ योजनसहस्रमेकं दीर्घौ, योजनसहस्रार्धविस्तीर्णौ पञ्च योजनशतानि विस्तीर्णवित्यर्थः । द्वौ द्वाधन्यन्तरौ पुनर्विगुणविगुणौ प्रमाणतः प्रतिपत्तव्यौ । किमुक्तं जवति ? पद्मपुण्फरीकाख्ययोर्ह्रदयोर्व्याविच्यन्तरौ महापद्मपुण्फरीकाख्यौ तौ पद्मपुण्फरीकाख्यह्रदापेक्षया विगुणप्रमाणौ, तद्यथा—हे योजनसहस्रे श्रायामतो योजनसहस्रमेकं विष्कम्भतः तयोरपि महापद्ममहापुण्फरीकयोर्ह्रदयोर्व्याविच्यन्तरौ इदौ तिगिडिकेसर्याख्यौ तौ महापद्ममहापुण्फरीकापेक्षयाऽपि विगुणप्रमाणौ, तद्यथा—चत्वारि योजनसहस्राणि श्रायामतो हे योजनसहस्रे विष्कम्भतः ॥ १६ए ॥

सम्प्रति याः पद्मादिह्रदाधिपतयो देवतास्ताः प्रतिपादयति—

एएसु सुरवहूळं, वसंति पळिउवमडिईयाळं ।

सिरिहिरिधिइकित्तीळं, बुळी लळी सनामाळं ॥ १७० ॥

व्याख्या—एतेषु पद्मादिषु पुण्फरीकर्पर्यवसानेषु पद्मसु ह्रदेषु महर्द्धिकाः पद्मयोपमस्थितयः सुरवध्वो

देव्यः परिचसन्ति । महर्षिकल्पं चासां स्वयमेवाग्रे सूत्रकृद्भावयिष्यति । किं नामानस्ता इत्याह—श्रीश्री-
 धृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्मीसनामानः श्रीश्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्मीरूपैर्नामत्रिः सनामकाः । किमुकं जवति ?
 पद्महृदे वसति आधिपत्येन श्रीनामा देवता, महापद्मे शीनामा, तिगिद्धिहृदे घृतिनामा, केसरिहृदे कीर्ति-
 नामा, महापुण्णरीकहृदे बुद्धिनामिका, पुण्णरीकहृदे लक्ष्मीनामा । एताश्च किल सर्वा अपि जवनपति-
 निकायान्तर्वर्तिन्यो वेदितव्याः, पट्योपमस्थितिकल्पात्, व्यन्तरीणां चैतावत्याः स्थितेरभावात् ॥ १७० ॥

सम्प्रत्येतेभ्यो हृदेभ्यो या विनिर्गता नद्यस्तन्नामानि प्रतिपादयति—

गंगासिंधू तद् रो—हियंसरोहियनई य हरिकंता ।

हरिसखिला सीलया, सत्तेया हुंति दाहिणल ॥ १७१ ॥

व्याख्या—मेरोर्दक्षिणतः सप्तैता महानद्यो जवन्ति, तद्यथा—गङ्गा सिन्धुः एते द्वे जरतक्षेत्रे, रोहि-
 तांशा रोहिता एते द्वे हैमवतक्षेत्रे, हरिकान्ता हरिसखिला एते द्वे हरिवर्षक्षेत्रे, शीतोदा एषा अपर-
 विदेहेषु ॥ १७१ ॥

तथा—

सीया य नारिकंता, नरकंता चैव रुष्पिकूला य ।

सखिला सुवन्नकूला, रत्तवई रत्त उत्तरल ॥ १७२ ॥

व्याख्या—मेरोरुत्तरत इमाः सप्त महानद्यः । तद्यथा—शीता एषा पूर्वविदेहेषु, नारीकान्ता नर-
कान्ता एते द्वे रम्यके क्षेत्रे, रुक्मिकुला सुवर्णकुला एते द्वे हैरण्यवते क्षेत्रे, रकावती रक्ता एते द्वे
पैरावते क्षेत्रे ॥ १७३ ॥

सम्प्रति हैमवतादिक्षेत्रत्राविवृत्तवैताढ्यवक्तव्यतां विचण्णिपुराह—

हैमवए रत्नवए, हरिवासे रम्मए थ रयणमया ।

चत्तारि वट्टवेयड्डु—पव्वया पट्टयसरिष्ठा ॥ १७३ ॥

व्याख्या—जम्बूद्वीपे वृत्तवैताढ्या वृत्ता वैताढ्या इति सामान्यनामजिः प्रसिद्धाश्चत्वारः पर्वताः ।
तद्यथा—एको हैमवते द्वितीयो हैरण्यवते तृतीयो हरिवर्षे चतुर्थो रम्यके । अथ कस्मादेते वृत्ता वैताढ्या
इति प्रसिद्धाः ? उच्यते—इह वैताढ्यशब्दस्यैवं निरुक्तिकारा न्युत्पत्तिमाचक्षते—स्वावासक्षेत्रस्य द्वे अर्धे
करोतीति वैताढ्यः, पृषोदरादित्याह्णवद्रूपनिष्पत्तिः । तथा चैतेऽपि स्वस्य क्षेत्रस्य हैमवतादेर्वहुमध्य-
देशान्नागवर्तित्वात् द्वे द्वे अर्धे कुर्वन्ति, ततो वैताढ्या इत्युच्यन्ते, ते च वृत्ताकाराः, न अरतैरावतवि-
जयवैताढ्यवत् पूर्वापरायताः, तेन वृत्तवैताढ्या इति प्रसिद्धाः । एते च चत्वारोऽपि रत्नमयाः सर्वरत्न-
मयाः, तथा पट्टयकसदृशाः बंशदलनिर्मापितलाटदेशप्रसिद्धधान्याधारपट्टयकसमानाः, सर्वत्र समत्वात् ।
केचित् रजतमया इति पठन्ति, तेषां जम्बूद्वीपप्रज्ञप्त्या सह विरोधः, जम्बूद्वीपप्रज्ञप्त्यावेतेषां रत्नमयाजि-

धानात्, तथा च तद्वन्धः—“कहिषं जंते हेमवए वासे सद्वावइ नामं वट्टवेयहे पन्नत्ते ? गोयमा ! रोहि-
याए महानईए पुरत्थिमेणं रोहियंसाए महानईए पच्चन्दिमेणं हेमवए वासस्स बहुमद्देसजाए एत्थ एं स-
द्वावइ नामं वेयहूपवए पन्नत्ते एगं जोयणसहस्सं उहुं उच्चत्तेणं अट्टाइज्जाइं जोयणसयाइं उबेहेणं सब्ब
समे पद्दगसंठाणसंठिए एगं जोयणसहस्सं आयामविकंजेणं, तिन्नि जोयणसहस्साइं एगं च वावठं जोय-
णसयं किंचि विसेसाहियं घरिकेवेणं सबरयणामए अत्ते” इत्यादि ॥ १७३ ॥

सम्प्रत्येतेषां नामान्याह—

सद्वावइ वियमावई, गंधावइ मालवंत परिआ य ।

व्याख्या—इह प्रागुक्तगाथोपन्यस्तद्वेत्रक्रमेणामूनि नामानि द्रष्टव्यानि । तद्यथा—हेमवते शब्दा-
पाती, हैरण्यवते विकटापाती, हरिवर्षे गन्धापाती, रम्यके माट्यवानिति । जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तौ पुनर्विकटा-
पाती हरिवर्षे, गन्धापाती रम्यके, माट्यवान् हैरण्यवतेऽत्रिहितः । तथा च तद्वन्धः—“कहिषं जंते !
हरिवासे वियमावईनामं वट्टवेयहे पन्नत्ते ? गोयमा ! हरिसखिलाए महानईए पच्चत्थिमेणं हरिकंताए
महानईए पुरन्दिमेणं हरिवासस्स बहुमद्देसजागे इत्थ एं वियमावई नामं वट्टवेयहे पन्नत्ते” । तथा—
“कहिषं जंते रम्मए वासे गंधावई नाम वट्टवेयहे पन्नत्ते ? गोयमा ! नरकंताए पच्चन्दिमेणं नारीकंताए
पुरन्दिमेणं रम्मयवासस्स बहुमद्देसजागे गंधावई नामं वट्टवेयहे पन्नत्ते” । तथा—“कहिषं जंते हिरण्य-

वए वासे माखवंतपरियाए नाम वडुवेयहे पन्नत्ते ? गोयमा ! सुवन्नकुलाए पच्चडिमेणं रुग्णिकूलाए पुर-
डिमेणं हेरुखासस्स बहुमद्भेसे एगे माखवंतपरियाए नामं वडुवेयहे पन्नत्ते” इति । तत्त्वं पुनः केव-
खिनो विदन्ति ॥

सम्प्रत्येतेषामेव वृत्तवैताड्यानामुच्चत्वादिमानमाह—

जोयणसहस्समुच्चा, तावड्यं चेव विड्डिन्ना ॥ १५४ ॥

इगतीस जोयण सए, बावडे परिणएण नायवा ।

व्याख्या—एतेऽनन्तरोकाश्चत्वारोऽपि वृत्तवैताड्याः प्रत्येकं योजनसहस्रमुच्चाः तावत्कमेतावत्परि-
माणमेव योजनसहस्रमेवेत्यर्थः विस्तीर्णाः । तथा प्रत्येकं परिरयेण परिद्वेषेण एकत्रिंशद्योजनशतानि
घापथ्यधिकानि ज्ञातव्याः । एतेषां चोपरि प्रत्येकमेकप्रसादावातंसकः, ते च प्रासादावातंसकाः प्रत्येकं
सार्धानि घापथ्ययोजनानि उच्चैस्त्वेन सक्रोशानि एकत्रिंशद्योजनानि श्रायामविष्कम्भान्यां, तेषु च
प्रासादेषु मध्ये स्वस्वाधिपतिदेवयोग्यं सपरिवारं सिंहासनम् ॥

सम्प्रति तेषामेव वृत्तवैताड्याधिपतीनां नामान्याह—

साई अरुणे पडमे, पहास देवा अहिवई एसिं ॥ १५५ ॥

व्याख्या—एषां शब्दापाल्यादीनां वृत्तवैताड्यानामधिपतयो यथाक्रमं स्वातिः अरुणः पद्मः प्रजासः ।

तद्यथा—शब्दापातिनो वृत्तवैताढ्यस्याधिपतिः स्वातिनामा देवः, विकटापातिनोऽरुणामा, गन्धापा-
 तिनः पद्मनामा, माहयवतः प्रज्ञासनामा इति । एते चत्वारोऽपि प्रत्येकं पद्योपमस्थितयः प्रत्येकं च चतु-
 र्णामिन्द्रसामानिकसहस्राणां चतसृणामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां तिसृणां पर्षदां सप्तानामनीकानां सप्ता-
 नामनीकाधिपतीनामन्येषां च स्वस्वराजधानीवास्तव्यानां बहूनां देवानां चाधिपतयः । शब्दा-
 पातिस्वामिनः स्वातिदेवस्य विकटापातिस्वामिनश्चारुणस्य प्रत्येकं राजधानी मेरोर्दक्षिणतस्तिर्यगसङ्घेयान्
 द्वीपसमुच्चानतिक्रम्यापरस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वीपे षादश योजनसहस्राष्टवगाह्य परतो यथास्थानं वेदितव्या ।
 इतरयोस्तु घयोर्मेरोरुत्तरत इति ॥ १७१ ॥

सम्प्रति दक्षिणचरतार्धगतायाः शाश्वतनगर्याः स्थानप्रमाणे प्रतिपादयति—

चोद्दसहियं सयं जो-यणाण एक्कारसेव य कलाड ।

वेयहृदाहिणेणं, गंतुं लवणस्स उत्तरड ॥ १७६ ॥

नव जोयण विडिन्ना, वारस दीहा पुरी अउन्न त्ति ।

जम्मऊन्नरहमन्ने, एरवयंऊडवि एमेव ॥ १७७ ॥

व्याख्या—वैताढ्याद्दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि लवणस्य लवणसमुद्रस्योत्तरस्यां दिशि प्रत्येकं चतुर्द-
 शाधिकं शतं चतुर्दशाधिकं शतं योजनानामेकादशैकादश च कदा एकोनविंशतिजागरूपा अतिक्रम्या-

त्रान्तरे दक्षिणऋतार्धमध्यज्ञागेऽयोध्या नाम पुरी ऋवति, सा च नवयोजनविस्तीर्णा षादशयोजनदी-
धन्ति । “एरवयध्नेऽवि एमेव स्ति” एवमैरावतार्धेऽपि वैताढ्यात् परतो लवणसमुद्रादवाक् प्रत्येकं चतुर्द-
शाधिकं शतं चतुर्दशाधिकं शतं योजनानामेकादशैकादश च कदा अतिक्रम्यात्रान्तरे ऐरावतार्धबहुम-
ध्यज्ञागे नवयोजनविस्तीर्णा षादशयोजनायामाऽयोध्या नाम पुरी वेदितव्या ॥ १७६-१७७ ॥

सम्प्रति ऋतवैताढ्यवकव्यतामाह—

पाणुवीसश्मुद्विञ्चो, पन्नासं जोयणाणि विच्छिन्नो ।

वेयहो रययमल, ऋरहखित्तस्स मप्पम्मि ॥ १७७ ॥

व्याख्या—ऋतक्षेत्रमध्ये वैताढ्यो नाम पर्वतः द्वे अर्धे ऋतक्षेत्रस्य करोतीति वैताढ्यः पृषोदरादयः
(३-२-१५५) इति वचनतो रूपनिष्पत्तिः । यदि वा वैताढ्यनामा देवस्तत्र पटयोपमस्थितिको महर्द्धिक
आधिपत्यं परिपालयति, तेन तद्योगाद्वैताढ्य इत्युच्यते । लृकं च—“से केण्ठेणं ऋते एवं बुच्चइ वेयहो
पवए वेयहो पवए ? गोयमा ! वेयहो पवए ऋरहवासं इहा विजयमाणे चिठइ, तं जहा—दाहिणऋरहञ्च
उत्तरऋरहञ्च च वेयहुनामगो य एच्च देवे महिह्ठीए जाव पळिळवमठिईए परिवसति, से एएण्ठेणं
गोयमा ! एवं बुच्चइ वेयहो पवते वेयहो पवते” इति । स च रजतमयो रूप्यमयः, पञ्चविंशतियोजनान्यु-
द्विञ्च लृच्चः, सक्रोशानि षड् योजनानि ऋमावगढः, पञ्चाशद्योजनानि विस्तीर्णः । तस्य च वैताढ्यस्य

पर्वतस्य दक्षिणपार्श्वे उत्तरपार्श्वे च प्रत्येकं पद्मवरवेदिका वनखण्डश्च. तत्रैकैका पद्मवरवेदिका द्वे गव्यूते
 उच्चिता, पञ्च धनुःशतानि विस्तीर्णा, वैताड्यप्रमाणा, एकैकोऽपि च वनखण्डो देशोने द्वे योजने विस्तीर्णः,
 आयामतो वैताड्यपरिमाणः ॥ १७८ ॥

साम्प्रतमेतज्जतगुहावकथ्यतामाह—

पद्मास जोयणांडं, दीहालं अठ जोयणुच्चाउ ।

वारस विभारालं, वेयह्नुगुहाउ दो होंति ॥ १७९ ॥

तिमिसगुहा अवरें, पुवेण नगस्स खंरुगपवाया ।

चउ जोयण विडिन्ना, तहुगुणुच्चा य सिं दारा ॥ १८० ॥

व्याख्या—वैताड्यस्य पर्वतस्य द्वे गुहे जवतः । तद्यथा—ति (त)मिस्रगुहा खण्डप्रपातगुहा च । तत्र
 नगस्य वैताड्यस्य पर्वतस्यापरेण पश्चिमे जागे ति(त)मिस्रगुहा, पूर्वेण पूर्वजागे खण्डप्रपाता खण्डप्रपा-
 तात्रिधाना गुहा । ते च द्वे अपि दक्षिणोत्तराग्रते पूर्वपरविस्तीर्णे प्रत्येकं पञ्चाशद्योजनानि दीर्घे, अष्टौ
 योजनान्युच्चैः, षादश योजनानि विस्तीर्णे, द्वे अपि च प्रत्येकं दक्षिणपार्श्वे उत्तरपार्श्वे च वज्रमयकपाटे
 सदा संमीलितकपाटयुगले, अत एव चञ्चसूर्यप्रज्ञाप्रवेशासंजवतः सततमन्धकारगुपिले । केवलं यदा
 चक्रवर्ती परमुत्तरचरतार्धं त्रिजिगीपुः सेनापतिना दण्डरत्नेन कपाटयुगलं घातयति तदा ते कपाटे पश्चा-

ज्ञागेन प्रत्यवष्वकेते । तयोश्च गुहयोर्घाराणि प्रत्येकं चत्वारि योजनानि विस्तीर्णानि, तद्विगुणान्यष्टौ
 योजनानीत्यर्थः उच्चानि, एकैकस्मिन् घारे षे षे कपाटे षे षे योजने विस्तीर्णे अष्टावष्टौ च योजनान्युच्चैः,
 एकैकस्य द्वारकपाटस्य पश्चाद्भागेन प्रत्यवष्वक्कमाणस्यावष्टम्भचूतश्चतुर्थो जनायामविष्कम्भस्तूपस्तोऽष्टक
 इत्यर्थः । इह यदा चक्रवर्ती परमुत्तरजरतार्धं त्रिजिगीषुस्ति (स्त)मिष्यगुहायां मध्ये प्रवेशं कर्तुमिच्छति
 तदा यत्प्रधानं हस्तिरत्नं, तस्य स्कन्धमारोहति, आरुह्य च हस्तिनो दक्षिणे कुम्भस्थले मणिरत्नं निव-
 ध्नाति, तद्वि निरुपमप्रज्ञासमुदयपरिकलितम्, अतो गुहाया मध्ये प्रविशतस्तत्प्रज्ञावात् समन्ततः प्रकाशो
 भवति, महाप्रज्ञावं च तत्, तथाहि—यस्य मूर्धनि बध्यते तद्वत् तस्य न किमपि दुःखमुपजायते,
 रोगोऽपि यदि पूर्वमुत्पन्न आस्ते ततस्तत्प्रज्ञावतः संप्रहाणिमुपगच्छति, नाप्यन्यो रोगः समुद्भवति, उपसर्गा
 अपि दिव्यमानुषतिर्यञ्चवा न प्रचवन्ति, सङ्ग्रामेऽपि प्रविष्टः पुरुषस्तेन मणिरत्नेन चूपितशिराः शङ्खैर-
 बध्यो भवति सर्वत्रयविप्रमुक्तश्च जायते, ततो मा चूत्कोऽपि दिव्य उपसर्गो जयं दुःखं वा हस्तिनः
 प्रकाशश्च सर्वतो चूयादिति तस्य शिरसि मणिरत्नं निबध्यते । ततो मणिद्योतितमार्गे गुहाया मध्ये
 प्रविरान् सकलपाश्चात्यस्कन्धावारप्रकाशकरणाय पूर्वदिक्कटकं आदौ योजनं मुक्त्वा काकिणीरत्नेनोत्से-
 धाद्भुजप्रमितपञ्चधनुःशतप्रमाणायामविष्कम्भं प्रथमं मणिरत्नमादित्यमणिरत्नप्रतिममाखिलति, ततः पश्चिम-

१ आदि योजनमित्यपि.

द्वितीयं, पूर्वदिक्कटकगताप्रथमान्मण्डलाप्रमाणद्वुलप्रमितेन योजनेनोत्तरतस्तृतीयं, दिक्कटके तत्संमुखं पश्चिमदिग्भागे चतुर्थं, एवं योजनान्तरितानि पूर्वत्रितौ पश्चिमत्रितौ च मण्डलान्याखित- ततस्तत्संमुखं पश्चिमदिग्भागे चतुर्थं, एवं योजनान्तरितानि पूर्वत्रितौ पश्चिमत्रितौ च नित्तावेकोनपञ्चाशदे- खन् तावज्जहति यावत्ति (त्त)मिन्नगुहाया उत्तरधारम् । एवं च सति एकैकस्यां नित्तावेकोनपञ्चाशदत्रितौ च कोनपञ्चाशन्मण्डलानि ज्ञवन्ति । एवं खण्डप्रपातगुहायामपि परतः समागच्छन् पूर्वत्रित्तावपरत्रितौ च प्रत्येकमेकोनपञ्चाशदेकोनपञ्चाशन्मण्डलान्याखितति ॥ १७९-१८० ॥

एतदेवाह—

तिमिसगुह पुरद्विम प-द्विमेसु करणसु जोयणंत रिया ।

तरणिसमसंठियां, पंचधणुसयाथाम विखंजा ॥ १८१ ॥

जोयण उज्जोयकरा, रविमंरुलपदिनिकासतेयां ।

इगुवन्न मंरुलां, आखिहमाणो इहं पत्रिसे ॥ १८२ ॥

व्याख्या—इहास्यां तिमिन्नगुहायामुत्तरतार्धविजयार्थं चक्रवर्ती प्रविशति । तिमिन्नगुहापूर्वपश्चि- मयोः कटकयोर्नित्ययोर्योजनान्तराणि प्रमाणद्वुलप्रमितयोजनव्यवधानानि तरणिसमसंस्थितानि सूर्यम- ण्डलसमसंस्थितानि तत्सेयाद्वुलप्रमितपञ्चधनुःशतायामत्रिष्कन्धानि । तथा दक्षिणत उत्तरतश्च प्रमाणा- द्वुलप्रमितं योजनमुद्योतकराणि ऊर्ध्वार्धोऽष्टौ योजनानि तिर्यग्धादश योजनानि, एतच्च संप्रदायादव-

सीयते । पुनः कथञ्चूतानि मरुत्वानि ? अत आह—रविमरुत्वप्रतिनिकाशतेजांसि रविमरुत्वस्य सूर्य-
 मरुत्वस्य प्रतिनिकाशं सहशं तेजो येषां तानि । तथाहि—मरुत्वेषु तेषु आलिखितेषु यथा बहिः प्रत-
 पति सूर्यमरुत्वे प्रकाशो ज्वति तथा गुहायामपि । तथा चोक्तं जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तौ भरतचक्रवर्तिनमधि-
 कृत्य—“तउ एं सा तिमिसगुहा भरहेण रत्ना तेहिं जोयणंतरिएहिं पंचधणुसयायामविक्रंजेहिं जोयणुज्जो-
 यकरेहिं एगूणवन्नाए मंरुत्वेहिं आलिहिज्जमाणेहिं आलिहिज्जमाणेहिं खिप्पामेव आवोगञ्जूया उज्जोय-
 च्छया दिवसञ्छयाऽवि होब्बा” इति । इहञ्चूतानि एकैकस्यां शिखावेकोनपञ्चाशन्मरुत्वान्यालिखन् प्रवि-
 शति । एवं खरुप्रपातगुहायामपि परतः प्रविशन्मरुत्वान्यालिखतीति ज्ञष्टव्यम् ॥ १८१-१८३ ॥

सम्प्रति गुहाधिपत्योर्देवयोर्नामादिकमुपदिशति—

पलिउवमठिईया, एएसिं अहिवई महिह्नीया ।

कयमालनहमाल ति, नामया दोन्नि देवाउ ॥ १८३ ॥

व्याख्या—एतयोस्तिमिस्रगुहाखरुप्रपातगुहयोरधिपती कृतमालनृत्तमालेतितनामकौ देवौ स्तः, तिमिस्र-
 गुहायां कृतमालनामा देव आधिपत्यं परिपालयति, खरुप्रपातगुहायां नृत्तमालनामेति जावः । तौ च
 दावपि प्रत्येकं पट्योपमस्थितिकौ महर्द्धिकौ च, महर्द्धिकत्वं कृतमालस्य तिमिस्रगुहाकूटं स्वराजधानी च
 प्रति, नृत्तमालस्य खरुप्रपातगुहाकूटं स्वराजधानी च प्रति स्वामित्वात् ॥ १८३ ॥

अनयोश्च गुहयोर्मध्ये प्रत्येकं द्वे द्वे नद्यौ स्त इति तद्वक्तव्यतामाह—

सत्तरस जोयणांश्च, गुहदाराणोऽर्जुणं वि गंतूणं ।

जोयणदुगंतराजं, विजलाजं जोयणे तिन्नि ॥ ३७४ ॥

गुह विपुलायामाजं, गंगं सिंधुं च ता समर्पिषति ।

पवयकरुगपवूढा, उमगनिमगसखिलाजं ॥ ३७५ ॥

व्याख्या—इह तिमिस्रगुहा खण्प्रपातगुहा च द्वादशयोजनविस्तारा । द्वयोरपि चानयोर्गुहयोर्दक्षिण-
घारं उत्तरघारं च चतुर्योजनविस्तृतं । एकैकस्य च चारस्योऽर्जुणोः पार्श्वयोः प्रत्येकमेकस्योद्धाटितस्य कपाट-
स्यावष्टम्भचतुः पृष्ठतश्चतुर्योजनायामविष्कम्भः स्तूपस्तोदृक् इत्यर्थः एतच्च प्रगेवोक्तं, ततस्तिमिस्रगुहाया
दक्षिणघारे यः कपाटस्य पृष्ठतश्चतुर्योजनायामविष्कम्भः स्तूपस्तस्मात् परतः सप्तदश योजनानि गत्वा
उत्तरघारेऽपि यः कपाटस्य पृष्ठतश्चतुर्योजनायामविष्कम्भः स्तूपस्तस्मादूर्वाक् सप्तदश योजनान्यतिक्रम्य
अत्रान्तरे पर्वतकटकप्रव्यूहे वैताड्यपर्वतचित्तिविनिर्गते उन्मग्ननिमगसखिलाजिधाने द्वे नद्यौ स्तः, ते च
योजनद्विकान्तरे त्रीणि योजनानि विपुले विस्तीर्णं गुहाविपुलायामे द्वादशयोजनायामे इत्यर्थः । एवं
खण्प्रपातगुहायामपि । “गंगं सिंधुं च ता समर्पिषति ति” खण्प्रपातगुहागते गङ्गां समुपसर्पतः
तिमिस्रगुहागते सिन्धुनदीमिति । इयमत्र जावना—तिमिस्रगुहायां दक्षिणघारे कपाटपृष्ठजाविनश्च-

तुर्योजनायामात् स्तूपात् परतः सप्तदश योजनानि गत्वाऽत्रान्तरे त्रियोजनविस्तारा षादशयोजनायामा
 पूर्वत्रिचित्तिनिर्गता पश्चिमत्रिचित्तिं विन्धिद्य सिन्धुनदी प्रविष्टा उन्मग्नजला नाम नदी तिष्ठति । ततः
 परतो योजनद्विकान्तरिता पूर्वत्रिचित्तिविर्गता पश्चिमत्रिचित्तिं विन्धिद्य सिन्धुनदी प्रविष्टा त्रियोजनवि-
 स्तारा षादशयोजनायामा निमग्नजला नाम नदी । ततः परतः सप्तदशयोजनेभ्य उत्तरधारकपाटपृष्ठ-
 ज्ञावी चतुर्योजनायामविष्कम्भः स्तूपः । एवं खण्डप्रपातगुहायामपि यथोक्तविन्नागप्रमाणे द्वे नद्यौ
 ज्ञावनीये, नवरं ते पश्चिमत्रिचित्तिनिर्गते पूर्वत्रिचित्तिं विन्धिद्य गङ्गां प्रविष्टे इति द्रष्टव्यम् । अथ कस्मा-
 देका उन्मग्नजलेत्यत्रिधीयते अपरा निमग्नजलेति ? उच्यते—उन्मग्नजलायां यत्किमपि तृणं काष्ठं
 मनुष्यादिकं वा निपतति तत्सर्वं सा जलेनाहत्याहत्य बहिः स्थले प्रक्षिपति, तत उन्मज्जति बहिः पतति
 सर्वं निपतितमस्मादिति उन्मग्नं “कृद्बहुलम्” ( ) इतिवचनादपादाने क्तप्रत्ययः, उन्मग्नं जलं
 यस्यां सा उन्मग्नजलेत्यत्रिधीयते । तथा निमग्नजलायां यत्किमपि तृणकाष्ठादिकं निपतति तत्सर्व-
 मथस्तास्त्रिमज्जति, नो परिप्लवते, नापि बहिर्गच्छति, तेन निमज्जत्यस्यां निपतितमखिलमिति निमग्नं,
 बहुलवचनादधिकरणे क्तप्रत्ययः निमग्नं जलं यस्यां सा निमग्नजलेति । उक्तं च—“से केणेषेणं चंते
 एवं बुच्चइ उमगजलानिमगजलाळ महानईल ? गोयमा ! उमगजलाए महानदीए तणं वा कणं वा
 सकरं वा आसं वा हत्थि वा गोणं वा मणुस्सं वा पक्खिप्पइ, तेणं उम्मगजला महानई तिबुत्तो आहुणिय
 आहुणिय एगंते थलम्मि एरेइ । जं निमगजलाए महानदीए तणं वा कणं वा जाव मणुस्सं वा पक्खि-

पुद्, तं णं निमगजला महानई तिलुत्तो आहुणिय आहुणिय अंतो जलमि निमज्जवेइ, से एएण्ठेणं
गोयमा ! एवं बुच्चइ लम्मगजला निमगजला महानईल त्ति” ॥ १८४-१८५ ॥

तदेवं वैताड्ये चूमिगता वक्तव्यतोक्ता, सम्प्रति श्रेणिगतां तामाह—

दो दाहिणोत्तराडं, सेढीडं जोयणे दसुप्पइडं ।

दस जोयण पिहुलाडं, गिरिवरसमदीहजागडं ॥ १८६ ॥

व्याख्या—वैताड्यस्य दक्षिणपार्श्वे उत्तरपार्श्वे च प्रत्येकं समाङ्गजागाइश योजनानि ऊर्ध्वमुत्पत्त्या-
त्रान्तरे द्वे विद्याधरयोग्ये दक्षिणोत्तरे श्रेणी जवतः, एका श्रेणिर्दक्षिणजागे एका चोत्तरजागे इत्यर्थः ।
ते च द्वे अपि प्रत्येकं गिरिवरसमदीर्घजागे वैताड्यप्रमाणायामे दशयोजनपृथुले, अत एव तत्र वैता-
ड्यस्य विष्कम्भस्त्रिंशद्योजनानि, एकैका च श्रेणिरुच्यपार्श्ववर्तिन्यां वैताड्यप्रमाणायामाभ्यां षाड्यां
षाड्यां पद्मवरवेदिकाभ्यां षाड्यां वैताड्यप्रमाणायामाभ्यां वनखण्डाभ्यां समन्ततः परिद्विष्टा,
एकैकस्याश्च श्रेणेश्रूमिजागो बहुसमो नानाजातिरेदन्नैः पञ्चविधैर्मणिभिः प्रशस्तैर्वर्णगन्धरसस्पशैश्च
तृणैरुपशोभितः ॥ १८६ ॥

विजाहरनगराडं, पद्मासं दक्षिणाए सेढीए ।

जणवयपरिणखाडं, सडिं पुण उत्तरिद्धाए ॥ १८७ ॥

व्याख्या—दक्षिणस्थानं, दक्षिणदिग्भाविन्सुं, श्रेष्ठौ अन्नपदपरिणामानि, महाविपुलदेशप्रतिवद्धानि
 विद्याधराणां योग्यानि पञ्चाशन्नगराणि, उत्तरस्था पुनः श्रेणा षष्टिविद्याधराणां नगराणीति ॥ १८७ ॥
 विजाहिरसेढीं, उढं गंतूणं जायणे देसं ।

दसजोयणपिहुलां, सेढीं सकरायस्स ॥ १८८ ॥
 सोमजमकाश्याणं, देवाणं वरुणकाश्याणं च ।
 वेसमणकाश्याणं, देवाणं आत्तिर्त्तगाणं ॥ १८९ ॥

व्याख्या—दक्षिणदिग्भाविन्या उत्तरदिग्भाविन्याश्च विद्याधरश्रेणेः प्रत्येकमूर्ध्वं दश दश योजनानि
 गत्वाऽत्रान्तरे शक्रराजस्य सौधर्मदेवलोकधिपतेर्देवराजस्य संबन्धिनो ये चत्वारः सोमयमवरुणवैश्रवणरूपा
 लोकापास्ताकायिकानां तत्संबन्धिनामाजियोगिकानां देवानां योग्ये द्वे दक्षिणोत्तररूपे श्रेण्यौ स्तः, ते च
 पूर्वापरायते दक्षिणोत्तरविस्तीर्णे वैताढ्यप्रमाणायामे दशयोजनपृथुले, अत एव तत्र वैताढ्यस्य विष्कम्भो
 दश योजनानि । ते अपि द्वे श्रेण्यौ प्रत्येकमुत्रयपार्श्ववर्तिनीन्यां वैताढ्यप्रमाणायामान्यां दान्यां दान्यां
 पञ्चवरवेदिकान्यां दान्यां दान्यां वैताढ्यप्रमाणायामान्यां वनलण्णान्यां समन्ततः परिहिते, तयोश्च
 द्वयोरपि श्रेण्योः सोमयमवरुणवैश्रवणकायिकानामाजियोगिकानां देवानां संबन्धीनि बहूनि ऋवनानि
 वर्तन्ते, तानि च ऋवनानि बहिर्द्वृत्तानि अन्तः समचतुरश्राणि नानामणिमयस्तम्भशतसन्निविष्टानि,
 तेषु सोमयमवरुणवैश्रवणकायिका देवाः पट्योपमस्थितयो महर्द्धिकाः परिवसन्ति ॥ १८८-१८९ ॥

ततः—

पंचेव जोयणाइं, उढं गंतूण होइ उवरितलं ।

दसजोयणविछिन्नं, मणिरयणविभ्रूसियं रम्भं ॥ १९० ॥

व्याख्या—ताभ्यामात्रियोगिकदेवयोग्यश्रेणिभ्यामूर्ध्वं पञ्च योजनानि गत्वाऽत्रान्तरे ऋवत्युपरितलं, तच्च दशयोजनविस्तीर्णं नानाविधैर्मणिभिः पद्मारागादिभिः नानाविधैश्च रत्नैर्वैभूयैर्द्विभिर्भूर्जितं, अत एव रम्भं, तन्मध्ये पद्मवरवेदिका, वेदिकोत्तयपार्श्वयोर्वनखण्णौ, वनखण्णमध्ये च तत्र प्रदेशे ऋयस्यः पुष्करिण्यो, बहवः क्रीनापर्वतका, ऋयांसि कदह्यादिगुहाणि, बहवो यूथिकादिमण्णपाः, एतेषु बहवो वानमन्तरा देवा देव्यश्च यथासुखमन्निरमन्त इति ॥ १९० ॥

सम्प्रति शेषवैताल्येज्वतिदेशमाह—

एस गमो सेसाण वि, वेयहृगिरीण नवरुदीयाणं ।
ईसाणलोगपालाण, हौंति अन्नित्तगसेढीत्तं ॥ १९१ ॥

व्याख्या—एपोऽनन्तरोक्तः “पणुवीसइमुब्बिच्चो” (गाथा १७७) इत्यादिरूपो गमः शेषाणामपि ऐरावतमहाविदेहन्नाविनां वैताल्यगिरीणां ज्ञातव्यः । नवरुदीच्येषु शीताशीतोदयोः परेषु विजयवै-
ताल्येषु ऐरावतवैताल्येषु च या आन्नियोगिकश्रेण्यस्ता ईशानदेवलोकाधिपतेर्देवराजस्य संबन्धिनो

लोकपालाः सोमयमवरुणवैश्रवणस्तत्कायिकानामात्रियोगिकानां देवानां योग्या ऋष्याः, शेषास्तु ये शीताशीतोदयोर्दक्षिणतो विजयवैताल्योस्त्वैत्रियोगिकश्रेण्यः शक्रराजसत्कसोमयमवरुणवैश्रवणकात्रियकानामात्रियोगिकानां योग्याः ॥ १ए१ ॥

सम्प्रति विजयवैताल्येषु विशेषमाह—

जीवाधणुपठवाहा—रहिया य हवंति विजयवेयहा ।
पणुपन्नं पणुपन्नं, विजाहूरसेढिनगरां ॥ १ए२ ॥

व्याख्या—विजयेषु महाविदेहदेशेत्रजात्रिषु ये वैताल्यस्ते सर्वेऽपि जीवाधनुःपृष्ठवाहारहिता त्रवन्ति, सर्वेषु तेषु विजयवैताल्येषु एकैकस्यां विद्याधरश्रेणौ पञ्चपञ्चाशत्पञ्चपञ्चाशद्विद्याधरनगराणि ॥ १ए२ ॥

सम्प्रति वृषत्रकूटवकव्यतामाह—

सर्वेऽपि उसन्नकूटा, उविञ्जा अठ जोयणा हौंति ।
बारस अठ य चउरो, मूले मञ्जुवरि विञ्जिना ॥ १ए३ ॥

व्याख्या—सर्वेऽपि ऋतैरावतविजयत्राविनश्चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्याः, तथाहि—एको वृषत्रकूटो ऋतदेशे, स च गङ्गाकुण्डस्य पश्चिमदिशि सिन्धुकुण्डस्य पूर्वतः छुह्वहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य दक्षिणेत्ये नितम्बे । द्वितीय ऐरावतदेशे शिखरिणो वर्षधरस्योत्तराहं नितम्बे रकारकवतीकुण्डस्योर्मध्यभागे । त्रिंशद् द्वात्रिंशत्सङ्ख्येषु विजयेषु । सर्वेऽपि सर्वसङ्ख्या जम्बूद्वीपे चतुस्त्रिंशद्वृषत्रकूटा

ज्वन्ति, ते च प्रत्येकमष्टौ योजनानि उद्दिष्टाः उच्चाः, द्वे योजने चूसावगगाढाः, तथा मूले षादशयोजनानि आर्यामविष्कम्भान्यां, मध्येऽष्टौ, उपरि चत्वारि, मूले विस्तीर्णा, मध्ये संक्षिप्ता, उपरि तनुका, अत एव गोपुत्रसंस्थानसंस्थिताः सर्वेऽपि च जाम्बूनदमयाः । मूले विस्तीर्णा इत्युपलक्षणं, तेन दीर्घा इत्यपि ज्ञष्टव्यम्, समवृत्तत्वात्तेषामिति ॥ १९३ ॥

सम्प्रति परिधिमाह—

सत्तत्तीसश्रेणे, मूले पण्डुवीसजोयणा मङ्गे ।

अश्रेणाणि तुवालस, उवरितले होंति परिहिस्मि ॥ १९४ ॥

व्याख्या—परिधौ चिन्त्यमाने मूले सातिरेकाणि सप्तत्रिंशद्योजनानि, मध्ये सातिरेकाणि पञ्चविंशतियोजनानि, उपरितले सातिरेकाणि षादश योजनानि । सर्वेऽपि चैते प्रत्येकं पञ्चवरवेदिकया वनखण्डेन च समन्ततः परिक्षिप्ताः । एतेषां च वृषभकृतानामुपरि प्रत्येकमेकैकः प्रासादावतंसकः, ते च प्रासादाः प्रत्येकमेकं क्रोशमायामतोऽर्धक्रोशं विष्कम्भतो देशोनक्रोशमुच्चैस्त्वेन, तेषु च प्रासादावतंसकेषु मध्ये स्वाधिपतिवृषभनामकदेवयोग्यं सपरिवारं सिंहासनं वृषभनामकाश्च तेषामधिपतयो देवाः प्रत्येकं पटयोपमस्थितयो विजयदेववन्महर्षिकाः, नवरं शीताशीतोदादक्षिणदिग्भाविषु विजयेषु ये वृषभकूटा यश्च जरतक्षेत्रे एतत्स्वामिनां वृषभनामकानां सप्तदशसङ्ख्यानां देवानां राजधान्यो भेरोर्दक्षिणतः तिर्यगसङ्ख्येयान् द्वीपसमुच्चानतिकम्ब्यापरस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वीपे षादशयोजनसहस्रेण्यः परतो यथास्थानं वेदितव्याः । ये च

शीताशीतोदयोरुत्तरदिरज्राविषु विजयेषु वृषचक्रूटा यश्चैरावतक्षेत्रे तत्स्वामिनां वृषजनामकानां सप्तदश-
सङ्ख्यानं देवानां राजधान्यो मेरोरुत्तरतः प्रतिपत्तव्याः । सर्वेष्वपि चैतेषु प्रत्येकं वृषजनामा देवः परि-
वसति, तेन सर्वेऽप्यविशेषेण वृषचक्रूटा इत्युच्यते ॥ १ए४ ॥

इदानीं क्षेत्रेषु कालमानमाह—

उत्सप्विणीजसप्वि-णीजे जरहे तहेव एरवए ।

परियद्वंति कमेणं, सेसेसु अवद्विजे कालो ॥ १ए५ ॥

व्याख्या—जरतक्षेत्रे तथैरावतक्षेत्रे अवसर्पिण्य उत्सर्पिण्यश्च क्रमेण परिवर्तन्ते । उत्सर्पिण्यवसर्पि-
णीप्ररूपणा नन्द्यध्ययनटीकायां सविस्तरं कृतेति न ज्ञयः क्रियते, ग्रन्थगौरवजयात् । शेषेषु च हैम-
वतादिक्षेत्रेषु अवस्थितः कालः, स चैवंरूपः—हैमवतहैरष्यवतयोः सुषमदुःषमानुरूपः, हरिवर्षरभ्यकयोः
सुषमानुरूपः, देवकुरुरुत्तरकुरुषु सुषमसुषमानुरूपः, महाविदेहेषु दुःषमसुषमानुरूप इति ॥ १ए५ ॥

अधुना पद्महृदवकव्यतामाह—

हिमवंतसेलसिहरे, वरारविंदहो सखिलपुन्नो ।

दसजोयणावगाढो, विबिषो दाहिणुत्तरजे ॥ १ए६ ॥

व्याख्या—हिमवतः शैलस्य शिखरे उपरितले वराणि अरविन्दानि पद्मानि यत्र स वरारविन्द एवं-

रूपो हृदो वर्तते पद्महृदो वर्तत इत्यर्थः । स च कथञ्चूत इत्याह—सखिलपूर्णः तथारूपजगत्स्थित्य-
नुभावतः सदैव जलपरिपूर्णः । तथा दश योजनान्यवगाढः उरुः, (तथा) विस्तीर्णो दक्षिणोत्तरतो
दक्षिणोत्तररूपतया विस्तारवान् ॥ १ए६ ॥

पञ्चमहहस्स मग्ने, चणकोसायामविठरं पठमं ।

तं तिगुणं सविसेसं, परिही दो कोसवाहृद्धं ॥ १ए७ ॥

व्याख्या—तस्यैवंरूपस्य पद्महृदस्य मध्ये बहुमध्यदेशाग्रे महदेकं पद्ममस्ति, तच्च चतुःकोशा-
यामविस्तारं योजनप्रमाणायाामविष्कम्भं, तस्य परिधिः तच्चतुःकोशरूपं परिमाणं त्रिगुणं सविशेषं
सातिरेकाणि त्रीणि योजनानि तस्य पद्मस्य परिधिरित्यर्थः । तथा तत्पद्मं विःकोशवाहृद्धं गव्यूतष्य-
पिणरुम् ॥ १ए७ ॥

दसजोथणावगाढं, दो कोसे ऊसियं जलंताड ।

वश्रामयमूलागं, कन्दोऽवि य तस्स रिठमड ॥ १ए८ ॥

व्याख्या—दशयोजनावगाढं जलमध्ये निमग्नं, दौ कोशौ जलान्ताज्जलपर्यन्ताहूर्ध्वमुद्धृतम् । तथा
तत्पद्मं वज्रमयमूलं । कन्दोऽपि च तस्य पद्मस्य रिष्टरत्नमयः ॥ १ए८ ॥

१ दश योजनान्यवगाढ इति साधु.

वैरुत्वियमर्षे नालो, बाहिरपत्ता य तस्स तवणिज्जा ।

जंबूनयामया पुण, पत्ता अङ्गितरा तस्स ॥ १एए ॥

व्याख्या—तस्य पद्मस्य नालो वैडूर्यमयो वैडूर्यरत्नात्मकः, बाह्यानि च तस्य पद्मस्य चत्वारि पत्राणि वैडूर्यमयानि, शेषाणि तु बाह्यानि पत्राणि तपनीयमयानि रक्तसुवर्णरत्नकानि, अन्यन्तराणि पुनः पत्राणि तस्य पद्मस्य जाम्बूनदमयानि इषड्रक्तसुवर्णमयानि ॥ १एए ॥

तथा—

सवकण्णगामर्षे क—सिगा य तवणिज्जा केसरा जणिया ।

तीसे य कसिगाए, दो कोसायामविकंजा ॥ १०० ॥

व्याख्या—तस्य पद्मस्य कर्णिका सर्वकनकमयी समस्ताऽपि कनकमयी, तस्याश्च कर्णिकाया उपरि यानि केसराणि तानि तपनीयमयानि, कर्णिकायाश्चायामविष्कम्भौ प्रत्येकं द्वौ क्रौशौ ॥ १०० ॥

तं तिगुणं सविसेसं, परिही से कोसमेगबाहद्धं ।

मप्पस्मि तीइ जवणं, कोसायामद्धविहिनं ॥ १०१ ॥

व्याख्या—से तस्याः कर्णिकायाः तत् क्रौशद्वयं त्रिगुणं सविशेषं सातिरेकं परिधिः सातिरेकाणि षड् गव्यूतानि परिधिरित्यर्थः । तस्याश्च कर्णिकाया बाहृद्वयं क्रौशमेकं गव्यूतमेकं । तथा तस्याः

कार्ष्णीकाया बहुमध्यदेशजागे महदेकमनेकमणिमयस्तम्भनिविष्टं जवनं, तच्च क्रोशायामम्, अर्धक्रोशं
विस्तीर्णम् ॥ ३०१ ॥

देसूणकोसमुच्चं, दारा से तिदिसि धणुसए पंच ।

उबिञ्जा तस्सऊं, विछिन्ना तत्तियपवेसे ॥ ३०२ ॥

व्याख्या—तन्नवनं देशोनं किञ्चिद्भूतक्रोशमुच्चं, तथा 'से' तस्य जवनस्य त्रिदिशि पूर्वोत्तरदक्षिणरू-
पासु तिस्रसु दिक्षु दाराणि, तानि च दाराणि प्रत्येकं पञ्च धनुःशतानि उद्विञ्जानि उच्चानि तस्य
धनुःशतपञ्चकस्यार्धमर्धतृतीयानि धनुःशतानीत्यर्थः, विस्तीर्णानि तावन्ति अर्धतृतीयानि धनुःश-
तानि प्रवेशे ॥ ३०२ ॥

जवणस्स तस्स मझे, सिरीए देवीए दिव्वसयणिज्जं ।

मणिपीढियाइ उवरिं, अट्ठाइयधणुसउच्चाए ॥ ३०३ ॥

व्याख्या—तस्यैवंचूतस्य जवनस्य मध्ये बहुमध्यदेशजागे पञ्चधनुःशतायामाऽर्धतृतीयधनुःशतवा-
हृदया सर्वमणिमयी महत्येका मणिपीठिका, तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि महदेकं दिव्यं प्रधानं
श्रीदेव्या योग्यं शयनीयम् ॥ ३०३ ॥

तदेवमुक्तं सर्वमध्यवर्तिं पद्मं, सम्प्रति तत्परिवारमाह—
तं पद्मं अन्नेणं, ततो अरूप्यमाणमित्ताणं ।

आवेढियं समंता, पठमाणष्ठस्सएणं तु ॥ २०४ ॥

व्याख्या—तत् अनन्तरव्यावर्णितस्वरूपं पद्मं समन्ततः सर्वासु दिक्षु विदिक्षु चान्येन पद्मानामष्टा-
धिकेन शतेनावेष्टितं, कथञ्चूतानां पद्मानामष्टशतेनेत्याह—तदर्धप्रमाणमात्राणां तस्य मूलचतस्रस्य पद्मस्य
यद् अर्धं प्रमाणं तन्मात्राणां, तथाहि—तानि पद्मानि प्रत्येकं द्वे गव्यूते आयामविष्कम्भाज्यां, क्रोश-
मेकं बाह्व्येन, दश योजनान्युधेधेन, जलपर्यन्ताहूर्ध्वमुद्धितानि क्रोशमेकं, सातिरेकाणि दश योजना-
न्युच्चैस्त्वेन । तेषां च पद्मानां सर्वेषामपि कर्णिका प्रत्येकं क्रोशायामा, अर्धक्रोशवाह्व्या, सर्वकनक-
मयी, मूलनालपत्रादीनां च यादृक्स्वरूपं मूलपद्मस्य व्यावर्णितं तादृगेव तेषामपि जृष्टव्यं एतेषु च
पद्मेषु श्रीदेव्या आचरणदि तिष्ठति । एष प्रथमः पद्मपरिद्वेषः ॥ २०४ ॥

सिरिसामन्नसुराणं, चउएहं साहस्सिणं सहस्साइं ।

चत्तारि पंकयाणं, वायवीसाणुइणं ॥ २०५ ॥

व्याख्या—द्वितीये पद्मपरिद्वेषे तस्य पद्मस्य वायव्यामैशान्यामुदीच्यां च दिशि सर्वसङ्ख्याया श्रीसा-
मान्यसुराणां श्रीदेवीसमानविजवानां देवानां चतुर्णां सहस्राणां योग्यानि चत्वारि पङ्कजानां पद्मानां
सहस्राणि ॥ २०५ ॥

मथहरियाण चउएहं, सिरिए पउमस्स तस्स पुवेणं ।

महुयरिगणोवगीया, चउरो पउमा मणचिरामा ॥ २०६ ॥

व्याख्या—द्वितीय एव पद्मपरिवेष्टके तस्य मूलचूतस्य पद्मस्य पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि श्रिया देव्याः सत्का याश्चतस्रो महत्तरिकास्तासां योग्यानि चत्वारि पद्मानि, तानि च मधुकरीगणोपगीतानि मधुकरीणां गणाः समुदाया मधुकरीगणस्तेषामुपगीतं सामीप्येन गानं यत्र तानि मधुकरीगणोपगीतानि, अत एव मनोचिरामाणि, इदं च स्वरूपमात्रं विशेषणं, अन्येषामपि पद्मानामित्थंरूपत्वात् ॥ २०६ ॥

तथा—

अठह्ह सहस्साणं, देवाणञ्जितराए परिसाए ।

दाहिएणपुरत्थिमेणं, अठसहस्साइ पउमाणं ॥ २०७ ॥

व्याख्या—द्वितीय एव पद्मपरिवेष्टके तस्य मूलचूतस्य पद्मस्य दक्षिणपूर्वस्यामग्नेश्यामित्यर्थः अन्यन्तरपर्यदि यानि देवानामष्टौ सहस्राणि तेषां योग्यानि पद्मानामष्टौ सहस्राणि ॥ २०७ ॥

पउमस्स दाहिएणं, मञ्जिमपरिसाए दससहस्साणं ।

दस पउमसहस्साइं, सीरिदेवीए सुरवराणं ॥ २०८ ॥

व्याख्या—श्रीदेव्या मध्यपर्षदि यानि सुरवराणां देवानां दश सहस्राणि तेषां योग्यानि तस्य मूलञ्च तस्य पद्मस्य दक्षिणतः पद्मानां दश सहस्राणि ॥ ३०८ ॥

वारस पञ्चमसहस्सा, दक्षिणपञ्चत्थिभेण पञ्चमस्स ।

परिसाए बाहिराए, पुवालसएहं सहस्साणं ॥ ३०९ ॥

व्याख्या—श्री देव्या बाह्यायां परिषदि यानि देवानां षादश सहस्राणि तेषां योग्यानि तस्य मूलञ्च तस्य पद्मस्य दक्षिणपश्चिमायां नैर्ऋत्यामित्यर्थः षादश पद्मसहस्राणि ॥ ३०९ ॥

अरविंदस्स वरेणं, सत्तएह णियाहिवाण देवाणं ।

वियसियसहस्सपत्ता-णि सत्त पञ्चमाणि देवीए ॥ ३१० ॥

व्याख्या—देव्याः श्रीदेव्या ये सप्त अनीकाधिपतयो हस्त्यश्वरथपदातिमहिषगन्धर्वनाट्यरूपसप्तक-टकस्वामिनस्तेषां योग्यानि तस्य मूलञ्चतस्यारविन्दस्य पद्मस्यापरेणापरस्यां दिशि विकसितं सहस्रं पत्राणां येषु प्रत्येकं तानि विकसितसहस्रपत्राणि सप्त पद्मानि । एष एतावान् द्वितीयः पद्मपरिक्षेपः ॥ ३१० ॥

सम्प्रति तृतीयमाह—

चाउदिसिं पि पञ्चमस्स, तस्स सिरिदेविआयरक्काणं ।

सोलस पञ्चमसहस्सा, तिसि य अन्ने परिकेवा ॥ ३११ ॥

व्याख्या—तस्य मूलचूतस्य पद्मस्य तृतीये पद्मपरिक्षेपे श्रीदेव्याः संवन्धिनामात्मरक्षकदेवानां यानि योमश सहस्राणि तेषां योग्यानि योमश पद्मसहस्राणि चतुर्ध्वपि दिक्षु तिष्ठन्ति, न केवलमेते त्रयः पद्मपरिक्षेपाः किन्त्वन्येऽपि त्रयः पद्मपरिक्षेपा आग्नियोगिकदेवयोग्याः सन्ति ॥ ३११ ॥

तत्र कस्मिन् परिक्षेपे कियन्ति पद्मानीत्येतन्निरूपयति—

वत्तीस सयसहस्सा, पञ्चमाणप्रितरे परिक्षेवे ।
 चत्तालीसं लक्का, मप्रिमए परिए होंति ॥ ३१२ ॥
 अरुयालीसं लक्का, वाहिए परिरयस्मि पञ्माणं ।
 एमेसिं पञ्माणं, कोठी वीसं च लक्काइं ॥ ३१३ ॥

व्याख्या—आग्नियोगिकदेवयोग्यानां त्रयाणां पद्मपरिक्षेपाणां मध्ये आन्त्यन्तरे परिक्षेपे पद्मानां द्वात्रिंशच्चतसहस्राणि भवन्ति । मध्ये परिरये परिक्षेपे चत्वारिंशत्पद्मानां लक्षा भवन्ति । बाह्ये परिरये अष्टाचत्वारिंशत् पद्मानां लक्षाः । एवमेवमाग्नियोगिकदेवयोग्यानां पद्मानामेका कोठी विंशतिश्च लक्षा भवन्ति । यदा पुनः सर्वाण्यपि पद्मानि सर्वसङ्ख्याया सङ्ख्यातुमिष्यन्ते तदा एका कोठी विंशतिर्लक्षाः पञ्चाशत्सहस्राणि शतं च विंशत्यधिकमिति परिमाणं ऋष्यं, एतच्च सुज्ञानमिति स्वयं ज्ञावनीयं । तस्य

पद्महृदस्य पूर्वस्थामपरस्यामुदीच्यां दक्षिणस्यां च दिशि प्रत्येकं नानामण्डिमयस्तम्भकवितं तोरणम-
 स्ति । तत्र पद्महृदात् पूर्वदिक्तोरणेन गङ्गा महानदी विनिर्गच्छति, सा च पूर्वान्निमुखं पञ्च योजनशता-
 नि गत्वा गङ्गावतनकूटस्याधोचागेन दक्षिणान्निमुखं परावर्तते, दक्षिणान्निमुखमपि पर्वतस्योपरि पञ्च यो-
 जनशतानि त्रयोविंशत्यधिकानि तिस्रश्चैकोनविरातिभ्रागरूपाः कलाः किञ्चित्समधिकाः गत्याऽन्तरे
 विवृतमकरमुखसंस्थितयाऽर्धयोजनायामया सक्रोशानि षट् योजनानि विस्तीर्णया क्रोशार्धवाहृदयया
 वज्रमथ्या जिह्विकया मुक्तावलीहारसंस्थितेन सातिरेकयोजनशतप्रमाणेन प्रवाहेण वज्रमयतले वज्रमय-
 पार्श्वे रजतमयकूले सुवर्णरजतमयवायुके नानामण्डिनिवज्रतीर्थे गङ्गाप्रपातकुण्डे निपतति । तच्च गङ्गाप्र-
 पातकुण्डं षष्टियोजनानि आयामविष्कम्भान्यां नवत्यधिकं योजनशतं किञ्चिद्विशेषाधिकं परिद्वेषतो दश
 योजनानि लक्षेधेन नानाविधसुगन्धिशतपत्रसहस्रपत्रादिपद्मजातिसंकीर्णे नानाविधसुरादशकुनिगण-
 संपातरमणीयं, तच्चैक्या पद्मवरवेदिकया एकेन वनखण्डेन समन्ततः परिद्विषं । तस्य च गङ्गाप्रपातकु-
 ण्डस्य पूर्वपश्चिमदक्षिणरूपासु तिसृषु दिक्षु प्रत्येकमेकैका सुलोत्तारा सोपानपञ्चतिः । तासु च सोपानप-
 ञ्चतिषु वज्रमथाः स्तम्भाः सुवर्णरूप्यमयानि फलकानि नानामण्डिमथ्य आलम्बनवाहाः, एकैकस्याश्च सो-
 पानपञ्चतेः प्रत्येकनेकैकं तोरणं, तानि च तोरणानि नानामण्डिमयस्तम्भत्रतंनिविष्टानि यथा च प्राग्जगत्या
 लपरि पुष्करिणीतोरणानि व्यावर्णितानि तथाऽमून्यपि षष्टव्यानि, पद्महृदतोरणानि च । तस्य च गङ्गा-

प्रपातकुण्डस्य बहुमध्यदेशजागे महानेको वज्रमयो गङ्गाघीपो नामघीपः, स चाष्टौ योजनान्यायामवि-
 ष्कम्भतः सातिरेकाणि, पञ्चविंशतियोजनानि परिक्षेपतः, क्रोशद्विकं जलपर्यन्ताडुच्छ्रितः, सोऽपि चैकया
 पद्मवरवेदिकया एकेन च वनखण्डेन सर्वतः परिद्विष्टः । तस्य गङ्गाघीपस्योपरि बहुसमरमणीये जूजागे
 महदेकं गङ्गादेवीयोग्यं नानामणिमयस्तम्भशतसंनिविष्टं जवनमस्ति, तच्च क्रोशायाममर्धक्रोशविस्तीर्ण
 देशोनक्रोशमुच्चं, तस्यापि जवनस्य पूर्वोत्तरदक्षिणरूपासु तिसृषु दिक्षु प्रत्येकमेकैकं घारं, तानि च घारा-
 णि प्रत्येकं पञ्च धनुःशतान्युच्चैस्त्वेनार्धतृतीयानि धनुःशतानि विष्कम्भतः, तस्य च जवनस्य मध्ये पञ्च-
 धनुःशतायामविष्कम्भाऽर्धतृतीयधनुःशतवाहत्या मणिमयी पीठिका, तन्मध्ये गङ्गादेव्या योग्यं महदेकं
 शयनीयमिति । तस्माच्च गङ्गाप्रपातकुण्डाद्दक्षिणतोरणस्य मध्यज्रागेन गङ्गा महानदी विनिर्गच्छति, सा
 चोत्तरज्रतार्धजाविनीचिरनेकाचिर्नदीचिरापूर्वमाणा यावद्वैताल्यपर्वतस्तावत्सप्तचिर्नदीसहस्रैरापूरिता ज-
 वति । ततः स्वरुप्रपातगुहाया अधस्तात् पूर्वदिग्ज्रागेन वैताल्यपर्वतमधो भित्त्वा दक्षिणज्रतार्धमध्य-
 ज्रागेन गच्छति । तस्य च दक्षिणज्रतार्धस्य बहुमध्यदेशजागं गत्वा पूर्वोत्तरिमुखी परावर्तते, दक्षिणज्र तार्ध-
 जाविनीचिरपि नदीचिरापूर्वमाणा समुद्रप्रवेशे सप्तचिर्नदीसहस्रैरापूरिता जवति । मूलत आरन्ध्र सर्व-
 सङ्गया चतुर्दशचिर्नदीसहस्रैरापूरिता पूर्वदिग्ज्रागेन जगतीमधो विदार्य लवणसमुद्रं प्रविशति । एषा च
 गङ्गा महानदी मूले सक्रोशानि षड् योजनानि विस्तीर्णा, क्रोशार्धमुद्विधा । ततो गङ्गाप्रपातकुण्डानन्दनन्तरं

मात्रया प रिवर्धमाना प रिवर्धमाना समुद्रप्रवेशे सार्धानि द्वाषष्टियोजनानि विष्कम्भतः सक्रोशयोजनमुवे-
धेन जायते ॥ २१२—२१३ ॥

एतदेव गाथादशकेन दर्शयति—

एयाल ह्रयाल, पुव्वहारेण निगया गंगा ।
पुवाञ्चिमुहं गंतूण, जोयणाणं सए पंच ॥ २१४ ॥
गंगावत्तणकूडे, आवचा दाहिणामुहं तत्तो ।
पंच सए गंतूणं, तेवीसे तिननि उ कलाउ ॥ २१५ ॥
निक्कइ गिरिसिहराउ, गंगाकुंम्भि जिप्पियाए उ ।
मगरवियद्दाहरसं—ठियाए वइरामयतलम्भि ॥ २१६ ॥

व्याख्या—एतस्मात् पूर्वव्यावीणितस्वरूपात् पद्महृदात् पूर्वधारेण गङ्गा महानदी विनिर्गता, सा च
पूर्वाञ्चिमुखं योजनानां पञ्च शतानि गत्वा । गङ्गावर्तनकूटे गङ्गावर्तनकूटस्याधोभागेन दक्षिणाञ्चिमुखमा-
वृत्ता, ततो दक्षिणाञ्चिमुखं पर्वतस्योपरि पञ्च शतानि त्रयोविंशत्यधिकानि योजनानां तिस्रश्चैकोनविंश-
तित्रागरूपाः कला गत्वा, तथाहि—हिमवत उपरि विस्तारो दश योजनशतानि द्विपञ्चाशदधिकानि, द्वा-

दश च कदाः १०५१ क० १३ । गङ्गायाश्च पर्वतस्योपरि प्रवाहः पृथुत्वेन सक्रोशानि षड् योजनानि क्रोशेन चतुर्जागेन कदापञ्चकं लच्यते, स च गङ्गाप्रवाहः पर्वतस्य मध्यभागेन पद्महृदाधिनिर्गच्छति, तदेतस्मिन्वतो विस्ताराद्धोध्यते, शोधिते च सति तस्मिन् जातं शेषमिदम्—दश शतानि षट्चत्वारिंशदधिकानि कदाः सप्त चतुर्जागेनाधिकाः १०४६ क० ७ पा० १ । अस्याधे लब्धानि पञ्च शतानि त्रयोविंशत्यधिकानि योजनानां, तिस्रश्च कदाः किञ्चित्समधिकार्धयुकाः, परं तत्किञ्चित्समधिकार्धं न विवक्षितमिति “तिञ्चि च कदा य(ब)” इत्युक्तं, तत एतावद्दक्षिणतो गत्वा । गिरिशिखरात् दुह्वहिमवतः शिखरात् गङ्गाकुण्डने गङ्गाप्रपातकुण्डने वज्रमयतले मकरविवृताधरसंस्थितया जिह्विकया निपतति ॥ ३१४—३१५—३१६ ॥

सम्प्रति जिह्विकाया एव प्रमाणं स्वरूपं चाह—

ब जीयणे सकोसे, विरुंभ्रेणधकोसबाहृद्वं ।

दो कोसायामेणं, वहरामइ जिम्निया सा उ ॥ ३१७ ॥

व्याख्या—सा जिह्विका वज्रमयी चञ्जरत्नमयी षड् योजनानि सक्रोशानि विष्कम्भतो विस्तारेण अर्धक्रोशं क्रोशार्धं बाह्येन पिरेन दो क्रोशौ आयासेन द्वैर्घ्येण ॥ ३१७ ॥

सम्प्रति यस्मिन् गङ्गाकुण्डे निपतति तस्य प्रमाणमाह—

आयामो विरुंको, सठिं कुंरुस्स जोयणा हुंति ।

नउयसयं किंचूणं, परिही दसजोयणोगाहो ॥ ३१७ ॥

व्याख्या—कुण्डस्य गङ्गाकुण्डस्यायामो विरुंकोऽथ प्रत्येकं षष्टिर्योजनानि भवन्ति । नवतिं नवत्यधिकं शतं किञ्चिदूनं योजनानां तस्य कुण्डस्य परिधिः । तथा दश योजनानि तस्य कुण्डस्यावगाह उच्यते ॥ ३१७ ॥

कुंडस्स मप्रयारे, दो कोसे ऊसिउं जवंताउं ।

गंगादीवो रम्मो, विच्छिन्नो जोयणे अठ ॥ ३१८ ॥

व्याख्या—तस्य गङ्गाकुण्डस्य मध्यकारे मध्ये गङ्गादीपो नाम दीपोऽस्ति । स च जलान्ताज्जलपर्यन्तादूर्ध्वं दौ क्रोशावुद्धितः, वज्रमणिमयतया रम्यः, विस्तीर्णो योजनान्यष्टौ । विस्तीर्ण इति चोपलक्षणं, तेनायमतोऽप्यष्टौ योजनानीति प्रतिपत्तव्यं वृत्तत्वात्तस्येति ॥ ३१८ ॥

वयरामयस्स तस्स उ, परिही पणुवीस जोयणा अहिया ।

मप्रम्मि तस्स नवणं, गंगादेवीए सिरिसरिसं ॥ ३१९ ॥

व्याख्या—तस्य गङ्गादीपस्य वज्रमयस्य परिधिः पञ्चविंशतियोजनान्यधिकानि किञ्चित्समधिकानि ।

तस्य च गङ्गाधीपस्य मध्ये बहुसमे जूजागे गङ्गादेव्या जवनं, तच्च श्रीसदृशं यादृशं श्रीदेव्या जवनं प्राक्
स्वरूपतः प्रमाणतश्च प्रतिपादितं तादृशमेतदपि द्रष्टव्यमिति ज्ञावः ॥ ३१० ॥

गंगापवायकुंदा, निगंतू दाहिणिद्वदारेण ।

चोद्दससहस्ससहिया, सखिबाणं उयहिमवगाढा ॥ ३११ ॥

व्याख्या—गङ्गाप्रपातकुर्याद्दक्षिणधारेण निर्गत्यापान्तराले नदीजिरापर्यमाणा पर्यन्ते सर्वसङ्ख्यया
सखिबानां नदीनां चतुर्दशभिः सहस्रैः सहिता पूर्वदिग्भागेनोदधिं लवणसमुद्रमवगाढाऽवतीर्णा ॥ ३११ ॥

बज्जोयणे सकोसे, पवहे गंगानर्दण् विठारो ।

कोसधं उगाहो, कमसो परिवट्टमाणीडं ॥ ३१२ ॥

व्याख्या—प्रवहे पद्महृदाधिनिर्गमे षड् योजनानि सक्रोशानि गङ्गानद्या विस्तारः, क्रोशार्थमवगाहः
ततो गच्छन्ती क्रमशः क्रमेण विष्कम्भतोऽवगाहतश्च मात्रया परिवर्धमाना चवति ॥ ३१२ ॥

सा चैवं परिवर्धमाना समुद्रप्रवेशे कियती नवतीत्यत आह—

मुद्दमूले विडिन्ना, बासठिं जोयणाणि अद्धं च ।

उद्वेहेण सकोसं, जोयणमेगं सुणेयधं ॥ ३१३ ॥

व्याख्या—मुखभूखे विस्तीर्णां षाषष्टियोजनानि अर्धं च योजनस्य गव्यूतघयप्रमाणम् । उधेधेन
 छारुत्वेन पुनरेकं योजनं सक्रोशमिति ॥ ३३३ ॥

तदेवमुक्ता गङ्गानदीवक्तव्यता, सम्प्रति सिन्ध्वादयो वक्तव्याः, तत्र मेरोर्दक्षिणदिग्जाविनीनां नदीनां
 इदादिनिर्गमे यो विस्तारस्तद्विषयं करणघ्यं विवक्षुराह—

मंदरदाहिणपासे, जा सखिलात् रुहंति सेबाहिं ।

पवहे जो वित्थारो, तासिं करणाणि वोढामि ॥ ३३४ ॥

व्याख्या—मन्दरस्य मेरोर्दक्षिणपार्श्वे याः सखिलाः सखिलमासामस्ति (ताः) सखिला नद्यः, “अत्रा-
 दिन्त्यः” (सिद्ध हे० ७-३-४६) इति मत्वर्थीयोऽप्रत्ययः । रु(रो)हन्ति प्रादुर्भवन्ति शैलेभ्यो हिमवदा-
 दिन्त्यः तासां नदीनां प्रवहे इदादिनिर्गमे यो विस्तारस्तत्र करणे वक्ष्ये ॥ ३३४ ॥

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

पवहे दह विभारो, असीश्चश्छं उ दाहिणमुहीणं ।

स च चावीसश्चश्छं, सो चैव य उत्तरमुहीणं ॥ ३३५ ॥

व्याख्या—इदविस्तारः पद्मइदादिविष्कम्भोऽशीत्या ऋक्तः सन् थावत्प्रमाणो ऋवति तावत्प्रमाणो
 दक्षिणाग्निमुखानां गङ्गाप्रचृतीनां नदीनां प्रवाहे इदादिविनिर्गमविस्तारः । तद्यथा—पद्मइदस्य विस्तारः

पञ्च योजनशतानि ५०० तेषामशीत्या जागे हृते खब्धानि षड् योजनानि, शेषमुद्धरति विंशतिः, सा च योजनात्मिका, ततः सा क्रोशकरणाय चतुर्भिर्गुण्यते, जाताऽशीतिः, खब्धमेकं गव्यूतं, एतावान् गङ्गायाः सिन्धोश्च पद्महृदादिनिर्गमे विस्तारः । तथा महापद्महृदस्य विष्कम्भो योजनसहस्रं १०००, तस्याशीत्या जागे हृते खब्धानि षादश योजनानि, शेषमुद्धरति चत्वारिंशत्, सा च योजनात्मिका, ततो योजनार्थीकरणाय द्विकेन गुण्यते, जाताऽशीतिः, खब्धमेकं योजनार्धं, एतावान् रोहिताया महापद्महृदादिनिर्गमे विस्तारः । तथा तिगिञ्चिहृदस्य विष्कम्भो द्वे योजनसहस्रे ३०००, तयोरशीत्या जागे हृते खब्धा पञ्चविंशतिः ३५, एतावान् हरिसखिवायाः तिगिञ्चिहृदादिनिर्गमे विस्तारः । स एव च पद्मादिहृदविस्तारश्चत्वारिंशता ऋक्तः सन् यावान् ऋवति तावत्प्रमाणे उत्तरमुखीनां नदीनां हृदादिनिर्गमे विस्तारः, तद्यथा—पद्महृदविष्कम्भपरिमाणं पञ्च योजनशतानि, तेषां चत्वारिंशता जागे हृते खब्धानि षादश योजनानि, शेषमुद्धरति विंशतिः, सा च योजनात्मिका, ततो योजनार्थीकरणाय द्विकेन गुण्यते, जाताश्चत्वारिंशत्, खब्धमेकं योजनार्धं, एतावान् रोहितांशयाः षड्महृदादिनिर्गमे विस्तारः । तथा महापद्महृदविष्कम्भपरिमाणं योजनसहस्रं १०००, तस्य चत्वारिंशता जागे हृते खब्धाः पञ्चविंशतिः, एतावान् हरिकान्ताया महापद्महृदादिनिर्गमे विस्तारः । तथा तिगिञ्चिहृदस्य विष्कम्भो द्वे योजनसहस्रे ३०००, तयोश्चत्वारिंशता जागे हृते खब्धा पञ्चाशत् । एतावान् शीतोदायास्तिगिञ्चिहृदादिनिर्गमे विष्कम्भः ॥ ३३५ ॥

सम्प्रति मेरोरुत्तरदिग्जाविनीनां नदीनामतिदेशेन प्रवाहविस्तारानयनाय करणमाह—

जो उण उत्तरपासे, एसेव गमो हवेज्ज नायवो ।

जो दाहिणाजिमुहीणं, सो नियमो उत्तरमुहीणं ॥ ३३६ ॥

व्याख्या—याः पुनर्नद्यो मेरोरुत्तरपार्श्वे तासामप्येष एवानन्तरोक्तो गमः प्रकारः प्रवाहविस्तारानयने
ज्ञातव्यः । नवरं यो मेरोर्दक्षिणतो दक्षिणाजिमुखीनां नदीनामुक्तः स मेरोरुत्तरत उत्तराजिमुखीनामव-
सेयः, यश्च मेरोर्दक्षिणत उत्तरदिग्जाविनीनामुक्तः स मेरोरुत्तरतो दक्षिणाजिमुखीनामिति । अयमत्र
त्रावः—मेरोरुत्तरत उत्तराजिमुखीनां नदीनां स्वस्वहृदविस्तारोऽशीत्या ऋक्तः सन् यावान् ऋवति ता-
वत्प्रमाणं स्वस्वहृदादिनिर्गमे विस्तारः, चत्वारिंशता तु ऋक्तः सन् यावान् ऋवति तावत्प्रमाणो दक्षिणा-
जिमुखीनाम् । तद्यथा—पुण्फरीकहृदस्य विस्तारः पञ्च योजनशतानि ५००, तेषामशीत्या जागे हृते हृ-
ब्धानि पूर्वोक्तप्रकारेण षड् योजनानि सक्रोशानि, एतावान् रकारक्तवर्त्योर्नद्योः प्रत्येकं पुण्फरीकहृदादि-
निर्गमे विस्तारः । महापुण्फरीकस्य हृदस्य विष्कम्भो योजनसहस्रं १०००, तस्याशीत्या जागे हृते हृब्धानि
पूर्वप्रकारेण सार्धानि षादश योजनानि, एतावान् रुक्मिकूलाया महापुण्फरीकहृदादिनिर्गमे विस्तारः ।
तथा केसरिहृदस्य विस्तारो द्वे योजनसहस्रे ३०००, तयोरशीत्या जागे हृते हृब्धा पञ्चविंशतिः, एतावा-
न्नारीकान्तायाः केसरिहृदादिनिर्गमे विस्तारः । तथा पुण्फरीकहृदविष्कम्भपरिमाणस्य पञ्चयोजनशतरूपस्य

चत्वारिंशता जागो ह्रियते, हुते च जागे लब्धानि पूर्वप्रकारेण सार्धानि षादश योजनानि, एतावान् सुवर्णकूडायाः पुण्फरीकद्दद्विनिर्गमे विष्कम्भः । तथा महापुण्फरीकद्दविष्कम्भपरिमाणं योजनसहस्रं, तस्य चत्वारिंशता जागहारे लब्धा पञ्चविंशतिः, एतावान्तरकान्ताया महापुण्फरीकद्दद्विनिर्गमे विष्कम्भः । (तथा) केसरिद्दविष्कम्भो योजनसहस्रषयं, तस्य चत्वारिंशता जागे हुते लब्धा पञ्चाशत्, एतावान् शीताया महानद्याः केसरिद्ददत् प्रवाहमूले विस्तारः ॥ ३२६ ॥

सम्यति सर्वासामपि नदीनां समुद्रप्रवेशे विस्ताराधिगतौ करणमाह—

जो जीसे वित्तारो, सल्लियाए होइ आढवंतीए ।
सो दसहिं पडुप्पन्नो, मुह्वित्तारो मुण्णेयवो ॥ ३२७ ॥

व्याख्या—यस्याः सल्लियाया नद्याः आरञ्जमाणाय इदद्विनिर्गन्त्या यो विस्तारो भवति, स दराजिः प्रत्युत्पन्नो गुणितः सन् यावान् भवति तावत्प्रमाणस्तस्या नद्या मुखे समुद्रप्रवेशे विस्तारो ज्ञातव्यः । तत्र गङ्गायाः सिन्धोश्च इदद्विनिर्गमे (दद्वि) निर्गमे विस्तारः षड् योजनानि सक्रोशानि तानि दराजिर्गुण्यन्ते, जातानि षाषष्टिर्योजनानि द्वौ च क्रोशौ, एतावान् गङ्गायाः सिन्धोश्च समुद्रप्रवेशे विस्तारः । एवं सर्वासामपि ज्ञावनीयम् ॥ ३२७ ॥

सम्प्रति सकलनदीनां समुद्रेषु वागमे करणमाह—

जो जत्थ उ वित्थारो, सखिलाए होइ जंबूदीवस्मि ।
 पन्नासइमं चागं, तस्सुवेहं वियाणाहि ॥ ११७ ॥
 पन्नासइमं चागं, तस्सुवेहं वियाणाहि । यथा गङ्गाया इदं द्विनिर्गमे वित्थारः
 जम्बूद्वीपे या काचित्सखिला नदी गङ्गाप्रचृतिका तस्या यावान् यत्र प्रदेशे वित्थारः
 जम्बूद्वीपे या काचित्सखिला नदी गङ्गाप्रचृतिका तस्या यावान् यत्र प्रदेशे वित्थारः
 जम्बूद्वीपे या काचित्सखिला नदी गङ्गाप्रचृतिका तस्या यावान् यत्र प्रदेशे वित्थारः

व्याख्या—जम्बूद्वीपे या काचित्सखिला नदी गङ्गाप्रचृतिका तस्या यावान् यत्र प्रदेशे वित्थारः
 जम्बूद्वीपे या काचित्सखिला नदी गङ्गाप्रचृतिका तस्या यावान् यत्र प्रदेशे वित्थारः
 जम्बूद्वीपे या काचित्सखिला नदी गङ्गाप्रचृतिका तस्या यावान् यत्र प्रदेशे वित्थारः

पञ्चारशत्, तस्याः पञ्चारशता चागे हृते लब्धमेकं गन्धुतार्धम्, एतावान् गङ्गायाः प्रवाह उद्वेधः । एव-

मन्यत्रापि जावनीयम् ॥ ११७ ॥
 सम्रति नदीनां प्रवाहादारभ्य पर्यन्तं यावदेकपाश्वं वित्थारवृजौ करणमाह—

पवहमुहवित्थराणं, विसेसमरुं चयाहि सरियाणं ।
 पवहमुहवित्थराणं, विसेसमरुं चयाहि सरियाणं ॥ ११८ ॥

सरियायामेण चउ, सा बुद्धी एगपासस्मि ॥ ११८ ॥
 सरियायामेण चउ, सा बुद्धी एगपासस्मि ॥ ११८ ॥

व्याख्या—सरितां नदीनां प्रवहे इदं द्विनिर्गमे यो वित्थारो यश्च मुले समुद्रप्रवेशे, एतयोर्द्वयोरपि
 १ नदीनामुल्लेघा० इति वा ।

विश्वेषः क्रियते । किमुक्तं भवति ? मुखविस्तारात्प्रवाहविस्तारः शोध्यते, शोधिते च सति तस्मिन्
 यदवशिष्यते तस्यार्धं क्रियते, तच्चार्धं सरिदायामेन पञ्चचत्वारिंशत्सहस्रप्रमाणेन ऋज पञ्चचत्वारिंशत्सहस्र-
 परिमाणेन सरिदायामेन तस्यार्धस्य ऋगो द्वियत इत्यर्थः, ततो यद्वन्धं तदिष्टप्रदेशगतयोजनशतसङ्ख्यया
 गुण्यते, गुणिते च सति यावद्भवति तावत्येकपार्श्वे इष्टप्रदेशे विस्तारस्य वृद्धिः । तथाहि—गङ्गाया इदा-
 द्विनिर्गमे विस्तारः षड् योजनानि सक्त्रोशनानि, समुद्रप्रवेशे विस्तारो षापष्टिर्योजनानि द्वौ च क्रोशौ, तत्र
 समुद्रप्रवेशविस्तारात् प्रवाहविस्तारः शोध्यते, शोधिते च तस्मिन् जातानि शेषाणि षट्पञ्चाशद्योजनानि
 सक्त्रोशनानि, तत्र षट्पञ्चाशद् गव्यूतकरणाय चतुर्जिगुण्यते, जाते द्वे शते चतुर्विंशत्यधिके गव्यूतानां,
 उपरितनं च गव्यूतं तत्र प्रक्षिप्यते, जाते द्वे शते पञ्चविंशत्यधिके ११५, ततोऽयं राशिरर्थं न ददातीति
 गव्यूतार्धकरणाय द्विकेन गुण्यते, जातानि चत्वारि शतानि पञ्चाशदधिकानि ४५०, तेषामर्धे लब्धे द्वे
 शते पञ्चविंशत्यधिके ११५, ततोऽनयोः सरिदायामेन पञ्चचत्वारिंशत्सहस्रप्रमाणेन ऋगो द्वियते, तत्र
 ऋगहारराशिर्महानित्युपरितनो राशिर्भागं न प्रयत्नति, तेन स धनूरूपः क्रियते, अर्धगव्यूते च धनुषां
 सहस्रमिति द्वे शते पञ्चविंशत्यधिके सहस्रेण गुण्यते, जाते द्वे लक्षे पञ्चविंशतिसहस्राधिके ११५०००,
 ततः पञ्चचत्वारिंशत्सहस्रभागो हते लब्धानि पञ्च धनूंषि, तत्र प्रवाहादेकयोजनान्ते यदा वृद्धिर्जातुमि-
 व्यते, तदा तानि पञ्च धनूंषि एकेन गुण्यन्ते, एकेन च गुणितं तदेव भवतीति जातानि पञ्चैव धनूंषि,
 एतावती प्रवाहादेकयोजनान्ते वृद्धिः । योजनधिकान्ते च वृद्धौ ज्ञातुमिष्यमाणयां तानि पञ्च धनूंषि

द्विकेन गुण्यन्ते, जायन्ते दश, एतावती प्रवाहादेकपार्श्वे योजनद्विकान्ते वृद्धिः, एवं सर्वत्रापि जावनी-
यम् । यावत्येव प्रवाहादारभ्य योजनैकयोजनद्विकान्तादेकपार्श्वे वृद्धिस्तावत्येव समुद्रप्रवेशदारभ्य
योजनैकयोजनद्विकाद्यन्ते एकपार्श्वे हानिरवगन्तव्या यावत्प्रवाहः ॥ ३२९ ॥

सम्प्रत्युत्तयपार्श्वयोः पृथुत्ववृद्धौ कारणमाह—

सा चेव दोहि गुण्या, उत्तं पासम्मि होइ परिबुद्धी ।

व्याख्या—सा चैव योजनान्तादेकपार्श्वे प्रागुक्तकरणवशाद्विस्तारवृद्धिरागच्छति सैव दान्ध्यां गुण्या
सती यावती जवति तावत्युत्तयपार्श्वयोर्वृद्धिस्तत्र पृथुत्वस्यावगन्तव्या, यथैकपार्श्वे योजनान्ते पृथुत्वस्य
वृद्धिः पञ्च धनूंषि, तानि दान्ध्यां गुण्यन्ते जातानि दश, एतावती योजनान्ते उत्तयपार्श्वयोः पृथुत्व-
वृद्धिः । एवमन्यत्रापि जावनीयम् ॥

तदेवमुक्तं पृथुत्ववृद्धौ कारणम् । सम्प्रति यदुक्तं तथाहि सरियायामेण च्छ सि तत्र सरिदायाम-
सङ्ग्रामाह—

जावश्या सखिबाळं माणुसलोगम्मि सबम्मि ॥ ३३० ॥

पणयाळीस सहस्सा, आयामो होइ सबसरियाणं ।

एसेव नागहारो सरियाणं बुद्धिहाणीसु ॥ ३३१ ॥

व्याख्या—यावत्यः सखिवा नद्यः सर्वस्मिन् मातृये लोके वर्तन्ते तासां सर्वसरितामग्यायामो ज्ञमति पञ्चचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि । एतच्च सर्वसरितामायामपरिमाणं कोट्युत्तराण्यशदवसेयम् । लकं च संस्कृते बृहत्देशसमासे—“सर्वनदीनामयमायामः कोट्युत्तराण्यद्वित्रकृतं” इति, अत्र कदाशब्दः परिमाण-वाची, एष एव च पञ्चचत्वारिंशत्सहस्रप्रमाणो जगद्धारः सरितां नदीनां पृथुत्वस्यैकपार्श्वे वृद्धौ हानौ वा कारणशान्दानीयमानायां कर्तव्यः ॥ ३३१ ॥

अधुना नदीनां पर्वतोपरि गमनसङ्ख्यामाह—

जा जाड उ पवूढा, सखिवा सेवेहिं तेसिं विस्कंजो ।
दहवित्थारेणो, सेसं सखिल गहंति ॥ ३३२ ॥

व्याख्या—याः सखिवा नद्यो रोहितांशाप्रचृतयो येन्यः शैलेभ्यः मन्मुढा विनिर्गतास्तेषां शैलानां यो विष्कम्भो विस्तारः स हृदविस्तारेणोः क्रियते, कृत्या च यज्ञेमवतिष्ठते तस्यार्धं पर्वतस्योपरि सखिवा रोहितांशादयो गहन्ति । इदं च कारणं गङ्गासिन्धुरकारकवतीवर्जितानां शेषाणां रोहितांशादीनां सुवर्णकूलापर्यन्तानां ऋष्टव्यं, न गङ्गाप्रचृतीनां, ता हि हृदविनिर्गत्य पूर्वं यथायोगं पूर्वस्यां पश्चिमायां (वा) दिशि गहन्ति, पश्चाद्दक्षिणादिमुखमुत्तरादिमुखं वा परावर्तन्ते, ततः प्रचूतमपि ताः पर्वतस्योपरि गहन्तीति तद्वर्जनम् । तत्र रोहितांशायामिदं कारणं परिभाष्यते—कुञ्जहिमवतो विष्कम्भो

दश योजनशतानि विपश्चात्तदधिकानि षाडश च कलाः, पञ्चदशस्य च विस्तारः पञ्चशतयोजनानि, तानि हिमवतो विष्कम्भाहोच्यन्ते, शोधितेषु च जातानि शेषाणि पञ्च योजनशतानि द्विपश्चात्तदधिकानि षाडश च कलाः, एतेषामर्धं वे योजनशते षट्सप्तत्यधिके षट् च कलाः, एतावद् इदं विनिर्गतोदगत्रिमुखं पर्वतस्योपरि रोहितांशाया गमनम् । एवं सर्वासामपि ज्ञावनीयम् ॥ ३३३ ॥

सम्प्रत्यतिदेशेन सिन्धुवक्त्रकथ्यतामाह—

एष विही सिंधूए, अवरान्निमुहीए होइ नायवो ।

व्याख्या—एष गङ्गानदीविषयो विधिरनन्तरोक्तः सिन्धोरपि नद्या वक्त्रकथ्यः । नवरं सा सिन्धुः प्रथमतो इदं विनिर्गच्छन्ती पश्चिमान्निमुखं गच्छति, ततः सिन्धुवर्तनकूटस्याधोभागेन दक्षिणात्रिमुखं परावर्तते एतच्च अपरान्निमुख्या इति विशेषणद्वारेणोक्तं दक्षिणात्रिमुखं पर्वतस्योपरि गत्वा सिन्धुप्रपातकुण्डे निपतति, तस्माच्च दक्षिणद्वारेण विनिर्गत्य तमिस्रगुहायाः पश्चिमदिग्भागेन वैताल्यपर्वतमधो त्रित्वा दक्षिणचरतार्धे प्रविशति, तत्र च दक्षिणचरतार्धे किञ्चिद्दक्षिणात्रिमुखं गत्वा ततः पश्चिमान्निमुखं परावर्तते, ततः पश्चिमदिग्भागेन जगतीमधो विचिद्य लवणसमुद्रमत्रिसर्पति । शेषं जिहिकासिन्धुप्रपातकुण्डरुनदीपरिवारपरिमाणं गङ्गानदीवद्द्रष्टव्यम् ॥

सम्प्रति रोहितांशानदीवक्त्रकथ्यतामाह—

सखिलाऽवि रोहियंसा, हरयाउ उत्तरदिसाए ॥ ३३३ ॥

जोयणसयाणि डुन्नि उ, गंतुं ठावत्तराणि ठच्च कला ।

नगसिहराळं निवन्धिय, नियए कुंरुम्मि वझरतळे ॥ ३३४ ॥

व्याख्या—सखिलाऽपि नद्यपि रोहितांशा इदाडुत्तरदिशा उत्तरदिग्भाविनस्तोरणस्य मध्यभागोनो-
तरात्रिमुखं विनिर्गच्छन्ती पर्वतस्योपरि द्वे योजनशते षट्सप्तत्यधिके षट् चैकोनविंशतित्रागरूपाः कला
गत्वा अत्रान्तरे योजनायामया सार्धषादशयोजनविष्कम्भया क्रोशवाहृद्यया जिह्विकया विवृत्त (त)
मकरमुखसंस्थितया वज्रमय्या जिह्वया महता मुक्तावलिहारसंस्थितेन सातिरेकयोजनशतप्रमाणेन प्रपा-
तेन नगशिखरात् छुल्लहिमवतः शिखरान्निजक आत्मीये रोहितांशाप्रतापकुण्ठात्रिधाने कुण्ठे वज्रमय-
तळे निपतति ॥ ३३४ ॥

सम्प्रति कुण्ठादिप्रमाणातिदेशमाह—

कुंरुवेहो दीबु—स्सले य गंगासमो मुण्येयवो ।

जिप्पियमार्ई सेसो, डुगुणो पुण रोहियंसाए ॥ ३३५ ॥

व्याख्या—कुण्ठस्य रोहितांशाप्रतापकुण्ठस्य उद्वेध उण्ठत्वं क्षीपस्य रोहितांशाक्षीपस्य उल्लयः, चश-
ब्दाञ्चोहितांशादेवीचवनपरिमाणदिकं च गङ्गासमं ज्ञातव्यं, शेषः पुनर्जिह्विकाकुण्ठपृथुत्वादिको गङ्गा-
नद्यपेक्षया त्रिगुणः प्रत्येतव्यः । तत्र जिह्विका त्रिगुणप्रमाणाऽनन्तरमेव दर्शिता, शेषं कुण्ठायामादि

द्विगुणमुपदर्शयते—तत्र रोहितांशाप्रपातकुण्मायामविष्कम्भान्ध्यां विशत्यधिकं योजनशतं, त्रीणि योजन-
 शतानि आशीत्यधिकानि किञ्चिदूनानि परिक्षेपतो, दश योजनान्युधेधेन, इदमुधेधपरिमाणं गङ्गाकुण्-
 समानम् । तस्य च रोहितांशाप्रपातकुण्स्य पूर्वोत्तरपश्चिमरूपासु तिस्रसु दिक्षु प्रत्येकमेकैकं तोरणं, तस्य
 च कुण्स्य मध्ये वज्रमयो रोहितांशावीपो नाम द्वीपः, स च पोरुश योजनानि आयामविष्कम्भान्ध्यां
 सातिरेकाणि पञ्चाशद्योजनानि परिक्षेपतो जलपर्यन्तादूर्ध्वं द्वाौ क्रोशाशुद्धितः, इदमपि द्वीपस्य जलपर्य-
 न्तादूर्ध्वमुभयपरिमाणं गङ्गाद्वीपसमानं, तस्य च रोहितांशावीपस्य बहुसमे चूनागे रोहितांशाया देव्या
 जवनं, तच्चाविशेषेण गङ्गादेवीजवनपरिमाणं वक्तव्यम् । सा च रोहितांशा महानदी रोहितांशाप्रपात-
 कुण्मादुदीच्यस्य तोरणस्य मध्यजागेनोत्तरात्रिमुखं विनिर्गच्छति, सा च विनिर्गच्छन्यपान्तराले हैमवतव-
 र्षजाविनीजिरनेकाजिर्नदीजिरापूर्थमाणा शब्दापातिवृत्तवैताल्यसमीपे सर्वसङ्ख्याया चतुर्दशजिर्नदीसहस्रै-
 रापूरिता भवति, ततः क्रोशाधयेन शब्दापातिनं वृत्तवैताल्यमप्राप्ता सती पश्चिमात्रिमुखं परावर्तते, ततः
 पश्चिमात्रिमुखमपि गच्छन्ती हैमवतवर्षं द्विधा विभजमानाऽपान्तरालेऽनेकाजिर्नदीजिरापूर्थमाणा पर्यन्ते
 सर्वसङ्ख्यायाऽष्टाविंशतिसङ्ख्यैर्नदीसहस्रैः समग्रा रोहितांशा पश्चिमदिग्जागेन जगतीमधो विञ्चिद्य लक्षण-
 समुद्रं प्रविशति, रोहितांशायाश्च नद्याः प्रवहे सार्धानि द्वादश योजनानि विष्कम्भतो, गन्धूतमेकमुधे-
 धेन, समुद्रप्रवेशे पञ्चविंशत्यधिकं योजनशतं विष्कम्भतोऽर्धवृतीयानि योजनानि छेदेधेन ॥ ३३५ ॥

एतदेवाह—

तोरणवरेणुदीणे—ए निग्गया निययकुंफुडं साऽवि ।

सद्दावइं नगवरं, अप्पत्ता दोहिं कोसेहिं ॥ २३६ ॥

अवरेण परावत्ता, अरुवीसनइंसहस्सपरिवारा ।

गंगाडुगुणपमाणा, अवरेणुदहिं अणुप्पत्ता ॥ २३७ ॥

व्याख्या—साऽपि रोहितांशा नदी उदीच्येन तोरणवरेण निजककुम्भाजोहितांशाप्रपातकुण्मात्
विनिर्गत्य शब्दापातिनं नगवरं वृत्तैताढ्यं घान्यां क्रोशाज्यामप्राप्ता सती अपरेणापराजिमुखं परावर्तते,
सा च तथा परावृत्ता समुद्रप्रवेशे सर्वसङ्ख्याऽष्टाविंशतिनदीसहस्रपरिवारा गङ्गाविगुणप्रमाणा ; गङ्गा-
नद्यपेक्षया विगुणप्रमाणविष्कम्भोवेधा पञ्चविंशत्यधिकयोजनशतविष्कम्भाऽर्धतृतीययोजनत्राहृदयेत्यर्थः ।
अपरेण पश्चिमदिग्भागेन उदीपिं लवणोदसमुद्रं प्राप्ता ॥ २३६--२३७ ॥

सम्प्रति शिखरिनदीवकव्यताऽतिदेशे शेषमाह—

सिहरिम्मि वि एस कम्मो, पुंनरियदहम्मि लळिनिलयम्मि ।

नवरं सल्लिद्धा रत्ता, पुवेणवरेण रत्तवइं ॥ २३८ ॥

व्याख्या—शिखरिएयपि वर्षधरे पर्वते एषोऽनन्तरोकः पद्मसङ्ख्यापरिमाणादिक्रमः सर्वोऽपि पुण्फरीक-

इदे वक्तव्यः, कथञ्चूते इत्याह—द्वहमीनिलये द्वहमीदेवी निवासञ्चूते, अनेनैतदाह—श्रीदेवीस्थाने द्वहमी-
 देवी वक्तव्येति । यथा च गङ्गासिन्धुरोहितांशा नद्यस्तथा रकारकवतीसुवर्णकूला नद्यो वक्तव्याः,
 नवरमयं विशेषः—रक्ता रक्तात्रिधाना सखिला नदी पूर्वेण पूर्वदिग्भागेन, रक्तवती अपरेण पश्चिमदि-
 ग्भागेन उदधिं प्रविशति ॥ ३३८ ॥

सखिला सुवर्णकूला, दाहिणञ्चैव दोहिं कोसेहिं ।
 वियन्नावश्मप्यत्ता, पुवेणुदहिं समोगाढा ॥ ३३९ ॥

व्याख्या—सखिला नदी सुवर्णकूला त्रिधाना पुण्फरीकह्रदादिनिर्गत्य दक्षिणतोरणघारेण
 दक्षिणात्रिमुखं पर्वतस्योपरि गच्छति, ततः सुवर्णकूलाप्रपातकुण्डे निपत्य ततः प्रथमतो दक्षिणात्रिमुखं
 प्रयाति, ततो विकटापातिनं वृत्तवैताढ्यं घाट्यां क्रोशान्यामप्राप्ता सती पूर्वात्रिमुखं परावृत्त्य पूर्वदिग्भा-
 गेनोदधिं समवगाढा । शेषं रोहितांशाया इव तस्याः सर्वं वक्तव्यम् ॥ ३३९ ॥

सम्प्रति महाहिमवन्नदीवक्तव्यतामाह—

हिमवंते य महंते, हरयाञ्च दाहिणुत्तरपवूढा ।
 रोहियहरिकंताञ्च, मन्नेणं पधयवरस्स ॥ ३४० ॥

१ पठमयाञ्च प्रत्यंतर ।

सोबस सयाणि पंचु-तराणि पंच य कला उ गंतूणं ।
नगसिहरा पग्गियाउ, कुंडेसुं निययनामेसुं ॥ ३४१ ॥

व्याख्या—हिमवति महति महाहिमवतीत्यर्थः, यो ह्रदो महापद्माख्यो दक्षिणोत्तरविस्तीर्णो दशयो-
जनावगाढो द्वे योजनसहस्रे आयामतः एकं योजनसहस्रं विष्कम्भतः वज्रमयतलो रजतमयकूलः सुव-
र्णरजतमयवालुकः तन्मध्ये द्वियोजनायामविष्कम्भं महापद्मं, शेषा पद्मवक्तव्यता एतदनुसारेण पद्मह्रद
इव समस्ताऽपि कर्तव्या, नवरं तस्य मूलचूतस्य पद्मस्योपरि ऋवनं द्वीदेवतायोग्यमिति वक्तव्यम् । ऋव-
नस्य प्रमाणं श्रीदेवीऋवनस्येव ज्ञष्टव्यम् । तस्माच्च पद्मह्रदादक्षिणतोरणघारेण रोहिता महानदी विनि-
र्गच्छति, उत्तरतोरणघारेण तु हरिकान्ता, ते च द्वे अपि यथाक्रमं दक्षिणत उत्तरतश्च महाहिमवत्पर्वत-
स्योपरि मध्येन षोडश शतानि पञ्चोत्तराणि पञ्च कला एकोनविंशतिभागरूपा गत्वा, तथाहि—महाहि-
मवतो विष्कम्भो द्विचत्वारिंशद्योजनशतानि दशोत्तराणि दश च कलाः ४३१० क० १०, एतस्मान्महा-
पद्मह्रदविस्तारो योजनसहस्रं शोध्यते, शोधिते च तस्मिन् जातानि शेषाणि चात्रिंशद्भूतानि दशोत्तराणि
दश च कलाः ३३१० क० १०, एतेषामर्धे खब्धानि षोडश शतानि पञ्चोत्तराणि पञ्च च कलाः १६०५
क० ५ । तत एतावत्प्रमाणं द्वे अपि नद्यौ प्रत्येकं पर्वतस्योपरि गत्वा सातिरेकद्वियोजनशतप्रमाणेन

मुक्तावलिहारसंस्थितेन प्रपातेन निजनामकयोः कुण्डरुयोर्निपततः, रोहिता महाहिमवतो दक्षिणेन रोहि-
ताप्रपातकुण्डे निपतति, हरिकान्ता महाहिमवत उत्तरतो हरिकान्ताप्रपातकुण्डे ॥ २४०-२४१ ॥

कुंडुवेहो दीबु-स्सउं य सवत्थ होइ अणुसरिसो ।

जिप्रियमार्इ सेसो, डुगुणो डुगुणो उ नायवो ॥ २४२ ॥

व्याख्या—कुण्डरुयोर्घेध उण्डत्वं घीपस्य चोच्चायः, चशब्दाद्भवनपरिमाणं च सर्वत्र सर्वासु नदीषु
चवति अणुसदृशस्तुल्यः । जिहिकादिः पुनः शेषो विधिः पूर्वदक्षेत्रगतनद्यपेक्षयाऽग्नेतनाग्नेतनक्षेत्रनदीषु
द्विगुणो द्विगुणो ज्ञातव्यः । एकदक्षेत्रजाविन्योस्तु नद्योस्तुल्यः, तद्यथा—रोहिता महानदी महाहिमवतो
वर्षधरात् हैमवते वर्षे निपतति, ततो यदेव रोहितांशया जिहिकादिप्रमाणमुक्तं तदेव तस्या अपि द्रष्टव्यं,
तथाहि—रोहिता सार्धषादशयोजनविष्कम्भया योजनायामया क्रोशवाहृत्यया जिहिकया रोहिताप्रपात-
कुण्डे प्रपतति । तच्च रोहिताप्रपातकुण्डं विशाल्यधिकं योजनशतमायामविष्कम्भाभ्यां, त्रीणि योजनशता-
न्यशीत्यधिकानि किञ्चिदूनानि परिद्वेषतो, दश योजनान्युपेधेन । तस्य च रोहिताप्रपातकुण्डस्य बहुमध्य-
देशजागे रोहिताघीपो नाम घीपः, स च षोडश योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां, सातिरेकाणि पञ्चाशद्यो-
जनानि परिद्वेषतो, द्वाौ क्रोशौ जलपर्यन्तादूर्ध्वमुद्धितः । तस्य च रोहिताघीपस्य मध्यजागे महदेकं
रोहितादेवीयोग्यं जवनम् । तस्य च जवनस्य परिमाणं गङ्गादेवीजवनस्येवावसेयम् । तस्माच्च रोहिता-

प्रपातकुण्डलोहिता नदी दक्षिणतोरणेन विनिर्गत्य दक्षिणाग्निमुखं तावज्जहति यावत्तद्वदापातिनं वृत्तै-
 ताढ्यं क्रोशचयेन न प्राप्नोति, ततः पूर्वोत्तिमुखं परावर्तते, पूर्वोत्तिमुखं गच्छन्ती हैमवतवर्षं द्विधा विच-
 जमाना समुद्रप्रवेशे सर्वसङ्ख्ययाऽष्टाविंशतिनदीसहस्रसमग्रा पूर्वदिग्भागेन जगतीमधो विचित्रिद्य लवण-
 समुद्रं प्रविशति । यथा च रोहितांशायाः प्रवहे समुद्रप्रवेशे च त्रिस्तारादिपरिमाणमुक्तं तथा रोहिताया
 अपि वक्तव्यं । हरिकान्ता तु महानदी हरिकान्ताप्रपातकुण्डे द्वियोजनप्रमाणायामया पञ्चविंशतियोजन-
 विष्कम्भया विगन्तुप्रमाणवाहद्वयया जिह्विकया प्रपतति । तच्च हरिकान्ताप्रपातकुण्डं चत्वारिंशदधिके
 दे योजनशते आयामविष्कम्भान्यां, एकोनपष्ट्यधिकानि सप्त योजनशतानि परिद्वेषतः । तस्य च हरि-
 कान्ताप्रपातकुण्डस्य वज्रमयस्य बहुमध्यदेशभागे महानेको वज्ररत्नमयो हरिकान्ताक्षीपो नाम क्षीपः ।
 स च द्वात्रिंशद्योजनान्यायामविष्कम्भतः, एकोत्तरं योजनशतं परिद्वेषतः, द्वा क्रोशौ जलपर्यन्ताद्दूर्ध्व-
 मुद्भितः । तस्य चोपरि हरिकान्तादेवीयोग्यं जवनं, तच्च गङ्गादेवीजवनमिव प्रमाणतोऽवसेयम् । तस्माच्च
 हरिकान्ताप्रपातकुण्डोत्तरेण तोरणेनोत्तराग्निमुखं तावज्जहति यावद्योजनमात्रेण गन्धापातिनं वृत्तै-
 ताढ्यं न प्राप्नोति, अत्रान्तरे हरिकान्ताप्रपातकुण्डान्तरान्यापान्तराले हरिवर्षद्वेत्रचाविनीचिर्नदीचिरा-
 पूर्यमाणा सर्वसङ्ख्ययाऽष्टाविंशतिनदीसहस्रैरापूरिता जवति, ततः पश्चिमाग्निमुखं परावर्तते, सा च पश्चि-
 माग्निमुखं गच्छन्ती हरिवर्षं द्वेत्रं द्विधा विचजमानाऽपान्तरालेऽनेकाचिर्नदीचिरापूर्यमाणा समुद्रप्रवेशे
 मूलत आरभ्य सर्वसङ्ख्यया षट्पञ्चाशन्नदीसहस्रैः समन्विता पश्चिमदिग्भागेन जगतीमधो विचित्रिद्य लव-

एसमुच्चं प्रविशति । हरिकान्तायाश्च नद्याः प्रवहे विष्कम्भः पञ्चविंशतियोजनानि, दौ क्रोशाबुधेधेन, समुद्रप्रवेशेऽधत्तृतीयानि योजनशतानि विष्कम्भतः, पञ्च योजनान्युधेधेन ॥ २४२ ॥

एतदेव विबुधुः प्रथमतो हरिवर्षादिषु क्षेत्रेषु धे धे नद्यौ यावता प्रमाणेन वृत्तवैताढ्यं मेरुं वा न प्राप्ते तत्प्रतिपादयति—

दोहं दोहं नर्शणं, उन्नतं विय जाव सीय सीलया ।
खेत्ते खेत्ते य गिरिं, अप्पत्ता दुगुणदुगुणेण ॥ २४३ ॥

व्याख्या—उन्नततो दक्षिणत उत्तरतश्च क्षेत्रे क्षेत्रे हरिवर्षादौ ‘दोहं दोहं नर्शणं’ प्राकृतत्वात्प्रथमार्थे षष्ठी, ततोऽयमर्थः—धे धे नद्यौ गिरिं स्वस्वक्षेत्रत्राविनं वृत्तवैताढ्यं मेरुं वा द्विगुणद्विगुणेन प्रमाणेनाप्राप्ते भ्रवतः तावद्यावत् शीताशीतोदे । तथाहि—हैमवते वर्षे रोहितांशारोहिते शब्दापातिनं वृत्तवैताढ्यं क्रोशाघयेनाप्राप्ते, हरिवर्षे हरिकान्ताहरिसखिले गन्धापातिनं वृत्तवैताढ्यं योजनेन, महाविदेहेषु शीताशीतोदे मेरुं योजनघयेन । उत्तरतो हैरस्थवते वर्षे सुवर्णकूलारुक्मकूले विकटापातिनं वृत्तवैताढ्यं क्रोशाघयेनाप्राप्ते, रम्यके नरकान्तानारीकान्ते माह्यवन्तं वृत्तवैताढ्यं योजनेन ॥ २४३ ॥

सम्प्रति रोहिताहरिकान्तयोर्नद्योर्वक्यतामाह—

हैमवए मञ्ज्रेणं, पुषोदहिं रोहिया गया सखिला ।
हरिकंता हरिवासं, मञ्ज्रेण वरोयहिं पत्ता ॥ २४४ ॥

व्याख्या—रोहिताऽञ्जिधाना सखिला नदी हैमवतत्रपमध्यभागेन पूर्वादिधि पूर्वसमुद्रं गता प्रविष्टा, हरिकान्ता पुनर्नदी हरिवर्षद्वेत्रमध्येनापरोदधिं पश्चिमसमुद्रं च प्राप्ता, एतच्च प्रागेव ज्ञावितम् ॥ ३४४ ॥

सम्प्रति महापुण्फरीकहृदविनिर्गतनदीवक्तव्यतामाह—

सखिलाऽवि रूपकूला, रूपीने उत्तरेण उवश्ले ।

अवरोयहिं अश्रुगया, पुवोदहिमवि य नरकंता ॥ ३४५ ॥

व्याख्या—रुक्मिणः पर्वतस्योपरि महापुण्फरीको नाम हृदः, स च महापद्महृदप्रमाणः, तत्र च महापुण्फरीकहृदवक्तव्यता महापद्महृद इव ज्ञप्तव्या । महापुण्फरीकहृदाच्चोत्तरेणोत्तरतः सखिला रूपकूला विनिर्गता, सा च रुक्मिणो वर्षधरपर्वतादवपत्यापरेण पश्चिमदिग्भागेनोदधिं लवणसमुद्रं गता, सा च रोहितानदीवदविशेषेण वक्तव्या । तस्मादेव च महापुण्फरीकहृदाद्दक्षिणतोरणेन विनिर्गता नरकान्ताऽपि नदी रुक्मिणो वर्षधरात्पर्वतादवपत्य पूर्वदिग्भागेन समुद्रमभिगता, सा च हरिकान्ता नदीत्र सामस्येन ज्ञानीया ॥ ३४५ ॥

सम्प्रति निषधनदीवक्तव्यतामाह—

हरि सीर्जया निसहे, गढंति नदी उ दाहिणुत्तरले ।

चउहृत्तरिं सयाशं, श्रुवीसाशं कलं चेगं ॥ ३४६ ॥

व्याख्या—निपथे निपथस्थोपरि यस्तिगिण्डिनामा ह्रदो दक्षिणोत्तरविस्तीर्णो दशयोजनावगाढश्चत्वारि
योजनसहस्राख्यामतो द्वे योजनसहस्रे विष्कम्भतो वज्रमयतलो रजतमयकूलः सुवर्णरजतमयवालुकः,
तस्य चतसृषु दिक्षु प्रत्येकमेकैकं तोरणं । तस्य च तिगिण्डिरदस्य मध्ये घृतिदेवीयोग्यं पद्मं, तच्च चत्वारि
योजनान्यायामविष्कम्भान्यां द्वे योजने बाह्व्यतः तत्परिक्षेपचूतं चाष्टोत्तरं पद्मशतं तदर्धप्रमाणं, शेषा
च पद्मवक्तव्यता सर्वाऽपि पद्मह्रद इव वक्तव्या । तस्माच्च तिगिण्डिह्रदात् हरिशीतोदे नद्यौ दक्षिणो-
त्तरतो निर्गच्छतः, तद्यथा—दक्षिणतोरणेन हरिनदी निर्गच्छति, उत्तरतोरणेन शीतोदा, एते च द्वे अपि
नद्यौ निपथपर्वतस्थोपरि प्रत्येकं चतुःसप्ततिशतान्येकविंशत्यधिकानि योजनानां कलां चैकामेकोनविंशति
प्रागरूपां गच्छतः । तथाहि—निपथपर्वतस्य विस्तारः पोरुश सहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशदधि-
कानि योजनानां द्वे च कले १६०४३ क० ३, तिगिण्डिह्रदस्य च विस्तारो द्वे योजनसहस्रे, ते निपथ-
पर्वतविष्कम्भादपनीयेते, अपनीतयोश्च तयोर्जातानि शेषाणि चतुर्दश सहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वा-
रिंशदधिकानि योजनानां द्वे च कले १४०४३ क० ३, तत एतेयामर्धेन लब्धानि चतुःसप्ततिशतानि
एकविंशत्यधिकानि (योजनानां) एका च कला १४३१ क० १, एतावत्प्रमाणं (णा) हरिनदी
शीतोदा च नदी यथाक्रमं दक्षिणत उत्तरतश्च निपथपर्वतस्थोपरि गत्वाऽत्रान्तरे साधिकचतुर्योजनशत-
प्रमाणेन मुक्तावलिहारसंस्थितेन प्रपातेन स्वस्मिन् कुण्डे प्रपतति, तद्यथा—हरिनदी हरिप्रपात-
कुण्डे शीतोदा शीतोदाप्रपातकुण्डे । तत्र हरिनद्या जिहिकाप्रमाणं कुण्डप्रमाणं नदीपरिवारः प्रवाहे

समुद्रप्रवेशे च विस्तारादिकमेतत्सर्वं हरिकान्तानद्या इवाविशेषेण प्रतिपत्तव्यम्, एकदेशेनवासित्वात्-
केवलं हरिनदी दक्षिणात्रिमुखयोजनमात्रेण गन्धापातिनमप्राप्ता सती पूर्वोत्त्रिमुखं परावर्तते, ततः पूर्व,
दिग्भागेन जगतीमधो विचिद्य लवणसमुद्रं प्रविशति । या तु तिगिह्निह्दाडुत्तरतोरणघारेण शीतोदा
गह्वति सा चतुःसप्ततिशतान्येकविंशत्यधिकानि योजनानां कलां चैकां पर्वतस्योपरि गत्वा चतुर्योजना-
यामया पञ्चाशद्योजनविष्कम्भया योजनवाह्यया वज्रमथ्या जिह्निकया वज्रमयतले शीतोदाप्रपात-
कुरणे निपतति । तच्च शीतोदाप्रपातकुरणं चत्वारि योजनशतानि अशीत्यधिकानि आयामविष्कम्भान्यां
पञ्चदश योजनशतानि अष्टादशाधिकानि किञ्चिदूनानि परिक्षेपतः । तस्य च पूर्वोत्तरपश्चिमरूपासु
तिष्ठु दिक्षु प्रत्येकमेकैकं तोरणं । तस्य च शीतोदाप्रपातकुरणस्य मध्यभागे शीतोदाक्षीपो नाम क्षीपः,
स चतुःषष्टियोजनानि आयामविष्कम्भान्यां द्वे च योजनशते द्युत्तरे परिक्षेपतो द्वौ क्रोशौ जलपथ्यन्ता-
दूर्ध्वमुद्धितः, तस्योपरि शीतोदादेवीयोग्यं भवनं, तस्य च भवनस्य परिमाणं गङ्गादेवीभवनस्येवावसेयम् ।
तस्माच्च शीतोदाप्रपातकुरणाडुत्तरतोरणघारेण शीतोदा महानदी प्रब्यूढा सती देवकुरुमध्यभागेन चित्र-
विचित्रकूटौ निपथदेवकुरुसुरसुलसविद्युत्प्रभनामकांश्च पञ्च हृदान् द्विधा विज्रजमाना देवकुरुजाविनी-
चिरनेकानिर्नदीचिरपान्तराले समापूर्यमाणा समापूर्यमाणा चक्रशालवनमध्येन तावदुत्तरात्रिमुखं गह्वति
यावत् घान्यां योजनान्यां मेरुमप्राप्ता ऋवति । अत्रान्तरेऽपान्तरालत्राविनीचिर्नदीचिर्मूलत आरभ्य
सर्वसङ्ख्यया चतुरशीतिसहस्रसङ्ख्यात्रिः समेता ऋवति, ततो योजनद्विकेन मेरुमप्राप्ता सती विद्युत्प्रजस्य

वद्वरकारगिररघोचागेन पश्चिमात्रिमुखं परावर्तते, सा च पश्चिमात्रिमुखं ब्रजन्ती अपरविदेहान् त्रिधा विज्रजमाना एकैकस्माद्विजयान्नदीनामष्टाविंशतिसहस्रैः अष्टाविंशतिसहस्रैः समुद्रप्रवेशे मूलत आरन्ध्य सर्वसङ्ख्यया पञ्चत्रिर्नदीनां शतसहस्रैर्षात्रिंशत्सहस्राधिकैः समेता जयन्तात्रिधस्य द्वारस्याधो जगतीं वित्रिद्य पश्चिमदिग्भागेन लवणसमुद्रं प्रविशति । तस्याश्च शीतोदामहानद्याः प्रवहे पञ्चाशद्योजनानि विष्कम्भ उषधो योजनं, समुद्रप्रवेशे विष्कम्भः पञ्च योजनशतानि दशयोजनान्युषधः ॥ १४६ ॥

एतदेवाह—

हरिवासं मङ्गलं, हरिसखिवा पुष्यसागरं पत्ता ।
 कुंभारुं सीर्जया, उत्तरदिसि पन्धिया संती ॥ १४७ ॥
 देवकुरुं पञ्जाती, पंच वि हरए दुहा विभ्रयमाणी ।
 आपूरमाणसखिवा, बुलसीश्नईसहस्सेहिं ॥ १४८ ॥
 मेरुवणं मङ्गलं, अठहिं कोसेहिं मेरुमप्यत्ता ।
 विज्जुप्पन्नस्स हिठ्ठेण, वरात्रिमुही अह प्पयाया ॥ १४९ ॥

विजया वि य एकैका, अठवीसाश्नश्सहस्सेहिं ।

आऊरमाणसखिला, अवरैणुदहिं आणुप्पत्ता ॥ २५० ॥

व्याख्या—हरिवर्षमध्ये हरिसखिला नदी विनिर्गच्छन्ती गन्धापातिनं वृत्तवैताळ्यं योजनेनाप्राप्ता पूर्वाचिमुखं परावृत्ता पूर्वसागरं पूर्वदिग्भागेन लवणसमुद्रं प्राप्ता । शीतोदा पुनर्नदी कुण्णात् शीतोदाप्रपातकुण्णात् उत्तरदिशि उत्तरदिगचिमुखं प्रस्थिता सती देवकुरुन् परियन्ती देवकुरुमध्यभागेन गच्छन्ती पञ्चापि इदान्निपथहदादीन् विधा विचजमाना चतुरशीतिनदीसहस्रैरापूर्यमाणसखिला मेरुवनमध्येन ऋजुशाखवनमध्यभागेन प्रयाति, सा चैवं प्रयान्ती अष्टत्रिः क्रोशैर्घान्थां योजनान्थां मेरुमप्राप्ता सती विद्युत्प्रजस्य वदस्कारगिरेरधोभागेनापराचिमुखी पश्चिमाचिमुखी परावर्तते । अथ पश्चिमाचिमुखं प्रयाता सती विजयादपि एकैकस्मात् प्रत्येकमष्टाविंशत्या नदीसहस्रैरापूर्यमाणसखिला, तथाहि—शीतोदाया दाक्षिणाल्येष्वष्टसु विजयेषु प्रत्येकं द्वे द्वे गङ्गासिन्धुत्रिधाने महानद्यौ, औत्तराहेषु पुनरष्टसु विजयेषु प्रत्येकं द्वे द्वे रकारकवत्यत्रिधाने, एकैका च नदी चतुर्दशचतुर्दशनदीसहस्रपरिवारा, तत एकैकस्माद्विजयादष्टाविंशत्या नदीसहस्रैरापूर्यमाणसखिला जवति, तत एवंचूता सती अपरेण पश्चिमदिग्भागेनोदधिं लवणसमुद्रमनुप्राप्ता ॥ २४७-२४८-२४९-२५० ॥

सम्प्रति नीलवर्षधरनदीवक्तव्यतामाह—

सीयाऽवि दाहिणदिसं, हरए उत्तरकुरा उ दावेंती ।
अप्पत्ता मेरुगिरिं, पुवेणं सागरमईइ ॥ ३५१ ॥

व्याख्या—नीलवतः पर्वतस्योपरि केसरिनामा इदः, स च तिगिह्निहृद् इवाविशेषेण सपद्मवक्तव्य-
ताको वक्तव्यः । तस्माच्च केसरिहृदात् शीताऽपि नदी दक्षिणतोरणेन विनिर्गता शीताप्रपातकुणे निप-
तति । ततोऽपि दक्षिणतोरणेन विनिर्गता उत्तरकुरून् यमकपर्वतौ नीलवदुत्तरकुरूचन्द्रैरावतमाह्यवशा-
मकान् पञ्च इदांश्च द्विधा विभजमाना ऋषशाखवनमध्येन दक्षिणात्रिमुखं तावत्प्रयाति यावत् ब्राह्म्यां
योजनाभ्यां मेरुं न प्राप्नोति, अत्रान्तरेऽपान्तरालजाविनीत्रिरेकात्रिर्नदीत्रिर्भूत्वत आरभ्य सर्वसङ्ख्यया
चतुरशीतिसहस्रसङ्ख्यात्रिरापूरिता भवति । ततो योजनष्येन मेरुमप्राप्ता सती माह्यवतो वद्वस्कारगि-
रेरधोभागेन पूर्वात्रिमुखं परावर्तते, पूर्वात्रिमुखं गह्वन्ती पूर्वविदेहान् द्विधा विभजमाना एकैकस्माद्विज-
यादष्टाविंशत्या नदीसहस्रैरापूयमाणसलिला समुद्रप्रवेशे प्रवहादारभ्य सर्वसङ्ख्यया पञ्चत्रिर्नदीशतसहस्रै-
र्घात्रिंशत्सहस्राधिकैः समेता विजयघारस्याधो जगतीं विचित्र पञ्चयोजनशतविष्कन्ना दशयोजनोद्विधा
पूर्वेण दिग्भागेन लवणसमुद्रमन्येति । शेषं जिह्विकादिप्रमाणं शीतोदाया इव ऋष्वव्यम् ॥ ३५१ ॥

सलिलाऽवि नारिकंता, उत्तरउ माखवंतपरियागं ।
चउकोसेहिं अपत्ता, अवरणेण सागरमईइ ॥ ३५२ ॥

व्याख्या—सखिलाऽपि नारीकान्ता नस्मादेव केसरिहृदादुत्तरतोरणेन विनिर्गल्योत्तराचिमुखं चतुः-
 सप्ततिशतानि एकविंशत्यधिकानि योजनानां कलां चैकां पर्वतस्योपरि गत्वाऽत्रान्तरे द्वियोजनप्रमाणा-
 यामया पञ्चविंशतियोजनविष्कम्भजया विगभ्यूतप्रमाणवाहद्वयया जिह्विक्रया मुक्तावलीहारसंस्थितेन
 सातिरेकचतुर्थो जनशतप्रमाणेन प्रपातेन वज्रमथतले नारीकान्ताप्रपातकुण्डे निपतति । कुण्डस्य कुरम्-
 मध्यवर्तिनो द्वीपस्य तदुपरिचवनस्थ च परिमाणं हरिनद्या इव वेदितव्यम् । ततोऽसौ नारीकान्ता
 तस्माद्नारीकान्ताप्रपातकुण्डादुत्तराचिमुखं तावकञ्चति यावच्चतुर्भिः क्रोशैर्माह्वयत्पर्यायं वृत्तवैताल्यं न
 प्राप्नोति, अत्रान्तरे च नारीकान्ताप्रपातकुण्डादारच्यापान्तराले रम्यकवर्षज्जाविनीचिर्नदीचिरापूर्यमा-
 णाऽऽपूर्यमाणा सर्वसङ्ख्याऽष्टाविंशतिनदीसहस्रैरपूरिता ऋवति । ततः पश्चिमाचिमुखं परावर्तते, सा
 च पश्चिमाचिमुखं गच्छन्ती रम्यकक्षेत्रं विधा विच्रजमानाऽपान्तरालेऽनेकाचिर्नदीचिरापूर्यमाणा समुद्रप्रवेशे
 कुण्डादारच्य सर्वसङ्ख्याया पट्टपञ्चाशद्यदीसहस्रैः परिवृता पश्चिमदिग्भागेन जगतीमधो विचिद्य सागरं
 लवणसमुद्रमच्येति । तस्याश्च नारीकान्ताया महानद्याः प्रवहे समुद्रप्रवेशे च विष्कम्भादिपरिमाणं हरि-
 नद्या इव दृष्टव्यम् ॥ १५३ ॥

सम्प्रति हैमवतहैरण्यवतक्षेत्रयोर्मनुष्याणां प्रमाणादिकमाह—

गाडयमुच्चा पलिर्त-वमाडणो वज्जरिसहसंधयणा ।
 हैमवपरन्नवए, अहमिंद नरा मिहुणवासी ॥ १५३ ॥

चञ्चसठी पिठकरं—रुयाण मणुयाण तेसिमाहरो ।

चत्तस्स चडढस्स य, गुणसीदिणवच्चपालणया ॥ १५४ ॥

व्याख्या—हैमवते हैरण्यवते च वर्षे प्रत्येकं नरा मनुष्या मिथुनवासिनो मिथुनं स्त्रीपुरुषयुग्मं तद्गु-
पतया वसन्तीत्येवंशीला मिथुनवासिनो, गव्यूतमुच्चाः क्रोशपरिमाणशरीरोद्भूयाः, तथा पट्योपमायुषः
पट्योपममायुर्धेषां ते तथा, इदं चोत्कर्षत आयुःप्रमाणमुक्तं, जघन्यतः पुनः पट्योपमासङ्क्षेपयागहीनिं
पट्योपमं द्रष्टव्यम् । तथा च जीवात्रिगमे स्त्रियमधिकृत्योक्तम्—“हेमवयहेरष्वयश्चक्रम्मचूमगमणु-
स्सिस्थीणं जंते केवइकावं विई पन्नत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं देसूणं पळिळवमस्स असंखेजइ-
जागेणं ऊणणं लक्कोसेणं एगपळिळवमं” इति । वज्रर्षजनाराचसंज्ञं संहननं येषां ते वज्रर्षजनाराचसंह-
ननाः, उपलक्षणमेतत्, तेनानुलोमवायुवेगाः कङ्ककुद्धिपरिमाणाः, समचतुरस्रसंस्थानाः, सुरूपाः,
तद्यथा—सुप्रतिष्ठितकूर्मचारुचरणाः सुकुमारश्वदणप्रविरलरोमकुरुविन्दवृत्तजङ्घायुगला निगूढसुवज्रस-
न्धिजानुप्रदेशाः करिकरसमवृत्तोरवः कण्ठीरवसदृक्कटिप्रदेशाः शक्रायुधसप्तमध्यजागाः प्रदक्षिणावर्त-
नाञ्जिमण्डलाः श्रीवत्सलाञ्जितविशालमांसलवह्नस्थलाः पुरपरिधानुकारिदीर्घबाहवः सुश्लिष्टमणिवन्धा
रक्तोत्पलपत्रानुकारिशोणिमपाणिपादतलाश्चतुरङ्गुलप्रमाणसमवृत्तकम्बुग्रीवाः शारदशशङ्कसोमवदनाश्ल-
त्राकारशिरसोऽस्फुटितस्निग्धकान्तिश्वदणमूर्धजाः कमण्डलुकलशयूपस्तूपवापीलत्रध्वजपताकासौवस्तिक-

यवमत्स्याः करकूर्मरथवरस्थालशुकाष्टापदाङ्कुशसुप्रतिष्ठकमथूरश्रीदामात्रिपेकतोरणमेदिनीजलधिवरचवनना-
दर्शपर्वतगजवृषभसिंहचामररूपप्रशस्तोत्तमघात्रिशद्वक्षणधराः । स्त्रियोऽपि सुजातसर्वाङ्गमुन्दर्यः समस्त-
महिलागुणसमन्विताः संहिताङ्गुलिदलपद्मसुकुमारकूर्मसंस्थानमनोहारिचरणाः रोमरहितप्रशस्तलक्षणो-
पेतजङ्घायुगला निगूढसन्धिमांसलजानुप्रदेशाः कदलीस्तम्भनिभ्रसंहतसुकुमारपीवरोरुकाः वदनायामप्र-
माणविगुणमांसलविशालजघनधारिण्यः स्निग्धकान्तिमुखिभ्रक्तश्लक्ष्णरोमराजयः प्रदक्षिणवर्ततरङ्गभङ्गुर-
नाभिमणफलाः प्रशस्तलक्षणोपेतकुक्षयः सङ्गतपार्श्वः कनककलशोपमसमसहितात्युन्नतवृत्ताकृतिपीवरपयो-
धराः सुकुमारबाहुलतिकाः सौवस्तिकशङ्खचक्राद्याकृतिरेखालङ्कृतपाणिपादतला वदनत्रिभागोद्भित्तमांसल-
कम्बुग्रीवाः प्रशस्तलक्षणोपेतमांसलहनुविभागा दास्मिपुष्पासुकुमारिशोणिमाधरोष्ठा रकोत्पलतालुजिह्वा
विकसितकुवलयपत्रायतकान्तलोचना आरोपितचापपृष्ठाकृतिसुसङ्गचूडताकाः प्रमाणोपपन्नललाटफलकाः
सुस्निग्धकान्तश्लक्ष्णशिरोरुहाः पुरुषेभ्यः किञ्चिदूनीव्याः स्वप्नावत उदारशृङ्गारचारुवेषाः प्रकृत्यैव
हसितचणितिविलासविषयपरमनैपुण्योपेताः । तथा मनुष्याश्च स्वप्नावत एव सुरभिवदनाः प्रतनुक्रोधमा-
नमायालोजाः संतोषिणो निरौत्सुक्या मार्दवाज्वसंपन्नाः सत्यपि मनोहारिणि कनकमौक्तिकादौ भ्रमत्व-
कारणे ममत्वाभिनिवेशरहिताः सर्वथाऽपगतवैरानुबन्धा हस्त्यश्वकरभ्रगोमहिषादिसन्नावेऽपि तत्परिभ्रो-
गपराङ्मुखाः पादधिहारिणो ज्वरादिरोगयक्ष्मूलपिशाचादिग्रहमारिव्यसनोपनिपातविकलाः । तथा अह-
सिंदि' सर्वेऽपि मनुष्यास्तत्राहमिन्धाः परस्परं प्रेष्यप्रैयकजावरहितत्वात् । तथा तत्रत्यानां मनुष्याणां

पृष्ठकरणरूकानि चतुःषष्टिसङ्ख्यानि जवन्ति । चतुर्थस्य च ऋक्त्योर्ध्वमेकोपवासातिक्रम इत्यर्थः आहार
 आहारग्रहणं, स चाहारो न शाब्द्यादिधान्यनिष्पन्नः किंतु पृथ्वीमृत्तिका कटपट्टुमाणां पुष्पफलानि च,
 तथाहि—जायन्ते खलु तत्रापि विश्रसात एव शालिगोधूममापमुजादीनि धान्यानि, परं न तानि मनुष्या-
 णामुपजोगं गच्छन्ति, या तु पृथिवी सा शर्करातोऽप्यनन्तगुणमाधुर्या, यथ कटपट्टुमफलानामास्वादः स
 चक्रवर्तिजोजनादप्यनन्तगुणः, तथा चोक्तं—“तेसि णं जंते पुष्पफलाणं केरिसं आसाए पन्नत्ते ?
 गोयमा ! से जहानामए रत्तो चाउरंतचक्कवट्टिस्स कल्लाणे जोयणजाते सयसहस्सनिष्फन्ने वन्नोववेए गंधो-
 ववेए रसोववेए आसायणिके दपणिके मयणिके सिंघणिके सविंदियगायपट्टहायणिके आसाए एत्तो
 इत्तरा चेव आसाए पन्नत्ते” । ततः पृथिवी कटपट्टुमपुष्पफलानि च तेपामाहारः, तथाञ्चूतं चाहार-
 माहार्यं प्रासादादिसंस्थाना ये गृहाकाराः कटपट्टुमास्तेषु यथासुखमवतिष्ठन्ते, न च तत्र क्षेत्रे दंशमश-
 कयूकामत्कुणमक्षिकादयः शरीरोपद्रवकारिणो जन्तव उपजायन्ते, येऽपि जायन्ते गजव्याघ्रसिंहादय-
 स्तेऽपि मनुष्याणां न वाधायै प्रजवन्ति, नापि ते परस्परं हिंस्यहिंसकत्वावे वर्तन्ते, क्षेत्रानुजावतो रौद्र-
 जावरहितत्वात् । मनुष्यशुगलानि च पर्यवसानसमये शुगलं प्रशुवते, जातं च युगलमेकोनाशीतिदिनानि
 पालयन्ति, तथा चाह—‘गुणसीदिणवच्चपालण्या’ अपत्यपालना एकोनाशीतिदिनानि । स्तोककपाय-
 तथा स्तोकप्रेमानुबन्धतया च ते मृत्वा दिवमुपसर्पन्ति, मरणं च तेषां जृम्भाकाशक्षुतादिमात्रव्यापारपु-
 रस्सरं जवति, न शरीरपीभारमृत्पुरस्सरमिति ॥ ३५३-३५४ ॥

सम्प्रति हरिवर्षरम्यकक्षेत्रयोर्मनुष्याणामायुःप्रमाणादिकमाह—

हरिवासरम्मण्डसु उ, आउपमाणं सररीरमुस्सेहो ।
पल्लिर्भवमाणि दोन्नि उ, दोन्नि य कोसूसिया न्नणिया ॥ ३५५ ॥
बठस्स य आहारो, चउसच्छिदिणणि पावणा तेसिं ।
पिठकरंणाय सयं, अठ्ठावीसं मुण्येयवं ॥ ३५६ ॥

व्याख्या—हरिवर्षरम्यकयोः क्षेत्रयोः पुनः, तुशब्दः पुनरर्थे, मनुष्याणामायुःप्रमाणं शरीरस्य चो-
त्सेधो यथाक्रमं सदा वै पट्योपमे द्वौ च क्रौशौ न्नणितौ तीर्थकरादिभिः । आयुःप्रमाणं चेदमुत्कर्षतो
द्रष्टव्यं, जघन्यतः पुनर्वै पट्योपमे पट्योपमासङ्ख्येयजागहीने । तथा च स्त्रियमधिकृत्य जीवा-
न्निगमसूत्रम्—“हरिवासरम्मगवासअकम्मचूगमणुस्सित्थीणं नंते केवश्यं कालं विई पत्तत्ता ? गोयमा !
जहन्नेणं देसूणाइं दो पल्लिर्भवमाइं पल्लिर्भवमासंखेज्जागोणं, उक्कोसेणं दो पल्लिर्भवमाइं” तथा षष्ठनक-
स्योर्ध्वमुपवासघयातिक्रमे इत्यर्थः, आहार आहारग्रहणं । तथा तेषां हरिवर्षरम्यकजाविनां मनुष्याणां
जन्मानन्तरं मातापितृभ्यां पावना क्रियते चतुःषष्टिदिनानि, तत ऊर्ध्वं तौ मातापितरौ द्रुतादियोगेन
मरणमुपगम्य देवलोकमुपसर्पतः । तथा तेषां मनुष्याणां पृष्ठकरणकानां शतमष्टाविंशत्यधिकं ज्ञातव्यम् ।

शेषं संहननादिकं पूर्ववत्कव्यं, नवरं हैमवतहैरण्यवतवर्षापेक्षयाऽत्र मनुष्याणामुद्भानबलधवीर्यादिकं कष्टप-
पादपानामास्वादो चूमेर्माधुर्यमित्येवमादिका ज्ञावाः पर्यायानधिकृत्यानन्तगुणा ह्यातव्याः ॥ १५५—१५६ ॥

सम्प्रति देवकुरुरुक्कव्यतामाह—

मञ्जे महाविदेहस्स, मंदरो तस्स दाहिणुत्तरञ्च ।

चंदरुसंठियाञ्च, दो देवकुरुरुत्तरकुराञ्च ॥ १५७ ॥

व्याख्या—महाविदेहस्य मध्ये मध्यजागे, तथाहि—महाविदेहदेशं चतुर्धा, तद्यथा—पूर्वविदेहा
अपरविदेहा देवकुरव उत्तरकुरवः (च) । एतेषां च चतुर्णामपि क्षेत्राणां बहुमध्यदेशजागे मन्दरो
गिरिः, मन्दरो नाम मेरुरुच्यते, मेरोहिं मेरुनामसहितानि षोडश नामानि, तद्यथा—मन्दरो मेरुर्मनोरमः
सुदर्शनः स्वयंप्रचो गिरिराजो रलोच्चयः शिलोच्चयो लोकमध्ये लोकनाभिः अह्वः सूर्यावर्तः सूर्यावरणो
गिर्युत्तमो दिगादिः गिर्यतंसकः (च) । तत्र मन्दरो नाम देवस्तत्र पट्योपमस्थितिको महर्षिकः परि-
वसति, तेन तद्योगान्मन्दर इत्यभिधीयते १, एवं मेरुरिति नामापि परिज्ञावनीयं २, तथा मनांसि देवाना-
मप्यतिसुरूपतया रमयतीति मनोरमः ३, शोचनं जाम्बूनदमयतया रत्नबहुलतया च मनोनिर्वृतिकरं
दर्शनं यस्यासौ सुदर्शनः ४, स्वयमादित्यादिनिरपेक्षका रत्नबहुलतया प्रजा प्रकाशो यस्य स स्वयंप्रचः ५,
तथा सर्वेषामपि गिरीणामुच्चैस्त्वेन तीर्थंकरज्ज्वालाजिपेकाश्रयतया च राजा गिरिराजः ६, तथा रत्नानां

नानाविधानामुप्रावृत्त्येन चय उपचयो यत्र स रत्नोच्चयः ७, शिखानां पाण्डुकम्बलशिखाप्रवृत्तीनां वृष्य-
 माणस्वरूपाणामुत् ऊर्ध्वं शिरस उपरि चयः संचयो यत्र स शिखोजयः ७, (तथा लोहमध्यः सर्वतिर्य-
 ग्लोक्तस्य मध्यवर्तीति लोकमध्यः ९,) तथा लोक्तस्य तिर्यग्लोक्तस्य नात्तिरिव स्थायमध्यगतः समुन्नत-
 तचन्धक इव लोकनाभिः १०, तथाऽऽऽः स्वच्छः मुनिर्मलयान्मूनादूरगवद्भुजत्वात् ११, तथा मूया उपल-
 क्षणमेतत् चन्धग्रहनक्षत्रतारकाश्च प्रदक्षिणमावर्तन्ते यस्य स सूर्यावर्तोः १२, तथा सूर्यैः उपलक्षणमेतत्
 चन्धग्रहनक्षत्रतारकाञ्चिश्च समंततः परिभ्रमणशीघ्रैराव्रियन्ते स्म वेद्यन्ते स्मेति युगचरण, “रुद्रद्वयं”
 (सिञ्जहेम) इतिवचनात्कर्मस्थानद् प्रत्ययः १३, तथा गिरीणामुत्तमो गिर्युत्तमः १४. द्विजामादिः प्रनयो
 दिगादिः, तथाहि—रुचकादिशां विदिशां च प्रचवः, रुचकश्चाष्टप्रदेशात्मको मंदमध्यवर्ती, नतो मेन्द्रपि
 दिगादिरित्युच्यते १५, तथा गिरीणामवर्तमको गिर्यवर्तमकः १६ । न चैतदनायं, यत्र उक्तं जम्बूद्वीप-
 क्षौ—“मंदरस्स एणं जंते पद्यस्स कइ नामधेज्जा पन्नत्ता ? गोयमा ! मोलम नामधे ज्जा पन्नत्ता, तं जइ—
 मंदर मेरु मणोरम, मुदंसण मयंपजे य गिरियाया । रयणुच्चए मेलोचय, मणे लोमल्ल नाचीया ॥ १ ॥
 अड्ढे य सूरियावत्ते, सूरियावरणे इय । उत्तमे य दिसांडया, वकिंभिइं य मोल्लो ॥ २ ॥” तस्य मन्दरस्य
 पर्वतस्य दक्षिणोत्तरतो यथाक्रमं द्वे कुरूनामके क्षेत्रे, तथा—

देवकुरव उत्तरकुरवः (च) कुरूणां बहुवचनान्तत्वेऽपि द्वयोरैकवचनयोर्भाषने सूत्रे ‘द्वो’ इत्यादौ द्विवचनं
 निर्दिष्टं, ततस्तयोर्भेदे सत्यैकवचनमित्यर्थः । किमुक्तं जवति ? दक्षिणतो देवकुरव उत्तरत उत्तरकुरवः ।

एकवचनं सूत्रे प्राकृतत्वात्, यदिवा वस्तुनामनन्तधर्मात्मकत्वादेकवचनान्तवाच्यताऽपि ब्रह्मण्या ।
 अथ कस्मादेतयोः क्षेत्रयोरेवंचूते नाम्नी ? उच्यते—तथानामकदेवाधिपत्ययोगात्, तथाहि—देवकुरुषु
 देवकुरुनामा देवः पट्योपमस्थितिको महद्भिक आधिपत्यं परिपालयति, तेन तद्योगात्ता देवकुरव इत्यु-
 च्यन्ते, उत्तरकुरुषु उत्तरकुरुनामा देवः, तेन ता उत्तरकुरवः । उक्तं च—“से केण्ठेणं जंते एवं बुच्चइ
 उत्तरकुरा इति ? गोयमा ! उत्तरकुराए उत्तरकुरू नामं देवे परिवसइ महिद्धिए जाव पखिअवमछिईए,
 से एएण्ठेणं गोयमा एवं बुच्चइ उत्तरकुरा” इति । तथा—“से केण्ठेणं जंते एवं उच्चइ देवकुरा इति ?
 गोयमा ! देवकुराए देवकुरू नामं देवे पखिअवमछिईए परिवसइ, से एएण्ठेणं गोयमा एवं बुच्चइ देव-
 कुरा” इति । ताश्च देवकुरव उत्तरकुरवश्च प्रत्येकं चन्द्रार्धसंस्थिता अर्धचन्द्रसंस्थानसंस्थिताः पूर्वापरा-
 यताः पूर्वापरतया दीर्घाः दक्षिणोत्तराः (चरतः) रुन्दा विस्तीर्णाः गजदन्तसंस्थितान्यां गजदन्तसंस्था-
 नसंस्थितान्यां घान्यां वद्दस्कारगिरिन्यां गुप्ताः कृतमर्यादाः ॥ ३५७ ॥

सम्प्रति वद्दस्कारगिरीणां नामनिर्देशं करोति—

विज्जुप्पन्न सोमणसा, देवकुराए पइन्नपुवेण ।
 इयरीए गंधमायण, एवं चिय मालवंतो वि ॥ ३५८ ॥

व्याख्या— देवकुरवो विद्युत्प्रचसौमनसान्यां गुप्ताः, उत्तरकुरवो गन्धमादनमाह्वयवन्नथाम् । तत्र

विद्युत्प्रज्ञसौमनसौ देवकुरूणामपाचीनपूर्नया व्यग्रस्थितौ, देवकुरूणां पश्चिमदिशि विद्युत्प्रज्ञः पूर्वस्यां
 दिशि सौमनस इत्यर्थः । तथा उत्तरत्या उत्तरकुरोः 'एवं चिय' एवमेव अपाचीनपूर्वतया इत्यर्थः गन्ध-
 मादनो माड्यवांश्च वेदितव्यः, उत्तरकुरूणा पश्चिमदिशि गन्धमादनः पूर्वस्यां माड्यवान् इति ज्ञावः ।
 अथ कस्मादंतेषामेवंचूतानि नामानि ? उच्यते—विद्युत्प्रज्ञो विद्युदिव जाल्यतपनीयतया प्रकर्षेण सर्वतः
 समंततो ज्ञासते, तेन विद्युत्प्रज्ञः, यदिवा विद्युत्प्रज्ञो नाम देवस्तत्र पट्योपमस्थितिको महर्षिक आधि-
 पत्यं परिपालयति, तेन तद्योगाविद्युत्प्रज्ञ इत्युच्यते, उक्तं च—“से केण्ठेणं जंते एवं बुच्चइ विज्जुपज्ञ
 वरकारपव्वए इति ? गोयमा ! विज्जुप्पजेण वरकारपव्वते विज्जुमिव सबतो समंताल ज्ञासइ उज्जोवइ पजा-
 सइ । विज्जुप्पजे य एह देवं पज्जिउंयमहिंए महिह्णीए जाव परित्रसइ । से एएण्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ
 विज्जुप्पजे वरकारपव्वए” इति । तथा सौमनसे वरकारपव्वते बहवो देवा देव्यश्च सुमनसः प्रशान्तंचतसः
 परिवसन्ति, ततः सुमनसामयमात्रा इति सौमनस इत्युच्यते, अथवा सौमनसो नाम देवस्तत्र पट्योपम-
 स्थितिकः परिवसति, तेन तद्योगात्सौमनसः, उक्तं च—“से केण्ठेणं जंते एवं बुच्चइ सोमणसे वरकार-
 पव्वए ? गोयमा ! सोमणसे णं वरकारपव्वते बहवो देवा य देवी य सोममा सुमणसो य एह देवे महिह्णीए
 जाव परिवसति, से एएण्ठेणं गोयमा एवं बुच्चइ सोमणसे वरकारपव्वते” इति । तथा गन्धमादनवद्वस्का-
 र्पव्वते गन्धः कोट्टपुटादिच्योऽप्यतिशान्तरो मनोऽन्तरस्तथादेत्रस्वाभाव्यात्समन्ततः सर्वासु दिक्षु
 विदिक्षु च प्रवर्तते, ततो गन्धेन स्वयं माद्यतीव, यदिवा मद्यति तन्निवासिनां देवानां देवीनां च

मनांसीति गन्धमादनः, “कृद्धुलं” (सिद्धहेम-) इतिवचनात्कर्तव्येनह् प्रत्ययः, “घञ्युपसर्गस्य बहुलम्” (सि० हे० ३-१-०६) इत्यत्र बहुलाधिकारादतिशायनादिवत् भकारस्य दीर्घत्वम् । अथवा गन्धमादननामा देवस्तत्र पद्योपमस्थितिकः परिवसति, तद्योगान्धमादन इत्युच्यते, उक्तं च—“से केण्ठेणं जंते एवं बुच्चइ गंधमायणवस्कारपव्वए ? गोयमा ! से जहानामए कोठपुमाण वा नगरपुमाण वा जाव पीसिज्जमाणाणं लक्करिज्जमाणाणं परिशुज्जमाणाणं जेरात्वा मणुष्सा गंधा अजिस्सवंति, गंधमायणस्स एणं एत्तो इठतरागे चेष कंततरागे चेष सुजगतारागे चेष गंधे पव्वत्ते, से एएण्ठेणं गोयमा एवं बुच्चइ गंधमायणवस्कारपव्वत्ते, गंधमायणे य एह देवे महिहिए परिवसइ, तेणं गंधमायणे इति पबुच्चइ” । तथा माध्यवति वद्धस्कारपर्वते तत्र प्रदेशे बहूनि गुहमानि तद्यथा—कच्चिन्नवमादिकागुहमानि कच्चिन्टु-गदन्तिकागुहमानि इत्यादि, तानि च गुहमानि क्षेत्रानुजावतः सदैव यथायोगं नानाविधकुसुमकुसुमि-तानि, नवमादिकादिगुहमाग्रशाखाश्च वातेन विधूयमाना माध्यवतो वद्धस्कारपर्वतस्य बहुसमरमणीयं श्रूमिजागं पुष्पपुञ्जोपचारकलितं कुर्वन्ति । ततो माध्यमस्यास्तीति माध्यवान् । यद्विवा माध्यवन्नामा देवस्तत्र पद्योपमस्थितिकः परिवसति, तेन तद्योगात्सोऽपि माध्यवान् । उक्तं च—“से केण्ठेणं जंते एवं बुच्चइ मादवंते वस्कारपव्वते ? गोयमा ! मादवंते णं वस्कारपव्वते तच्च तच्च देसे तहिं तहिं बहवे नव-माद्विया गुम्मा जाव मगदंतिया गुम्मा, ते णं गुम्मा दसध्ववस्सकुसुमंति जेणं तं मादवंतस्स वस्कारपवयस्स बहुसमरमणिज्जं श्रूमिजागं वायविडुयगसात्वात्तुक्कुपुंजोवयारकद्वियं करंति, मादवंते य एह देवे महि-

द्विष्ट जाव पद्विर्भवमद्विष्टए परिवसइ, से एएण्ठेणं गोयमा एवं बुच्चइ माद्ववंते वस्कारपवते इति” । एते च चत्वारोऽपि वद्वस्कारगिरयो दद्विष्टोत्तरायताः पूर्वापरविस्तीर्णास्ततस्तथैव ॥ ३५७ ॥

साम्प्रतसमीषामायामादिप्रमाणमाह—

वस्कारपद्वयाणं आयामो तीस जोयणसहस्ता ।

दोन्नि य सया नवहिया, उच्च कदाउं चोहूँ पि ॥ ३५९ ॥

व्याख्या—चतुर्णामपि विद्युत्प्रजादीनां वद्वस्कारपर्वतानामायामः प्रत्येकं त्रिंशत्सहस्राणि द्वे शते नवोत्तरे योजनानां षट् चैकोनविंशतिजागरूपाः कदाः ३०३०ए क० ६ ॥ ३५९ ॥

तथा—

वासहरगिरंते णं, रुंदा पंचेव जोयणसयाइं ।

चत्वारि सय उद्विद्धा, उंगाढा जोयणाण सयं ॥ ३६० ॥

व्याख्या—वर्षधरगिर्यन्ते वर्षधरपर्वतसमीपे रुंदा विस्तीर्णाः पञ्च योजनशतानि, किमुक्तं भवति ? निषधसमीपे विद्युत्प्रचसौमनसौ नीद्ववतः समीपे गन्धमादनमाह्वयवन्तौ प्रत्येकं पञ्च योजनशतानि विस्तीर्णविति । तथा चत्वारोऽपि वर्षधरपर्वतसमीपे प्रत्येकं चत्वारि योजनशतानि उद्विद्धा उच्चाः ।

अवगाढा ऋमात्रन्तःप्रविष्टाः पुनः प्रत्येकं योजनानामेकं शतम् तदनन्तरं मात्रया विष्कम्भतः परिहीय-
माना उत्संधावगाढान्यां परिवर्धमानाः परिवर्धमानास्तावदवसेया यावन्मेरोः समीपम् ॥ ३६० ॥

तत्रोच्चत्वादिपरिमाणमाह—

पंच सए उविष्ठा, उर्गाढा पंच गाडय सयाइ ।
अंगुलअसंखजागं, विडिन्ना मंदरंतेणं ॥ ३६१ ॥

व्याख्या—मन्दरान्ते मन्दरगिरिसमीपे चत्वारोऽपि बद्धस्कारगिरयः प्रत्येकं पञ्च योजनशतानि उवि-
ष्ठा उच्चाः, अवगाढा ऋसौ निमग्न्याः पञ्च गव्यूतशतानि पञ्चविंशं योजनशतमित्यर्थः । तथाऽङ्गुलासह्य-
जागमङ्गुलासह्येयजागमात्रं विस्तीर्णाः एकैकश्च बद्धस्कारगिरिरुजयोः पार्श्वयोः प्रत्येकमेकैकया पञ्चत्रये-
दिकया एकैकेन च वनखण्डेन परिच्छिद्यः ॥ ३६१ ॥

सम्प्रत्यमीषामेव वर्णविज्ञागमाह—

गिरि गंधमायणो पीय-उं य नीलो य मालवंत गिरी ।
सोमणसो रथयमउं, विज्जुप्पज जच्चतवणिज्जो ॥ ३६२ ॥

व्याख्या—गिरिवद्धस्कारगिरिर्गन्धमादननामा पीतकः पीतमणिमयः कनकमय इत्यन्त्ये, नीलो नीलः—

वर्णो वैदूर्यमणिमयत्वात् माहयवज्जिरिः, तथा सौमनसो रजतमयो रूप्यमयः; तथा सर्व (जाल्य)
तपनीयमयो विद्युत्प्रजः ॥ २६१ ॥

सम्प्रति देवकुरूपणमुत्तरकुरूपणं च विष्कम्भजीवे प्रतिपादयति—

अथ सया बायाबा, एकारस सहस्स दो कलाउं य ।

विक्रंजो उ कुरूपणं, तेवन्नं सहस्स जीवा सिं ॥ २६२ ॥

व्याख्या—देवकुरूपणमुत्तरकुरूपणं च प्रत्येकं विष्कम्भो दक्षिणोत्तरतया विस्तारो योजनानामेकादश
सहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि द्वे चैकोनविंशतित्रागरूपे कले ११७५२ क० २ । तथा
'सिं ति' आसां देवकुरूपणमुत्तरकुरूपणं च प्रत्येकं या जीवा पूर्वापरायता सा त्रिपञ्चाशद्योजनसह-
स्राणि १३००० ॥ २६२ ॥

सम्प्रति विष्कम्भकरणं जीवाकरणपातनां चाह—

वद्देहा विक्रंजा, मंदरविक्रंजसाहियं ऊं जं ।

कुरुविक्रंजं जाणसु, जीवाकरणं इमं होइ ॥ २६४ ॥

व्याख्या—वैदेहात् विदेहसत्कात् विष्कम्भात् मन्दरविष्कम्भशोधितार्थं यद्भवति तत् कुरुविष्कम्भं
जानीहि । किमुकं भवति ? महाविदेहदेवसत्कात् विष्कम्भान्मन्दरविष्कम्भः शोभते, शोधिते च सति

तस्मिन् यदवशिष्यते तस्यार्धं यावत्परिमाणमेतावान् प्रत्येकं कुरूणां विष्कम्भः । तत्र महाविदेहविष्कम्भखयस्त्रिंशद्योजनसहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि चतस्रश्च कलाः ३३६८४ क० ४, एतस्मान्मेरुविष्कम्भो दश योजनसहस्राणि १०००० शोध्यते, शोधितेषु च तेष्ववतिष्ठन्ते पश्चात्त्रयोविंशतिसहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि योजनानां चतस्रश्च कलाः ३३६८४ क० ४, एतेषामर्धे लब्धान्येकादश सहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि योजनानां द्वे च कले ११८४३ क० ३ । जीवाकरणं पुनरिदं जवति ॥ ३६४ ॥

तदेव दर्शयति—

मंदरपुर्वेणायय, बावीससहस्स ऋदसालवणं ।

दुगुणं मंदरसहियं, दुसेलरहियं च कुरुजीवा ॥ ३६५ ॥

व्याख्या—मन्दरस्य मेरोः पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि ऋजुशालवनमायतं दीर्घं षाविंशतियोजनसहस्राणि ३३०००, तन्नञ्जशालवनदैर्घ्यपरिमाणं द्विगुणं क्रियते, द्विगुणं च कृत्वा तत्र मन्दरविष्कम्भपरिमाणं प्रद्विष्यते, प्रद्विष्य च यत् (द्विंशैलरहितं) द्वयोर्वद्वस्कारपर्वतयोर्मूले पृथुलं तद्ग्रहितं सत् यावन्नवति तावत्प्रमाणा कुरूणां प्रत्येकं जीवा । तथाहि—ऋजुशालवनस्य मेरोः पूर्वतः पश्चिमायां च दिशि प्रत्येकदैर्घ्यपरिमाणं षाविंशतियोजनसहस्राणि, ततस्तानि द्विगुणीक्रियन्ते, जातानि चतुश्चत्वारिंशद्योजनसह-

स्त्राणि ४४०००, मन्दरविष्कम्भपरिमाणं दश योजनसहस्राणि १००००, तानि पूर्वराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातानि चतुःपञ्चाशत्सहस्राणि ५४००० । एकैकस्य च बह्वस्कारगिरिवर्षधरपर्वतसमीपे पृथुत्वं पञ्च योजनशतानि । ततो द्वयोर्वह्वस्कारगिर्योः पृथुत्वपरिमाणं योजनसहस्रं भवति, तत्पूर्वराशेरपनीयते, जातः पूर्वराशिस्त्रिपञ्चाशद्योजनसहस्राणि ५३०००, एतावती प्रत्येकं कुरूणां जीवा ॥ ३६५ ॥

सम्प्रति जज्ञशालवनायामानयनाय करणमाह—

जीवा दुसेलसहिया, मंदरविस्कंभरहियसेसंठं ।

पुवावरविस्कंभो, नायवो भइसालस्स ॥ ३६६ ॥

व्याख्या—जीवा देवकुरुजीवा यदिवा उत्तरकुरुजीवा द्विशैलसहिता द्विवह्वस्कारगिरिमूलपृथुत्वसहिता मन्दरविष्कम्भरहिता क्रियते, तस्यां च मन्दरविष्कम्भरहितीकृतायां शेषं यदवतिष्ठते तस्यार्धं पूर्वतोऽपरतश्च प्रत्येकं जज्ञशालवनस्यायामो ज्ञातव्यः । तत्र जीवा त्रिपञ्चाशद्योजनसहस्राणि ५३०००, एकैकस्य च बह्वस्कारगिरेर्मूले पृथुत्वं पञ्च योजनशतानि, ततो द्वयोः शैलयोर्मूले पृथुत्वपरिमाणं योजनसहस्रं भवति, तत्पूर्वराशौ प्रक्षिप्यते, जातानि चतुःपञ्चाशत्सहस्राणि ५४०००, तेभ्यो मन्दरविष्कम्भपरिमाणं दशयोजनसहस्ररूपं शोधयते, शोधिते च तस्मिन् जातानि शेषाणि चतुश्चत्वारिंशद्योजनसहस्राणि ४४०००, तेषामर्धे लब्धानि द्वाविंशतियोजनसहस्राणि ३२०००, एतावान्मेरोः पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि प्रत्येकमायामो जज्ञशालवनस्य ॥ ३६६ ॥

सम्प्रति कुरूणां धनुःपृष्ठस्य गजदन्ताकृतिवद्वस्कारगिरीणां दैर्घ्यस्य चानयनाय करणमाह—
 आयामो सेलाणं, दोएह वि मिलिउ कुरूण धणुपिठं ।
 धणुपिठं डुविहत्तं, आयामो होइ सेलाणं ॥ ३६७ ॥

व्याख्या—दयोर्विद्युत्प्रसौमनसयोः यद्विवा गन्धमादनमाह्वयतोः शैलयोर्वद्वस्कारपर्वतयोरायामो मिलितः सन् यावान् भवति, तावत्परिमाणमैकैकासां कुरूणां धनुःपृष्ठं । तत्रैकस्य वद्वस्कारगिरेरायाम-
 त्रिंशद्योजनसहस्राणि द्वे शते नवोत्तरे षड् च कलाः ३०३०ए क० ६, द्वयोश्च मिलित आयामः षष्टिः सहस्राणि
 चत्वारि शतानि अष्टादशोत्तराणि योजनानां षादश च कलाः ६०४१८ क० १३, एतावत्कुरूणां प्रत्येकं
 धनुःपृष्ठपरिमाणं, तथा चैतदत्रेतन्या गाथया दर्शयिष्यति । तथा धनुःपृष्ठपरिमाणं षष्टिः सहस्राणि
 चत्वारि शतानि अष्टादशोत्तराणि योजनानां षादश च कलाः ६०४१८ क० १३, एतेषामर्धे लब्धानि
 त्रिंशद्योजनसहस्राणि द्वे शते नवोत्तरे षड् च कलाः ३०३०ए क० ६ एतावान् प्रत्येकं शैलाना-
 मायामः ॥ ३६७ ॥

सम्प्रति प्रागुक्तकरणलब्धमेव धनुःपृष्ठे परिमाणमाह—
 चत्वारि सया अठा-रसोत्तरा सष्टि चैव य सहस्सा ।
 बारस य कला सकला, धणुपठाइ कुरूणं तु ॥ ३६८

व्याख्या—व्याख्यातार्थो ॥ २६७ ॥

सम्प्रति विचित्रकूटादिपर्वतवकव्यतामाह—

देवपुराण गिरिणो, विचित्रकूडो य चित्तकूको य ।

दो जमगपष्वयवरा, वदिसया उत्तरकुराए ॥ २६९ ॥

एए सहस्समुच्चा, हरिकूरुसमा पमाण्ठ होंति ।

सीया सीडयाणं, उन्नडं कूले मुण्णेषवा ॥ २७० ॥

व्याख्या—देवपुरो देवकुरुषु निपथस्योत्तराहाच्चरमपर्यन्ताडुत्तरात्रिमुखमष्टौ योजनशतानि चतुस्त्रिंश-
दधिकानि चतुरश्र सप्तजागान् योजनस्यातिक्रम्य अत्रान्तरे शीतोदाया महानद्या उन्नयोः कूलयोर्दो
गिरी, तद्यथा—पूर्वकूडे विचित्रकूटः पश्चिमकूले चित्रकूटः । तथा उत्तरकुरुषु अवंतंसकाववंतंसञ्चूतौ
दौ यमकौ यमकाख्यौ पर्वतवरौ, तौ च नीलवतो वर्षधरपर्वतस्य दक्षिणाल्याच्चरमपर्यन्तादारन्यावर्गद-
क्षिणात्रिमुखमष्टौ शतानि चतुस्त्रिंशदधिकानि योजनानां चतुरश्र योजनसप्तजागानतिक्रम्यात्रान्तरे
शीताया महानद्या उन्नयोः कूलयोर्ज्ञातव्यौ, तद्यथा—एकः पूर्वकूले एकः पश्चिमकूले, एते चत्वारोऽपि
पद्मवरवेदिकया वनखण्डेन च समन्ततः परिद्विस्ताः, तथा प्रत्येकं योजनसहस्रमुच्चाः, तथा प्रमाणतोऽव-
गाहादिप्रमाणमधिकृत्य हरिकूटतुड्या वेदितव्याः, तद्यथा—अर्धतृतीयानि योजनशतानि अत्रवगाढा,

मूले योजनसहस्रमेकमायामविष्कम्भाच्यां १०००, मध्येऽर्धाष्टमानि योजनशतानि ७५०, उपरि पञ्च
योजनशतानि ५००, मूले त्रीणि योजनसहस्राणि शतं चैकं द्विपष्ट्यधिकं किञ्चिद्विशेषाधिकं परिक्षेपतः
३१६२, मध्ये योजनानां द्वे सहस्रे त्रीणि शतानि द्विसप्तत्यधिकानि २३७२, तथा उपरि पञ्चदश
योजनशतानि एकाशीत्यधिकानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि १५०१ । ते चत्वारोऽपि पर्वताः कनकमयाः,
एतेषां चोपरि प्रत्येकं बहुमध्यदेशजागे एकैकः प्रासादावतंसकः, ते च प्रासादावतंसकाः सार्धानि षापष्टि-
योजनान्युच्चैस्त्वेन, सक्रोशान्येकत्रिंशद्योजनान्यायामविष्कम्भाच्यां, मध्ये चैकैकस्य प्रासादावतंसकस्य
स्वस्वाधिपतिदेवयोग्यं महदेकं सिंहासनं, तस्य चैकैकस्य सिंहासनस्य समंततः सर्वासु दिक्षु विदिक्षु
चेन्द्रसामानिकादिदेवयोग्यानि सिंहासनानि । अथ कस्मात् छौ पर्वतौ यमकनामकौ छौ च चित्रकूट-
विचित्रकूटाख्याविति ? उच्यते—षयोः पर्वतयोरुत्तरकुरुरुचात्रिनोः प्रत्येकमेकैको यमकनामा व्यन्तराधि-
पतिदेवः परिवसति, तेन तद्योगात्तौ यमकाख्यौ । चित्रकूटे चित्रनामा देवो विचित्रकूटे विचित्रनामा,
तेन तौ देवकुरुचाविनौ चित्रकूटविचित्रकूटसंज्ञकौ । ते च चत्वारोऽपि यमकादयो देवाः प्रत्येकं पट्यो-
पमस्थितयः प्रत्येकं चतसृणामिन्द्रसामानिकसहस्राणां चतसृणामग्रमद्विपीणां सपरिवाराणां तिसृणां
पर्वदां सप्तानामनीकानां सप्तानामनीकाधिपतीनां पोरुशानामात्मदृक्कंदंगमहस्राणां अन्येषां च
बहूनां स्वस्वराजधानीवास्तव्यानां वानमन्तराणां देवानां देवीनां चाधिपतयः । तत्र यमकदेवयो राज-
धान्यौ मेरोरुत्तरतस्तिर्यगसहस्रेथान् क्षीपसमुद्रानतिक्रम्यापरस्मिन् जम्बूद्वीपे षादश योजनसहस्राण्यव-

गाह्य परतो यथास्थानं वेदितव्ये, चित्रविचित्रदेवयोर्मोरोर्दक्षिणतः । ताश्च राजधान्यो विजयदेवराजधानीवत् जष्टव्याः ॥ २६९-२७० ॥

सम्प्रति इदवकव्यतामाह—

सीयासीर्जयाणं, बहुमज्ञे पंच पंच हरयात् ।

उत्तरदाहिणदीहा, पुष्पावरवित्थना इणमो ॥ २७१ ॥

व्याख्या—शीताशीतोदयोर्वहुमध्ये प्रत्येकं पञ्च पञ्च इदा जवन्ति, ते चंत्रम्—यमकर्षणताभ्यामर्थादक्षिणाग्निमुखमष्टौ शतानि चतुस्त्रिंशदधिकानि योजनानां चतुरश्रं सप्त जागान् योजनस्यातिक्रम्यान्त्रान्तरे शीताया बहुमध्यजागे प्रथमो इदः, तस्मादेव तावता प्रमाणेनार्वाक् द्वितीयः, ततोऽपि तावता प्रमाणेनार्वाक् तृतीयः, ततोऽपि तावता प्रमाणेनार्वाक् चतुर्थः, ततोऽपि तावता प्रमाणेनार्वाक् पञ्चमः । उक्तं च—“जावइयम्मि पमाणम्मि होंति जमगा उ नीलवंता उ । तावडयमन्तरं खलु जमगदहाणं दहाणं च ॥ १ ॥” तथा देवकुरुषु चित्रकूटविचित्रकूटपर्वताभ्यां परत उत्तरस्यां दिशि अष्टसु शतेषु चतुस्त्रिंशदधिकेषु योजनानां चतुषु च सप्तजागेषु योजनस्यातिक्रान्तेषु अत्रान्तरे शीतोदाया बहुमध्यजागे प्रथमो इदः. तस्मादेव तावता प्रमाणेन परो द्वितीयः, ततोऽपि तावता प्रमाणेन परस्वृतीयः, तस्मादपि तावता प्रमाणेन परश्चतुर्थः, ततोऽपि तावता प्रमाणेन व्यवस्थितः पञ्चमः । ते च सर्वेऽप्युत्तरदिशि दीर्घा दक्षिणोत्तरायताः पूर्वापरविस्तृताः पूर्वपश्चिमरूपतया विस्तीर्णाः इमे एतद्व्यमाणनामकाः ॥ २७१ ॥

तान्येव नामान्याह—

पढमे छ नीलवंतो, उत्तरकुरुहरय चंद्रहरलं य ।

एरावयइहो च्चिय, पंचमलं मालवंतो य ॥ ३७२ ॥

निसहइह देवकुरु, सूरै सुलसे तहेव विज्जुपन्ने ।

व्याख्या—उत्तरकुरुयमकपर्वात्तान्यामर्वां क्रु यः प्रथमो इदः स नीलवान् नीलवन्नामा, यतस्तत्र तेषु प्रदेशेषु बहूनि शतपत्राणि सहस्रपत्राणि वा नीलवर्षधरप्रतिनिकायानि नीलवन्नामा च देवस्तत्र नागकुमारैर्बुधः परिवसति, तेन स नीलवन्नामा । द्वितीये इदे बहूनि तत्र तत्र प्रदेशे शतपत्राणि सहस्रपत्राणि वा उत्तरकुरुसंस्थितानि उत्तरकुरुनामा च देवस्तत्र व्यन्तराधिपतिः परिवसति, तेन स उत्तरकुरुनामा । तृतीये इदे तत्र तत्र प्रदेशे बहूनि शतपत्राणि सहस्रपत्राणि वा चन्द्रनिजानि चन्द्राकारसंस्थितानि च वर्तन्ते, चन्द्रनामा च देवस्तत्र व्यन्तराधिपतिः परिवसति, तेन स चन्द्रनामा । चतुर्थे इदे ऐरावतनिजानि तत्र तत्र प्रदेशे बहूनि शतपत्राणि सहस्रपत्राणि वा यदिवा ऐरावतनामा देवस्तत्र व्यन्तराधिपतिः परिवसति, तेन स ऐरावतनामा । पञ्चमे इदे माह्यवद्वृक्षकारनिजानि तत्र तत्र प्रदेशे बहूनि शतपत्राणि सहस्रपत्राणि वा माह्यवान् वा देवस्तत्र पट्योपमस्थितिको व्यन्तराधिपः परिवसति, तेन स माह्यवन्नामा । तथा देवकुरुषु चित्रकूटविचित्रकूटान्यां परो यः प्रथमो इदस्तत्र तेषु प्रदेशेषु

निषधवर्षधरनिजानि बहूनि शतपत्राणि सहस्रपत्राणि वा यदिवा निषधनामा देवस्तत्र परिवसति, तेनासौ निषधहृदः । द्वितीये हृदे देवकुरुसंस्थितानि तत्र तत्र प्रदेशे बहूनि शतपत्राणि सहस्रपत्राणि वा विद्यन्ते, देवकुरुनामा च देवस्तत्र परिवसति, तेन स देवकुरुहृद इत्युच्यते । तृतीयहृदे सूरनामा देव आधिपत्यं परिपालयति, तेन तद्योगादसौ सूरहृदः । चतुर्थे सुलसनामा देवस्तेन सुलसः । पञ्चमे विद्युदिव पाटलतया तत्र तत्र प्रदेशे बहूनि शतपत्राणि सहस्रपत्राणि वा प्रकर्षेण ज्ञान्ति विद्युत्प्रजनामा च देवस्तत्राधिपत्यमुपयुङ्क्ते, तेन स विद्युत्प्रजः । एते च सर्वेऽपि हृदाः प्रत्येकमुन्नयोरपि पार्श्वयोरैकैकया पद्मवरवेदिकया एकैकेन च वनखण्डेन परिच्छिन्नाः, एकैकस्य च हृदस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहूनि त्रिसोपानानि धाराणि एकैकस्य च धारस्य प्रत्येकमेकैकं तोरणम् । धारवर्णकश्च प्रागिव ज्ञावनीयः ॥

सम्प्रति हृदमध्यगतवकव्यतामाह—

पञ्चमहृसरिसगमा,

व्याख्या—पद्महृदस्य सदृशः समानो गमः प्रकारो येषां ते पद्महृदसदृशगमाः, यथा पद्महृदस्य दैर्घ्यं योजनसहस्रं १०००, पृथुत्वं पञ्च योजनशतानि ५००, यथा पद्महृदस्य मध्ये महदेकं पद्मं, यावच्च तस्य परिमाणं, यथा च तस्यान्येऽपि त्रयः परिच्छिन्नाः, यथा च तस्य पद्मस्य तदर्धप्रमाणाष्टोत्तरशतसङ्ख्यापद्मपरिच्छिन्नाः प्रथमः । द्वितीय इन्धसामानिकादिदेवयोग्यपद्मपरिच्छिन्नास्तृतीय आरक्षकदेवयोग्यः परिच्छिन्नाः ।

यथा चान्येऽपि तत्र त्रयः पद्मपरिद्धेपाः, यावत्प्रमाणं च तस्य मूलश्रुतस्य पद्मस्योपरि ज्वनं, ज्वनमध्ये यावत्परिमाणं मणिमयी पीठिका, तस्याश्चोपरि यत्परिमाणं शयनीयं, तदेतत्सर्वमन्यूनानातिरिक्तमेतेष्वपि हृदेषु प्रत्येकं वक्तव्यमिति ॥

सम्प्रति हृदाधिपतीनां देवानां नामप्रतिपादनार्थमाह—

दहसरिसनामा तु देविह ॥ ११३ ॥

व्याख्या—अत्र एतेषु हृदेषु हृदसहशनामानो देवाः, किमुक्तं ज्वति ! यानि नामानि हृदानां प्रागुक्तानि, तान्येव तदधिपतीनामपि देवानां नामानि ऋष्टव्यानि, तानि च तथैव प्राग्जावितानि, नवरं नीलवति हृदे नागकुमारेन्द्राधिपतिः, शेषेषु तु व्यन्तराः । ते च देवाः सर्वेऽपि प्रत्येकं पद्मोपमस्थितयः प्रत्येकं च चतुर्णामिन्द्रसामानिकसहस्राणां चतसृणामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां तिसृणां पर्यदां सप्तानामनीकानां सप्तानामनीकाधिपतीनां षोडशानामात्मरहकदेवसहस्राणामन्येषां च स्वस्वराजधानीवास्तव्यानां बहूनां देवानां देवीनां चाधिपतयो राजधान्यश्चोत्तरकुरुत्राविहृदाधिपतीनां नीलवत्तरकुरुचन्द्रैरावतमाह्यवन्नामकानां पञ्चानां देवानां मेरुत्तरतस्त्रियसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रानतिक्रम्यापरस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वादशयोजनसहस्राणि अवगाह्य परतो यथास्थानमवसेयाः । शेषाणां तु देवकुरुत्राविहृदाधिपतीनां पञ्चानां देवानां दक्षिणत इति ॥ ११३-११३ ॥

अधुना इदमत्यासन्नगिरिवक्तव्यतामाह—

दसजोयणअंतरिया, पुव्वेण वरेण चैव हरियाणं ।

दस दस य कंचणगिरी, दोन्नि सया होंति सब्बेऽवि ॥ ३१४ ॥

व्याख्या—देवकुरुत्ताविना मुत्तरकुरुत्ताविनां च इदानां सर्वसङ्ख्यया दशसङ्ख्यानां प्रत्येकं पूर्वेण पूर्वास्यां दिशि अपरेण चापरस्यां दिशि पृथग्दशयोजनान्तरिता दश दश योजनानि इदेभ्योऽपान्तराले मुक्त्वा दश काञ्चनानामानो गिरयः सन्ति । इयमत्र जावता—नीलवतो इदात् पूर्वस्यां दिशि दश योजनान्यपान्तराले विमुच्यान्त्रान्तरे परस्परं मूले संवद्धा दश काञ्चनगिरयः, एवं पश्चिमायामपि दिशि नीलवतो इदाद्दश योजनान्यतिवाह्यान्त्रान्तरे दश काञ्चनगिरयो वेदितव्याः । एवं सर्वेषामपि इदानां प्रत्येकं पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि दश दश काञ्चनगिरयो जावनीयाः । सर्वसङ्ख्यया काञ्चनगिरयो द्वे शते, तथा चाह—‘दोन्नि सया होंति सब्बेऽवि’ ते च सर्वेऽपि काञ्चनमयाः प्रत्येकमेकैकया पद्मवरवेदिकया एकैकेन च वनखण्डेन परिह्रिताः ॥ ३१४ ॥

सम्प्रत्यंतेपामुच्चत्वादिप्रमाणमाह—

जोयणसयमुव्विद्धा, सयमेगं तेसि मूलविक्रंजो ।

पद्मासं उव्वरित्तले, पणसयरी जोयणा मग्गे ॥ ३१५ ॥

व्याख्या—एतेऽनन्तरोदिताः सर्वेऽपि द्विशतसङ्ख्याः काञ्चनगिरयः प्रत्येकं योजनशतमंकमुच्चिञ्चा
उच्चाः, शतमेकं योजनानां मूलविष्कम्भः, उपरितले आयासविष्कम्भौ पञ्चाशद्योजनानि, मध्ये मध्य-
जागे पञ्चसप्ततिः ॥ ३७५ ॥

सम्प्रति मूले मध्यजागे उपरि च यथाक्रमं परिधेः परिमाणमाह—

तिन्नि सया सोलहिया सत्तत्तीसा सया त्रवे दोन्नि ।

सयमेगठावन्नं, परिही तेसिं जहासंखं ॥ ३७६ ॥

व्याख्या—तेषां द्विशतसङ्ख्यानां काञ्चनगिरीणां प्रत्येकं मूलमध्योपरिजागेषु यथासङ्ख्यं परिधेरुत्सरो
ज्ञातव्यः, तद्यथा—मूले त्रीणि शनानि पुरुशाधिकानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि योजनानां ३१६ । मध्ये द्वे
शते सप्तत्रिंशदधिके किञ्चिद्विशेषाधिके ३३७ । उपरि शतमेकमष्टपञ्चाशदधिकं किञ्चिद्दूनमिति ३५८ ।
एतेषां च सर्वेषामपि काञ्चनगिरीणामुपरि प्रत्येकं बहुसमरमणीये चूमिजागे महानैकैकः प्रासादावतंसकः,
ते च प्रासादावतंसकाः प्रत्येकं सार्धानि षापष्टियोजनानि उच्चैस्त्वेन, सकोशानि एकत्रिंशद्योजनानि
विष्कम्भतः, तेषु प्रासादावतंसकेषु मध्ये प्रत्येकं द्वियोजनप्रमाणायामविष्कम्भजा सर्वमणिमयी मणिपी-
ठिका, तासां च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं स्वस्वाधिपतिदेवयोग्यं सिंहासनं सपरिवारम् । अथ कस्मा-
देते काञ्चनगिरय इति विश्रुताः ? उच्यते—एषु काञ्चनगिरिषु प्रत्येकं तासु दुष्टासु वापीषु सररसु

सरःपङ्क्तुषु वा बहूनि शतपत्राणि सहस्रपत्राणि वा काञ्चनवर्णानि काञ्चननामानश्च देवास्तत्राधिपत्यं परिपालयन्ति, तेन काञ्चनगिरय इत्युच्यन्ते। ते च काञ्चननामानो देवाः प्रत्येकं पट्योपमस्थितयः प्रत्येकं च विजयदेव इव महर्षिःकाः। उक्तं च—“से केण्डेणं जंते एवं बुच्चइ कंचणपव्वया कंचणपव्वया” इति ? गोयमा ! कंचणपव्वएसु णं खुड्ढा खुड्ढियासु वावीसु जाव त्रिलपंतियासु बहवे उथ्पलाइं पजमाइं जाव सहस्सपत्ताइं कंचणपव्वयाइं कंचणवन्नाइं कंचणगा य एत्थ देवा महिद्धीया जाव पत्तिउवमट्ठिइया परिवसंति, ते णं तत्थ पत्तेयं पत्तेयं चउएहं सामाणियसाहस्सीणं जाव सोलसएइमायरक्खदेवसहस्साणं कंचणपव्वयाणं कंचणगरायहाणीण य अन्नेसिं च बहूणं वाणमंतराणं देवाणं देवीण य आहेवच्चं कारेमाणा जाव विहरंति, से एएणंठ्ठेणं गोयमा एवं बुच्चइ कंचणपव्वया” इति। काञ्चननाम्नां च देवानां काञ्चननामानो राजधान्य-उत्तरकुरुजाविकाञ्चनगिरिस्वामिनां मेरोरुत्तरतोऽपरस्मिन् जम्बूद्वीपे वेदितव्याः, देवकुरुजाविकाञ्चनगिरिस्वामिनां तु दक्षिणत इति ॥ ११६ ॥

इह नीलवती यमकपर्वतयोश्चापान्तरालमेकमन्तरं, यमकपर्वतयोः प्रथमहृदस्य च द्वितीयं, तस्माच्च प्रथमहृदादारभ्य शेषाणां चतुर्णां हृदानामन्तराणि चत्वारि, पञ्चमहृदस्य वक्षस्कारगिरिपर्यन्तस्य चापान्तरालं सप्तममन्तरम्, एतानि च सप्ताप्यन्तराणि तुट्थानि, तत एतेयां प्रमाणानयनाय करणमाह—

कुरुविकंजा सोहिय, सहस्स आयाम जमगहरए य ।
सेसस्स सत्तन्नागं, अंतरिमो जाण सेवेसिं ॥ ११७ ॥

व्याख्या—कुरुविष्कम्भानुत्तरकुरुविष्कम्भात् सहस्रायामान् यमकहृदन् यमकपर्वतौ इदंश्च संशोध्य शेषस्य सप्तत्रिंशो हते यदागच्छति तावत्प्रमाणमन्तरं सर्वेषां नीलवद्यमकहृदानां द्रष्टव्यम् । तत्रोत्तरकुरुणां विष्कम्भ एकादश सहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि योजनानां द्वे च कले ११८५३ क० ३, यमकपर्वतयोः पञ्चानां च हृदानां प्रत्येकं दैर्घ्यपरिमाणं योजनसहस्रं, ततस्तानि सर्वसङ्ख्यया षट्सहस्राणि भवन्ति, तानि प्रागुक्ताऽनुत्तरकुरुविष्कम्भात् शोध्यन्ते, शोधितेषु च तेषु जातानि शेषाणि पञ्च सहस्राण्यष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि योजनानां द्वे च कले १८५३ क० ३, तत्र कदाच्यं स्तोकत्वात्त गण्यते, शेषस्य राशेः सप्तत्रिंशो ह्रियते, लब्धान्यष्टौ शतानि त्र्युत्तिंशदधिकानि योजनानां चत्वारश्च सप्त जागा योजनस्य, एतावत्प्रमाणानि सप्ताप्यन्तराणीति । एवं देवकुरुष्वपि निषधच्चिन्धिचित्रकूटहृदपञ्चकवक्षस्कारगिरिपर्यन्तानामथानां वस्तूनां सप्तान्तराणि, तान्यपि प्रत्येकमेतावत्प्रमाणानि द्रष्टव्यानि ॥ २७७ ॥

तथा चोक्तम्—

अथ सथा चतुत्तीसा, चत्तारि य होंति सत्त जागाल् ।
दोसु वि कुरासु एयं, हरयनगाणंतरं जणियं ॥ २७८ ॥

व्याख्या—अष्टौ शतानि शत्रुत्तिंशदधिकानि योजनानां चत्वारश्च सप्त जागा योजनस्येतेतावत्प्र-

माणं द्यौर्ग्वपि कुरुषु देवकुरुषूत्तरकुरुषु चेत्यर्थः, इदपञ्चकवर्षधरादिपर्वतानामन्तरं ऋणितं तीर्थकर-
गणधरैः ॥ १७० ॥

सम्प्रति उत्तरकुरुवतीं यो जम्बूवृक्षस्तद्वक्ष्यतामाह—

जंबूनयमेयं जं—ब्रूपीढमुत्तरकुराश् पुष्वेच्छे ।

सीयाए पुष्वेणं, पंचसयायामविष्कंभं ॥ १७१ ॥

व्याख्या—उत्तरकुरुवः शीता (त) या महानद्या विधा विचक्ताः, तद्यथा—एकं पूर्वार्धमुत्तरकुरुणाम-
परं पश्चिमार्धं, तत्र शीताया महानद्याः पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि यदर्धं तत्पूर्वार्धं तस्मिन् पूर्वार्धे बहुमध्यजागे
जम्बूपीठं जम्बूवृक्षसत्कं पीठं जाम्बूनदमयं, तच्च पञ्चयोजनशतायामविष्कम्भं पञ्च योजनशतान्यायामतः
पञ्च योजनशतानि विष्कम्भतः सर्वतो वृत्तमित्यर्थः ॥ १७१ ॥

सम्प्रति परिध्यादिप्रमाणमाह—

पन्नरसेक्कासीए, साहीए परिहिमपन्नवाहृद्धं ।

जोयण डुठक्क कमसो, हायंतंतसु दो कोसा ॥ १७० ॥

सवरयणामईए, डुगाडउच्चाइ तं परिस्कित्तं ।

पडमवरवेश्याए, रंदाए धणुसए पंच ॥ १७१ ॥

व्याख्या—पञ्चदश शतानि एकाशीत्यधिकानि साधिकानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि तस्य जम्बूपीठस्य परिधिः, तथा जम्बूपीठस्य मध्ये बाह्व्यं बह्वलता योजनद्विपट्के षादश योजनानि ततः क्रमेण भात्रया परिहीयमानं परिहीयमानं तद्बाह्व्यमन्तु प्रान्तेषु द्वौ क्रोशौ द्विक्रोशपरिमाणम्, तज्जम्बूपीठमेकया पद्मवर-वेदिकया सर्वरत्नमय्या द्विगव्यूतोद्ध्रितया पञ्च धनुःशतानि विस्तृतया परिच्छिद्यम् ॥ १७०-१७१ ॥

तस्य च जम्बूपीठस्य चतसृषु पूर्वादिषु दिक्षु प्रत्येकमेकैकं त्रिसोपानं द्वारं, ततस्तेषां द्वाराणां प्रमाण-प्रतिपादनार्थमाह—

दो गाड ऊसियाइं, गाड य रुंदा चडदिसिं तस्स ।
पीढस्स डुवाराइं, सबत्तप्पयतोरणाइं च ॥ १७२ ॥

व्याख्या—तस्य पीठस्य चतसृषु पूर्वादिषु दिक्षु प्रत्येकमेकैकद्वारजावेन चत्वारि द्वाराणि, तानि च प्रत्येकं द्विगव्यूतोद्ध्रितानि गव्यूतमेकं रुन्दानि विस्तीर्णानि, तेषु च द्वारेषु चूमावन्तर्गता चूमेरुत्रिङ्काम-न्तश्च प्रदेशा वज्रमया चूमेरुर्ध्वं प्रतिष्ठानञ्चूताः प्रदेशा रिष्टरत्नमया वैडूर्यमयाः सभजाः सुवर्णरूप्य-मयानि फलकानि, तेषां च फलकानां गलकस्थानीयः सन्धिवैडूर्यरत्नमयो नानामणिमयान्यालम्बनानि नानामणिमय्य आलम्बनवाहाः । तेषु चतुर्ष्वपि द्वारेषु प्रत्येकमेकैकं तोरणं, तानि च तोरणानि नाना-मणिमयस्तन्त्रनिविष्टानि वृषजतुरगेहामृगविहगरुचक्रुञ्जरचामरवनलतापद्मत्रिचित्चित्राणि, तेषां च

तोरणानामुपरि प्रत्येकमुत्तरेषु सर्वरत्नमयानि स्वस्तिकश्रीवत्सादीनि अष्टावधौ मङ्गलकानि, तेभ्योऽप्यु-
 परि तोरणेषु प्रत्येकं बहवो वज्रमया दण्डाः कृष्णचामरध्वजा नीलचामरध्वजा लोहितचामरध्वजा हरि-
 र्चामरध्वजाः शुक्लचामरध्वजाः, तेषामप्युपरि बहूनि सर्वरत्नमयानि छत्रातिष्ठन्नाणि पताकातिपताकाः
 श्र्यांसि घण्टायुगलानि श्र्यांसि चामरयुगलानि श्र्यांसि उत्पलहस्ता श्र्यांसिः पद्महस्ताः श्र्यांसिः कुमुद-
 हस्ताः सर्वरत्नमयाः, हस्तशब्दोऽत्र सङ्घातवाची । एतदेव ध्वजादिकं सूचयति—'सत्तत्तत्रयतोरणां
 च' । न केवलं चतसृषु दिक्षु चाराणि, किंतु तेषु घारेषु तोरणानि चेति चशब्दार्थः, तानि च तोरणानि
 सत्तत्रध्वजानि यथोक्तैः ऋत्रैर्ध्वजैश्च सहितानि ॥ १८१ ॥

चत्तजोयणूसियाए, अठेव य जोयणाइ रुंदाए ।
 मणिपीढियाए जंबू, वेइहिं गुत्ता डुवालसहिं ॥ १८३ ॥

व्याख्या—तस्य जम्बूवीरस्योपरि बहुमध्यदेशभागे महत्येका मणिमयी पीठिका, सा चाष्टौ योजना-
 नि आयासविक्रमजनः चत्वारि योजनान्युच्चैस्त्वेन, तस्याश्चतुर्योजनोद्धिताया अष्टौ योजनानि
 विस्तीर्णया मणिपीठिकाया उपरि जम्बूनामा वृद्धः, सा च जम्बूवृद्धिः प्राकारविशेषगुणा
 दादशजिः ॥ १८३ ॥

सम्प्रत्यस्या एव जम्बा वर्णविज्ञागप्रदर्शनार्थमाह—

मूला वऱरमथा से, कंदो खंधो य रिठ वेरुडिड ।

सौवन्निया य साहा, पसाह तह जायरूवा य ॥ १७४ ॥

विफिमा रायथ वेरुलिय, पत्त तवणिज्ज पत्तविंटा से ।

पद्धवअग्गपवाला, जंबूनयरायया तीसे ॥ १७५ ॥

व्याख्या—‘से’ तस्या जम्बा मूलानि वज्रमयानि, मूलेभ्य उपरि कन्दो ऋमध्यस्थोऽरिष्टरत्नमयः, कन्ददुहितः स्कन्धो वैडूर्यमयः, सौवर्णिक्यः सुवर्णमयः शाखाः, प्रशाखा जातरूपाः सुवर्णविशेषजातरूपमयाः (व्यः), विफिमा नाम दिक्प्रासृतशाखामध्यगता ऊर्ध्वशाखा सा राजती रजतमयी, पत्राणि वैडूर्याणि वैडूर्यरत्नमयानि । तथा से तस्या जम्बाः पत्रवृन्तानि तापनीयानि तपनीयमयानि, तथा तस्या जम्बाः पद्धवाः प्रतिशाखोद्भवा गोष्ठका जाम्बूनदा जाम्बूनदमयाः, अग्रप्रवाला अङ्कुरा राजता रजतमयाः ॥ १७४-१७५ ॥

रयणमया पुष्पफला, विरुंजो अठ अठ उच्चत्तं ।

कोसडुगं उवेहो, खंधो दो जोयणुविञ्जो ॥ १७६ ॥

दो कोसे विहिनो, विन्निमा ठ जोयणाणि जंबूए ।
चाउदिसिं पि सालो, पुविह्णे तत्थ सालम्मि ॥ १७९ ॥
त्रवणं कोसपमाणं, सयणिज्जं तह णाडियसुरस्स ।
तिसु पासाया सेसेसु, तेसु सीहासणा रम्मा ॥ १८० ॥

व्याख्या—तस्या जम्वाः पुष्पाणि फलानि च रत्नमयानि नानारत्नात्मकानि, तस्याः सशाखाकाया जम्वाः पृथुत्वमष्टौ योजनानि, अष्टावेव योजनान्युच्चत्वं, क्रोशदिकमुद्वेघः चूतलमध्ये प्रवेशः, अत एव सर्वांग्रेण सा जम्बूः सातिरेकाण्यष्टौ योजनान्युच्चैस्त्वेन जवति । तथा तस्या जम्वाः स्कन्धः कन्दाप- रितनः शाखाप्रजवपर्यन्तो त्रिभागो द्वे योजने उद्विष्णु उच्चः, द्वौ क्रोशौ त्रिस्तीणौ, या तु दिक्प्रसृतशा- खामध्यत्रागप्रजवा ऊर्ध्वं गता शाखा विन्निमापरपर्याया सा पइ योजनान्युच्चैस्त्वेन, अत एव कन्दादा- रज्य सर्वांग्रेण सा जम्बूरष्टौ योजनान्युच्चैस्त्वेन प्रागुक्ता, स्कन्धगताभ्यां द्वान्यां योजनान्यां विन्निमागतैः पइ त्रियोजनैर्योजनाष्टकावात् । तस्याश्च जम्वाश्चतसृष्वपि दिक्षु शाखाः, किमुक्तं जवति ? चतसृषु पूर्वा- दिषु दिक्षु प्रत्येकमेकैका शाखा, ताश्च शाखाः प्रत्येकं क्रोशोनानि चत्वारि योजनानि दीर्घाः, तथाहि— तस्या जम्वा विष्कम्भोऽष्टौ योजनानि, तत्र स्कन्धगतस्योपरितनत्रागस्य द्वौ क्रोशौ, तत एकैकस्याः शाखायाः पृथुत्वं क्रोशोनानि चत्वारि योजनानि जवति । तत्र तासु चतसृषु शाखासु मध्ये पूर्वस्यां

शाखायां बहुमध्यदेशजागेऽनाहृतस्यानाहृतात्रिधानस्य देवस्य योग्य महदेकं जवनं जवति, तच्च सर्वदा-
 मयं अनेकमणिमयस्तम्भशतलक्षिविष्टं, क्रोशप्रमाणमायामतः, विष्कम्भजतोऽर्धक्रोशं, देशोनं क्रोशमुच्चै-
 स्त्वेन, तस्य च जवनस्य त्रीणि धाराणि, तद्यथा—एकं धारं पूर्वस्यामेकमुत्तरत एकं दक्षिणतः, तानि च बहु-
 धाराणि प्रत्येकं पञ्च धनुःशतान्युच्चैस्त्वेन, अर्धतृतीयानि धनुःशतानि विष्कम्भजतः । तत्र च जवने बहु-
 मध्यदेशजागे महत्येका मणिमयी पीठिका, सा च पञ्चधनुःशतायामविष्कम्भजा अर्धतृतीयधनुःशतत्रा-
 हृत्या, तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि महदेकं शयनीयं, शेषासु च तिसृषु शाखासु प्रासादाः प्रासादाव-
 तसका एकैकस्यां शाखायामेकैकः प्रासादावतंसक इत्यर्थः, तेऽपि च प्रासादावतंसकाः सर्वरत्नमयाः, तेषु
 च प्रासादेषु मध्ये सिंहासनानि रम्याणि नानामणिमयतया रमणीयानि, किमुक्तं जवति ? एकैकस्य
 प्रासादावतंसकस्य मध्ये पञ्चधनुःशतायामविष्कम्भजाऽर्धतृतीयधनुःशतत्राहृत्या मणिमयपीठिका, तासां च
 मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकमनाहृतदेवयोग्यं सर्वरत्नमयं सिंहासनमिति ॥ २८६—२८७—२८८ ॥

सम्प्रति प्रासादानां परिमाणमाह—

ते पासाया कोसं, समूसिया कोसमरुविच्छिन्ना ।
 विन्मोवरि जिणभवणं, कोसंरुं होइ विच्छिन्नं ॥ २८९ ॥
 देसूणकोसमुच्चं,

व्याख्या—तेऽनन्तरोदिताः प्रासादाः क्रोशमेकं देशेनमिति शेषः समुद्रिता उच्चाः; क्रोशमर्धमर्धक्रोशं
 विस्तीर्णाः; परिपूर्णमेकं क्रोशं दीर्घाः । तथा विन्मिमा दिक्प्रसृतशाखासध्यजागत्रिनिर्गता ऊर्ध्वशाखा
 तस्या उपरि बहुमध्येदेशज्ञागे महदेकं जिनत्रयनं सिद्ध्ययतनं, तच्च क्रोशमेकमायामतः; अर्धक्रोशं जवति
 विस्तीर्णं. देशेनं क्रोशमेकमुच्चं, नानामणिस्तम्भशतसंनिविष्टं, तस्य च त्रीणि धाराणि, तानि च प्रागन-
 न्तरव्यावर्णितत्रयस्यैव वेदितव्यानि, तस्य च सिद्ध्ययतनस्य मध्ये महत्येका मणिमयी पीठिका, सा
 च पञ्च धनुःशतानि आर्यामविष्कम्भान्यां, अर्धतृतीयानि धनुःशतानि वाह्यद्वयतः; तस्याश्च मणिपीठि-
 काया उपरि महानेकः संवरत्नमयो देवद्वन्द्वकः; स च पञ्चधनुःशतायामविष्कम्भः; सातिरेकपञ्चधनुः-
 शतप्रमाणोच्चैस्त्वः; तत्र पञ्चधनुःशतप्रमाणानां जिनप्रतिमानामष्टाधिकं शतं, जिनप्रतिमावर्णकः समस्तोऽपि
 कूटगतसिद्ध्ययतनवेषेदितव्यः ॥

जंबू अठस्सएण जंबूणं ।

परिवारिया विरायश्, तत्तो अरुप्पमाणेणं ॥ १९० ॥

व्याख्या— सा जम्बूरनन्तरव्यावर्णितस्वरूपाऽन्येन जम्बूनामष्टशतेनाष्टाधिकेन शतेन, ततस्तस्या
 मूलजूताया जम्बूवा अपेक्षया अधप्रमाणमात्रेण यत्प्रमाणं मूलजम्बूवा छकमादित आरच्य तदपेक्षयाऽ-
 धप्रमाणेन, तथाहि—ता अष्टाधिकशतसङ्ख्या जम्बूवः प्रत्येकं चत्वारि योजनान्युच्चैस्त्वेन क्रोशमेकमव-
 गाहेन, एकं योजनमुच्चः स्कन्धः; त्रीणि योजनानि विन्मिमा, सर्वाग्नेणोच्चैस्त्वेन चत्वारि योजनानि,

विष्कम्भतोऽपि चत्वारि योजनानि, तत्रैकैका शाखाऽर्धगव्यूतहीने द्वे द्वे योजने दीर्घा, क्रोशपृथुत्वः स्कन्धः इति ऋवन्ति सर्वसङ्ख्यया विष्कम्भतश्चत्वारि योजनानि। ताश्च जम्ब्वः सर्वा अपि प्रत्येकं षड्भिः षड्भिः पद्मवरवेदिकाभिः परिद्विष्टाः एवं ऋतेनार्धप्रमाणेन जम्बूनामष्टशतेन परिवारिता विराजन्ते। तासां चाष्टाधिकशतसङ्ख्यानां जम्बूनां वर्णविभागो मूलजम्ब्वा इव ऋष्टव्यः, यथा-वज्ररत्नमयानि मूलानि, रिष्टरत्नमयः कन्द इत्यादि ॥ १९० ॥

तदेवमुक्त एको जम्बूपरिक्षेपः, सम्प्रति शेषान् जम्बूपरिक्षेपानतिदेशेनाह—

पञ्चमद्देहे सिरीष, जो परिवारो कमेण निद्विष्टो ।

सो चैव य नायवो, जंबूएऽणाढियसुरस्स ॥ १९१ ॥

व्याख्या—यः पद्महृदे श्रियाः श्रीदेव्याः परिवारः क्रमेण निर्दिष्टः स एव तादृग्भूत एव जम्ब्वामना हतदेवस्य वेदितव्यः। इयमत्र चावना—यथा पद्महृदे द्वितीये पद्मपरिक्षेपे इन्द्रसामानिकादिदेवयोग्यानि पद्मानि तृतीये पद्मपरिक्षेपे आरक्षकदेवयोग्यानि तथाऽत्रापि जम्ब्वो वेदितव्याः, तद्यथा—वायव्यामुत्तरस्यामुत्तरपूर्वस्यां च सर्वसङ्ख्ययाऽनाहतदेवस्य जम्बूद्वीपाधिपतेः संबन्धनामिन्द्रसामानिकचतुःसहस्राणां योग्यानि चत्वारि जम्बूसहस्राणि, पूर्वस्यां दिशि चतसृणामग्रमहिषीणां योग्याश्चतस्रो जम्ब्वः, दक्षिणपूर्वस्यामन्यन्तरपर्वदो योग्यान्यष्टौ सहस्राणि, दक्षिणस्यां मध्यपर्वद्वोग्यानि दश सहस्राणि, दक्षि-

एषश्चिमायां बाह्यर्षधोग्यानि षादश सहस्राणि, पश्चिमायां सप्तानामनीकाधिपतीनां योग्याः सप्त जम्बः ।
 तृतीये जम्बूपरिक्षेपे षोरुशानामारक्षकदेवसहस्राणां योग्यानि षोरुश जम्बूसहस्राणि । सा चैवंपरिवारा
 जम्बूस्त्रिर्गोजनशतप्रमाणैर्वनखणैः परिहृिता, तद्यथा—अभ्यन्तरेण मध्येन बाह्येन च, तत्र प्रथमे
 वनखण्डे चतसृष्वपि दिक्षु प्रत्येकं पञ्चाशत्पञ्चाशद्योजनान्यवगाह्यात्रान्तरे महदैकैकं भवनं, तानि
 च भवनानि पूर्वशाखात्राविभवनमिवाविशेषेण वक्तव्यानि यावन्मध्ये एकैकं शयनीयम् । तथा तस्मि-
 न्नेव प्रथमे वनखण्डे उत्तरपूर्वस्यां दिशि पञ्चाशद्योजनान्यवगाह्यात्रान्तरे चतस्रो नन्दापुष्करिण्यः, ताश्चै-
 वंनामानः, तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि पद्मा, दक्षिणस्यां पद्मप्रज्ञा, पश्चिमायां कुमुदा, उत्तरस्यां कुमुदप्रज्ञा,
 ताश्चतस्रोऽपि प्रत्येकं क्रोशमेकमायामेन, अर्धक्रोशं विष्कम्भेण, पञ्च धनुःशतान्युर्ध्वेन, एताश्च प्रत्येकमे-
 कैकया पद्मवरवेदिकया एकैकेन च वनखण्डेन परिहृिताः, तासां चतसृणामपि वापीनां मध्ये महानेकः
 प्रासादावतंसकः, स च जम्बूवृक्षशाखात्राविप्रासाद इव वक्तव्यः । एवं दक्षिणपूर्वस्यामपरदक्षिणस्याम-
 परोत्तरस्यां (च) चतस्रश्चतस्रः पुष्करिण्यो वक्तव्याः, तासां च मध्ये महानेकैकः प्रासादावतंसकः, ताश्च पुष्क-
 रिण्यः प्रासादावतंसकाश्च पूर्ववक्तव्याः, नवरं नामनानात्वं, तच्चेदम्—दक्षिणपूर्वस्यां पूर्वदिशि उत्पल-
 नौमा, दक्षिणस्यां नलिना, पश्चिमायामुत्पलोज्ज्वला, उत्तरस्यामुत्पला । अपरदक्षिणस्यां पूर्वदिशि चृङ्गा,
 दक्षिणस्यां चृङ्गनित्रा, पश्चिमायामञ्जना, उत्तरस्यां कज्जलप्रज्ञा । अपरोत्तरस्यां पूर्वदिशि श्रीकान्ता,
 दक्षिणस्यां श्रीमहिता, पश्चिमायां श्रीचन्दा, उत्तरतः श्रीनिलया । तथा तस्मिन्नेव प्रथमे वनखण्डे

पूर्वदिग्भाविनो जवनस्योत्तरत उत्तरपूर्वदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य दक्षिणतो बहुमध्यदेशजागे महा-
नकः कूटः, स चाष्टौ योजनान्युच्चैस्त्वेन, मूले षादश योजनानि आयामविष्कम्भतः, मध्येऽष्टौ योजनानि
उपरि चत्वारि योजनानि, मूले सातिरेकाणि सप्तत्रिंशद्योजनानि परिद्वेषतः, मध्ये सातिरेकाणि पञ्चविं-
विंशतियोजनानि, उपरि सातिरेकाणि षादश योजनानि, आदेशान्तरेण मूलेऽष्टौ योजनानि आया-
मविष्कम्भतः, मध्ये पद्म योजनानि. उपरितले चत्वारि योजनानि, मूले सातिरेकाणि पञ्चविंशतियोज-
नानि परिद्वेषतः, मध्यं साधिकान्यष्टादश योजनानि, उपरि सातिरेकाणि षादश योजनानि, मूले
विस्तीर्णो, मध्ये संद्विसः, उपरि तलुकः, गोपुञ्जसंस्थानसंस्थितो जाम्बूनदमय एकया पद्मवरवेदिकया
एकेन वनखण्डेन (च) समन्ततः परिक्षिप्तः, तस्य च कूटस्योपरि बहुसमरमणीत्रे जूमिजागे महदकं
सिंहायतनं, तच्च प्रागुक्तविन्मिपोपरिसिंहायतनमिव वेदितव्यम् । तथा पूर्वदिग्भाविनो जवनस्य दक्षिणतो
दक्षिणपूर्वदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्योत्तरतः, तथा दक्षिणदिग्भाविनो जवनस्य पूर्वतो दक्षिणपूर्वदि-
ग्भाविनः प्रासादावतंसकस्यापरतः, तथा दक्षिणदिग्भाविनो जवनस्य पश्चिमायां दक्षिणापरदिग्भाविनः
प्रासादावतंसकस्य पूर्वतः, तथा पश्चिमदिग्भाविनो जवनस्य दक्षिणतो दक्षिणापरदिग्भाविनः प्रासादाव-
तंसकस्योत्तरतः, तथा पश्चिमदिग्भाविनो जवनस्योत्तरत उत्तरपश्चिमदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य
दक्षिणतः, तथा उत्तरदिग्भाविनो जवनस्य पश्चिमायामुत्तरपश्चिमदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य पूर्वतः,
तथा उत्तरदिग्भाविनो जवनस्य पूर्वतः उत्तरपूर्वदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्यापरतः प्रत्येकमेकैकः

पूर्वोक्तप्रमाणकूटो वफव्यः, तेषां च कूटानामुपरि प्रत्येकमेकैकं सिद्धायतनं, तानि च सिद्धायतनानि
प्राग्वक्ष्यन्ति ॥ ३९१ ॥

एतदेव दिदर्शयितुराह—

बहुविहरुखगणेहिं, वणसंडेहिं घण निवहभूएहिं ।
तेहिं जोयणसएहिं, सुदंसणा संपरिखित्ता ॥ ३९२ ॥

व्याख्या—सा सुदर्शना जम्बूस्त्रिचिर्वनखार्कैर्वहुविधवृक्षगणैर्नानाप्रकारतरुगणसमूहात्मकैर्वननिषहभू-
तैर्जलचतुर्धनुन्दकदपैर्योजनशतितैकैर्योजनशतप्रमाणपृथुत्वैः संपरिखिता ॥ ३९२ ॥

जंबूजं पन्नासं, दिसि विदिसि गंतु पढमवणसंडे ।
चउरो दिसासु चवणा, विदिसासु य हौंति पासाया ॥ ३९३ ॥

व्याख्या—प्रथमे वनखार्के दिक्षु विदिक्षु च प्रत्येकं सपरिवाराया जम्बूतः पञ्चाशत्पञ्चाशद्योजनानि
गत्वाऽत्रान्तरे चतस्रसु पूर्वादिषु दिक्षु प्रत्येकमेकैकचवनत्रावेन चत्वारि चवनानि, चतस्रसु विदिक्षु प्रत्ये-
कमेकैकप्रासादत्रावेन चत्वारः प्रासादाः प्रासादावतंसकाः ॥ ३९३ ॥

जवनानां प्रासादावतंसकानां च प्रमाणमाह—

कोसपमाणा जवणा, चञ्जवाविपरिगया य प्रासाया ।

कोसञ्चवित्थना कोस-मूसियाणा ढियसुरस्स ॥१६४ ॥

व्याख्या—कोशप्रमाणानि जवनानि दीर्घत्वेन, विष्कम्भतः कोशार्धं, उच्चैस्त्वेन देशोत्क्रोशमित्युपलक्षणव्याख्यानादवसेयम् । तथा विदिङ्क्षु ये वर्तन्ते प्रासादास्ते प्रत्येकं चतुर्वापीपरिगताः प्रत्येकं च कोशार्धं विस्तृताः, देशोत्क्रोशमुल्लिखिताः, कोशमायताः । एतानि जवनानि प्रासादावतंसकाश्चानाहता-निधानस्य देवस्य संबन्धिनो वेदितव्याः ॥ १६४ ॥

सम्प्रति वापीनामुर्धेधादिप्रमाणमाह—

पंचेव धणुसयाइं, उर्धेहेणं हवंति वावीलं ।

कोसञ्चवित्थनालं, कोसायामालं सवालं ॥ १६५ ॥

व्याख्या—सर्वा अपि वाप्य उर्धेधेन पञ्च धनुःशतानि जवन्ति, तथा कोशार्धं विस्तृताः, कोशमायामतः ॥ १६५ ॥

साम्प्रतमेतासां नामान्याह—

उत्तरपुरल्लिमाए, वावी नामा पयस्किणा इणमो ।

पडमा पडमान कुमुया, कुमुयाजा पढमपासाए ॥ ३६ ॥
 उप्पल चोमा नल्लिणु—प्पलुज्जला उप्पला य वीयस्मि ।
 चिंगा चिंगनिचंजण, कज्जलपन्न तइयए चणिया ॥ ३७ ॥
 सिरिकंता सिरिमहिया, सिरि चंदा पच्छिमस्मि सिरिनिलया ।
 पासायाण चउएहं, नवणाणं अंतरे कूटा ॥ ३८ ॥

व्याख्या— एतास्मिन्नोऽपि गाथा गतार्था चावार्थश्च प्रागेव कथितः, नवरं द्वितीये प्रासादे पूर्वदक्षिण-
 दिग्जाविनि, तृतीये दक्षिणापरदिग्जाविनि, चतुर्थे तूत्तरापरदिग्जाविनि । एतेषां च चतुर्णां
 चवनानां चतुर्णां (च) प्रासादावतंसकानामपान्तरालेषु प्रत्येकमेकैकः कूटः, ते च कूटाः सर्व-
 सङ्ख्याऽष्टौ ॥ ३६-३७-३८ ॥

सम्प्रति तेषां परिमाणमाह—

अट्टसहकूटसरिसा, सवे जंबूनयामया चणिया ।
 तेसुवरिं जिणचवणा, कोसपमाणा परमरम्मा ॥ ३९ ॥

व्याख्या—प्रासादचवनपान्तरालजाविनः सर्वसङ्ख्याऽष्टौ कूटाः, ते च सर्वेऽपि जाम्बूनदमया वृषज-
 कूटसदृशा वृषजकूटवत्परिमाणतो चणिताः, तेषां च कूटानामुपरि जिनचवनानि प्रत्येकमेकैकं तेषामुपरि

जिनजवनमित्यर्थः; तानि च जिनजवनानि दीर्घत्वेन क्रोशप्रमाणानि । उपलक्षणमेतत् (तेन) क्रोशार्थं
विस्तृतानि, देशानं क्रोशमुद्भितानि, विविधरत्नमयतया परमरम्याणि । तथा तस्या जम्बा षादश नाम-
धेयानि, तद्यथा—सुदर्शना १, अमोघा २, सुप्रबुद्धा ३, यशोधरा ४, ऋजा ५, विशाखा ६, सुजाता ७,
सुमनाः ८, विदेहजम्बूः ९, सौमनसा १०, नियता ११, नित्यमरिक्ता १२ । उक्तं च—“सुदंसणा १
अमोहा २ य, सुप्पबुद्धा ३ जसोधरा ४ । ऋजा ५ य विसाखा ६ य, सुजाया ७ सुमणा ८ वि य ॥ १ ॥
विदेहजंबू ९ सोमणसा १०, नियया ११ निच्चमंनिया १२ । सुदंसणाए जंबूए, नाम विजा उवाखस
॥ ३ ॥” तस्या अधिपतिरनाहतनामा देवः; स च पह्योपमस्थितिकथ्यतुर्णामिन्वसामानिकसहस्राणां चत-
सृणामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां तिसृणां पर्षदां सप्तानामनीकानां सप्तानामनीकाधिपतीनां षोडशाना-
मारदकदेवसहस्राणामन्येषां चानाहताजिधानराजधानीवास्तव्यानां बहूनां वानमन्तराणां देवानां देवीनां
च स्वामी । सा चानाहतस्य देवस्य संबन्धिनी राजधानी अनाहताऽजिधाना मेरोरुत्तरतस्तिर्यगसङ्घे-

यान् षीपसमुजानतिक्रम्यापरस्मिन् जम्बूद्वीपे षादशयोजनसहस्रेभ्यः परतो यथास्थानमवसेया । देवकुर-
वोऽपि शीतोदया महानद्या विधा विचकाः, तद्यथा—एकं पूर्वार्धमपरमपरार्धं, तत्र यत् शीतोदायाः
पूर्वस्मिन् जागे तत्पूर्वार्धमपरदिग्भागेऽपरार्धम् । तत्राप्यार्धबहुमध्यदेशागे शाहमली नाम वृक्षः, स च
जम्बूवृक्षवदविशेषेण वक्तव्यः; नवरमत्र शाहमलीपीठं कूटानि च रजतमयानि, तस्य शाहमलीवृक्षस्या-
धिपतिर्गुरुवेगो नाम देवः; तस्य च राजधानी मेरोर्दक्षिणतः, शेषं तथैव ॥ ३एण ॥

एतदेवाह—

देवकुरुपत्त्रिमन्त्रे, गरुडावाससस्स सामलिडुमस्स ।

एसेव कमो नवरं, पेढं कूणा य रययमया ॥ ३०० ॥

व्याख्या—देवकुरूणां पश्चिमेऽर्धे गरुडावाससस्य गरुडवेगनाम्नो देवस्यावासचूतस्य शाह्मलीडुमस्य एष एवानन्तरोदितो जम्बूद्वीपविषयः कमो वेदितव्यः । नवरं शाह्मलीवृक्षस्य पीठं कूटानि प्रासादजवनापान्तरालवर्तीनि रजतमयानि । अपि चायं शाह्मलीवृक्षो यदा तदा वा सुवर्णकुमाराधिपतिवेणुदेववेणुदाविक्रीमास्थानं, तथा चाह सूत्रकृताङ्गचूर्णिकृत् शाह्मलीवृक्षस्य वकव्यताऽवसरे—“तन्न वेणुदेवे वेणुदाव्री य वसइ” तयोर्हि तत्क्रीमास्थानमिति ॥ ३०० ॥

सम्प्रति देवकुरुत्तरकुरुनरवकव्यतामाह—

दोसु त्रि कुरासु मणुआ, तिपद्वपरमाजणो तिकासुचा ।

पिठकरंरुसयाइं, दां बप्पसाइं मणुयाणं ॥ ३०१ ॥

सुसमसुसमाणुचावं, अणुहवमाणणवच्चगोवणया ।

अजणपन्नदिणाइं, अठमनत्तस्स आहारो ॥ ३०२ ॥

व्याख्या—वयोरपि कुर्वोः देवकुरुत्तरकुरुषु चेत्यर्थः, मनुजा मनुष्यास्त्रीणि पठ्यानि पद्योपमानि परममुत्कृष्टमायुषेषां ते त्रिपद्यपरमायुषः, जघन्यतस्तु पद्योपमासङ्ख्येयत्रागहीनत्रिपद्योपमायुषः, तथा चोक्तं जीवात्रिगमे स्त्रियमधिकृत्य—“देवकुरुत्तरकुरुअक्रममृगमणुस्सिन्धीणं ऋते केवइकालं विई पन्नत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं देसूणाइं त्तिन्नि पळिळवमाइं पळिळवमस्स असंखिज्जाइशगेणं ऊणगाइं, उक्को-सेणं त्तिन्नि पळिळवमाइं” इति । तथा त्रिक्रोशोच्चाः त्रीणि गव्यूतान्युच्चाः, तथा तेषां तत्रत्यानां मनुष्याणां पृष्ठकरएरुशते षे षट्पञ्चाशो षट्पञ्चाशदधिके, ते च मनुष्याः सदैव सुषमसुषमानुजावमनुज-वन्ति । यदपि च कल्पपादपुष्पफलास्वादादिकं तदपि हरिवर्षादिदेशत्रापेक्षयाऽनन्तगुणविशिष्टानुजावं, इबंभूतं च सुषमसुषमानुजावमनुजवतां मनुष्याणामपत्यगोपना स्वापत्यपरिपालना एकोनपञ्चाशद्दिनानि, तदूर्ध्वं काशजृम्नादिव्याजेन मरणमुपगम्य दिवमुपसर्पन्ति, तथा तेषां तत्रत्यानां मनुष्याणामाहार आहा-रग्रहणमष्टमजकस्योर्ध्वमुपवासत्रयातिक्रमे इत्यर्थः ॥ ३०१-३०३ ॥

तदेवमुक्ता देवकुरुत्तरकुरुवकथ्यता, सम्प्रति मेरुवकथ्यतामाह—

लोगस्स नात्तिभूळ, नवनवइ सहस्स जोयणुविद्धो ।
मेरुगिरी रयणमळ, अरवगाढो जोयणसहस्सं ॥ ३०३ ॥

१ पृष्ठकरएकाना शते इति षष्ठीसमासः ।

व्याख्या—उत्तरकुरुणां दक्षिणतो देवकुरुरुणमुत्तरतः पूर्वविदेहानां पश्चिमदिग्भागेऽपरविदेहानां पूर्वतः सकलस्यापि लोकस्य तिर्यङ्लोकस्य नाञ्चिञ्चूतो मध्यञ्चूतो, नाञ्चिशब्दोऽन्न मध्यवाची प्रतिपत्तव्यः, मेरुर्नाम गिरिरस्ति, स च रत्नमयो नानाविधरत्नवहुलो मूले विस्तीर्णो मध्ये संक्षिप्त उपरि तनुको गोपु-
 हसंस्थानसंस्थित एकया पद्मवस्त्रेदिकया एकेन च वनखण्डेन समन्ततः परिद्विष्टो नवनवतिथोजनसह-
 स्राण्युषिञ्चोऽवगाढो ऋसौ प्रविष्टो योजनसहस्रम् ॥ ३०३ ॥

सम्प्रत्यस्यैव विष्कम्भपरिमाणमाह—

दस एकारसत्रागा, नवया दस चैव जोयणसहस्सा ।

मूले विखंभो से, धरणियले दस सहस्साइं ॥ ३०४ ॥

व्याख्या—मूले कन्दे 'से' तस्य मेरोर्विष्कम्भो दश योजनसहस्राणि नवत्यधिकानि दश चैकादश
 त्रागा योजनस्य १०००० अं० ः; धरणितले समे ऋजागे पुनः तस्य मेरोर्विष्कम्भो दश योजन-
 सहस्राणि १०००० ॥ ३०४ ॥

जोयणसहस्समुवरिं, मूले इगतीस जोयणसहस्सा ।

नव सय दसहिय तिन्नि य, एकारसत्राग परिही से ॥ ३०५ ॥

धरणिथले श्गतीक्षं, तेवीसा बस्सया थ परिही से ।

उवरिं तिन्नि सहस्सा, बावठं जोयणसयं च ॥ ३०६ ॥

व्याख्या—उपरि शिरोजागे यत्र चूलिकाया उज्जमः सर्वतश्च तस्याः पारुक्वनपरिक्षिपस्तत्र प्रदेशे योजनसहस्रं विष्कम्भः । तथा मूले कन्दे 'से' तस्य मेरोः परिधिरैकत्रिंशत्सहस्राणि नव शतानि दशाधिकानि योजनानां त्रयश्चैकादश जागा योजनस्य ३१ए१० क० ३ । तथाहि—मूले विष्कम्भो दश योजनसहस्राणि नवत्यधिकानि दश चैकादश जागा योजनस्य १००ए०००, तत्र योजनराशिरेकादशजागकरणार्थमेकादशानि दश चैकादश जागा योजनस्य १००ए०००, तत्र योजनराशिरेकादशजागा लक्षमेकमेकादश सहस्राणि १११००० । ततोऽस्य राशेर्वर्गो विधीयते, जात एककः विकः त्रिकविकः एककः षट्शून्यानि १२३२१००००० । ततो दशत्रिगुण्यते, जातानि सप्त शून्यानि १२३२१०००००० । ततो वर्गमूलानयने लब्धः त्रिकः पञ्चकः एककः शून्यं एककः त्रिकः ३११०१३ । अत्र या काचिदूनता सा न विवक्षिता । ततोऽस्य राशेर्योजनानयनार्थमेकादशत्रिर्जागो द्वियते, लब्धान्येकत्रिंशत्सहस्राणि नव शतानि दशाधिकानि योजनानां त्रयश्चैकादशजागा योजनस्य । तथा 'से' तस्य मेरोर्धरणिथले परिधिरैकत्रिंशद्योजनसहस्राणि षट् शतानि त्रयोविंशत्यधिकानि ३१६२३, उपरि त्रीणि योजनसहस्राणि शतं चैकं षापष्टाधिकं परिधिः ३१६२ ॥ ३०५-३०६ ॥

सम्प्रति भेरोरुपरितढादारज्याधोमुखगमनेन पृथुत्वानयनाय करणमाह—

जडिडसि विरुंजं, मंदरसिहराहि उवइत्ताणं ।

एक्कारसहि विज्जतं, सहस्ससहिंयं च विरुंजं ॥ ३७५ ॥

व्याख्या—इह मेखलाघयाविवक्षया गोपुड्डाकारेण सर्वत्र वृत्ताकारस्य सतो विवक्षितस्य भेरोः पूर्वा-
एयमूनि करणानि पूर्वाचार्योक्तानि वेदितव्यानि—तत्र मन्दरस्य शिखरादुपरितढाद्योजनसहस्रविष्क-
म्भपरिमाणव् अवपत्य यत्र योजनादौ विष्कम्भं झालुमिड्डसि तद्योजनादिकमेकादशत्रिर्विज्जय्यते,
विज्जके च सति यद्वज्यते तत्सहस्रसहितं तत्र प्रदेशे विष्कम्भं विष्कम्भपरिमाणं जानीहि । तत्र किडो-
परितढाद्योजनद्वमवतीर्णस्ततो डदं ध्रियते १०००००, तस्यैकादशत्रिर्चागे हूते डब्धानि नवतिशतानि
नवत्यधिकानि दश चैकादशजागा ९०९०९, एतत्सहस्रसहितं क्रियते, जातानि दश योजनसहस्राणि
नवत्यधिकानि दश चैकादशजागा योजनस्य १००९०९ । अथवाऽवतीर्णं उपरितढान्नवनवतियोजन-
सहस्राणि ९९०००, ततस्तेषामेकादशत्रिर्चागो ह्रियते, हूते च जागे डब्धानि नव सहस्राणि ९०००,
एतानि सहस्रसहितानि क्रियन्ते, जातानि दश सहस्राणि १००००, एतावान् धरणिंतले विष्कम्भः ।
एवमन्यत्रापि जावनीयम् ॥ ३७५ ॥

साम्प्रतमधोजागादूर्ध्वगमनेन पृथुत्वानयने करणमाह—

एमेव उप्पइत्ता, जं लद्धं सोहियाहि मूढिद्धा ।

विठारा जं सेसं, सो विठारो तहिं तस्स ॥ ३०८ ॥

व्याख्या—एवमेव पूर्वोक्तेन प्रकारेण मूलादूर्ध्वमुत्प्लुत्य यत्र यत्र योजनादौ विष्कम्भं शालुमिच्छसि तस्य योजनादिकमेकादशचिन्तार्गे हते यद्बन्धं तन्मूलसत्काक्षित्तराहोद्यित्वाऽपनीय यद्बन्धमवतिष्ठते स विस्तारस्तस्य मेरोस्तत्र प्रदेशे । तत्र किल कन्दाद्योजनलक्षमूर्ध्वं गतः, ततो योजनलक्षं ध्रियते, तस्यैकादशचिन्तार्गे हते लब्धानि नवतिशतानि नवत्यधिकानि योजनानां दश चैकादशजागा योजनस्य ए०ए०११, एतन्मूलविस्ताराद्दश योजनसहस्राणि नवत्यधिकानि दश चैकादशजागा योजनस्येत्येवंपरिमाणोद्ध्यते, शोधिते च सति जातं शेषं सहस्रं १००० । एवमन्यत्रापि ज्ञावनीयम् ॥ ३०८ ॥

सम्प्रति मेरोर्मस्तकादारन्य मूलं यावदेकपार्श्वे वृशौ मूलादारन्य मस्तकान्तं यावदेकपार्श्वे हानौ च करणमाह—

उवरिमहि छिद्धाणं, विठाराणं विसेसमद्धं जं ।

उस्सेहरासिन्नश्यं, बुद्धी हाणी य एगत्तो ॥ ३०९ ॥

व्याख्या—उपरितनाधस्तनयोर्विस्तारयोर्विभ्येषः, किमुकं ज्वति ? महतोऽधस्तनाक्षित्तराह्वधीयानु-

परितनो विस्तारः शोध्यते, शोधिते च सति यदवशिष्यते तस्यार्धं क्रियते, तसिंश्चार्धे उत्सेधराशिना
 ऋके सति यद्वन्यते तदेकपार्श्वे वृञौ हानौ वा ज्ञातव्यम् । तत्रोपरितनो विस्तारो योजनसहस्रं १०००,
 अधस्तनो दश योजनसहस्राणि नवत्यधिकानि दश चैकादशजागाः १००ए०३; अस्मादधस्तनाविस्तारात्प्रा-
 क्तन उपरितनो विस्तारः शोध्यते, जातानि शेषाणि नवतिशतानि नवत्यधिकानि योजनानां दश चैका-
 दशजागा योजनस्य १००ए०३; तत एतेषामर्धे लब्धानि पञ्चचत्वारिंशत्तानि पञ्चचत्वारिंशदधिकानि
 योजनानां पञ्च चैकादशजागा योजनस्य ४१४ए०३, तत्र योजनराशिरैकादशजागकरणार्थमेकादशजिर्गु-
 एयते, गुणयित्वा चोपरितनाः पञ्चैकादशजागास्तत्र प्रद्विष्यन्ते, ततो जाताः सर्वसङ्ख्यया एकादशजागाः
 पञ्चाशत्सहस्राणि १००००, मेरोश्चोत्सेधपरिमाणं योजनलहं १०००००, तेन ज्ञागहारो दीयते, तत्रो-
 परितनराशेरधस्तनराशेश्च पञ्चाशत्सहस्रैरपवर्तना क्रियते, लब्धोऽश एकश्लेदो विक्रः ३, नेदराशेरैकादश-
 जागकरणार्थमेकादशजिर्गुणना क्रियते, जाता द्वाविंशतिः, आगत एकपार्श्वे मूलादूर्ध्वगमने हानौ ऊर्ध्व-
 जागादधःपतने वृञौ (च) योजनान्ते द्वाविंशतितम एको जागः ॥ ३०ए ॥

सम्प्रत्युच्यते: पार्श्वयोर्वृञौ करणमाह—

सा चैव दोहिं गुणिया, उचलं पासस्मि होइ परिवुद्धी ।

हाणी य गिरिस्स ऋवे, परिहायं तेषु पासेसु ॥ ३१० ॥

व्याख्या—सा चैकपार्श्वगता वृद्धिर्हानिर्वा षाज्यां गुणिता सती गिरेर्मरुगिररुपरितलादारज्याधोगता-
 बुजयोः पार्श्वयोः परिवृद्धिर्मूलादारज्योर्ध्वगमने हानिः (वा) अवगन्तव्या । तत्रैकपार्श्वे योजनान्ते
 वृद्धिर्हानिर्वा एको षाविंशतितमो ज्ञागः, स षाज्यां गुण्यते, जातौ द्वौ ज्ञागौ षाविंशतितमौ, ततोऽश-
 राशेश्छेदराशेश्च द्विकेनापवर्तना क्रियते, ततोऽंश एकादश १; बन्ध उजयोः पार्श्वयोः-
 र्वृज्यौ हानौ वा योजनान्ते एक एकादशो ज्ञागः ॥ ३१० ॥

साम्प्रतमुच्चत्वपरिज्ञानाय करणमाह—

जो जठ उ विबरो, गिरिस्स तं सोहियाहि मूलिद्धा ।
 विबारा जं सेसं, सो बेयगुणो उ उस्सेहो ॥ ३११ ॥

व्याख्या—गिरेर्मरुगिरर्यत्र प्रदेशे चूतलादौ यो थावान् विस्तारस्तं मूलसत्काविस्ताराहोध्य, शोधिते
 च सति तस्मिन् यष्टेयं तत् बेदेनैकादशलक्षणेन गुणितं सद्यावन्नवति तावत्प्रमाणस्तत्रोत्सेधः । तत्रोपरि-
 तले विस्तारो योजनसहस्रं १०००, स कन्दसत्काविस्ताराद्दश योजनसहस्राणि नवत्यधिकानि दश चैका-
 दशज्ञागा योजनस्येत्थेवंपरिमाणोद्धते, शोधिते च सति जातं शेषं नवतिसहस्राणि नवत्यधिकानि
 दश चैकादशज्ञागा योजनस्य १०००, एतानि छेदराशिना एकादशलक्षणेन गुण्यन्ते, जातानि नव-
 नवतिसहस्राणि नव शतानि नवत्यधिकानि १०००, ये (च) दशैकादशज्ञागास्तेऽप्येकादशज्ञागुण्य-

न्ते, जातं दशोत्तरं शतं ११०, तस्यैकादशत्रिंशद्भिर्हृते लब्धानि दश योजनानि, (तानि) पूर्वराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातं योजनानां लब्धं, एतावदधोविस्तारोपरितनविस्तारयोरन्तरे उच्चत्वम् । एवं मध्यजगादावपि उच्चत्वपरिमाणं परिज्ञावनीयम् । अथ कस्मादेकादशलक्ष्णश्लेढः कस्माद्वा तेन शेषं गुण्यते ? उच्यते—एकादशानां योजनानामन्ते एकं योजनं, एकादशानां योजनशतानामन्ते एकं योजनशतं, एकादशानां योजनसहस्राणामन्ते एकं योजनसहस्रं ब्रुव्यति, तत एकादशलक्ष्णश्लेढः, तेन चोच्चत्वपरिज्ञानाय विस्तारशेषः गुण्यते ॥ ३११ ॥

सम्प्रति मेरोः काण्णादिवक्तव्यतामाह—

मेरुस्स तिन्नि कंभा, पुढवोवलवइरसक्करा पढमे ।
 रयए य जायरूवे, अंके फलिहे य बीयम्मि ॥ ३१२ ॥
 एगागारं तश्यं, तं पुण जंबूणयामयं होइ ।
 जोयणसहस्स पढमं, बाहद्वेणं च बीयं तु ॥ ३१३ ॥
 तेवढि सहस्साइं, तश्यं ठत्तीस जोयणसहस्सा ।

व्याख्या—मेरोः पर्वतस्य त्रीणि काण्णानि, काण्णं नाम विशिष्टपरिमाणानुगतो विभेदः, तत्र प्रथमे

कारणे पृथिव्युपलवज्जशंकराः, किमुक्तं भवति ? प्रथमं कारणं क्वचित्पृथिवीबहुलं, क्वचिदुपलवबहुलं, क्वचिच्चबहुलं, क्वचिह्वकंराबहुलम् । तथा द्वितीयकारणे रजतं, जातरूपम्, अङ्करत्नानि, स्फटिकरत्नानि च, अत्रापीयं भावना—द्वितीयं कारणं क्वचिच्चजतबहुलं, क्वचिजातरूपबहुलं, क्वचिदङ्करत्नबहुलं, क्वचि-
 त्स्फटिकरत्नबहुलम् । तृतीयं पुनरेकारणं, तच्च सवात्मना जाम्बूनदमयम् । उक्तं च—“मंदरस्स एं
 जंते पव्वयस्स कइ कंभा पन्नत्ता ? गोयमा ! त्तिन्नि कंभा पन्नत्ता, तं जहा—हेच्छिहे कंभे मच्चिहे कंभे
 उवरिसे कंभे । मंदरस्स एं जंते पव्वयस्स हिच्छिहे कंभे कइविहे पन्नत्ते ? गोयमा ! चउविहे पन्नत्ते, तं
 जहा—पुढवी उवल्ले वइरे सक्करा । मंदरस्स एं जंते पव्वयस्स मच्चिहे कंभे कइविहे पन्नत्ते ? गोयमा !
 चउविहे पन्नत्ते, तं जहा—अंके फलिहे रयए जायरुवे । मंदरस्स एं जंते पव्वयस्स उवरिसे कंभे कइ-
 विहे पन्नत्ते ? गोयमा ! एगागारे पन्नत्ते, तं जहा—सव्वजंबूणयामए” । तत्र प्रथमं कारणं बाह्दयेन
 योजनसहस्रं योजनसहस्रपरिमाणं, तच्च चूमाववगाढं, द्वितीयं तु त्रिषष्टिसहस्राणि, तच्च समतलचूजा-
 गादारन्ध्र्य प्रतिपत्तव्यं, तृतीयं षट्त्रिंशद्योजनसहस्राणि । एवं कारणत्रयपरिमितो मेरुर्योजनलक्षप्रमाणः ॥

मेरुस्स उवरि चूला, उव्विद्धा जोयणपुवीसं ॥ ३३४ ॥

एवं सव्वगेणं, समूसिउं मेरु लख्कमइरित्तं ।

व्याख्या—मेरोलक्षप्रमाणस्योपरि योजनसहस्रप्रमाणयामविष्कम्भस्योपरितनस्य तदस्य बहुमध्यजागे

द्वे विंशती (४०) योजनानामुद्विधा चूला, एवं सर्वात्मना परिमाणतश्चिन्त्यमानो मेरुर्योजनलक्ष्म-
तिरिक्तं भवति चत्वारिंशदधिकयोजनलक्षप्रमाणो भवतीत्यर्थः ॥

सम्प्रति मेरुगतवनवक्तव्यतामाह—

गोपुच्छसंविद्यस्मि, विद्याइ चत्वारि य वणाइं ॥ ३१५ ॥

श्रूमीइ ऋहसालं, मेहलजुयलस्मि दोन्नि रम्माइं ।

नंदणसोमणसाइं, पंरुगपरिसंजियं सिहरं ॥ ३१६ ॥

व्याख्या—तस्मिन् मेरौ गोपुच्छसंस्थिते चत्वारि वनानि सन्ति, तद्यथा—श्रूमौ ऋजशाखवनं, तथा
मेखलायुगले द्वे रम्ये नन्दनसौमनसाख्ये वने, किमुक्तं भवति ? प्रथममेखलायां नन्दनवनं, द्वितीयस्यां
मेखलायां सौमनसमिति । शिखरं पणरुकवनमण्णितमिति शिखरे चतुर्थं चूलिकायाः समन्ततः परिक्षेपि
पणरुकवनम् ॥ ३१६ ॥

तत्र प्रथमस्य ऋजशाखाख्यस्य वनस्यायामविष्कम्भनादिप्रतिपादनार्थमाह—

बावीस सहस्साइं, पुवावरमेरुऋहसालवणं ।

अह्वाइजासया पुण, दाहिणपासस्मि उत्तरउ ॥ ३१७ ॥

व्याख्या—ऋजशाखवनं पूर्वापरायतं दक्षिणेत्तरविस्तीर्णं मेरोर्वलयाकारेण परिक्षेपि च । तत्र मेरोः

पूर्वस्यामपरस्था च । दाश प्रत्यक ऋषशालवनमायामतां धावशातयोजनसहस्राणि ३१००० । दक्षिण-
पार्श्वे उत्तरपार्श्वे (च) प्रत्येकं विष्कम्भोऽर्धतृतीयानि योजनशतानि ३५० ॥ ३१७ ॥

सम्प्रत्यस्यैव ऋषशालवनस्य विस्तारानयनाय करणमाह—

पुत्रेण मंदराढं, जो आयामो ङ ऋहसालवणे ।

अथासीद् विचत्तो, सो विठारो ङु दाहिणतो ॥ ३१७ ॥

व्याख्या—मन्दरान्मेरोः पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि, उपलक्षणमेतत्, (तेन) पश्चिमायां वा, य आयामो
ऋषशालवने सोऽष्टाशीतिविचक्रः सन् यावान् ऋवति, किमुक्तं ऋवति ? तस्यायामपरिमाणस्याष्टाशीत्या
जागे हृते यद्गच्छते स तावान् विस्तारः । 'ङु' निश्चितम् । दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि, उपलक्षणमेतत्,
(तेन) उत्तरस्यां च । तत्र पूर्वस्यां पश्चिमायां वा दिशि ऋषशालवनस्यायामो धाविंशतियोजनसह-
स्राणि ३१०००, तेषामष्टाशीत्या जागे हृते लब्धानि अर्धतृतीयानि योजनशतानि ३५०, तावान्
दक्षिणत उत्तरतो वा ऋषशालवनस्य विष्कम्भः ॥ ३१७ ॥

साम्प्रतमायामानयने करणमाह

दाहिणपासे गिरिणो, जो विठारो ङ ऋहसालवणे ।

अथासीद्गुणो सो, आयामो ङोद्द पुविद्धे ॥ ३१८ ॥

व्याख्या—गिरेर्मंरुगिरेर्दक्षिणपार्श्वे, उपलक्ष्यमाणमेतत्, (तेन) उत्तरपार्श्वे वा यो ऋषशाखवने
विस्तारो विष्कम्भः सोऽष्टाशीत्या गुणितः सन् यावान् ऋवति तावत्प्रमाण आयामः पूर्वदिग्भावी, उप-
लक्ष्यमाणमेतत्, पश्चिमदिग्भावी वा । तत्र दक्षिणपार्श्वे उत्तरपार्श्वे वा विष्कम्भोऽर्धवृत्तीयानि योजनशतानि
३१०, तान्यष्टाशीत्या गुण्यन्ते, जातानि द्वाविंशतिसहस्राणि ३३०००, एतावान् पूर्वस्यामपरस्यां च
दिशि आयामः ॥ ३१ए ॥

साम्प्रतमस्यैव ऋषशाखवनस्य विभागप्रदर्शनार्थमाह—

चउपन्न सहस्सांश्च, मेरुवणं अष्टजागपविभक्तं ।

सीयासीडयाहिं, मंदरवक्त्रारसेलोहिं ॥ ३२० ॥

व्याख्या—मेरुणा मध्यगतेन युक्तं वनं ऋषशाखं मेरुवनं मेरुसहितं ऋषशाखवनमित्यर्थः, तच्च दैर्घ्य-
परिमाणेन चिन्त्यमानं चतुःपञ्चाशद्योजनसहस्राणि, तथाहि—द्वाविंशतियोजनसहस्राणि पूर्वस्यां दिशि,
द्वाविंशतियोजनसहस्राण्यपरस्यां, मेरोरायामो दश योजनसहस्राणि, सर्वमीडने जातानि चतुःपञ्चाश-
त्सहस्राणि ५४०००, एवंरूपं मेरुसहितं ऋषशाखवनम् । शीताशीतोदान्यां मन्दरेण वदस्कारगिरिञ्चि-
त्त्वाष्टजागप्रविभक्तम् अष्टचिर्भागैर्विभक्तस्वरूपम्, तद्यथा—एको मन्दरस्य पूर्वतः, द्वितीयोऽपरतः,
तृतीयो विद्युत्प्रज्ञसौमनसमध्ये दक्षिणतः, चतुर्थो गन्धमादनमाह्वयवन्मध्ये उत्तरतः, तथा शीतोदया

उत्तरतो गह्वन्त्या दक्षिणखणं पूर्वपश्चिमविभागेन विधा कृतं, ततो लब्धः पञ्चमो जागः, पश्चिमतो गह्वन्त्या पश्चिमं खणं दक्षिणोत्तरविभागेन विधा कृतं ततो लब्धः षष्ठो जागः, तथा शीताया महानद्या दक्षिणाभिमुखं गह्वन्त्या उत्तरं खणं पूर्वपश्चिमजागेन विधा कृतं ततो लब्धः सप्तमो जागः, पूर्वतो गह्वन्त्या पूर्वखणं दक्षिणोत्तरविभागेन विधा कृतं ततो लब्धोऽष्टमो जागः । स्थापना ॥ ३३० ॥

सम्प्रति ऋजुशालवनं सिञ्चायतनादिवक्यतामाह—

मेरुञ्च पन्नासं, दिसि विदिसि गंतु ऋदसालवणे ।

चउरो सिञ्चाययणा, दिसासु विदिसासु पासाया ॥ ३३१ ॥

व्याख्या—मेरोरारन्य चतसृषु दिक्षु चतसृषु विदिक्षु (च) प्रत्येकं ऋजुशालवनं पञ्चाशत्पञ्चाशद्योजनान्यवगाह्यात्रान्तरे चतसृषु दिक्षु प्रत्येकमेकैकसिञ्चायतनजावेन चत्वारि सिञ्चायतनानि, चतसृषु विदिक्षु (च) प्रत्येकमेकैकप्रासादजावेन चत्वारः प्रासादाः । इयमत्र जावना-मेरोरुत्तरपूर्वत उत्तर-कुरुमध्ये शीताया महानद्या उत्तरदिग्जागे पञ्चाशद्योजनेभ्यः परः प्रासादः, मेरोः पूर्वस्थां दिशि शीताया महानद्याः पञ्चाशद्योजनेभ्यः परं सिञ्चायतनं, मेरोर्दक्षिणपूर्वस्थां पञ्चाशद्योजनान्यवगाह्यात्रान्तरे देव-कुरूणां वहिः शीताया महानद्या दक्षिणत एव प्रासादः, मेरोर्दक्षिणतो देवकुरूणां मध्ये शीतोदाया महानद्याः पूर्वतो मेरुमधिकृत्य पञ्चाशद्योजनातिक्रमेण सिञ्चायतनं, मेरोरपरदक्षिणतः पञ्चाशद्योजनान्य-

वगाह्य देवकुरूपं मध्ये शीतोदाया महानद्या दक्षिणतः प्रासादः, मेरोः पश्चिमायां दिशि पञ्चाशद्योजनान्य-
जनान्यतिवाह्य शीतोदाया महानद्या दक्षिणतः सिन्धायतनं, मेरोरपरोत्तरस्यां दिशि पञ्चाशद्योजनान्य-
वगाह्यात्रान्तरे उत्तरकुरूपं बहिः शीतोदाया महानद्या उत्तरत एव प्रासादः, मेरोरुत्तरत उत्तरकुरूपं
मध्ये शीताया महानद्याः पश्चिमतो मेरुमधिकृत्य पञ्चाशद्योजनातिक्रमे सिन्धायतनम् ॥ ३११ ॥

सम्प्रति सिन्धायतनादीनामुच्चत्वादिमानमाह—

बत्तीसुच्चा पणुवीस—विहना दुगुणमाययाऽऽयथणे ।

चउवाविपरिरिक्ता, पासाया पंचसयमुच्चा ॥ ३१२ ॥

व्याख्या—सर्वाण्यपि सिन्धायतनानि प्रत्येकं षट्त्रिंशद्योजनान्युच्चानि, पञ्चविंशतियोजनानि विस्तृ-
तानि, द्विगुणमायतानि पञ्चाशद्योजनान्यायतानीत्यर्थः, तानि च सर्वाण्यपि अनेकमणिमयस्तम्भशत-
सन्निविष्टानि, एकैकस्य च सिन्धायतनस्य पूर्वोत्तरदक्षिणरूपासु तिस्रसु दिक्षु प्रत्येकमेकैकधारजावेन त्रीणि
त्रीणि धाराणि, तानि च धाराणि प्रत्येकमष्टावष्टौ योजनान्युच्चानि, चत्वारि चत्वारि योजनानि विष्क-
म्भतः । एकैकस्य च सिन्धायतनस्य त्रिंशद्विंशत्येकं महत्येकैका मणिमयी पीठिका, ताश्च मणिपीठिकाः
प्रत्येकमष्टावष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भान्यां, चत्वारि चत्वारि योजनानि बाह्ययतः, तासां च मणिपी-
ठिकानामुपरि प्रत्येकमेकैको देवड्ढन्दकः, ते च प्रत्येकमष्टावष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भान्यां, सातिरेका-

एषथावष्टौ योजनान्युच्चैस्त्वेन, एकैकस्मिंश्च देवत्तन्दकेऽष्टोत्तरमष्टोत्तरं शतं जिनप्रतिमानां, ताश्च जिन-
प्रतिमाः प्रमाणतो वर्णतश्च प्राग्व्यावर्णितसिद्धायतनवद्द्रव्याः । ये तु प्रासादास्ते प्रत्येकं पञ्च पञ्च
योजनशतान्युच्चाः, अर्धतृतीयान्यर्धतृतीयानि योजनशतानि दीर्घाः, अर्धतृतीयान्यर्धतृतीयानि
योजनशतानि विस्तीर्णाः । तथा प्रत्येकं चतुर्वापीपरिद्विषाः चतसृत्रिंशत्सृत्रिर्वापीत्रिः समंततः
परिद्विषाः ॥ ३३३ ॥

सम्प्रति वापीनां दैर्घ्यादिकमाह—

दीर्हालं पद्मासं, पणुवीसं जोयणाणि विच्छिन्ना ।

दसजोयणावगाढा, जंबूवावीसरिसनामा ॥ ३३३ ॥

व्याख्या—ताः प्रासादपरिद्विपिण्यो वाप्यः प्रत्येकं पञ्चाशत्पञ्चाशद्योजनानि दीर्घाः, पञ्चविंशतिपञ्च-
विंशतियोजनानि विस्तीर्णाः, दशदशयोजनान्यवगाढाः, जम्बूवापीसदृशनामानः । किमुक्तं भवति ?
यान्येव प्रागजम्बूवृक्षवक्रव्यतायां प्रासादपरिद्विपिणीनां वापीनां यथा नामान्युक्तानि तान्येवाधिकृताना-
मपि वापीनां नामान्यवसेयानि । तद्यथा—मेरोरुत्तरपूर्वस्यां दिशि यः प्रासादस्तस्य पूर्वेण वापी पद्मा,
दक्षिणतः पद्मप्रज्ञा, पश्चिमायां कुमुदा, उत्तरतः कुमुदप्रज्ञा । दक्षिणपूर्वस्यां प्रासादस्य पूर्वत उत्पल-
गुहमा, दक्षिणतो नलिना, अपरत उत्पलोज्ज्वला, उत्तरत उत्पला । दक्षिणपरस्यां दिशि प्रासादस्य

पूर्वतो चृङ्गा, दक्षिणतो चृङ्गनिष्ठा, अपरतोऽञ्जनप्रज्ञा, उत्तरतः कङ्कालप्रज्ञा । अपरोत्तरस्यां दिशि प्रासादस्य पूर्वतः श्रीकान्ता, दक्षिणतः श्रीमहिता, अपरतः श्रीचञ्जा, उत्तरतः श्रीनिलया । एतासां च सर्वासामपि वापीनां प्रत्येकं चतस्रसु पूर्वादिषु दिद्वैकैकघारज्ञावेन चत्वारि चत्वारि त्रिसोपानानि घाराणि, एकैकस्मिंश्च घारे एकैकं तोरणं, घारवर्णनं तोरणवर्णनं च प्रागिव ज्ञावनीयम् । एकैका च वापी एकैकया पद्मवरवेदिकया एकैकेन च वनखण्डेन परिद्विष्टा ॥ ३३३ ॥

ईसाणस्सुत्तरिया, पासाया दाहिणा य सक्रस्स ।

व्याख्या—उत्तरीयौ उत्तरपूर्वोत्तरापरदिग्जाविनौ प्रासादावीशानस्य ईशानदेवलोकाधिपतेराचजतः, अत एव तयोः प्रासादयोर्मध्ये प्रत्येकमीशानदेवलोकाधिपतेर्योग्यं सपरिवारं सिंहासनम् । दाहिणात्पौ दक्षिणपूर्वापरदक्षिणदिग्जाविनौ प्रासादौ शक्रस्य सौधर्मदेवलोकाधिपतेः, अत एव तयोर्मध्ये प्रत्येकं शक्रेन्द्रयोग्यं सपरिवारं सिंहासनम् ॥

सम्प्रति दिग्गजकूटवक्यतामाह—

अठदिसि हठिकूटा, सीयासीन्याउन्नयकूले ॥ ३३४ ॥

व्याख्या—अष्टौ दिग्दक्षिणकूटाः, ते च शीताशीतोदयोरुन्नयकूले प्रासादसिञ्चायतनानामपान्तराले वेदितव्याः ॥ ३३४ ॥

एतदेव वक्तव्यतामा (व्यक्ततया) ह—

दो दो चउदिसिं मं—दरस्स हिमवंतकूटसमकप्पा ।

पठमोत्तरोऽत्थ पढमो, सीयापुवुत्तरे कूले ॥ ३३५ ॥

तत्तो य नीलवंतो, सुहँडि तह अंजणँगिरी कुमुए ।

तह य पलासँ वडिँसे, अठमए रोर्थणगिरी य ॥ ३३६ ॥

व्याख्या—मन्दरस्य मेरोश्चतसृषु दिक्कु विदिग्रूपासु षौ षौ दिग्हस्तिकूटौ, ततः सर्वसङ्गथाऽष्टौ
भवन्ति, ते च हिमवत्कूटसमकट्टपाः हिमवत्कूटसदृशस्थितयः । किमुक्तं भवति ? यादृशी स्थितिर्हिमव-
त्कूटेषु प्रागजिहिता प्रमाणादिविषया तादृश्यतेषामपि ऋष्टव्या । तद्यथा—एते सर्वेऽपि कूटाः प्रत्येकं
पञ्चपञ्चयोजनशतान्युच्चैस्त्वेन, पञ्चविंशं पञ्चविंशं योजनशतमवगाहेन, मूले पञ्चपञ्चयोजनशतान्यान्यायामवि-
ष्कम्भान्यां, मध्ये त्रीणि त्रीणि योजनशतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि ३७५, उपर्यर्धतृतीयान्यर्धतृतीयानि
योजनशतानि ३५०, मूले प्रत्येकमेतेषां परिधिः पञ्चदश योजनशतानि एकाशीत्यधिकानि १५८१, मध्ये
एकादश योजनशतानि षरुशीत्यधिकानि किञ्चिदूनानि ११८६, उपरि सप्त शतानि एकनवत्यधिकानि
किञ्चिदूनानि ७९१, मूले विस्तीर्णा मध्ये संक्षिप्ता उपरि तनुका गोपुञ्जसंस्थानसंस्थिताः सर्वरत्नमयाः

प्रत्येकमैककथा पद्मवरवेदिकया एकैकेन च वनखण्डेन परिच्छिष्टाः । एकैकस्य च दिग्घस्तिकूटस्योपरि
 बहुमध्यदेशाग्रे एकैकः प्रासादावातंसकः, ते च प्रासादावातंसकाः प्रत्येकं सार्धानि द्वाषष्टियोजनान्याया-
 मविष्कम्भाज्यां, सक्रोशान्येकत्रिंशद्योजनान्युच्चैस्त्वेन सर्वरत्नमया नानामणिमयस्तम्भशतसन्निविष्टाः ।
 तेषु मध्ये स्वस्वाधिपतिदेवयोग्यं सपरिवारं सिंहासनम् । सम्प्रत्यमीषां दिग्घस्तिकूटानां नामान्याह—
 'पञ्चमोत्तर' इत्यादि, अत्र एतेषु दिग्घस्तिकूटेषु मध्ये प्रथमो दिग्घस्तिकूटः पद्मोत्तरनामा, स च मन्दर-
 पर्वतस्योत्तरपूर्वस्यां दिशि पूर्वोच्चिमुखं गह्वन्त्याः शीताया महानद्या उत्तरतः, तस्याधिपतिः पद्मोत्तरनामा
 देवः, स पृथ्वीपमस्थितिको विजयदेव इव महर्द्धिकः, तस्य राजधानी मेरोरुत्तरपूर्वस्यां दिशि तिर्थग-
 सङ्घातान् द्वीपसमुज्जानतिक्रम्यापरस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वादशयोजनसहस्राण्यवगाह्य परतो यथास्थानं
 वेदितव्या । ततस्तदनन्तरं प्रदक्षिणाक्रमेण द्वितीयो नीलवन्नामा दिग्घस्तिकूटः, स च मेरोर्दक्षिणपूर्वस्यां
 पूर्वोच्चिमुखं गह्वन्त्याः शीताया महानद्या दक्षिणतः, तस्याधिपतिर्नीलवन्नामा देवः, स च पद्मोत्तर इव
 महर्द्धिको वेदितव्यः, नवरमेतस्य राजधानी मेरोर्दक्षिणपूर्वस्यामपरस्मिन् जम्बूद्वीपे । तृतीयः सुहस्तिनामा
 दिग्घस्तिकूटः, स च मन्दरपर्वतस्य दक्षिणपूर्वस्यां शीतोदाया महानद्याः पूर्वतः, तस्याधिपतिः सुहस्तिनामा
 देवः, सोऽपि पद्मोत्तर इव महर्द्धिकः, अस्यापि राजधानी मेरोर्दक्षिणपूर्वतोऽपरस्मिन् जम्बूद्वीपे । चतुर्थो
 दिग्घस्तिकूटोऽञ्जनगिरिः, स च मेरोर्दक्षिणापरस्यां दिशि शीतोदाया महानद्या अपरतः, तस्याधिपति-
 रञ्जननामा देवः, सोऽपि पद्मोत्तरदेव इव महर्द्धिकः, तस्य राजधानी मेरोरपरदक्षिणतोऽपर-

स्मिन् जम्बूद्वीपे । पञ्चमः कुमुदनामा दिग्घस्तिकूटः, सोऽपि मेरोर्दक्षिणापरस्यां दिशि पश्चिमाग्निमुखं गच्छन्त्याः शीतोदाया दक्षिणतः, तस्याधिपतिः कुमुदनामा देवः, सोऽपि पद्मोत्तर इव महर्द्धिकः, राजधानी तस्यापि मेरोर्दक्षिणापरतोऽपरस्मिन् जम्बूद्वीपे । षष्ठः पलाशनामा दिग्घस्तिकूटः, स च मेरोरुत्तरापरस्यां दिशि पश्चिमाग्निमुखं गच्छन्त्याः शीतोदाया उत्तरतः, तस्याधिपतिः पलाशनामा देवः, सोऽपि पद्मोत्तरदेववन्महर्द्धिकः, तस्य राजधानी मेरोरपरोत्तरतोऽपरस्मिन् जम्बूद्वीपे । सप्तमोऽवतंसकनामा दिग्घस्तिकूटः, सोऽपि मन्दरपर्वतस्योत्तरापरदिशि शीताया महानद्या अपरतः, तस्याधिपतिरवतंसकनामा देवः, राजधानी तस्यापि मेरोरुत्तरापरतोऽपरस्मिन् जम्बूद्वीपे । अष्टमो रोचनगिरिनामा दिग्घस्तिकूटः, स च मन्दरपर्वतस्योत्तरपूर्वस्यां दक्षिणाग्निमुखं गच्छन्त्याः शीताया महानद्याः पूर्वतः, तस्याधिपतिर्देवो रोचनगिरिनामा, सोऽपि पद्मोत्तरदेव इव महर्द्धिकः, राजधानी तस्य मेरोरुत्तरपूर्वतोऽपरस्मिन् जम्बूद्वीपे ॥ ३३१-३३६ ॥

सम्प्रति नन्दनवनवकच्यतामाह—

पंचेव जोयणसए, उहुं गंतूण पंचसयपिहुलं ।

नंदणवणं सुमेरं, परिखित्ता तियं रम्मं ॥ ३३७ ॥

व्याख्या—समतलान्भ्रूजागात्पञ्च योजनशतान्युर्ध्वं गत्वाऽत्रान्तरे पञ्चयोजनशतपृथुलं पञ्चयोजनशत-

प्रमाणविष्कम्भं नन्दनं नाम वनं वलयाकारेण सुमेरुं परिद्विष्य स्थितं, तच्चानेकमणिमयकूटवापीमण्डपा-
दिकलिततया रम्यं रमणीयम् ॥ ३२७ ॥

तत्र बहिर्विष्कम्भपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—

बाहिं गिरिविष्कम्भो, तद्विष्यं नवनवश्रजोयणसयांश्च ।

चउपन्न जोयणाणि य, एक्कारस ज्ञाग ठच्चेव ॥ ३२८ ॥

व्याख्या—तस्मिन्नन्दनवने बहिर्मुखलाया बहिर्विज्ञागे गिरिविष्कम्भो नवनवतियोजनशतानि चतुः-
पञ्चाशदधिकानि षट् चैकादशजागा योजनस्य एण५४; । तथाहि—मेरावेकस्मिन् योजनेऽतिक्रान्ते एक
एकादशजागो योजनस्यातिक्रान्तः प्राप्यते, ततोऽत्र त्रैराशिककर्मविकाशः तच्चेदं त्रैराशिककर्म—यदि
योजनमेकारुह्योपरिद्वेत्रस्य वृत्तताया अपचयः सर्वत्रैकादशजागो योजनस्यैको लभ्यते, ततः पञ्चयोजन-
शतारोहणे कोऽपचयः प्राप्यते ? लब्धानि पञ्चचत्वारिंशद्योजनानि पञ्च चैकादशजागा योजनस्य,
एतत्समतलजूजागतस्य मेरुवृत्तद्वेत्रपरिमाणस्य दशयोजनसहस्ररूपस्य मध्यादपनीयते, ततो यथोक्तं
नन्दनवने बहिर्विष्कम्भपरिमाणं भवति ॥ ३२८ ॥

सम्प्रति नन्दनवन एवान्तर्विष्कम्भपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—

अउणानउश्च सयांश्च, चउपन्नद्विष्यांश्च नंदणवणम्मि ।

अंतो गिरिविखंडो, एकारस जाग ठच्चैव ॥ ३३ए ॥

व्याख्या—एकोनवतिशतानि चतुःपञ्चाशदधिकानि योजनानां षट् चैकादशजागा योजनस्य ७ए५४½ एतावान्नन्दनवनेऽन्तर्गिरिविष्कम्भः । तथाहि—नन्दनवनं मेरुं सर्वतश्चक्रवाद्यतया व्यवस्थितं, विष्कम्भपरिमाणं च नन्दनवनस्यैकपार्श्वे पञ्च योजनशतानि, ततस्तानि द्वियुणीक्रियन्ते, जातं सहस्रं, तत्रगुक्तान्नन्दनवगतबहिर्विष्कम्भपरिमाणत् नवनवतिशतानि चतुःपञ्चाशदधिकानि षट् चैकादशजागा योजनस्यैवंरूपादपनीयते, ततो यथोक्तपरिमाणो मध्यविष्कम्भो जवति ॥ ३३ए ॥

सम्प्रति नन्दनवन एव बहिर्विष्कम्भपरिधिमाह—

इगतीस सहस्साइं, चत्तारि सयाइं अउणसीयाइं ।
बाहिं नगस्स परिही, सविसेसा नंदणवणस्मि ॥ ३३० ॥

व्याख्या—नन्दनवने नगस्य मेरोः पर्वतस्य बहिः परिधेरिक्त्रिशत्सहस्राणि चत्वारि शतान्येकोनाशीत्यधिकानि सविशेषाणि योजनानां ३१४९ए, तथाहि—नन्दनवने बहिर्विष्कम्भो नवनवतिशतानि चतुःपञ्चाशदधिकानि योजनानां षट् चैकादशजागा योजनस्य ७ए५४½ ततो योजनराशिरैकादशजागकरणार्थमेकादशत्रिगुण्यते, गुणयित्वा चोपरितनाः षट् एकादशजागास्तत्र ग्रहियन्ते, जाता एकादश-

जागाः सर्वसङ्ख्याया लक्षमेकं नव सहस्राणि पञ्च शतानि १०७५००, ततो "विक्रंत्तवग दहगुणे"-
 त्यादिना प्रागुक्तेन करणेन यथोक्तं परिधिपरिमाणमागच्छति ॥ ३३० ॥

सम्प्रत्यन्तर्विष्कम्भपरिधिपरिमाणमाह—

अष्टावीस सहस्सा, तिन्नि सया जोयणाए सोलहिया ।

अंतो गिरिस्स परिरळ, एक्कारसजाग अठेव ॥ ३३१ ॥

व्याख्या—अष्टाविंशतिसहस्राणि त्रीणि शतानि पोरुशाधिकानि योजनानामष्टौ चैकादशजागा
 योजनस्य ३०३१६.६ एतावान्मन्दनवनेऽन्तर्गिरेः परिरथः । परिरथानयनं च पूर्ववत्कर्तव्यम् ॥ ३३१ ॥

सम्प्रति तत्रैव नन्दनवने सिञ्चायतनादिवक्तव्यतामाह—

सिञ्चाययणा चउरो, पासाया वाविळ य कूना य ।

जहू चैत्र नइसाले, नवरं नामाणिसिं इणमो ॥ ३३३ ॥

व्याख्या—यथैव नक्षशाखवने चतसृषु पूर्वादिषु दिक्षु प्रत्येकमेकैकसिञ्चायतनजात्रेन चत्वारि सिञ्चा-
 यतनानि, चत्वारश्च विदिक्षु प्रासादाः, एकैकस्य च प्रासादस्य चतसृषु दिक्षु प्रत्येकमेकैका वापी, प्रासा-
 दसिञ्चायतनानां चापान्तराले कूटाः । यच्च प्रासादानां सिञ्चायतनानां वापीनां कूटानां च परिमाणं,
 यथा चोचरपूर्वापरोत्तरदिग्भाविनौ प्रासादावीशानदेवलोकाधिपतेर्दक्षिणपूर्वापरदक्षिणदिग्भाविनौ प्रा-

सादौ शक्रस्य, तदेतत्सर्वमन्यूनातिरिक्तमत्रापि नन्दनवने समवसेयं, नवरमेतासामत्रत्यानां वापीनां कुटानां च नामान्यमूनि वदथमाणस्वरूपाणि वेदितव्यानि ॥ ३३३ ॥

तान्येव विवच्छुः प्रथमतो वापीनां नामान्याह—

नंडुत्तरनंदसुनंद-वऋमाणनंदिसेणामोहा य ।

गोबुहसुदंसणा वि य, नद्द विसाला य कुमुदा य ॥ ३३३ ॥

पुंरुरिगिणि विजया वे-जयंति अपराजिया जयंती य ।

व्याख्या—नन्दनवने मेरोरुत्तरपूर्वस्थां दिशि पञ्चाशद्योजनान्यवगाह्यात्रान्तरे य ईशानदेवलोकाधिपतेः संबन्धी प्रासादः, तस्य पूर्वस्थां दिशि वापी नन्दोत्तरा नाम, दक्षिणतो नन्दा, पश्चिमायां सुनन्दा, उत्तरतो वर्धमाना । दक्षिणपूर्वस्थां यः शक्रस्य संबन्धी प्रासादस्तस्य पूर्वतो वापी नन्दिषेणा, दक्षिणतोऽ-मोघा, पश्चिमायां गोस्तूपा, उत्तरतः सुदर्शना । तथा यो दक्षिणपरस्यां दिशि शक्रस्य संबन्धी प्रासाद-स्तस्य पूर्वेण वापी नद्दा, दक्षिणतो विसाला, अपरतः कुमुदा, उत्तरतः पुणरुरीक्रीणी । (तथा) यस्त्व-परोत्तरस्थां दिशि प्रासाद ईशानदेवलोकाधिपतेः संबन्धी तस्य पूर्वतो वापी विजया, दक्षिणतो वैजयन्ती, पश्चिमायामपराजिता, उत्तरतो जयन्ती ॥

सम्प्रति कूटानां नामान्याह—

कूटानां नन्दार्णं मंदरं, निसहे हेमवय रथं ए य ॥ ३३४ ॥

रुयगे सागरचित्ते, वर्शरो चिय अंतरेसु अडसु वि ।

कूटानां बलकूटो पुण, मंदरपुबुत्तरदिसाए ॥ ३३५ ॥

व्याख्या—पूर्वदिग्भाविनः सिञ्चायतनस्योत्तरत उत्तरपूर्वदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य दक्षिणतोऽ-
पान्तराले नन्दनकूटं नाम कूटं, तत्र मेघङ्करा नाम देवी, तस्या राजधानी मेरोरुत्तरपूर्वस्यामपरस्मिन्
जम्बूद्वीपे षादशयोजनसहस्रेभ्यः परतः । तथा पूर्वदिग्भाविनः सिञ्चायतनस्य दक्षिणतो दक्षिणपूर्वदि-
ग्भाविनः प्रासादावतंसकस्योत्तरतोऽपान्तराले मन्दरकूटं नाम कूटं, तत्र मेघवती नाम देवी, तस्या राज-
धानी मेरोः पूर्वतोऽपरस्मिन् जम्बूद्वीपे । तथा दक्षिणदिग्भाविनः सिञ्चायतनस्य पूर्वतो दक्षिणपूर्वदि-
ग्भाविनः प्रासादावतंसकस्यापरतोऽपान्तराले निपथकूटं नाम कूटं, तत्र सुमेधा नाम देवी, तस्या राज-
धानी मेरोर्दक्षिणतोऽपरस्मिन् जम्बूद्वीपे । तथा दक्षिणदिग्भाविनः सिञ्चायतनस्य पश्चिमायां दक्षिणपर-
दिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य पूर्वतो हेमवतं नाम कूटं, तत्र मेघमाखिनी नाम देवी, तस्या राजधानी
मेरोर्दक्षिणतोऽपरस्मिन् जम्बूद्वीपे । तथा पश्चिमदिग्भाविनः सिञ्चायतनस्य दक्षिणतो दक्षिणपरदिग्भा-
विनः प्रासादावतंसकस्योत्तरतो रजतं नाम कूटं, तत्र सुवत्सा नाम देवी, तस्या राजधानी मेरोः पश्चि-

मायां दिश्यपरस्मिन् जम्बूद्वीपे । तथा पश्चिमदिग्जाविनः सिद्धायतनस्योत्तरत उत्तरापरदिग्जाविनः
 प्रासादस्य दक्षिणतो रुचककूटं नाम कूटं, तत्र वत्समित्रा नाम देवी, तस्या राजधानी मेरोरपरतोऽपर-
 स्मिन् जम्बूद्वीपे । तथोत्तरदिग्जाविनः सिद्धायतनस्यापरत उत्तरापरदिग्जाविनः प्रासादावतंसकस्य
 पूर्वतः सागरचित्रं नाम कूटं, तत्र बलाहका नाम देवी, तस्या राजधानी मेरोरुत्तरतोऽपरस्मिन् जम्बू-
 द्वीपे । तथोत्तरदिग्जाविनः सिद्धायतनस्य पूर्वतः पूर्वोत्तरदिग्जाविनः प्रासादावतंसकस्यापरतो वज्रकूटं
 नाम कूटं, तत्र वज्रसेना (वारिषेणा) नाम देवी, तस्या राजधानी मेरोरुत्तरतोऽपरस्मिन् जम्बूद्वीपे ।
 एताश्चाष्टावपि देव्य ऊर्ध्वलोकवास्तव्या दिक्कुमारिका उच्यन्ते । यत्तु बलकूटं नाम कूटं तन्मन्दरपर्वत-
 स्योत्तरपूर्वस्थां दिशि, तच्च प्रमाणतः प्राग्व्यावर्णितहरिकूटसमानं, एतच्च प्रागेव जावितं, तत्र बलो नाम
 देवः, तस्य राजधानी मेरोरुत्तरपूर्वतोऽपरस्मिन् जम्बूद्वीपे ॥ ३३१ ॥

सम्प्रत्यष्टसु कूटेषु-देव्य उक्तास्ता एव प्रतिपादयति—

एषु उहलोए, वत्थवालं दिसाकुमारीलं

अष्टेव परिवसंती, अष्टसु कूटेषु इणमालं ॥ ३३६ ॥

व्याख्या—एतेष्वनन्तरोदितेषु अष्टसु कूटेषु ऊर्ध्वलोकवास्तव्या अष्टौ दिक्कुमारिकाः परिवसन्ति
 ताश्चेमाः एतन्नामानः ॥ ३३६ ॥

तन्नामान्येवाह—

मेघंकर मेघवई, सुमेह तह मेहमालिणि सुवहा ।
तत्तो य वह्नमिता, वलाहगा वारिसेणा य ॥ ३३७ ॥
ब्याख्या—एतानि च नामानि प्रागेव प्रत्येकं जावितानि ॥ ३३७ ॥

सम्प्रति सौमनसवनवकव्यतामाह—

बासठि सहस्साइं, पंचेव सयाइं नंदणवणाळ ।
उहुं गंतूण वणं, सोमनसं नंदणसरित्थं ॥ ३३८ ॥

ब्याख्या—नन्दनवनादूर्ध्वं योजनानां षाषष्टिसहस्राणि पञ्च शतानि गत्वाऽत्रान्तरे सौमनसं नाम
वनं, तच्च नन्दनवनसदृशं, यथा नन्दनवनं चक्रवालतया मेरुं परिद्विष्य स्थितं, एकैकसिंश्च पार्श्वे पञ्च-
पञ्चयोजनशतविष्कम्भं, तथा सौमनसवनमपीत्यर्थः ॥ ३३८ ॥

सम्प्रति सौमनसवने मेरोर्वहिविष्कम्भपरिमाणमाह—

बावत्तराइं दोन्नि य, सयाइं चजरो य जोयणसहस्सा ।
बाहिं गिरिविस्कंनो, एक्कारसजाग अहुव ॥ ३३९ ॥

ब्याख्या—यत्वारि योजनसहस्राणि द्वे शते विसप्तत्यधिके अष्टौ चैकादश जागा योजनस्य ४१७१,५

एतावान् सौमनसवने बहिर्विष्कम्भः । तथाहि—नन्दनवनादूर्ध्वं सार्धेषु द्वाषष्टियोजनसहस्रेषु अतिक्रान्तेषु सौमनसवनं, एकस्मिंश्च योजनेऽतिक्रान्ते सर्वत्र वृत्तविष्कम्भस्यापचयो योजनस्यैक एकादश-
 जागः, ततोऽत्रापि त्रैराशिककर्मावतरणं, तच्चेदं त्रैराशिककर्म—यदि योजनमेकरुह्य सर्वत्र वृत्तविष्क-
 म्भस्यापचयो योजनस्यैकादशजागो लभ्यते तर्हि सार्धद्वाषष्टियोजनसहस्रातिक्रमे कियानपचयो भवति ?
 उच्यते—पञ्च सहस्राणि षट् शतानि एकाशीत्यधिकानि (योजनानां) नव चैकादशजागा योजनस्य
 ५६०१ १/२ । एतन्नन्दनवनबहिर्विष्कम्भादपनीयते, नन्दनवने च बहिर्विष्कम्भो नवनवतिशतानि चतुः-
 पञ्चाशदधिकानि (योजनानां) षट् चैकादशजागा योजनस्य ६६५४ १/२, तत एभ्यः पञ्चसु सहस्रेषु
 षट्सु शतेषु एकाशीत्यधिकेषु (योजनानां) नवसु चैकादशजागेषु योजनस्यातिक्रान्तेषु शेषमुच्चरति
 चत्वारि सहस्राणि द्वे शते विसप्तत्यधिके योजनानामष्टौ चैकादशजागा योजनस्य ४२१२ १/२ ॥ ३३ए ॥

साम्प्रतमन्तर्गिरिविष्कम्भपरिमाणमाह—

बावत्तरादं दोन्नि य, सयादं तिन्नि य जोयणसहस्सा ।

अंतो गिरिविष्कम्भो, एक्कारसजाग अट्टेव ॥ ३४० ॥

व्याख्या—अन्तर्मध्ये गिरिविष्कम्भस्त्रीणि योजनसहस्राणि द्वे शते विसप्तत्यधिके अष्टौ चैकादश-
 जागा योजनस्य ३२१२ १/२ । तथाहि—सौमनसवनस्यैकपार्श्वे विष्कम्भपरिमाणं पञ्च योजनशतानि, तत

उभयपार्श्वविष्कम्भपरिमाणमीलने योजनसहस्रं भवति, तत्रागुक्तात् चत्वारि सहस्राणि द्वे शते द्विसप्त-
 ल्यधिके योजनानामष्टौ चैकादशचागा योजनस्येत्येवंरूपादपनीयते, ततो लब्धानि शेषाणि त्रीणि सह-
 स्राणि द्वे शते द्विसप्तत्यधिके योजनानामष्टौ चैकादशचागा योजनस्य ॥ ३४० ॥

सम्प्रति बहिर्विष्कम्भपरिधिपरिमाणमाह—

पंच सष्ट एकारे, तेरस य इवंति जोयणसहस्सा ।

ठच्चेकारसत्रागा, बाहिं गिरिपरिच्छ होइ ॥ ३४१ ॥

व्याख्या—त्रयोदश सहस्राणि पञ्च शतानि एकादशाधिकानि योजनानां षट् चैकादशचागा योज-
 नस्य १३५११^१ एतावान् सौमनसवने बहिर्गिरिपरियो भवति । तथाहि—बहिर्विष्कम्भश्चत्वारि सह-
 स्राणि द्वे शते द्विसप्तत्यधिके योजनानामष्टौ चैकादशचागा योजनस्य ४३७३^१ । तत्र योजनराशिरे-
 कादशचागाकरणार्थमेकादशत्रिगुण्यते, गुणयित्वा चाष्टौ एकादशचागास्तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातानि सप्त-
 चत्वारिंशत्सहस्राणि ४७००० । ततोऽस्य राशेर्वर्गो विधीयते, जातो द्विकः द्विकः शून्यं नवकः षट्कशू-
 न्यानि ३३०९००००० । ततो दशत्रिगुणना, जातानि सप्त शून्यानि ३३०९००००००० । ततो
 वर्गमूलमानीयते, लब्धमेकं लक्षमष्टाचत्वारिंशत्सहस्राणि षट् शतानि सप्तविंशत्यधिकानि १४०६३७,

शेषं त्यक्तं, ततो योजनानयनार्थमस्य राशेरैकादशत्रिंशो ह्रियते, लब्धानि त्रयोदश सहस्राणि पञ्च शतानि एकादशाधिकानि योजनानां षट् चैकादशत्रागा योजनस्य ॥ ३४१ ॥

सम्प्रत्यन्तःपरिधिपरिमाणमाह—

जोयणसहस्सदसगं, तिन्नेव सयाणि अउणपन्नाणि ।

अंतो गिरी परिरुं, एक्कारसत्राग तिन्नेव ॥ ३४२ ॥

व्याख्या—दश योजनसहस्राणि त्रीणि शतानि एकोनपञ्चाशदधिकानि त्रयश्चैकादशत्रागा योजनस्य १०३४ए ३। तथाहि—सौमनसेऽन्तर्गिरिविष्कम्भस्त्रीणि सहस्राणि षे शते द्विसप्तत्यधिके योजनानामष्टौ चैकादशत्रागा योजनस्य ३२७२ ३। तत्र योजनराशेरैकादशत्रागकरणार्थमेकादशत्रिंशुण्यते, गुणयित्वा च तत्राष्टौ एकादशत्रागाः प्रद्विष्यन्ते, ततो जाताः सर्वसङ्ख्या एकादशत्रागाः षट्त्रिंशत्सहस्राणि ३६०००। ततोऽस्य राशेर्वर्गो विधीयते, जात एको द्विकः नवकः षट्कः शून्यानि षट् १२ए६०००००। ततो दशभिर्गुणना, जातानि सप्त शून्यानि १२ए६००००००। ततो वर्गमूलानयने लब्धमेकं लब्धं त्रयोदशसहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि ११३८४२। तत एतेषां योजनानयनार्थमेकादशत्रिंशो ह्रियते, लब्धानि योजनानां दश सहस्राणि त्रीणि शतानि एकोनपञ्चाशदधिकानि त्रयश्चैकादशत्रागा योजनस्य १०३४ए ३। ३४२ ॥

सम्प्रति सौमनसवने विशेषवक्तव्यतामाह—

नंदणवणसरिसगमं, सोमणसं नवरि नडि कूरुत्थ ।

व्याख्या—नन्दनवनसदृशगमं सौमनसं, किमुक्तं ज्वति ? यथा नन्दनवने चतसृषु दिक्षु प्रत्येकं मेरोः पञ्चाशत्पञ्चाशद्योजनान्यवगाह्यैकैकं सिञ्चायतनं, विदिक्षु चैकैकः प्रासादः, एकैकस्य च प्रासादस्य चतसृषु दिक्षु प्रत्येकमेकैका वापी, यच्च सिञ्चायतनप्रासादवापीपरिमाणं, यथा चोत्तरपूर्वापरोत्तरदिग्भा-
विनौ प्रासादावीशानदेवलोकाधिपतेर्दक्षिणपूर्वापरदक्षिणदिग्भाविनौ तु प्रासादौ शक्यस्य, तदेतत्सर्व-
मन्यूनान्तिरिक्तमत्रापि वक्तव्यं, नवरमत्र सौमनसवने कूटा न सन्ति । पुष्करिण्योऽपि जिन्ननामानः,
ततस्तासां नामानि प्रतिपादयति—

पुष्करिणीड सुमणा, सोमणसा सोमणसा य ॥ ३४३ ॥

वावी मणोरमाऽवि य, उत्तरकुरु तह य होइ देवकुरु ।

तत्तो य वारिसेणा, सरस्सई तह त्रिसाला य ॥ ३४४ ॥

वावी य माधजहा,ऽजयसेणा रोहिणी य बोधवा ।

जहुचरा य जहा, सुजह जहावई च्वेव ॥ ३४५ ॥

व्याख्या—सौमनसवने मेरोरुत्तरपूर्वस्यां दिशि य ईशानदेवलोकाधिपतेः संबन्धी प्रासादस्तस्य पूर्वतो वापी सुमनाः, दक्षिणतः सौमनसा, पश्चिमायां सौमनांसा, उत्तरतो मनोरमा । दक्षिणपूर्वस्यां यः शक्रस्य संबन्धी प्रासादस्तस्य पूर्वतो वापी उत्तरकुरुनामा, दक्षिणतो देवकुरुः, अपरतो वारिपेणा, उत्तरतः सरस्वती । तथा यो दक्षिणापरस्यां दिशि शक्रस्य संबन्धी प्रासादस्तस्य पूर्वतो वापी विशाखा, दक्षिणतो माघजजा, पश्चिमायामजयसेना, उत्तरतो रोहिणी । यस्त्वपरोत्तरस्यां दिशि प्रासाद ईशानदेवलोकाधिपतेः संबन्धी तस्य पूर्वतो वापी जज्ञोत्तरा, दक्षिणतो जज्ञा, अपरतः सुजघा, उत्तरतो जज्ञावती ॥ ३४३-३४४-३४५ ॥

सम्प्रति पाण्डुकवनवकव्यतामाह—

सोमणसाढं तीसं, बच्च सहस्ते विलग्निजण गिरिं ।
विमलजलकुंरुगहणं, ह्रवश् वणं पंरुगं सिहरे ॥ ३४६ ॥

व्याख्या—सौमनसवनादूर्ध्वं षट्त्रिंशत्सहस्राणि गिरिं मेरुगिरिं विलग्योत्पुल्यात्रान्तरे शिखरूपे उपरितले पपरुकं नाम वनं जवति, तच्च कथञ्चलमित्याह—‘विमलजलकुंरुगहणं’ विमलजलसंपूर्णानि यानि कुण्डानि तैर्गहनं, किमुक्तं जवति ? स्थाने स्थाने विमलजलसंपूर्णानि तत्र कुण्डानि सन्ति ॥ ३४६ ॥

सम्प्रति तत्रैव पृथुत्वपरिमाणमाह—

चत्वारि जोषणसया, चउणउया चक्कवालउं रुंदा ।

व्याख्या—चत्वारि योजनशतानि चतुर्नवत्यधिकानि ४९४ चक्रवालतो रुन्दं विस्तीर्णं पणकवनं, किमुकं भवति ? चूल्किकाया वहिरेकस्मिन् पार्श्वे एतावत्प्रमाणं पणकवनं, तथाहि—सौमनसात् पद्-
त्रिंशद्योजनसहस्रेषूर्ध्वमतिक्रान्तेषु पणकवनं, मेरौ च मेखलाद्ययाविवक्षया सर्वत्र प्रतियोजनगतैकादश-
जागपरिहानिः ततोऽत्रापि त्रैराशिककर्मावतारः, तच्चैवं त्रैराशिककर्म—यदि योजनमेकमारुह्योपरि क्षेत्र-
वृत्तताया अपचय एक एकादशजागो योजनस्य, ततः पद्त्रिंशद्योजनसहस्रारोहणे कोऽपचयः प्राप्यते ?
लब्धानि षात्रिंशत्तानि द्विसप्तत्यधिकानि योजनानां ३२७२ अष्टौ चैकादशजागा योजनस्य १६ । एत-
त्सौमनससत्काद्द्विर्विष्कम्भाच्चत्वारि सहस्राणि द्वे शते द्विसप्तत्यधिके योजनानामष्टौ चैकादशजागा
योजनस्य ४२७२ १६ इत्येवंपरिमाणान्बोधयेते, शोधिते च सति तस्मिन् जातं शेषं योजनसहस्रम्, एतावा-
नुपरितले शिरोजागे मन्दरस्य विष्कम्भः । तत्र च बहुमध्यजागे चूला, सा च मूले षादशयोजनप्रमाण-
विष्कम्भा, तस्याः समंततः परिक्षेपि पणकवनं, ततः सहस्रात् षादशयोजनापगमे शेषाण्यष्टाशीत्यधि-
कानि नव शतानि तिष्ठन्ति, तेषामर्धे भवन्ति चत्वारि शतानि चतुर्नवत्यधिकानि ॥ ४९४ ॥

सम्प्रति परिधिपरिमाणमाह—

इगतीस जोयणसया, बासठी परिरुं तस्स ॥ ३४७ ॥

व्याख्या—तस्य एकरुक्वनस्य एकत्रिंशद्योजनशतानि षाषष्ट्यधिकानि परिपरिः ३१६३ । एतच्च परि-
रयपरिमाणं प्रागुक्कराणवशात् स्वयमेवानेतव्यम् ॥ ३४७ ॥

सम्प्रति चूलावकव्यतामाह—

दुगुणं जोयणवीसं, समूसिया विमलवेरुलियरूवा ।
मेरुगिरिस्सुवरितळे, जिणअवणविचूसिया चूला ॥ ३४८ ॥

व्याख्या—मेरुगिरेरुपरितळे विमलवैदूर्यमयी विमलवैदूर्यरत्नमयी चूला, सा च विगुणं योजनविं-
शतिसुद्धिता चत्वारिंशद्योजनानि समुद्धितेत्यर्थः । विगुणं योजनविंशतिमित्यत्र “कालाध्वनोर्व्याप्तौ”
(सि० हे० ३-३-४३) इति द्वितीया । पुनः कथञ्चूलेत्यत आह—जिनअवनविचूसिया, तथाहि—
तस्याञ्चुलिकाया उपरि बहुमध्यदेशजागे क्रोशायाममर्धक्रोशविस्तीर्णं देशोनक्रोशमुच्चमनेकमणिमयस्तम्भ-
शतसंनिविष्टमेकं जिनअवनमस्ति । तस्य च जिनअवनस्य पूर्वोत्तरदक्षिणरूपासु तिसृषु दिक्षु प्रत्येकमे-
कैकं चारं चारप्रमाणं जिनप्रतिमास्वरूपं च वैताड्यगतसिञ्चायतनकूटवधेदितव्यम् ॥ ३४८ ॥

अधुना चूलाया विष्कम्भपरिरयावाह—

मूले मन्ने उवरिं, बारस अठ्ठ चउरो य विस्कंजो ।

सत्तत्तीसा पणवीस, बारसा अहिय परिही से ॥ ३४ए ॥

व्याख्या—‘से’ तस्याश्चूलाकाया मूले षादश योजनानि विष्कम्भः, मध्येऽष्टौ, उपरि चत्वारि । तथा मूले सातिरेकाणि सप्तत्रिंशद्योजनानि परिरयः, मध्ये सातिरेकाणि पञ्चविंशतियोजनानि, उपरि सातिरेकाणि षादशयोजनानि ॥ ३४ए ॥

सम्प्रति चूलायामर्धोमुखगमने विष्कम्भपरिज्ञानाय करणमाह—

जड्ढिसि विस्कंभं, चूलियसिहराहि उवश्चाणं ।

तं पंचहिं पविज्रत्तं, चउहिं जुयं जाण विस्कंभं ॥ ३५ए ॥

व्याख्या—चूलाकायाः शिखरात्सर्वोपरितनाम्नागादवपत्य यत्र योजनादावतिक्रान्ते विष्कम्भं कालु-
मिडसि तत् अतिक्रान्तं योजनादिकं पञ्चभिः प्रविज्रज्यते, प्रविज्रके च सति यद्वच्यते तच्चतुर्भिः सहितं
तत्र विष्कम्भं जानीहि । तत्र किदोपरितत्वाद्दिशतियोजनान्यवतीर्णः, ततो विंशतिर्ध्रियते, तस्याः पञ्च-
जिजर्गो हुते लब्धाश्चत्वारः, ते चतुर्भिः सहित्वा अष्टौ, एतावानुपरितत्वाद्दिशतियोजनातिक्रमे विष्कम्भः ।
एवमन्यत्रापि ज्ञावनीयम् ॥ ३५ए ॥

यदा तूर्ध्वमुखगत्या विष्कम्भो ज्ञातुमिष्यते तदेयं करणगाथा ऋष्टव्या—

जड्विष्ठसिविस्कंभं, चूलियमूलात् उप्पइत्ताणं ।

तं पणविन्नत्तमूलिद्धा, सोहियं जाण विस्कंभं ॥ ३५१ ॥

व्याख्या—अस्या अयमर्थः—चूलिकाया मूलादूर्ध्वमुत्प्लुत्य यत्र योजनादौ विष्कम्भं ज्ञातुमिहसि तत् अतिक्रान्तं योजनादिकं पञ्चत्रिविन्नज्यते, विन्नके च सति यद्वन्यते तन्मूलचवादिस्तराहोध्यते, शोधिते च सति यदवतिष्ठते तावत्प्रमाणं तत्र विष्कम्भं जानीहि । तत्र मूलात् किल विंशतियोजना-न्यूर्ध्वमुत्प्लुत्य गतः, ततो विंशतिर्ध्रियते, तस्याः पञ्चत्रिर्भागे हते लब्धानि चत्वारि योजनानि, तानि मूलविष्कम्भात् षादशयोजनप्रमाणादपनीयन्ते, स्थितानि शेषाण्यष्टौ, एतावान्मूलादूर्ध्वं विंशतियोजना-तिक्रमे विष्कम्भः । एवमन्यत्रापि जाननीयम् ॥ ३५१ ॥

सम्प्रति पणकवने सिञ्चायतनादिवक्तव्यतामतिदेशेनाह—

सिञ्चायथणा वावी, पासाया चूलियाइ अट्टदिसिं ।

जह् सोमणसे नवरं, इमाणि पोखरिणिनामाइं ॥ ३५२ ॥

व्याख्या—यथा सोमनसवने चतसृषु दिक्षु प्रत्येकं मन्दरात्यच्चाशतं योजनान्यवगाह्यात्रान्तरे एकैकं सिञ्चायतनं, चतसृषु च विदिक्षु प्रत्येकमेकैकः प्रासादावतंसकः, एकैकस्य च प्रासादावतंसकस्य चतसृषु

दिदु प्रत्येकमेकैका वापी, तथा पएरुक्वनेऽपि चूडिकाया अष्टासु दिदु मध्ये चतसृषु पूर्वादिषु दिदु प्रत्येकं चूडिकायाः पञ्चाशत्पञ्चाशत्सङ्ख्यानि योजनान्यवगाह्यात्रान्तरे एकैकं सिध्वायतनं, चतसृषु च विदिदु प्रत्येकमेकैकः प्रासादावातंसकः, एकैकस्य प्रासादावातंसकस्य चतसृषु पूर्वादिदिदु प्रत्येकमेकैका वापी इष्टव्या । यच्च सौमनसे सिध्वायतनप्रासादवापीनां परिमाणमुच्चत्वादिगतं, यथा चोत्तरपूर्वापरोत्तरदिग्भाविनौ प्रासादावातंसकावीशानदेवलोकाधिपतेर्दक्षिणपूर्वापरदक्षिणदिग्भाविनौ तु प्रासादावातंसकौ शकस्य, तदेतत्सर्वमन्यूनतिरिक्तमत्रापि वेदितव्यम् । नवरं पुष्करिणीनामिमानि वदयमाह स्वरूपाणि नामानि ॥ ३५३ ॥

तान्येवाह—

पुंजा पुंरुप्पञ्चवा, सुरत्त तह रत्तगावई चैव ।
 खीररसा इक्षुरसा, अमयरसा वारुणी चैव ॥ ३५३ ॥
 संखुत्तरा य संखा, संखावत्ता बलाहगा तह य ।

पुष्फोत्तर पुष्फवई, सुपुष्फ तह पुष्फमालिण्या ॥ ३५४ ॥

व्याख्या—पएरुक्वने चूडिकाया उत्तरपूर्वस्यां दिशि य ईशानदेवलोकाधिपतेः संबन्धी प्रासादावातंसकस्य पूर्वतो वापी पुण्ड्र पुण्ड्रजिधाना, दक्षिणतः पुण्ड्रपञ्चवा, पश्चिमायां सुरका, उत्तरतो रकावती ।

चूत्तिकाया दक्षिणपूर्वस्थां दिशि यः प्रासादावतंसकः शक्रस्य संबन्धी तस्य पूर्वतो वापी क्षीरसा, दक्षि-
णत इक्षुरसा, पश्चिमायाममृतरसा, उत्तरतो वारुणी । चूत्तिकाया दक्षिणपरस्थां दिशि यः प्रासादावतं-
सकः शक्रस्य संबन्धी तस्य पूर्वतो वापी शङ्खोत्तरा, दक्षिणतः शङ्खा, पश्चिमायां शङ्खावर्ता, उत्तरतो
वलाहका । यस्तु चूत्तिकाया अपरोत्तरस्थां दिशि प्रासादावतंसक ईशानदेवलोकाधिपतेः संबन्धी तस्य
पूर्वतो वापी पुष्पोत्तरा, दक्षिणतः पुष्पवती, पश्चिमायां सुपुष्पा, उत्तरतः पुष्पमालिनी ॥ ३५३-३५४ ॥

सम्यति पाण्डुकम्बलाशिवादिवक्तव्यतामाह—

पंरुगवणम्मि चउरो, सिलालं चउसु वि दिसासु चूलाए ।

चउजोयएसियालं, सबज्जुणकंचणमयालं ॥ ३५५ ॥

पंचसयायामालं, मण्णे दीहत्तणरुंदालं ।

चंदरुसंठियालं, कुमुलयरहारगोराळं ॥ ३५६ ॥

व्याख्या—पाण्डुकवने चूत्तिकायाश्चतसृषु पूर्वदिषु दिक्षु प्रत्येकमेकैकशिवाज्ञावेन चतस्रोऽत्रिषेकशि-
वाः, ताश्च प्रत्येकं चतुर्योजनोद्भिताः चतुर्योजनप्रमाणवाहल्याः, सर्वाजुनकाञ्चनमय्यः, सर्वश्वेतसुवर्णमय्यः,
पञ्चशतायामाः पञ्चयोजनशतप्रमाणायामाः, मध्ये दीर्घत्वार्धरुन्दा मध्यत्रागेऽर्धतृतीययोजनशतप्रमाण-
विष्कम्भाः, चन्द्रार्धसंस्थिता अर्धचन्द्रसंस्थानसंस्थिताः, कुमुदोदरहारगौराः कुमुदगर्जमुक्ताफलहारव-

जौर्यः । तत्र पूर्वापरदिग्जाविन्यौ शिले दक्षिणोत्तरायते पूर्वापरविस्तृते, दक्षिणोत्तरदिग्जाविन्यौ तु पूर्वापरायते दक्षिणोत्तरविस्तृते ॥ ३११-३१६ ॥

सम्प्रति शिलानां नामान्याह—

एगत्य पंशुकंबल-सिल ति अइपंशुकंबला बीया ।

रत्ताइरत्तकंबल-सिलाण जुयलं च रम्मयलं ॥ ३१७ ॥

व्याख्या—अत्रैतासु चतसृषु शिलासु मध्ये एका चूलिकायाः पूर्वेदिग्जाविशिला पाणुकम्बला नाम, द्वितीया दक्षिणदिग्जाविनी अतिपाणुकम्बला, रक्तातिरककम्बलशिलयोर्युगलमपरं रम्यतलं, किमुकं भवति ? चूलिकायाः पश्चिमायां दिशि रक्तकम्बला नाम शिला, उत्तरतोऽतिरककम्बला । एताश्च समस्ता अपि शिला रम्यतलाः, अत एव तासु बहवो देवा महर्द्धिका वानमन्तरा वैमानिका अन्ये वा समागत्य समागत्य यथासुखमजिरमन्ते ॥ ३१७ ॥

तासां च शिलानां मध्यदेशजागे तीर्थकरयोग्यान्यत्रिपेकसिंहासनानि सन्ति, ततस्तद्व्यव्यतामाह—

पुवावरासु दो दो, सिलासु सिंहासणाइ रम्माइ ।

जम्माइ उत्तराए, सिलाइ इक्किक्कयं त्रणियं ॥ ३१८ ॥

व्याख्या—पूर्वापरयोः शिलयोश्चूलिकायाः पूर्वेदिग्जाविन्यामपरदिग्जाविन्यां च शिलायां प्रत्येकं

दे दे सिंहासने, याम्यायां दक्षिणदिग्जाविन्यामुत्तरस्यामुत्तरदिग्जाविन्यां च शिवायां प्रत्येकमेकैकं तीर्थकरात्रिपेकसिंहासनं त्रिणितं तीर्थकरणधरैः । तानि च सिंहासनानि सर्वरत्नमयानि, सर्वाण्यपि च प्रत्येकं पञ्चधनुःशतायामविष्कम्भानि अर्धतृतीयधनुःशतवाहद्वयानि ॥ ३५७ ॥

सीयासीर्जयाणं, उन्नर्त्तकूबुप्रवा जिणवरिंदा ।

पंडुसिलरत्तकंबल-सिवासु सिंहासणवरेसु ॥ ३५८ ॥

अइंपंडुकंबलाए, अइरत्ताए य बालजावस्मि ।

अरहेरवयजिणिंदा, अत्रिसिचंते सुरिंदिहिं ॥ ३६० ॥

व्याख्या—शीताशीतोदयोरुचयकूलोद्भवा जिनवरेन्द्रा बालजावे यथासङ्ख्यं पाण्डुकम्बलशिलारत्तकम्बलशिलयोः सिंहासनेषु सुरेन्द्रैरत्रिषिच्यन्ते । अतिपाण्डुकम्बलशिलायामतिरत्तकम्बलशिलायां च यथासङ्ख्यं अरतैरावतजिनेन्द्राः । इयमत्र जावना—चूलिकायाः पूर्वदिग्जाविन्यां पाण्डुकम्बलशिलायां दे तीर्थकरात्रिपेकसिंहासने, तद्यथा—एकमुत्तरत एकं दक्षिणतः । तत्र ये शीताया महानद्या उत्तरतः कम्बादिषु विजयेषु तीर्थकरा उपजायन्ते ते अत्रैतदाहे सिंहासने सुरेन्द्रैरत्रिषिच्यन्ते, ये पुनः शीताया महानद्या दक्षिणतो मङ्गलावतीप्रमुखेषु विजयेषूपपद्यन्ते ते दक्षिणालये सिंहासनेऽत्रिषिच्यन्ते । तथा चूलिकायाः पश्चिमदिग्जाविन्यां रत्तकम्बलशिलायां दे सिंहासने, तद्यथा—एकमुत्तरत एकं दक्षिणतः ।

तत्र ये शीतोदाया महानद्या दक्षिणतः पद्मदिषु विजयेषु तीर्थकरा उत्पद्यन्ते ते दक्षिणालये सिंहासनेऽ-
 जिषिच्यन्ते, ये तु शीतोदाया महानद्या उत्तरतो गन्धलावतीप्रमुखेषु विजयेषु जायन्ते ते औत्तराहे
 सिंहासनेऽजिषिच्यन्ते । तथा चूलिकादक्षिणदिग्भाविन्यां हि अतिपाणुकम्बलाजिधानायां शिलायां ये
 चरतद्देशसमुद्भवास्तीर्थकरास्तेऽजिषिच्यन्ते । उत्तरदिग्भाविन्यां त्वतिरक्तकम्बलाशिलायामैरावतदेशसमु-
 द्रवा इति ॥ ३५ए-३६० ॥

सम्प्रति विदेहवक्तव्यतामाह--

पुष्वविदेहं मेरुस्त, पुष्वर्भ सीयानइं परिह्विन्नं ।

अवरेण वरविदेहं, सीठयाएण परिह्विन्नं ॥ ३६१ ॥

व्याख्या--इह पूर्वविदेहमित्यादौ नपुंसकता प्राकृतत्वात्, यदाह पाणिनिः--“प्राकृतलक्षणे
 व्यञ्जिचार्यपि” । ततोऽयमर्थः--द्विविधा विदेहाः, तद्यथा-पूर्वविदेहा अपरविदेहाश्च । तत्र ये मेरोः
 पूर्वतो विदेहास्ते पूर्वविदेहाः, ते च शीतया महानद्या परिह्विन्ना द्विधा विचक्ताः, तद्यथा-एको जाग
 उत्तरत एको दक्षिणतः । ये तु मेरोरपरस्यां दिशि तेऽपरविदेहाः, तेऽपि शीतोदया महानद्या परिह्विन्नाः,
 तद्यथा-एको जागो दक्षिणत एक उत्तरतः ॥ ३६१ ॥

सम्प्रति सामान्यतो विजयादीन् प्रतिपादयति—
सीयासीर्ल्याणं, वासहराणं च मङ्ग्यारम्भि ।

विजयावकारगिरी, अंतरनइवणमुहा चउरो ॥ ३६२ ॥

व्याख्या—शीताशीतोदयोर्वर्षधरोश्च निषधनीखवतोश्च मध्यकारे कारशब्दोऽत्र स्वार्थवाची प्रयुक्तो मध्ये इत्यर्थः, विजया षात्रिंशत्सङ्ख्याः, वद्धस्कारगिरयः षोडश, अन्तरनद्यो षादश, वनमुखानि समुद्र-प्रवेशे शीताशीतोदयोरुज्यकूले प्रत्यासन्नानि चत्वारि ॥ ३६२ ॥

सम्प्रत्येतेषां विजयादीनां दैर्घ्यानयनाय करणमाह—

वइदेहा विखंजा, नइमाणं पंच जोयणसयाइं ।

सोहिता तस्संरुं, आयामो तेसिमो होइ ॥ ३६३ ॥

व्याख्या—इह यद्यपि शीतायाः शीतोदाया वा समुद्रप्रवेश एव पञ्चयोजनशतप्रमाणो विष्कम्भः, अन्यत्र तु हीनो हीनतरः, तथापि कञ्चादिविजयसमीपे उज्यकूखवर्तिनौ रमणप्रदेशावधिकृत्य पञ्च-योजनशतप्रमाणो विष्कम्भः प्राप्यते, तत एतस्य करणस्यावकाशः । वैदेहादिदेहसत्कात् विष्कम्भात् शीतायाः शीतोदाया वा नद्या मानं पञ्च योजनशतानि शोधयित्वा यल्लेषमवतिष्ठते तस्यार्धं तेषां विजयादीनामायामो भवति, स चायं वक्ष्यमाणस्वरूपः ॥ ३६३ ॥

तमेवाह—

पंच सए बाणउए, सोलससहस्स दो कलाउं य ।
विजयावकाराणं, अंतरनश्वाणमुहाणं च ॥ ३६४ ॥

ब्याख्या—षोरुश सहस्राणि पञ्च शतानि दिनवत्यधिकानि योजनानां षे च कले योजनस्यैकोनविंशतित्रागरूपे १६१ए३ ३ एतावान् विजयानां वदस्कारगिरीणामन्तरनदीनां वनमुखानां चायामः, तथाहि—महाविदेहविष्कम्भख्यखिंशत्सहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि योजनानां चत्वारश्चैकोनविंशतित्रागा योजनस्य ३३६८४ ३ । एतेभ्यो नदीगतानि पञ्च योजनशतान्यपनीयन्ते, तेषु त्राप-गतेषु जातानि शेषाणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि शतमेकं चतुरशीत्यधिकं योजनानां चत्वारश्चैकोनविंशति-त्रागा योजनस्य ३३१८४ ३ । तेषामर्धं क्रियते, लब्धानि षोरुश सहस्राणि पञ्च शतानि दिनवत्य-धिकानि योजनानां षे च कले १६१ए३ ३ ॥ ३६४ ॥

सम्प्रति विजयानां विष्कम्भानयनाय करणमाह—

चउणउए पंच सए, चउसट्ठि सहस्स दीववित्थारो ।
सोहिय सोलसचइए, विजयाणं होइ विक्कंजो ॥ ३६५ ॥

व्याख्या—इह महाविदेहेषु देवकुरुत्तरकुरुमेरुभ्रशालवनवदस्कारपर्वतान्तरनदीवनमुखव्यतिरेके-
 णान्यत्र सर्वत्रापि विजयाः, ते च पूर्वापरविस्तृतास्तुद्वयविस्तारप्रमाणाः, तत एतस्याधिकृतस्य करणस्या-
 वकाशः, केवलं शीताशीतोदयोरुच्यकूलप्रत्यासत्तौ वनमुखानामुत्कृष्टं विस्तारप्रमाणं, तत्रैव च परिपूर्णो
 विदेहविष्कम्भः प्राप्यते इति शीताशीतोदोच्यकूलप्रत्यासत्ताविदं करणमवसेयम् । तत्रैकस्मिन् दक्षिण-
 चागे उत्तरचागे चाष्टौ वहस्कारगिरयः एकैकस्य च पृथुत्वं पञ्च योजनशतानि, ततः सर्वेषां पृथुत्वमी-
 लने जातानि चत्वारि योजनसहस्राणि । अन्तरनद्यः षट्, एकैकस्याश्चान्तरालनद्या विष्कम्भः पञ्चविंशं
 योजनशतं, ततः सर्वान्तरनदीपृथुत्वमीलने जातानि सप्त शतानि पञ्चाशदधिकानि १५० । द्वे च वन-
 मुखे, एकैकस्य च वनमुखस्य पृथुत्वमेकोनत्रिंशच्छतानि द्वाविंशत्यधिकानि १९१२, उच्यपृथुत्वमीलने
 जातानि अष्टापञ्चाशदधिकानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ५०४४ । मेरुपृथुत्वं दश सहस्राणि १०००० ।
 पूर्वापरभ्रशालवनयोरायामश्चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि ४४००० । सर्वमीलने जातानि चतुःषष्टिसहस्राणि
 पञ्च शतानि चतुर्नवत्यधिकानि ६४९९४ । एतत् षीपविस्ताराजम्बूदीपविष्कम्भात् लक्षप्रमाणाहोष्यते,
 शोधिते च सति जातं शेषं पञ्चत्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि षतुत्तराणि ३५४०६ । एकस्मिंश्च
 दक्षिणे उत्तरे वा चागे विजयाः षोडश, ततः षोडशत्रिंशर्गो हूते लब्धानि द्वाविंशतिशतानि किञ्चि-
 दूनत्रयोदशकानि ३११३, एतावानेकैकस्य विजयस्य विष्कम्भः ॥ ३६५ ॥

सम्प्रति वहस्कारगिरिविष्कम्भप्रतिपादनाय करणमाह—

बन्नवइ सहस्साइं, जंबूदीवा विसोहइत्ताणं ।

सेसे अठ्ठहिं जइए, लञ्छो वस्कारविरंजो ॥ ३६६ ॥

व्याख्या—महाविदेहेषु विजयान्तरनदीवनमुखमेर्वादिव्यतिरेकेणान्यत्र सर्वत्रापि वहस्कारगिरयः, ते पूर्वापरविस्तृताः सर्वेऽपि सर्वत्र तुट्यविस्तारप्रमाणाः, तत एतस्य करणस्यावकाशः, तत्र विजयपोरशक-पृथुत्वं पञ्चत्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि षकुत्तराणि ३५४०६, अन्तर्नदीषट्कपृथुत्वं सप्त शतानि पञ्चा-शदधिकानि ७५०, मेरुविष्कम्भपूर्वापरचञ्जशालवनायामपरिमाणं चतुःपञ्चाशत्सहस्राणि ५४०००, वनमुखष्यपृथुत्वमष्टापञ्चाशत्तानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ५७४४, सर्वमीलने जातानि षष्वतिसह-स्राणि ९६०००, एतानि जम्बूद्वीपविष्कम्भपरिमाणोद्भ्यन्ते, शोधितेषु च तेषु जातानि शेषाणि चत्वारि सहस्राणि, एकसिंश्र दक्षिणे उत्तरे वा त्रोगेऽष्टौ वहस्कारगिरयः, ततोऽष्टत्रिंशो ह्यिते, हृते च त्रोगे लब्धो वहस्कारगिरीणां प्रत्येकं विष्कम्भो विष्कम्भपरिमाणं पञ्च योजनशतानि ५०० ॥ ३६६ ॥

साम्प्रतमन्तरनदीनां विष्कम्भपरिज्ञानाय करणमाह—

नवनउइ सहस्साइं, अट्ठाइज्जे सए य सोहिता ।

सेसं ठक्कविहत्तं, लञ्छो सलिवाण विरंजो ॥ ३६७ ॥

व्याख्या—अस्यापि करणस्यावकाशः पूर्ववद्भावनीयः, तत्र मेरुविष्कम्भपूर्वापरचक्रशालवनायामपरि-
माणं चतुःपञ्चाशत्सहस्राणि १४०००, विजयपोरुशकपृथुत्वं पञ्चत्रिंशत्सहस्राणि चतुःशतानि पशुत्तरा-
णि ३१४०६, वहस्कारपर्वताष्टकपृथुत्वं चत्वारि सहस्राणि ४०००, वनमुखघयपृथुत्वमष्टपञ्चाशच्छतानि
चतुश्चत्वारिंशदधिकानि १०४४, सर्वमीलने जातानि नवनवतिसहस्राणि द्वे शते पञ्चाशदधिके ११२१०,
एतज्जम्बूद्वीपविष्कम्भपरिमाणद्योजनलक्षरूपाद्बोध्यते, शोधयित्वा यद्वेषमवतिष्ठते सप्त शतानि पञ्चाशद-
धिकानि १११० तत् पङ्क्तिर्विज्यते, एकस्मिन् दक्षिणे उत्तरे वा जागेऽन्तरनद्यः षट् सन्तीति, ततः
पङ्क्तिर्विचके लब्धः सलिलानामन्तरनदीनां प्रत्येकं विष्कम्भः पञ्चविंशं योजनशतम् ॥ ३६१ ॥

सम्प्रति शीताशीतोदयोः प्रत्यासत्तौ वनमुखविष्कम्भपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—

चञ्चणवद्द सहस्साद्दं, षट्षस्य संयं च सोढु दीवाल ।
दोहिं विन्नत्ते सेसं, सीयासीलयवणमाणं ॥ ३६० ॥

व्याख्या—अस्यापि करणस्यावकाशः प्रागिव परिभावनीयः, तत्र विजयपोरुशकपृथुत्वं पञ्चत्रिंशत्स-
हस्राणि चत्वारि शतानि पशुत्तराणि ३१४०६, वहस्कारपर्वताष्टकपृथुत्वं चत्वारि सहस्राणि ४०००,
अन्तरनदीषट्कविष्कम्भः सप्त शतानि पञ्चाशदधिकानि १११०, पूर्वापरचक्रशालवनायाममेरुपृथुत्वपरि-
माणं चतुःपञ्चाशत्सहस्राणि १४०००, सर्वमीलने जातानि चतुर्नवतिः सहस्राणि शतमेकं षट्पञ्चाशद-

धिकं ९४१९६, एतद् धीपाजाम्बूद्वीपविष्कम्भपरिमाणल्लतसहस्ररूपाढ्योच्यते, शोधयित्वा च यद्द्वेषमवति-
ष्ठतेऽष्टपञ्चाशत्शतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ९८४४, तस्य दान्यां जागो ह्रियते, शीताशीतोदयोरैक-
स्मिन् दक्षिणे उत्तरे वा जागे द्वे एव वनमुखे इति कृत्वा, हृते च जागे लब्धान्येकोनत्रिंशत्शतानि द्वाविं-
शत्यधिकानि ३९२३, एतावद्द्वीताशीतोदयोः पार्श्वे वनमुखानां मत्त्येकं पृथुत्वपरिमाणमिति ॥ ३६८ ॥

सम्प्रति मेरुपृथुत्वपूर्वापरञ्जशालवनयामप्रतिपादनार्थमाह—

ढायानीस सहस्ते, जंबूद्वीवा विसोहृत्ता णं ।
सेसं एगविहृत्तं, मंदरवणमाण्यं जाण ॥ ३६९ ॥

व्याख्या—अस्यापि करणस्य प्रवृत्तिः पूर्ववद्भावनीया, तत्र विजयपोरुशकपृथुत्वं पञ्चत्रिंशत्सहस्राणि
चत्वारि शतानि षडुत्तराणि ३९४०६, वक्षस्कारगिर्यटकपृथुत्वं चत्वारि सहस्राणि ४०००, वनमुखघय-
पृथुत्वमष्टापञ्चाशत्शतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ९८४४, अन्तरनदीपद्वुविष्कम्भः सप्त शतानि पञ्चा-
शदधिकानि ३९०, सर्वमीवने जातानि षट्चत्वारिंशत्सहस्राणि ४६०००, एतज्जाम्बूद्वीपविष्कम्भपरि-
माणल्लरूपाढ्योच्यते, शोधयित्वा च यद्द्वेषमवतिष्ठते चतुःपञ्चाशत्सहस्राणि ९४००० तदेकेन विज्यते-
एकेन च विज्यकं तदेव जवतीति लब्धानि चतुःपञ्चाशत्सहस्राणि, एतन्मन्दरपृथुत्वपूर्वापरञ्जशालवना-
यामपरिमाणं जानीहि ॥ ३६९ ॥

सम्प्रति करणवशलब्धानि विजयादिविष्कम्भपरिमाणान्मुपदर्शयति—
विजयाणं विष्कम्भो, बावीस सयाइं तेरसहियाइं ।

पंच सए वस्कारा, पणवीससयं च सखिलाळ ॥ ३७० ॥

व्याख्या—विजयानां सर्वेषामपि प्रत्येकं विष्कम्भो विष्कम्भपरिमाणं छाविंशतिशतानि त्रयोदशसहिस्रानि किञ्चिदूनत्रयोदशाधिकानि । वदस्काराणां वदस्कारगिरीणां पञ्च शतानि, पञ्चविंशं शतमन्तर-
नदीनाम् । 'पंच सए वस्कारा' इत्यत्राञ्चिन्ननिर्देशः अत्रेदात् प्रथमान्तनिर्देशः, परिमाणपरिमाणवतो-
रत्रेदोपचारात् ॥ ३७० ॥

सम्प्रति वदस्कारगिरिवक्तव्यतामाह—

जत्तो वासहरगिरी, तत्तो जोयणसयं समोगाढा ।

चत्तारि जोयणसए, उव्विळा सवरयणमया ॥ ३७१ ॥

जत्तो पुण सखिलाळ, तत्तो पंचसयगाळर्गढा ।

पंचेव जोयणसए, उव्विळा आसखंधनिजा ॥ ३७२ ॥

व्याख्या—सर्वेऽपि वदस्कारगिरयः सर्वरत्नमयाः सर्वरत्नवहुलाः, तथा यतो यस्यां दिशि वर्षधर-
गिरिर्वर्षधरपर्वतो निषधो नीलवान् वा तस्यां दिशि तत्समीपे इत्यर्थः, योजनशतमवगाढा योजनशतं

ऋमौ प्रविष्टाः, चत्वारि योजनशतानि उद्धिष्टा उच्चाः, ततो मात्रया परिवर्धमाना यतो यस्यां दिशि सखिले शीताशीतोदे महानद्यौ ततः शीतायाः शीतोदाया वा समीपे इत्यर्थः, पञ्च गव्यूतशतान्यवगाढाः पञ्चविंशं योजनशतं ऋमौ प्रविष्टाः, पञ्च योजनशतान्युद्धिष्टा उच्चाः, अत एवाश्वस्कन्धनिजा अश्वस्कन्धसंस्थानसंस्थिताः ॥ ३७१-३७२ ॥

सम्प्रति तेषां नामान्याह—

चित्ते य वंजकूडे, नखिणीकूडे य एगसेले य ।
 तिउडे वेसमणे वा, अंजण मायंजणे चैव ॥ ३७३ ॥
 अंकावइ पम्हावइ, आसी विस तह सुहावहे चंदे ।
 सुरे नागे देवे, सोलस वरकारगिरिनामा ॥ ३७४ ॥

व्याख्या—इहोत्तरकुरुपूर्वदिशतः कञ्चिविजयप्रत्यासन्नं वहस्कारगिरिमधिकृत्य प्रादक्षिण्येनामूनि नामानि ज्ञष्टव्यानि, तद्यथा—प्रथमो वहस्कारगिरिश्चित्रः, द्वितीयः पद्म(ब्रह्म)कूटः, तृतीयो नखिनीकूटः, चतुर्थ एकशैलः, पञ्चमखिकूटः, षष्ठो वैश्रवणः, सप्तमोऽञ्जनः, अष्टमो मातञ्जनः, नवमोऽङ्कापाती, दशमः पद्ममापाती, एकादश आशीविषः, द्वादशः सुखावहः, त्रयोदशश्चन्द्रः, चतुर्दशः सूरः, पञ्चदशो नागः, षोडशो देवः । तत्र प्रथमे वहस्कारगिरौ चित्रो नाम देवः पद्मोपमस्थितिको विजयदेव इव महर्षिक

आधिपत्यं परिपालयति, तेन स चित्रनामा । उक्तं च—“से केण्ड्रेणं न्रंते एवं बुच्चद् वित्ते वरकारपवते ? गोयमा ! चित्ते वरकारपवते चित्ते नामं देवे महिद्रिए जाव परिवसति, से एएण्ड्रेणं गोयमा एवं बुच्चद् चित्ते वरकारपवते” इति । एवं शेषाण्यपि नामानि जावनीयानि, नवरं शीताशीतोदयोर्थे दक्षिणदिग्जा-
विनां वदस्कारगिरीणामधिपतयस्तेषां देवानां राजधान्यो मेरोर्दक्षिणतोऽपरस्मिन् जम्बूद्वीपे षादश
योजनसहस्राण्यवगाह्य परतो यथास्थानमवसेयाः । शीताशीतोदयोरुत्तरदिग्जाविनां वदस्कारगिरीणां
ये स्वामिनस्तेषां राजधान्यो मेरोरुत्तरतोऽपरस्मिन् जम्बूद्वीपे ॥ ३७३-३७४ ॥

साम्प्रतमन्तरनदीनां नामान्याह—

गाहावर्द् दहवर्द्, वेगवर्द् तत्त मत्त उम्मत्ता ।
खीरोय सीयसोया, तद् अंतोवाहिणी चैव ॥ ३७५ ॥
उम्मीमालिणि गंजीर-मालिणी फेनमालिणी चैव ।
एया कुंरुप्पवहा, उव्वहो जोयणा दसलं ॥ ३७६ ॥

व्याख्या—इमान्यन्तरनदीनामानि सुकण्डवित्जयपूर्वदिग्जाविनीमन्तरनदीमादिं कृत्वा प्रादक्षिण्येन
वेदितव्यानि, तद्यथा—प्रथमा गाहावती, द्वितीया इदावती, तृतीया वेगवती, चतुर्थी तप्ता, पञ्चमी
मत्ता, षष्ठी उम्मत्ता, सप्तमी खीरोदा, अष्टमी शीतस्रोताः, नवमी अन्तर्वाहिनी, दशमी ऊर्भिमाविनी,

एकादशी गम्भीरमाखिनी, द्वादशी फेनमाखिनी । एताश्च द्वादशाप्यन्तरनद्यः कुरूपप्रवहा निषधनीख-
 वतोः प्रत्यासन्नं यत् स्वं कुरूपं, तस्मात्प्रवह उत्पत्तिर्यासां ताः तथा । कुरूपपरिमाणं च सर्वासामन्तर-
 नदीनां विंशत्यधिकं योजनशतमायामविष्कम्भाभ्यां १२०, त्रीणि योजनशतानि अशीत्यधिकानि
 किञ्चिदूनानि ३०० परिक्षेपतः, दश योजनान्युद्बन्धेन । तथा चाह—“उबेहो जोयणा दसलं” उद्बन्ध
 उरूपत्वं दश योजनानि । एकैकस्य च कुरूपस्य बहुमध्यदेशभागे एकैको द्वीपः, स च नदीनामोद्धिञ्जितो
 वेदितव्यः, तद्यथा—गाहावतीकुरूपे गाहावतीद्वीपो नाम द्वीपः, हदावतीकुरूपे हदावतीद्वीपः, एवं
 सर्वेऽपि ज्ञावनीयाः, सर्वेषामपि च द्वीपानां परिमाणं तुल्यं, तच्च पोरुश योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां
 १६, सातिरेकाणि पञ्चाशद्योजनानि १० परिक्षेपतः, सर्वेऽपि च द्वीपा जलपर्यन्तादूर्ध्वं द्वाै क्रोशाबुद्धिताः,
 सर्वेऽपि च प्रत्येकमेकैकया पद्मवेदिकया एकैकेन (च) वनखण्डेन समन्ततः परिक्षिप्ताः । एकैकस्य च
 द्वीपस्य बहुमध्यदेशभागे एकैकं स्वस्वनद्यधिपतिदेवीयोग्यं जवनं, तद्यथा—गाहावतीद्वीपस्योपरि गाहा-
 वती (देवी) योग्यं जवनं, हदावतीद्वीपस्योपरि हदावतीदेवीयोग्यमित्यादि । तानि च जवनानि प्रत्येकं
 क्रोशायामानि अर्धक्रोशविष्कम्भानि, देशोनक्रोशोच्चानि, सर्वाण्यपि च चित्रमणिमयस्तम्भशतसन्निवि-
 शानि, एकैकस्य च जवनस्य मध्ये स्वस्वाधिपतिदेवीयोग्यं शयनीयं, तद्यथा—गाहावतीद्वीपोपरिजवन-
 मध्ये गाहावतीदेवीयोग्यं (शयनीयं), हदावतीद्वीपोपरिजवनमध्ये हदावतीदेवीयोग्यमित्यादि । एताश्च
 गाहावतीप्रमुखा नद्यः सर्वा अपि सर्वत्र कुरूपान्धिनिर्गमे शीताशीतोदयोः प्रवेशे च तुल्यप्रमाणविष्कम्भो-

धेधाः, तत्र पञ्चविंशं योजनशतं विष्कम्भपरिमाणं प्रागेव प्रतिपादितं, विष्कम्भस्य च पञ्चाशत्तमो जग
ल्लेधः, तेन सर्वत्राप्युद्धेधोऽर्धतृतीयानि योजनानि ॥ ३७५-३७६ ॥

सम्प्रति विजयवक्यतामाह—

विजयाणं बत्तीसं, आसन्नं मालवंतसेलस्स ।

काऊण पयाहीणा, इमाणि नामाणि अणुकमसो ॥ ३७७ ॥

व्याख्या—विजेतव्याश्चक्रवर्तिनामिति विजयाः, तथाहि—एकैकः कब्बादिविजयः सर्वात्मना चक्र-
वर्तिनां विजेतव्यो भवति, तेन विजया इत्युच्यन्ते, अनादिप्रवाहनिपतितेयं संज्ञा, तेनेदमन्वर्थमात्रदर्शनं
क्रियते, न तु साक्षात्प्रवृत्तिनिमित्तोपदर्शनमिति । इडंभूता विजया घात्रिंशत्सङ्ख्याः, तेषां नामानि माह्य-
वतो गजदन्तसंस्थानसंस्थितस्य वद्धस्कारगिरैः प्रत्यासन्नं विजयमादिं कृत्वा प्रदक्षिणममूनि वद्यमाण-
स्वरूपाणि अनुक्रमशः परिपाठ्या ङष्टव्यानि ॥ ३७७ ॥

तान्येवाह—

कब्ब सुकब्ब महाक-छए य कब्बावई चउब्बोऽह ।

आवत्त मंगलावत्त, पुस्कळे पुस्कलावइ य ॥ ३७८ ॥

१ एुकमसो इति पाठांतरं ।

व्याख्या—अमून्यद्वौ नामानि गजदन्तस्थानसंस्थितस्य माद्वयवतो वहस्कारगिरैः प्रत्यासन्नं विज-
यमादिं कृत्वा क्रमेण पूर्वोच्चिमुखं व्यवस्थितानामष्टानां विजयानामवसेयानि तद्यथा—प्रथमो विजयः
कब्धः, द्वितीयः सुकब्धः, तृतीयो महाकब्धः, चतुर्थः अत्र एतेषु माद्वयवतः पूर्वदिग्जाविषु विजयेषु मध्ये
कहावती, पञ्चम आवर्तः, षष्ठो मङ्गलावर्तः, सप्तमः पुष्कलः, अष्टमः पुष्कलावती ॥ ३७८ ॥

वह सुवह महाव-हए य वच्छावर्द् चउहोऽह ।

रम्मे य रम्मएऽवि य, रमणिल्लो मंगलावद् य ॥ ३७९ ॥

व्याख्या—अमूनि शीताया महानद्या दक्षिणदिग्जाविनो वनमुखादपरतोऽष्टानां विजयानां क्रमेण
नामानि ऋष्यन्यानि, तद्यथा—प्रथमो वत्सः, द्वितीयः सुवत्सः, तृतीयो महावत्सः, चतुर्थोऽन्न (एतेषु)
शीताया महानद्या दक्षिणदिग्जाविष्वष्टसु विजयेषु मध्ये वत्सावती, पञ्चमो रम्यः, षष्ठो रम्यकः, सप्तमो
रमणीयः, अष्टमो मङ्गलावती ॥ ३७९ ॥

पम्ह सुपम्ह महाप-म्हए य पम्हावर्द् चउहोऽह ।

संखे नलिणे कुमुए, नलिणावद् अहृमे ऋणिए ॥ ३८० ॥

व्याख्या—एतानि विद्युत्प्रजादपरतः शीतोदाया दक्षिणतो व्यवस्थितानामष्टानां विजयानां क्रमेण
नामानि ऋष्यन्यानि, तद्यथा—विद्युत्प्रजादनन्तरं प्रथमः पद्मः, द्वितीयः सुपद्मः, तृतीयो महापद्मः,

चतुर्थोऽत्र एतेषु शीतोदाया दक्षिणदिग्जाविष्वष्टसु विजयेषु मध्ये पद्ममावती, पञ्चमः शङ्खः, षष्ठो नखिनः, सप्तमः कुमुदः, अष्टमो नखिनावती ॥ ३८० ॥

वप्प सुवप्प महाव-प्पए य वप्पावई चउत्थोऽत्थ ।

वगु सुवग्गु गंधिल, गंधावई अहुमे ञणिए ॥ ३८१ ॥

व्याख्या—अमूनि शीतोदाया महानद्या उत्तरदिग्जात्रिनो वनमुखात् पूर्वतोऽष्टानां विजयानां क्रमेण नामानि ऋष्टव्यानि, तद्यथा—प्रथमो वप्रः, द्वितीयः सुवप्रः, तृतीयो महावप्रः, चतुर्थोऽत्र एतेषु शीतोदाया उत्तरदिग्जाविष्वष्टसु विजयेषु मध्ये वप्रावती, पञ्चमो वट्गुः, षष्ठः सुवट्गुः, सप्तमो गन्धिलः, अष्टमो गन्धिलावती ॥ ३८१ ॥

तदेवमुक्ता विजया वहस्कारगिरयोऽन्तरनद्यश्च । सम्प्रत्येते विजयादयो येन क्रमेण सन्निविष्टा वर्तन्ते तथा मन्दमतीनामवबोधाय प्रदश्यन्ते—तत्र गजदन्तसंस्थितस्य माह्यवतो वहस्कारगिरेः प्रत्यासन्नः पूर्वदिशि कञ्चनामा विजयस्य पूर्वतः चित्रनामा वहस्कारः, तस्य पूर्वतः सुकञ्चविजयः, तस्य पूर्वेण गाहावती नदी, तस्याः पूर्वतो महाकञ्चः, तस्य पूर्वदिशि पद्मकूटो वहस्कारगिरिः, तस्य पूर्वतः कञ्चावतीविजयः, तस्य पूर्वेण ह्दावती नदी, तस्याः पूर्वत आवर्तविजयः, तस्य पूर्वतो नखिनीकूटो वहस्कारः, तस्य पूर्वदिशि मङ्गलावतीविजयः, तस्य पूर्वेण वेगवतीनामान्तरनदी, तस्याः पूर्वतः पुष्कलविजयः,

तस्यापि पूर्वत एकशैलो वहस्कारगिरिः, तस्य पूर्वेण पुष्कलावतीविजयः, तस्य पूर्वतो वनमुखं, तस्यैव
 सन्मुखं शीताया दक्षिणतो द्वितीयं वनमुखं, तस्यानन्तरमपरतो वत्सनामा विजयः, तस्यापरेण त्रिकूटो
 वहस्कारगिरिः, तस्यापरदिशि सुवत्सो विजयः, तस्यापरतस्तप्तानामान्तरनदी, तस्या अनन्तरं पश्चिमदिशि
 महावत्सो विजयः, तस्यापरतो वैश्रवणकूटो वहस्कारगिरिः, तस्यापरतो वत्सावतीविजयः, तस्यापरेण
 मत्तानामान्तरनदी, तस्या अपरतो रम्यविजयः, तस्यापरेणाञ्जननामा वहस्कारगिरिः, तस्य पश्चिमदिशि
 रम्यकविजयः, तस्यापरत उन्मत्तान्तरनदी, तस्या अपरतो रमणीयविजयः, तस्यापरदिशि मातञ्जनो
 वहस्कारपर्वतः, तस्यापरतो मङ्गलावतीविजयः, तस्यानन्तरमपरदिशि गजदन्तसंस्थानसंस्थितः सौमनसो
 नाम वहस्कारगिरिः, तस्यापरतो देवकुत्रयः, तासामपरेण विद्युत्प्रजनामा गजदन्तसंस्थानसंस्थितो वहस्-
 कारगिरिः, तस्यानन्तरमपरदिशि पद्मविजयः, तस्यापरतोऽङ्गापाती वहस्कारगिरिः, तस्यापरेण सुपद्म-
 विजयः, तस्यापरतः क्षीरोदा नामान्तरनदी, तस्या अपरतो महापद्मविजयः, तस्यापरदिशि पद्मावती
 वहस्कारगिरिः, तस्यापरतः पद्मावतीविजयः, तस्यापरतः शीतस्रोता नामान्तरनदी, तस्याः पश्चिमदिशि
 राह्वविजयः, तस्यापरत आशीविपो वहस्कारगिरिः, तस्यापरेण नखिनविजयः, तस्यापरतोऽन्तर्वाहिनी
 नामान्तरनदी, तस्या अपरेण कुमुदविजयः, तस्यापरतः सुखावहनामा वहस्कारपर्वतः, तस्यापरदिशि
 नखिनावतीविजयः, ततोऽपरेण वनमुखं शीतोदाया दक्षिणदिग्भावि, तस्य संमुखं शीतोदाया उत्तरतो

१ पद्मापातीति अपरनाम ईर्यते ।

द्वितीयं वनसुखं, तस्य पूर्वतोऽनन्तरं वप्रनामा विजयः, तस्य पूर्वतश्चन्द्रो वहस्कारगिरिः, तस्य पूर्वोण
 सुवप्रविजयः, तस्य पूर्वदिशि ऊर्मिमालिनी नामान्तरनदी, तस्याः पूर्वतो महावप्रविजयः, तस्य पूर्वोण
 सूर्यो नाम वहस्कारगिरिः, तस्य पूर्वतो वप्रावतीविजयः, तस्य पूर्वदिशि गम्भीरमालिनी नामान्तरनदी,
 तस्याः पूर्वतो वह्युविजयः, तस्य पूर्वोण नागो वहस्कारगिरिः, तस्य पूर्वदिशि सुवह्युविजयः, तस्य पूर्वतः
 फेनमालिनी नामान्तरनदी, तस्याः पूर्वोण गन्धिलो विजयः, तस्य पूर्वतो देवो नाम वहस्कारगिरिः,
 तस्य पूर्वतो गन्धिलावती विजयः, तस्यानन्तरं पूर्वतो गजदन्तसंस्थानसंस्थितो गन्धमादनो वहस्कार-
 गिरिः, तस्य पूर्वोण उत्तरकुरवः, तासामपि पूर्वतो गजदन्ताकारो माध्यवान् वहस्कारगिरिरिति ॥

सम्प्रति विजयेषु याः शाश्वतनगर्यस्तासां नामानि प्रतिपादयति—

(नवजोयणपिहुलाळ, बारसदीहा पवरनयरीळ ।

अरुविजयाण मझे, इमेहिँ नामेहिँ नायबां ॥)

खेमा खेमपुरी वि य, अरिठ रिठावई य नायबा ।

खग्गी मंजूसा वि य, उसहिपुरी पुंरुरीगिणि य ॥ ३७२ ॥

१ गाथेयमेकसिन्नादर्शो टीकारहितैव दृश्यते.

सुसीमा कुंभला चैव, अवरावर्षं पंहंकरा ।
 अंकावद्द पम्हावद्द, सुहा रयणसंचया ॥ ३७३ ॥
 आसपुरी सीहपुरी, महापुरी चैव होद्द विजयपुरी ।
 अवराजिया य अवरा, असोगा तह वीयसोगा य ॥ ३७४ ॥
 विजया य वेजयंती, जयंति अपराजिया य बोधवा ।
 चक्रपुरी खगपुरी, हवद्द अवज्जा अउज्जा य ॥ ३७५ ॥

व्याख्या—एता नगर्यः पूर्वोद्दिष्टकह्वादिक्रमेण यथाक्रमं कह्वादिसु (विजयेषु) वेदितव्याः, तद्यथा—
 कह्वाविजये द्वेमा १, सुकह्वाविजये द्वेमपुरी २, महाकह्वाविजयेऽरिष्टा ३, कह्वावतीविजयेऽरिष्टावती ४,
 आवर्तविजये खड्गी ५, मङ्गलावर्ते मञ्जूपा ६, पुष्कलविजये औपधिपुरी ७, पुष्कलावतीविजये पुएफरी-
 किणी ८, वत्सविजये सुसीमा ९, सुवत्सविजये कुएफला १०, महावत्सविजयेऽपरा(वती) ११, वत्सावती-
 विजये प्रचङ्करा १२, रम्यविजये अङ्गावती १३, रम्यकविजये पद्मावती १४, रमणीयविजये शुजा १५,
 मङ्गलावतीविजये रत्नसञ्चया १६, पद्मविजयेऽश्वपुरी १७, सुपद्मविजये सिंहपुरी १८, महापद्मविजये
 महापुरी १९, पद्मावतीविजये विजयपुरी २०, शङ्खविजयेऽपराजिता २१, नखिनविजयेऽपरा २२, कुमु-

दविजयेऽशोका २३, नलिनावतीजिजये वीतशोका २४, वप्रविजये विजया २५, सुवप्रविजये वैजयन्ती २६, महावप्रविजये जयन्ती २७, वप्रावतीविजयेऽपराजिता २८, वह्युविजये चक्रपुरी २९, सुवह्युविजये खड्गपुरी ३०, गन्धिलविजये अश्वध्या ३१, गन्धिलावतीविजयेऽयोध्या ३२ । नवरमेताः पुर्यः शीताशीतोदयोरुत्तरदिग्जाविनां विजयानां दक्षिणार्धमध्यमखण्डेषु वेदितव्याः । शीताशीतोदयोर्दक्षिणदिग्जाविनां तूत्तरार्धमध्यमखण्डेषु वेदितव्याः ॥ ३८२-३८५ ॥

इहैकैको विजयो गङ्गासिन्धुभ्यां यदिवा रत्कारकवतीभ्यां वैताल्यपर्वतेन च षोढा प्रविचक्रः, तत्र षड्जागा यथा ज्वन्ति तथा प्रदर्श्यन्ते—तत्र पूर्वपरायतेन दक्षिणोत्तरविस्तीर्णेन वैताल्येन कञ्चविजयो धिया कृतः, तद्यथा—एकं दक्षिणकञ्चार्धमेकमुत्तरकञ्चार्धम्, एकैकमप्यर्धं दक्षिणोत्तरायतं पूर्वापरविस्तृतम् । तत्रैकैकस्य कञ्चार्धस्यायामोऽष्टौ सहस्राणि द्वे शते एकसप्तत्यधिके योजनानामेकैश्चैकोनविंशतिजागो योजनस्य ८२७१ १/२ । तथाहि—कञ्चविजयस्य सामस्येनायामः षोडश सहस्राणि पञ्च शतानि दिनवत्यधिकानि योजनानां सौ चैकोनविंशतिजागौ योजनस्य १६५७२ १/२, एतस्माद्वैताल्यविष्कम्भः पञ्चाशद्योजनरूपः शोधयते, शोधयित्वा च शेषस्यार्धं क्रियते, ततो ज्वति यथोक्तमेकैकस्य कञ्चार्धस्यायामपरिमाणम् । तथैकैकस्य कञ्चार्धस्य विष्कम्भपरिमाणं षाविंशतिशतानि किञ्चिदुनत्रयोदशधिकानि २२१३ । तत्रोत्तरकञ्चार्धे माहयवतो गजदन्तसंस्थानसंस्थितस्य वहस्कारगिरेः पूर्वतो वृषजकूटपर्वतस्यापरतो नीलवतो वर्षधरस्य दक्षिणालये नितम्बे सिन्धुकुण्डं नाम कुण्डं, तच्च षष्टियोजनान्यायामविष्कम्भान्यान्वां, नव-

त्यधिकं योजनशतं किञ्चिद्गुणं १ ए० परिच्छेपतः, दशयोजनान्युद्धेन १०, शीतजलपरिपूर्णम् । तस्य च
 सिन्धुकुण्डस्य बहुमध्यदेशाग्रे सिन्धुघ्नीपो नाम घ्नीपः, स चाष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भान्यां, साति-
 रेकाणि पञ्चविंशतियोजनानि ३५ परिच्छेपतः, षौ क्रोशौ जलपर्यन्तादूर्ध्वमुद्धितः, एकया पद्मवरवेदि-
 कया एकेन च वनखण्डेन समन्ततः परिच्छिप्तः । तस्य च सिन्धुघ्नीपस्य बहुमध्यदेशाग्रे सिन्धुदेवीयोग्यं मह-
 देकं जवनं, तच्च क्रोशायामं, अर्धक्रोशविष्कम्भं, देशोनक्रोशमुच्चम्, अनेकमणिमयस्तम्भशतसन्निविष्टं,
 तस्य च बहुमध्यदेशाग्रे महत्येका मणिमयी पीठिका, तस्या उपरि सिन्धुदेवीयोग्यं शयनीयम् । तस्माच्च
 सिन्धुकुण्डाद्दक्षिणतोरणेन सिन्धुनदी प्रव्यूढा, सा चोत्तरकण्ठार्धमध्येन दक्षिणात्रिमुखं गच्छन्ती अपान्त-
 राले चानेकात्रिर्नदीत्रिरापूर्थमाणाऽऽपूर्थमाणा वैताढ्यसमीपे सप्तत्रिर्नदीसहस्रैरापूरिता भवति । ततो
 वैताढ्यमथो विज्य तमिस्रगुहायाः पश्चिमदिशाग्रेन दक्षिणात्रिमुखं विनिर्यती अपान्तराले च पुनर-
 व्यनेकात्रिर्नदीत्रिरापूर्थमाणाऽऽपूर्थमाणा शीतां महानदीं प्रविशति । प्रवेशे च सर्वसङ्घयाऽऽत्मना सह
 चतुर्दशात्रिर्नदीसहस्रैः समन्विता भवति । तस्याश्च सिन्धुनद्याः कुण्डानिर्गमे सक्तोशानि षड् योजनानि
 विष्कम्भः, अर्धक्रोशमुद्धेधः, शीतानदीप्रवेशे (च) सार्धानि षापष्टियोजनानि विष्कम्भः, पञ्च गव्यू-
 तानि उद्धेधः । तस्य च सिन्धुकुण्डस्य पूर्वतो वृषभकूटः, तस्यापि पूर्वतो गङ्गाकुण्डः, तदपि च सिन्धुकुण्ड-
 समानमविशेषेण वेदितव्यम् । तस्माच्च गङ्गाकुण्डाद्दक्षिणतोरणेन गङ्गा नदी विनिर्गच्छति, सा च सिन्धु-
 नदीवदविशेषेण वक्तव्या, नवरसेया खण्डप्रपातगुहायाः पूर्वतो वैताढ्यं विजिद्य च निर्याति, शेषं तथैव ।

तदेवं गङ्गासिन्धुन्यामुत्तरकङ्गार्धमपि त्रिधा विचक्रं दक्षिणकङ्गार्धमपीति षट्खण्डता कञ्चविजयस्य । एवं शेषाणामपि विजयानां षट्खण्डता ज्ञावनीया, नवरं केषुचिद्विजयेषु गङ्गासिन्ध्वत्रिधाना नद्यः केषुचिन्नकारकवत्यत्रिधानाः । तत एतद्विभागप्रदर्शनार्थमाह—

सीयाए उइन्नेसु, सीर्त्थाए उ जम्मविजएसु ।
गंगासिंधुनर्द्धे, इयरेसु य रत्तरत्तवर्द्धे ॥ ३८६ ॥

व्याख्या—शीताया महानद्या उदीच्येषु कङ्गादिषु विजयेषु शीतोदाया याम्येषु च दक्षिणालेषु च पद्मादिषु विजयेषु गङ्गासिन्ध्वत्रिधाना नद्यः, इतरेषु तु शीताया दक्षिणालेषु मङ्गलावतीप्रचृतिषु विजयेषु शीतोदाया (अथ) उदीच्येषु गन्धिखावतीप्रमुखेषु (विजयेषु) रत्कारकवत्यत्रिधाना नद्यः ॥ ३८६ ॥

इह विजयवद्दस्कारगिरयोऽन्तरनद्यश्च सर्वत्रापि तुह्यविस्ताराः, यानि तु वनमुखानि तानि निषधसमीपे नीलवत्समीपे च स्लोकविष्कम्भानि शीताशीतोदोचयकूलपार्श्वे तु पृथुविष्कम्भानि जगलनुरोधात्, तथाहि—पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि निषधान्नीलवतो वाऽऽरच्य जगती वक्रगत्या शीताशीतोदे प्राप्ता, जगतीपर्यन्तसंस्पर्शानि च वनमुखानि, ततस्तदनुरोधाघर्षधरसमीपे तेषां स्लोको विष्कम्भः, शीताशीतोदासमीपे तु च्युयान्, अतस्तत्कव्यतां विवक्षुराह—

सायासीर्धयाणं, उन्नतं कूलेसु वाणमुहा चउरो ।
उत्तरदाहिणदीहा, पाईणपर्इणनिछिन्ना ॥ ३८७ ॥

व्याख्या—शीताशीतोदयोः प्रत्येकमुन्नयोः कूलयोर्वनमुखानि सन्ति, तानि सर्वसङ्ख्याया चत्वारि, तद्यथा—एकं शीतानीलवतोर्मध्ये, द्वितीयं शीतानिपधयोः, तृतीयं शीतोदानिपधयोः, चतुर्थं शीतोदानीलवतोः । एतानि चत्वार्यपि दक्षिणोत्तरदीर्घाणि प्राचीनप्रतीचीनविस्तीर्णानि पूर्वोपर-पृथुत्वानि ॥ ३८७ ॥

तत्र निषधसमीपे नीलवत्समीपे च पृथुत्वपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—

अउणवीसइजागं, रुंदा वासहरपध्वयंतेणं ।

अउणत्तीस सया पुण, वावीसहिया नईजुत्तो ॥ ३८८ ॥

व्याख्या—वर्षधरपर्वतान्तेन निषधस्य नीलवतो वा वर्षधरस्य समीपे रुन्दानि विस्तीर्णानि वनमुखानि एकमेकोनविंशतिजागम् । तथाहि—निषधस्य जीवा चतुर्नवतिसहस्राणि शतमेकं पट्टपञ्चाशदधिकं योजनानां द्वे चैकोनविंशतिजागरूपे कले योजनस्य ९४१९६ क० २ । विजयपोरुशकपृथुत्वं पञ्चत्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि षडुत्तराणि ३९४०६ । वदस्कारपर्वताष्टकविष्कम्भश्चत्वारि सहस्राणि ४००० । पश्चामन्तरनदीनां पश्चत्वं सप्त शतानि पञ्चात्राहधिकानि १९० । विटान्प्रजसौमनमपृथुत्वं योजनसहस्रं

१००० । देवकुरुजीवा त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि १३००० । एतेषां सर्वेषामप्येकत्र मीलने जानानि चतुर्नवति-
सहस्राणि शतमेकं षट्पञ्चाशदधिकं १४११६६, एतत्प्रागुक्तात्रिषधजीवापरिमाणहोध्यते, शोधिते च सति
तस्मिन् शेषमुद्धरति षौ चैकोनविंशतिजागौ, ततस्तयोरर्धे लब्ध एक एकोनविंशतिजागः३४, एतावाञ्चि-
र्धनसमीपे पूर्वपश्चिमदिग्जाविनोर्वनमुखयोः प्रत्येकं विष्कम्भः । नीलवत्समीपेऽपि पूर्वपश्चिमदिग्जाविनो-
र्वनमुखयोरेतावान् विष्कम्भो जावनीयः, यतो यस्यां पुनर्दिशि नदी शीता शीतोदा वा, तस्यां दिशि
एकोनत्रिंशत्तानि षाविंशत्यधिकानि ३१३३ प्रत्येकं विस्तीर्णानि ॥ ३८८ ॥

सम्प्रति वक्ष्यमाणकरणोपयोगित्वात्पूर्वमुक्तमपि आयामप्रमाणं पुनरप्याह—

पंच सए बाणउए, सोलस य हवंति जोयणसहस्ता ।
दो य कला अवरारुं, आयामेणं मुण्णेषवा ॥ ३८९ ॥

व्याख्या—चत्वार्यपि च वनमुखानि प्रत्येकमायामेन ज्ञातव्यानि षोडश सहस्राणि पञ्च शतानि
द्विनवत्यधिकानि योजनानां षे च कले एकोनविंशतिजागरूपे योजनस्य १६११६६ क० ३ ॥ ३८९ ॥

सम्प्रति वनमुखेषु ईप्सितप्रदेशे विष्कम्भानयनाय करणमाह—

जब्बिसि विखंरं, सीयाए वणमुहस्स नाउं जे ।
अउणत्तीससएहिं, बावीसहिण्हिं तं गुणिए ॥ ३९० ॥

तं चैव पुणो रासिं, अजणावीसाइं संशुणेऊणं ।
सुनिंदियडुगपंचय-इक्कगतिगजागहारो से ॥ ३ए१ ॥
अइएण रासिणा ते-ए एह जं होइ जागलइं तु ।
सो सीयाए वणमुहे, तहिं तहिं होइ विरुंजो ॥ ३ए२ ॥

व्याख्या—शीताया उपलक्षणमेतत् (तेन) शीतोदाया वा समीपवर्तिनो वनमुखस्य यत्र योजनादौ विष्कम्भं शानुमिहसि 'जे' इति पादपूर्णे, आह च वररुचिः स्वप्राकृतलक्षणे—“इजराः पादपूर्णे” इति, तत् अतिक्रान्तं योजनादिकमेकोनत्रिंशत्तैर्घाविशत्यधिकैः ३ए२२ गुणयेत्, गुणिते च सति यो योजनराशिर्भवति तमेकोनविंशतिभागकरणार्थमेकोनविंशत्या गुणयेत्, गुणयित्वा च शून्येन्द्रियद्विक-पञ्चकैकत्रिकैः, इन्द्रियाणि पञ्च, ततोऽयमर्थः—शून्यपञ्चकद्विकपञ्चकैकत्रिकैरङ्कस्थापना ३१ए२५०, 'से' तस्य कलाराशेशर्चागहारो जागहरणं, ततस्तेन शून्येन्द्रियादिरूपेण राशिना कलाराशौ ऋके सति यद्वच्यते, स शीताया उपलक्षणमेतत् शीतोदाया वा समीपवर्तिनि वनमुखे तत्रेप्सिते प्रदेशे विष्कम्भः । अथ शून्येन्द्रियादिरूपस्य जागहारराशेः का जावना ? उच्यते—य आयामगतो राशिः योरुश सह-साणि पञ्च शतानि द्विनवत्यधिकानि योजनानां द्वे च कले १६ए१५ क० २, तत्र योजनराशिः कला-करणार्थमेकोनविंशत्या गुणयते, गुणयित्वा चोपरितने द्वे कले तत्र द्विच्येते, ततः शून्येन्द्रियादिरूपोऽ-

धिकृतो जागहारराशिर्भवति । तत्र निपधानीत्वतो वा षोरुश सहस्राणि पञ्च शतानि द्विनवत्यधिकानि
 योजनानां द्वे च कले इत्येतावज्ज्वा विष्कम्भो ज्ञातुमिष्टः, तत एष राशिर्धियते १६५९३ क० ३ धृत्या
 चैकोनत्रिंशत्तैर्घाविंशत्यधिकैः ३९३३ गुण्यते, गुणिते च सति जातो योजनराशिश्चतुष्कः अष्टकः
 चतुष्कः अष्टकः एककः अष्टकः द्विकः चतुष्कः ४०४०१०२४, कलाराशिरष्टापञ्चाशत्तानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ५०४४ । ततो योजनराशिः कलाकरणार्थमेकोनविंशत्या गुण्यते, गुणिते च सति जातः
 कलाराशिरवंपरूपः—नवकः द्विकः एककः एककः पञ्चकः चतुष्कः पङ्कः पञ्चकः षट्कः ९३११५४६५६,
 कलाश्च प्रागुक्ताश्चत्वारिंशदधिकाष्टापञ्चाशत्तसङ्ख्याका एतस्मिन् कलाराशौ प्रद्विष्यन्ते, ततो जात एवंप-
 रूपः कलाराशिः नवकः द्विकः एककः एककः पङ्कः शून्यं पञ्चकः शून्ये द्वे ९३११६०५०० । ततः शून्ये-
 न्द्रयादिरूपेण प्रागुक्तेन राशिना ३१५३५० जागो ह्रियते, हते च जागे लब्धानि योजनानामेकोनत्रिंश-
 त्तानि षाविंशत्यधिकानि ३९३३, एतावान् शीताशीतोदासमीपे वनमुखानां विष्कम्भः । एवमन्यत्रापि
 जावनीयम् ॥ ३९०—३९३ ॥

सम्प्रति विदेहवक्यतामाह—

अवरिहियं जिणवरच—कत्र द्विबलदेववासुदेवेहिं ।
 इयं महाविदेहं, बत्तीसाविजयपविजत्तं ॥ ३९३ ॥

व्याख्या—एतदनन्तरव्यावर्णितस्वरूपं महाविदेहं महाविदेहदेशं । नपुंसकतानिर्देशो महाविदेह-
शब्दस्य प्राकृतत्वात् एतच्च प्रागेवोक्तम् । द्वात्रिंशद्विजयप्रविभक्तं जिनत्रचक्रवर्तिबलदेववासुदेवैश्चाविर-
हितं द्वात्रिंशद्विजयेषु मध्ये केऽपि काप्यवश्यं तीर्थकरादयः प्राप्यन्त इति ज्ञावः । तत्र अधन्यपदे तीर्थ-
कृतश्चक्रवर्तिनो बलदेवा वासुदेवा वा प्रत्येकं चत्वारः, उत्कृष्टपदे तीर्थकृतो द्वात्रिंशत्, चक्रवर्तिनो बल-
देवा वासुदेवाश्च प्रत्येकमष्टाविंशतिः । समस्ते तु जम्बूद्वीपे अधन्यपदे तीर्थकृतश्चक्रवर्तिनो बलदेवा
वासुदेवा वा प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारः, उत्कृष्टपदे तीर्थकृतश्चतुस्त्रिंशत्, चक्रवर्तिनो बलदेवा वासुदेवा वा
प्रत्येकं त्रिंशत्त्रिंशत् । उक्तं च—“जंबूद्वीपे णं ऋते दीवे जहन्नपए उक्कोसपए वा केवइया तिहयरा
सवगणेणं पन्नत्ता ? गोयमा ! जहन्नपदे चत्तारि उक्कोसपए चोत्तीसं तिहयरा सवगणेणं पन्नत्ता । जंबूद्वी-
वे णं ऋते दीवे केवइया जहन्नपए उक्कोसपए वा चक्कवट्ठी सवगणेणं पन्नत्ता ? गोयमा ! जहन्नपए चत्तारि
उक्कोसपए तीसं चक्कवट्ठी सवगणेणं पन्नत्ता । बलदेवाऽवि तत्तिया चेव जत्तिया चक्कवट्ठी । वासुदेवाऽवि
तत्तिया चेव” इति ॥ ३९३ ॥

सम्प्रति विदेहमनुष्यवकव्यतामाह—

मणुयाण पुषकोणी, आऊ पंचूसियाधणुसयाइं ।

डुसमसुसमाणुजावं, अणुहवंति नरा निययकालं ॥ ३९४ ॥

णायां पञ्चानुयोगघाराणि, तद्यथा—मएकलक्षेत्रप्ररूपणा १, मएकलसहस्राप्ररूपणा २, अवाधाप्ररूपणा ३, मएकलान्तरप्ररूपणा ४, मएकलचारप्ररूपणा ५ ॥

तत्र प्रथमतो मएकलक्षेत्रप्ररूपणा क्रियते—मएकलक्षेत्रं नाम सूर्यमएकलैः सर्वाभ्यन्तरादिभिः सर्ववाह्य-
पर्यवसानैर्यत् व्याप्तमाकाशं तच्च चक्रवालविष्कम्भतः पञ्च योजनशतानि दशोत्तराणि अष्टचत्वारिंशच्चै-
कषष्टिन्नागा योजनस्य ५१०६६ । तथाहि—सर्वसहस्रया चतुरशीत्यधिकं मएकलशतं, एकैकस्य च मएक-
लस्य विष्कम्भोऽष्टाचत्वारिंशदधिकषष्टिन्नागा योजनस्य, ततश्चतुरशीत्यधिकं शतमष्टाचत्वारिंशता गुण्यते,
जातानि अष्टाशीतिशतानि षात्रिंशदधिकानि ७७३३ । एतेषां योजनानयनार्थमेकपष्ट्या जागो ह्रियते,
हृते च जागे लब्धं चतुश्चत्वारिंशं योजनशतं १४४, शेषमवशिष्यतेऽष्टाचत्वारिंशत् ४७ । चतुरशीत्यधि-
कशतसहस्रानां च मएकलानामपान्तरालानि त्र्यशीत्यधिकशतसहस्रानि, सर्वत्रापि ह्यपान्तरालानि रूपो-
नानि भवन्ति । तथा च प्रतीतमेतत् चतसृणामङ्गुलीनामपान्तरालानि त्रीणीति । एकैकं च मएकलापा-
न्तरालं द्वियोजनप्रमाणम्, तथा चोक्तं—“सूरमंलसस एणं अंतरे सूरमंलसस केवडए अत्राहाए अंतरे
पन्नत्ते ? गोयमा ! दो जोयणाइं अत्राहाए अंतरे पन्नत्ते” । ततस्त्र्यशीत्यधिकं शतं विक्रेण गुण्यते, जातानि
त्रीणि शतानि पट्टपष्ट्यधिकानि ३६६, पूर्वोक्तं च चतुश्चत्वारिंशं शतमत्र प्रद्विष्यते, ततो जातानि पञ्च
शतानि दशोत्तराणि योजनानामष्टाचत्वारिंशच्चैकषष्टिन्नागा योजनस्य, एतावान्मएकलक्षेत्रस्य विष्कम्भः ।
कृता मएकलक्षेत्रप्ररूपणा ॥ १ ॥

सम्प्रति मण्डलसङ्ख्याप्ररूपणा क्रियते—तत्र सर्वसङ्ख्याया मण्डलानि चतुरशीत्यधिकशतसङ्ख्यानि, उक्तं च—“कश्चं जंते सूरमंजला पन्नत्ता ? गोयमा ! चउरासीए मंजलसए पन्नत्ते” । तत्र पञ्चषष्टिमण्डलानि जम्बूद्वीपे, शेषं त्वेकोनविंशत्यधिकं मण्डलशतं लवणसमुद्रे । उक्तं च—“जंबूद्वीवे णं जंते दीवे केवड्यं जम्बूद्वीपे, शेषं त्वेकोनविंशत्यधिकं मण्डलशतं लवणसमुद्रे । उक्तं च—“जंबूद्वीवे णं जंते दीवे केवड्यं उगाहिच्चा केवड्या सूरमंजला पन्नत्ता ? गोयमा ! जंबूद्वीवे णं असीयं जोयणसयं उगाहिच्चा एह णं पन्नत्ती सूरमंजला पन्नत्ता । लवणे णं जंते समुद्रे केवड्यं उगाहिच्चा केवड्या सूरमंजला पन्नत्ता ? गोयमा ! लवणे णं समुद्रे तिननि तीसे जोयणसए उगाहिच्चा एह णं एगुणवीसे मंजलसए पन्नत्ते । एवमेव सपुद्धानरेण जंबूद्वीवे लवणे समुद्रे एगे जुलसीए मंजलसए जवतीति मस्कायं” । कृता मण्डलसङ्ख्याप्ररूपणा ॥ ३ ॥

सम्प्रत्यबाधाप्ररूपणा कर्तव्या—तत्र च त्रीण्युयोगघाराणि, तद्यथा—मेरुमधिकृत्य सामान्यतो मण्डलद्वेत्रस्याबाधाप्ररूपणा १, मेरुमेवाधिकृत्य प्रतिमण्डलसवाधाप्ररूपणा २, मण्डले मण्डले षयोः सूर्ययोः परस्परमबाधाप्ररूपणा ३ (च) । तत्र प्रथमतो मेरुमधिकृत्य सामान्यतो मण्डलद्वेत्रस्याबाधाप्ररूपणा क्रियते—सामान्यतो मेरोश्च सर्वत्रापान्तरालं चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि अष्टौ शतानि विंशत्यधिकानि योजनानाम् । तथाहि—सर्वान्यन्तरमण्डलं सर्वतो जम्बूद्वीपेऽशीत्यधिकं योजनशतमवगाह्य व्यवस्थितं, तत एकतोऽपि अशीत्यधिकं योजनशतं जम्बूद्वीपविष्कम्भपरिमाणत् योजनलक्षरूपादपनीयते अपरतोऽपि, ततः स्थितानि शेषाणि योजनानां नवनवतिसहस्राणि षट् च शतानि चत्वारिंशदधिकानि एण६४० । मेरुविष्कम्भश्च दशयोजनसहस्रप्रमाणः, यद्यपि च नाम मण्डलसमश्रेणि-

मेरोविष्कम्भो दशयोजनसहस्रप्रमाणत्मको न लभ्यते, किंतूनः, तथापि धरणि तले दशयोजनसहस्रप्र-
 माणात्मकः प्राप्यते इति तत्रापि स तावान् व्यवहारतो विवदयते, ततो मेरुगतानि दश योजनसहस्राणि
 पूर्वराशेरपनीयन्ते, जातः पूर्वराशिर्नवाशीतिसहस्राणि षट् शतानि चत्वारिंशदधिकानि ८९६४० । एते-
 पामर्धे लब्धानि चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि अष्टौ शतानि विंशत्यधिकानि ४४८१०, एतावान् मेरोर्मण-
 लक्षेत्रस्य च सर्वान्यन्तरम् । तथा चोक्तम्—“जंबूद्वीवे णं ऋते दीवे मंदरस्स पबयस्स केवइयं अवाहाए
 सबंभंतरे सूरमंफले पन्नत्ते ? गोयमा ! चत्तालीसं जोयणसहस्साइं अठ्ठ सए वीसे जोयणस्स अवाहाए सब-
 भंतरे सूरमंफले पन्नत्ते” । तदेवं कृता मेरुमवधीकृत्य सामान्यतो मण्डलक्षेत्रस्यावाधाप्ररूपणा (१) ।
 सम्प्रति मेरुमेवाधिकृत्य प्रतिमण्डलमवाधाप्ररूपणा क्रियते—तत्र यदेव सामान्यतो मण्डलक्षेत्रस्यावाधापरि-
 माणं, तदेव प्रथममण्डलस्यापि । सर्वान्यन्तरस्य तस्यैवान्यन्तरतो मण्डलक्षेत्रस्य सीमाकारित्वात्, सर्वा-
 न्यन्तरानन्तरस्य तु द्वितीयस्य मण्डलस्यावाधा चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि अष्टौ शतानि द्वाविंशत्यधिकानि
 योजनानामष्टाचत्वारिंशच्चैकपट्टिजागा योजनस्य ४४८१२६ । सर्वान्यन्तरतृतीयस्य मण्डलस्यावाधा चतु-
 श्चत्वारिंशद्योजनसहस्राण्यष्टौ शतानि पञ्चविंशत्यधिकानि पञ्चत्रिंशच्चैकपट्टिजागा योजनस्य ४४८१२६ ।
 एवं प्रतिमण्डलं द्वे द्वे योजने अष्टाचत्वारिंशच्चैकपट्टिजागा योजनस्य परिवर्धमानास्तावच्चकव्या यावत्स-
 र्ववाह्यं मण्डलम् । तस्य च सर्ववाह्यस्य मण्डलस्यावाधा पञ्चचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि त्रीणि शतानि
 त्रिंशदधिकानि ४९३३० । उक्तं च—“जंबूद्वीवे णं ऋते दीवे मंदरस्स पबयस्स केवइयं अवाहाए सब-

प्रंतराणंतरे सूरमंफले पन्नत्ते ? गोयमा ! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अठ्ठ य वावीसे जोयणसए अरुया-
 लीसं च एगट्टिजागा जोयणस्स अवाहाए अप्रंतराणंतरे सूरमंफले पन्नत्ते । जंबूहीवे णं ञंते दीवे मंदर-
 स्स पबयस्स केवइयाए अवाहाए अप्रंतरत्तच्चे सूरमंफले पन्नत्ते ? गोयमा ! चोयालीसं जोयणसहस्साइं
 अठ्ठ य पणवीसे जोयणसए पणतीसं च एगट्टिजागे जोयणस्स अवाहाए अप्रंतरत्तच्चे सूरमंफले पन्नत्ते ।
 एवं खलु एएणं उवाएणं निस्कममाणे सूरिए तथाणंतराळं मंफलाळं तथाणंतरं मंफलं संकममाणे दो दो
 जोयणाइं अरुयालीसं च एगट्टिजागे जोयणस्स एगमेगमंफले अवाहाए बुद्धिं अत्रिवहुमाणे अत्रिवहु-
 माणे सबवाहिरं मंफलं उवसंकमित्ता चारं चरंति । जंबूहीवे णं ञंते दीवे मंदरस्स पबयस्स केवइयाए
 अवाहाए सबवाहिरे सूरमंफले पन्नत्ते ? गोयमा ! पणयालीसं जोयणसहस्साइं तिन्नि य तीसे जोयणसए
 अवाहाए सबवाहिरे सूरमंफले पन्नत्ते” इति । कृता मेरुमधिकृत्य प्रतिमण्फलमवाधाप्ररूपणा (३) । सम्प्रति
 मण्फले मण्फले ढयोः सूर्ययोः परस्परमवाधाप्ररूपणा क्रियते—यत्र यदा सर्वान्धन्तरे मण्फले सूर्यौ संक्रम्य
 परित्रमतस्तदा सूर्यस्य सूर्यस्य परस्परमन्तरं नवनवतियोजनसहस्त्राणि षट् शतानि चत्वारिंशदधिकानि
 एण६६४० । यदा तु सर्वान्धन्तरानन्तरे द्वितीये मण्फले उपसंक्रम्य सूर्यौ चारं चरतस्तदा तयोः परस्पर-
 मन्तरं नवनवतियोजनसहस्त्राणि षट् शतानि पञ्चचत्वारिंशदधिकानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिजागा योजनस्य
 एण६६४५३, तथाहि—एकोऽपि सूर्यो द्वितीयमण्फले संक्रामन् द्वे योजने अष्टचत्वारिंशतं चैकषष्टिजागान्
 विमुच्य संक्रामति, एवं द्वितीयोऽपि, ततः पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिजागा द्वितीये मण्फले

सूर्ययोः परस्परमन्तरचिन्तायामधिकत्वेन प्राप्यन्ते । एवमग्रतेनेष्वपि मण्डलेषु जावना जावनीया । यदा तु सर्वान्यन्तरान्मण्डलात्तृतीयमण्डले सूर्यौ चारं चरतः तदा तयोः परस्परमन्तरं नवनवतियोजनसहस्राणि षट् शतानि एकपञ्चाशदधिकानि नव चैकषष्टिजागा योजनस्य ९९६११६ः । एवं सर्वान्यन्तरान्मण्डलाद्वाह्येषु मण्डलेषु संक्रमतोः सूर्ययोः परस्परमन्तरचिन्तायां मण्डले मण्डले पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिजागा योजनस्य वृद्धिं नेतव्या यावत्सर्ववाह्यं मण्डलं । यदा तु सर्ववाह्ये मण्डले सूर्यौ चारं चरतस्तदा तयोः परस्परमन्तरमेकं योजनशतसहस्रं षट् शतानि पञ्चधिकानि १००६६० । यदा तु सर्ववाह्यान्मण्डलादारज्यान्यन्तरं प्रविशन्तौ द्वितीयमण्डले सूर्यौ चारं चरतस्तदा तयोः परस्परमन्तरमेकं योजनशतसहस्रं षट् शतानि चतुःपञ्चाशदधिकानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिजागा योजनस्य १००६१४६ । यदा तु सर्ववाह्यात्तृतीये मण्डले उपसंक्रम्य सूर्यौ चारं चरतस्तदा तयोः परस्परमन्तरमेकं योजनशतसहस्रं षट् शतानि अष्टाचत्वारिंशदधिकानि द्विपञ्चाशच्चैकषष्टिजागा योजनस्य १००६४७३ । एवं सर्ववाह्यान्मण्डलादन्यन्तरं प्रविशतोः सूर्ययोः परस्परमन्तरचिन्तायां मण्डले मण्डले पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिजागा योजनस्य हानिं नेतव्यास्तावद्यावत्सर्वान्यन्तरमण्डलं, तत्र चान्तरं प्रागेव प्रतिपादितम् । कृता मण्डले मण्डले सूर्ययोः परस्परमवाधाप्ररूपणा (३) । तत्करणञ्च कृता परिपूर्णाऽवाधाप्ररूपणा ॥ ३ ॥

सम्प्रति मण्डलान्तरप्ररूपणा क्रियते—तत्र मण्डलस्यान्तरं द्वे योजने सर्वाणि च मण्डलानामन्तराणि त्र्यशीत्यधिकशतसङ्ख्यानि १७३ । कृता मण्डलानामन्तरप्ररूपणा ॥ ४ ॥

सम्प्रति मण्डलचारप्ररूपणा क्रियते—तत्र सप्तानुयोगघाराणि, तद्यथा—वर्ष प्रति मण्डलचारसङ्ख्या-
 प्ररूपणा १, वर्षमध्ये प्रत्यहोरात्रं दिवसरात्रिप्रमाणप्ररूपणा २, प्रतिमण्डलं क्षेत्रविज्ञानेन दिवसरात्रिप्ररू-
 पणा ३, मण्डलपरिरयप्ररूपणा ४, मण्डले मण्डले प्रतिमुहूर्त गतिप्रमाणप्ररूपणा ५, प्रतिमण्डलं दृष्टि-
 पथप्राप्तताप्ररूपणा ६, अर्धमण्डलस्थितिप्ररूपणा ७, (च) । तत्र प्रथमतो वर्षे प्रति मण्डलचारसङ्ख्या-
 प्ररूपणा क्रियते—इह यदा सर्वाण्यन्तरानन्तरद्वितीयमण्डले सूर्य उपसंक्रम्य चारं चरति तदा स सूर्य-
 संवत्सरस्य प्रथमो दिवसः, उक्तं च—“से निरुक्तममाणे सूरिए नवसंवत्सरं आरभमाणे पढमम्मि अहोर-
 त्तम्मि अङ्घितरानंतरे मण्डले उवसंक्रमित्ता चारं चरइ” । अत्र ‘निरुक्तममाणे’ इति सर्वाण्यन्तरान्निष्का-
 मन्, शेषं सुगमम् । तत एकैकस्मिन्नहोरात्रे एकैकमनन्तरादनन्तरं बाह्यं मण्डलं संक्रामन् यदा सर्वबाह्ये
 मण्डलेऽन्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मण्डलमधिकृत्य त्र्यशीत्यधिकशततमे चरति तदा तस्मिन्नहोरात्रे सूर्यसं-
 वत्सरस्य प्रथमे षणमासाः परिपूर्णा भवन्ति । ततो द्वितीयेऽहोरात्रे सर्वबाह्यान्मण्डलान्मण्डलानन्तरेऽ-
 र्वाक्तने द्वितीये मण्डले संक्रामति स द्वितीयानां षणमासानां प्रथमो दिवसः, तत एकैकस्मिन्नहोरात्रे एकै-
 कमनन्तरादनन्तरं मण्डलं प्रविशन् यदा सर्वाण्यन्तरे मण्डले सर्वबाह्यानन्तरमन्यन्तरद्वितीयं मण्डलमधि-
 कृत्य त्र्यशीत्यधिकशततमे संक्रामति तदा तस्मिन्नहोरात्रे परिपूर्णः सूर्यसंवत्सरो भवति । तदेवंरूपे एक-
 स्मिन् सूर्यसंवत्सरे षट्षष्ट्यधिकरात्रिदिवत्रिंशत्परिमाणे सर्वाण्यन्तरसर्वबाह्यरूपे हे मण्डले एकचारं चरति,
 शेषं तु द्व्यशीत्यधिकं मण्डलशतं १८२ विकृतवः, तद्यथा—निष्कामन् प्रविशंश्च । उक्तं च—“जया णं

सूरि ए सबप्रतराळ मंरुलाळ सबवाहिरं मंरुलं उवसंकमिता चारं चरइ, सबवाहिराळ य मंरुलाळ सबप्रतरं
मंरुलं उवसंकमिता चारं चरइ । एस एं अजा केवइएणं राइंदियगेणं आहियत्तिवएजा ता तिन्नि णावेठे
राइंदियसए राइंदियगेणं आहियत्तिवएजा ता एयाए णं अघ्राए सूरि ए कइ मंरुलाइं चरति ता चुलसीयं
मंरुलसयं चरइ वासी य मंरुलसयं डुकुत्तो चरइ, तं जहा-निरुममाणे चैव पविसमाणे चैव । डुवे य खलु
मंरुलाइं सइ चरति, तं जहा—सबप्रतरं चैव मंरुलं सबवाहिरं चैव मंरुलं” । कृता वर्षमध्ये मएफलचारस-
ह्याप्ररूपणा (१) । सम्प्रति वर्षमध्ये एव प्रत्यहोरात्रं दिवसरात्रिप्रमाणप्ररूपणा क्रियते—तत्र यदा सर्वा-
न्यन्तरे मएफले सूर्यश्चारं चरति, तदा सर्वोत्कर्षप्राप्तोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति, सर्वजघन्या तु
षादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः । ततस्तस्मात्सर्वान्यन्तरान्मएफलान्निष्कामन् सूर्यो नवं संवत्सरमाददानो यदा
नवसंवत्सरसत्के प्रथमेऽहोरात्रे सर्वान्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मएफलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा षाड्यां
मुहूर्त्तैकषष्टिजाग्यां हीनोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति, षाड्यां मुहूर्त्तैकषष्टिजाग्यामधिका
षादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः । यदा तु सर्वान्यन्तरान्मएफलाचतृतीये मएफले नवसंवत्सरसत्कचित्तीयेऽहोरात्रे
उपसंक्रम्य सूर्यश्चारं चरति तदा चतुर्भिर्मुहूर्त्तैकषष्टिजागैर्हीनोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति, चतु-
र्भिर्मुहूर्त्तैकषष्टिजागैरधिका षादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः । एवमैकस्मात्तस्मात्तस्मादनन्तरान्मएफलादेकैकं
तत्तदनन्तरं मएफलं संक्रामन्नेकैकस्मिन्मएफले षौ षौ मुहूर्त्तैकषष्टिजागौ दिवसद्वेत्रस्य हानिं नयन् षौ
षौ मुहूर्त्तैकषष्टिजागौ रात्रिद्वेत्रस्यात्रिवर्धयन् यदा सर्ववाह्यं मएफलं नवसंवत्सरसत्के त्र्यशीत्यधिकशत-

तमेऽहोरात्रे उपसंक्रम्य चारं चरति तदा त्रीणि शतानि षट्षष्ट्यधिकानि मुहूर्तैकपष्टिजागानां दिवसदे-
 त्रस्य हापयिता रात्रिक्षेत्रस्य चात्रिवर्धयिता ऋवति, तदा च सर्वजघन्यो षादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो
 ऋवति, सर्वोत्कर्षप्राप्ता चाष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः, एषोऽहोरात्रः प्रथमानां षणमासानां पर्यवसानः ।
 ततो यदा द्वितीयानां षणमासानां प्रथमेऽहोरात्रे सर्ववाह्यान्मण्णुलादनन्तरेऽर्वाक्त्तने द्वितीये मण्णुले उप-
 संक्रम्य सूर्यश्चारं चरति तदा षान्यां मुहूर्तैकषष्टिजागान्यामधिको षादशमुहूर्त्तो दिवसो ऋवति, षान्यां
 मुहूर्तैकषष्टिजागान्यां हीनाऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः । ततो यदा बाह्यादर्वाक्त्तने तृतीये मण्णुले द्विती-
 यानां षणमासानां द्वितीयेऽहोरात्रे उपसंक्रम्य सूर्यश्चारं चरति तदा चतुर्जिमुहूर्तैकषष्टिजागैरधिको षाद-
 शमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो ऋवति, चतुर्जिमुहूर्तैकषष्टिजागैर्हीनाऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः । एवमेकैकस्मा-
 तस्मात्तस्मात्तदनन्तरान्मण्णुलादेकैकमनन्तरमभ्यन्तरं मण्णुलं संक्रामन् एकैकस्मिन्मण्णुले षौ षौ मुहूर्तै-
 कषष्टिजागौ दिवसदेत्रस्य वर्धयन् षौ षौ मुहूर्तैकपष्टिजागौ रात्रिक्षेत्रस्य हापयन् यदा सर्वान्यन्तरं
 मण्णुलं सूर्यसंवत्सरपर्यवसानञ्जुते षट्षष्ट्यधिके त्रिशततमेऽहोरात्रे उपसंक्रम्य चारं चरति तदा त्रीणि
 शतानि षट्षष्ट्यधिकानि मुहूर्तैकषष्टिजागानां रात्रिक्षेत्रस्य हापयिता दिवसदेत्रस्य (च) अत्रिवर्धयिता
 ऋवति, तदा च सर्वोत्कर्षप्राप्तोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो ऋवति, सर्वजघन्या च षादशमुहूर्त्तप्रमाणा
 रात्रिः, एष सूर्यसंवत्सरपर्यन्तः । अस्मिंश्च सूर्यसंवत्सरे एकवारमष्टादशमुहूर्त्तो दिवसो ऋवत्येकवारमष्टा-
 दशमुहूर्त्तो रात्रिः, तथैकवारं सर्वजघन्यो षादशमुहूर्त्तो दिवसो ऋवत्येकवारं सर्वजघन्या षादशमुहूर्त्तो

रात्रिः । तत्र प्रथमेषु षण्मासेषु अस्त्यष्टादशमुहूर्त्तौ रात्रिः न त्वष्टादशमुहूर्त्तौ दिवसः, अस्ति षादशमुहूर्त्तौ दिवसः न तु षादशमुहूर्त्तौ रात्रिः । द्वितीयेषु षण्मासेष्वस्त्यष्टादशमुहूर्त्तौ दिवसः न त्वष्टादशमुहूर्त्तौ रात्रिः, अस्ति षादशमुहूर्त्तौ दिवसः । त्रयेषु षण्मासेषु अष्टारसमुहृत्ते दिवसे न तु षादशमुहूर्त्तौ दिवसः । चतुर्थेषु षण्मासेषु अष्टारसमुहृत्ते दिवसे न तु षादशमुहूर्त्तौ दिवसः । पञ्चमेषु षण्मासेषु अष्टारसमुहृत्ते दिवसे न तु षादशमुहूर्त्तौ दिवसः । षष्ठ्यंशेषु षण्मासेषु अष्टारसमुहृत्ते दिवसे न तु षादशमुहूर्त्तौ दिवसः । सप्तमेषु षण्मासेषु अष्टारसमुहृत्ते दिवसे न तु षादशमुहूर्त्तौ दिवसः । अष्टमेषु षण्मासेषु अष्टारसमुहृत्ते दिवसे न तु षादशमुहूर्त्तौ दिवसः । नवमेषु षण्मासेषु अष्टारसमुहृत्ते दिवसे न तु षादशमुहूर्त्तौ दिवसः । दशमेषु षण्मासेषु अष्टारसमुहृत्ते दिवसे न तु षादशमुहूर्त्तौ दिवसः । एतत्सर्वान्यन्तरे मण्डले

१ सकृदेकवारमित्यर्थः.

सूर्यचारमधिकृत्योक्तं । एवं प्रतिमएफुलं क्षेत्रविभागेन दिवसरात्रिविभागो दिवसरात्रिपरिमाणं च प्रागु-
क्तानुसरणतः परिचावनीयम् । कृता क्षेत्रविभागेन दिवसरात्रिप्ररूपणा (३) । सम्प्रति प्रतिमएफुलं परि-
रयप्ररूपणा क्रियते—तत्र सर्वाञ्च्यन्तरं मएफुलं नवनवतियोजनसहस्राणि षट् शतानि चत्वारिंशदधि-
कानि एए६४० आयामविष्कम्भाञ्च्यां, सर्वाञ्च्यन्तरं हि मएफुलमेकतोऽप्यशीत्यधिकं योजनशतं जम्बूद्वी-
पेऽवगाह्य स्थितमपरतोऽपि, ततोऽशीत्यधिकं शतं षाञ्च्यां गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि
३६०, एतानि जम्बूद्वीपविष्कम्भाद्द्वयोजनपरिमाणोदपनीयन्ते, ततः शेषाणि नवनवतिसहस्राणि षट्
शतानि चत्वारिंशदधिकानि ऋवन्ति एए६४०, एतावत्सर्वाञ्च्यन्तरं मएफुलस्यायामविष्कम्भप्रपरिमाणं,
परिरयस्तु त्रीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि एकोननवत्यधिकानि ३१५०ए किञ्चित्समधि-
कानि, एष च परिरयो “विरकंजवगदहगुणे”त्यादिना प्रागुक्तेन करणेन समानेतव्यः । यदिवा यदेकतो
जम्बूद्वीपविष्कम्भादशीत्यधिकं योजनशतमपरतोऽपि, तेषां त्रयाणां शतानां षष्ट्यधिकानां परिरय एका-
दश शतानि अष्टात्रिंशदधिकानि ११३०, एतानि जम्बूद्वीपपरिरयाहोध्यन्ते, ततो यथोक्तं सर्वाञ्च्यन्त-
रमएफुलस्य परिरयपरिमाणं ऋवति । सर्वाञ्च्यन्तरानन्तरं च द्वितीयं मएफुलमायामविष्कम्भाञ्च्यां नवनव-
तियोजनसहस्राणि षट् शतानि पञ्चचत्वारिंशदधिकानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिजागा योजनस्य एए६४ए६६ ।
तथाहि—एकतोऽपि सर्वाञ्च्यन्तरानन्तरं मएफुलं सर्वाञ्च्यन्तरमएफुलगतानष्टाचत्वारिंशत्सहस्राणिकषष्टिजा-
गान् दे च योजने अपान्तराले विमुच्य स्थितमपरतोऽपि, ततः पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिजागा

योजनस्य पूर्वमएकलविष्कम्भादस्य मएकलस्य विष्कम्भे परिवर्धन्ते । अस्य च सर्वान्यन्तरमएकलद्विती-
 यस्य मएकलस्य परिरयस्त्रीणि शतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि एकं च शतं सप्तोत्तरं योजनानाम् ।
 ३१५१०७ । तथाहि—पूर्वमएकलादस्य मएकलस्य विष्कम्भे पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकपष्टिन्नागा योज-
 नस्य परिवर्धन्ते, पञ्चानां योजनानां पञ्चत्रिंशत्सहस्रैकपष्टिन्नागाधिकानां परिरयः सप्तदश योजनानि अष्टा-
 त्रिंशच्चैकपष्टिन्नागाः समधिका योजनस्य, परं व्यवहारतो विवदयन्ते परिपूर्णान्यष्टादश योजनानि, तानि
 पूर्वमएकलपरिरये यदाऽधिकानि प्रक्षिप्यन्ते तदा यथोक्तं द्वितीयमएकलपरिमाणं भवति । तथा सर्वान्यन्त-
 रान्मएकलानृतीयस्य मएकलस्यायामविष्कम्भौ नवनवतिसहस्राणि पट्ट शतानि एकपञ्चाशदधिकानि योज-
 नानां नव चैकपष्टिन्नागा योजनस्य ७६५१६३, परिरयस्त्रीणि शतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि एकं
 च पञ्चविंशत्यधिकं शतं योजनानां किञ्चिद्गुणं ३१५११५ । एवं मएकले मएकले आयामविष्कम्भयोः पञ्च
 योजनानि पञ्चत्रिंशदेकपष्टिन्नागाधिकानि, परिरयेऽष्टादशाष्टादश योजनानि परिवर्धयता तावत्कव्यं याव-
 त्सर्वबाह्यं मएकलम् । तस्मिंश्च सर्वत्राह्ये मएकले एकं योजनशतसहस्रं पट्ट शतानि पष्ट्यधिकानि १००६६०
 आयामविष्कम्भान्यां, त्रीणि योजनशतसहस्राणि अष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चदशोत्तराणि
 किञ्चिद्गुणानि परिरयः ३१८३१५ । कृता मएकलपरिरयप्ररूपणा (४) । सम्प्रति मएकले मएकले प्रतिगुहूर्ते
 गतिप्रमाणप्ररूपणा क्रियते—तत्र यदा सर्वान्यन्तरं मएकलमुपक्रम्य सूर्यश्चरं चरति, तदा स एकैकस्मि-
 न्गुहूर्ते पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि षे शते एकपञ्चाशदधिके एकोनत्रिंशतं च पष्टिन्नागान् योजनस्य

गहति, कथमेतदवसीयते इति चेदुच्यते—इह सर्वमपि मण्डलमेकेनाहोरात्रेण घाच्यां सूर्याच्यां परि-
 समाप्यते, प्रतिसूर्यं चाहोरात्रगणने घावहोरात्रौ जवतः, द्वयोश्चाहोरात्रयोः षष्टिमुहूर्त्ताः, तत्र सर्वाच्यन्त-
 रमण्डलपरिरयस्त्रीणि द्वादशाणि पञ्चदश सहस्राणि एकोनवत्यधिकानि योजनानां ३१५०८८, एतेषां
 षष्ठा जागो ह्रियते, हते च जागे द्वादधानि पञ्च योजनसहस्राणि द्वे शते एकपञ्चाशदधिके योजनानाम्
 एकोनत्रिंशच्च षष्टिजागा योजनस्य ५२५१३६। एवं सर्वत्रापि मण्डलगतं परिरयं परिचाव्य जावना
 जावनीया । यदा तु सर्वाच्यन्तरानन्तरे मण्डले सूर्यं लपसंक्रम्य चारं चरति तदा एकैकस्मिन्मुहूर्त्ते पञ्च
 पञ्च सहस्राणि द्वे शते एकपञ्चाशदधिके योजनानां सप्तचत्वारिंशत् च षष्टिजागान् योजनस्य गहति
 ५२५१३६, जावना प्रागुक्तानुसारेण स्वयं जावनीया । यदि वा पूर्वमण्डलपरिरयादस्य परिरयेऽष्टादश
 योजनानि किञ्चिदूनानि वर्धन्ते, एतच्च प्रागेव जावितम्, अष्टादशानां च षष्ठा जागो ह्रियते, तत्राष्टादश-
 द्वादशो राशिः षष्टेर्जागं न प्रयहति, ततः षष्टिजागकरणार्थमष्टादश षष्ठा गुण्यन्ते, जातानि दश शतानि
 अशीत्यधिकानि १०००, तेषां षष्ठा जागे हते द्वादधा अष्टादश षष्टिजागाः ६६, एतावन्तोऽत्राधिका
 जागा लच्यन्ते, ते चोद्देशतः, निश्चयेन तु किञ्चिदूनान्ते पूर्वमण्डलविषयप्रतिमुहूर्त्तं गतिपरिमाणे ह्रिय-
 न्ते, ततो यथोक्तपरिमाणं जवति । यदा तु सर्वाच्यन्तरान्मण्डलाचृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य सूर्यश्चारं
 चरति तदैकैकस्मिन्मुहूर्त्ते पञ्च योजनसहस्राणि विपञ्चाशदधिके द्वे योजनशते पञ्च च षष्टिजागान् योज-
 नस्य गहति ५२५१३६, अत्रापि पूर्वोक्तप्रकारेणाष्टादश षष्टिजागा अधिकाः प्राप्यन्ते, तेन यथोक्तपरिमाणं

जवति । एवं सर्वान्यन्तरान्मण्डलाद्द्विनिष्कामतः सूर्यस्य मण्डले गतौ पूर्वपूर्वानन्तरमण्डलवि-
 पयगतिपरिमाणापेक्षयाऽष्टादशाष्टादश पट्टिजागाः प्रवर्धमानान्तावत्रकव्या यावत्सर्ववाह्यं मण्डलं ।
 तस्मिंश्च सर्ववाह्ये मण्डले यदा सूर्यधारं चरति तदैकैकस्मिन्मुहूर्ते पत्र पञ्च योजनसद्वन्नाणि त्रीणि शतानि
 पञ्चोत्तराणि पञ्चदश च पट्टिजागान् योजनस्य गच्छति ५३०५१^५, जावना एतन्मण्डलगतं परिचाव्य
 प्रागुक्तानुसारेण स्वयं कर्तव्या । यदा तु सर्ववाह्यान्मण्डलादन्तरेऽर्वाकत्ने द्वितीये मण्डले छपसंक्रम्य
 सूर्यधारं चरति तदैकैकस्मिन्मुहूर्ते पञ्च पञ्च योजनसद्वन्नाणि त्रीणि शतानि चतुरोत्तराणि सप्तपञ्चाशतं
 च पट्टिजागान् योजगस्य गच्छति ५३०५१^५, अत्र हि सर्ववाह्यमण्डलविषयगतिपरिमाणपेक्षयाऽष्टादश
 पट्टिजागा हीनाः प्राप्यन्ते, सर्ववाह्यमण्डलपरिरयादेतन्मण्डलपरिरयस्याष्टादशत्रियोजनैर्हीनत्वात्, ततो
 यथोक्तमत्र प्रतिमुहूर्तं गतिपरिमाणं जवति । यदा तु सर्ववाह्यान्मण्डलादर्वाकत्नं तृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य
 सूर्यधारं चरति तदैकैकस्मिन्मुहूर्ते पञ्च पञ्च योजनसद्वन्नाणि त्रीणि शतानि चतुरोत्तराणि एकौनचत्वा-
 रिंशतं च पट्टिजागान् गच्छति ५३०५१^५, जावना प्रागिधानुसर्तव्या । एवमन्यन्तरं प्रविशतः सूर्यस्य मण्डले
 मण्डले प्रतिमुहूर्तं गतिपरिमाणे पूर्वपूर्वानन्तरमण्डलविषयप्रतिमुहूर्तगतिपरिमाणपेक्षयाऽष्टादशाष्टादश
 पट्टिजागा हीनास्तावत्कव्या यावत्सर्वान्यन्तरं मण्डलम् । तस्मिंश्च सर्वान्यन्तरे मण्डले प्रतिमुहूर्तं गति-
 परिमाणं प्रागवोक्तम् । कृता मण्डले प्रतिमुहूर्तं गतिपरिमाणप्ररूपणा ५ । सम्प्रति दृष्टिपथप्राप्ति-
 प्ररूपणा क्रियते—तत्र यदा सर्वान्यन्तरे मण्डले छपसंक्रम्य सूर्यधारं चरति तदा इह गतानां मनुष्याणां

सप्तचत्वारिंशत्सहस्रैर्द्वान्यां शतान्यां त्रिषष्ट्यधिकान्यां योजनानामेकविंशत्या च षष्टिजागैर्योजनस्य ४७१६३३ः सूर्यो दृष्टिपथमुपयाति तदा च सर्वोत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति, सर्वजघन्या षादशमुहूर्त्ता रात्रिः । यदा तु सर्वान्यन्तरान्मण्डलादनन्तरे द्वितीये मण्डले उपसंक्रम्य सूर्यश्चारं चरति तदा सप्तचत्वारिंशत्सहस्रैरेकोनाशीत्यधिकेन शतेन योजनानां सप्तपञ्चाशता च षष्टिजागैर्योजनस्य एकं च षष्टिजागमेकषष्टिधा भित्त्वा तस्य सत्कैरेकोनविंशतिजागैः ४७१७९६ः ६१ इहगतानां मनुष्याणां दृष्टिपथमत्रतरति, तदा च दिवसो द्वात्रिंशत्षष्टिजागान्यां हीनोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो भवति, तथा द्वात्रिंशत्षष्टिजागान्यामधिका षादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः । यदा तु सर्वान्यन्तरान्मण्डलान्तृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य सूर्यश्चारं चरति तदा सप्तचत्वारिंशत्सहस्रैः षष्ठवत्या च योजनानां त्रयस्त्रिंशता च षष्टिजागैर्योजनस्य एकं च षष्टिजागमेकषष्टिधा भित्त्वा तस्य सत्कान्यां द्वात्रिंशत्षष्टिजागैर्हीनोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो इहस्थानां मनुष्याणामालोकपथमवगच्छति, तदा च चतुर्भिर्मुहूर्त्तैकषष्टिजागैर्हीनोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा दिवसो भवति, चतुर्भिर्मुहूर्त्तैकषष्टिजागैरधिका षादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः । एवं सर्वान्यन्तरान्मण्डलान्निष्क्रामतः सूर्यस्य प्रतिमण्डलमगमोकेन प्रकारेण केषुचित्सातिरैकैक्यशीत्या योजनैः क्वचिच्चतुरशीत्या, केषुचित्सातिरैकैश्चतुरशीत्या, क्वचित्पञ्चाशीत्या, केषुचित्सातिरैकैः पञ्चाशीत्या योजनैर्हान्या दृष्टिपथप्रामता तावत्कव्या यावत्सर्वबाह्यं मण्डलम् । तस्मिंश्च सर्वबाह्ये मण्डले यदा सूर्यश्चारं चरति तदा इहगतानां मनुष्याणामेकत्रिंशत्सहस्रैरष्टत्रिः शतैरेकत्रिंशदधिकैर्योजनानां त्रिंशता च षष्टिजागैर्योजनस्य ३१७३११ः

दृष्टिपथमवतरति, तदा च सर्वजघन्यो षादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति, सर्वोत्कृष्टा चाष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा
 रात्रिः । यदा तु सर्वबाह्यान्मएरुलादर्वाकनं द्वितीयं मएरुलमुपसंक्रम्य सूर्यश्चारं चरति तदा एकत्रिंशत्सहस्रै-
 नवत्रिः शतैः षोडशाधिकैर्योजनानामेकोनचत्वारिंशता षष्टिजागैर्योजनस्य एकं च षष्टिजागमेकषष्टिधा
 छित्त्वा तस्य सत्कैः षष्टिजागैः ३१ए१६६ः ६३ इहगतानां मनुष्याणां चक्षुःस्पर्शमुपगृह्णति, तदानीं च
 दिवसो षान्यां मुहूर्त्तैकषष्टिजागान्यामधिको षादशमुहूर्त्तप्रमाणो भवति, षान्यां मुहूर्त्तैकषष्टिजागान्यां
 हीनाऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः । यदा तु सर्वबाह्यान्मएरुलादर्वाकनं तृतीयं मएरुलमुपसंक्रम्य सूर्यश्चारं
 चरति तदा षात्रिंशत्सहस्रैरेकाधिकैर्योजनानामेकोनपञ्चाशता च षष्टिजागैर्योजनस्य एकं च षष्टिजागमे-
 कषष्टिधा भित्त्वा तस्य सत्कैः षष्टिजागैर्योजनस्य ३२००१ ४० २३ ६३ इहत्यानां मनुष्याणां चक्षुःस्पर्शमुपगृह्णति,
 तदानीं च चतुर्भिर्मुहूर्त्तैकषष्टिजागैर्योजनस्य ३२००१ ४० २३ ६३ इहत्यानां मनुष्याणां चक्षुःस्पर्शमुपगृह्णति,
 गैर्हीनाऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः । एवं सर्वबाह्यान्मएरुलादन्यन्तरं प्रविशतः सूर्यस्य प्रतिमएरुलमागमो-
 केन प्रकारेण केषुचित्सातिरैकैः पञ्चाशीत्या पञ्चाशीत्या योजनैः, केषुचित्सातिरैकैश्चतुरशी-
 त्या चतुरशीत्या, केषुचित्सातिरैकैश्चतुरशीत्या त्र्यशीत्या योजनैर्वृद्ध्या दृष्टिपथप्राप्तता ताव-
 द्दकन्या यावत्सर्वान्यन्तरं मएरुलम्, तस्मिंश्च सर्वान्यन्तरं मएरुले यथा मनुष्याणां सूर्यो दृष्टिपथप्राप्तो
 भवति तथा प्रागेवोपदेशितम् । काऽत्र सर्वत्रापि गणितजावनेति चेदुच्यते—इह सर्वस्मिन्नपि मएरुले
 वर्तमानं सूर्यमिहत्या मनुष्या दिवसस्यार्धेन यावत्क्षेत्रं प्राप्यते तावति क्षेत्रे व्यवस्थितं पश्यन्ति, तत्र

सर्वाञ्च्यन्तरे मएफले दिवसोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणः, अष्टादशानां च मुहूर्त्तानामर्थे नव मुहूर्त्ताः, तस्मिंश्च
 सर्वाञ्च्यन्तरे मएफले प्रतिमुहूर्त्तं गतिपरिमाणमिदम्—पञ्च योजनसहस्राणि षे शते एकपञ्चाशदधिके
 एकोनत्रिंशच्च षष्टिजागा योजनस्य १२११ $\frac{२९}{६०}$ एतावन्नवत्रिगुण्यते, ततश्चागतं तस्मिन् सर्वाञ्च्यन्तरे
 मएफले दृष्टिपथप्रासतापरिमाणं सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि षे शते त्रिषष्ट्यधिके योजनानामेकविंशतिश्च
 षष्टिजागा योजनस्य ४७२६३ $\frac{२९}{६०}$ । सर्वाञ्च्यन्तरानन्तरे तु द्वितीये मएफले दिवसोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो
 वान्यामेकषष्टिजागाऽन्यां हीनः, एतेषामर्थे नव मुहूर्त्ता एकैकषष्टिजागेन हीनाः, ततः सामर्थ्येनैकषष्टि-
 जागकरणार्थं नवापि मुहूर्त्ता एकषष्ट्या गुण्यन्ते, गुणयित्वा च तेज्य एकजागोऽपनीयते, ततः शेषा
 जाता एकषष्टिजागाः पञ्च शतान्यष्टाचत्वारिंशदधिकानि १४७ । सर्वाञ्च्यन्तरानन्तरे तु द्वितीये मएफले
 परिरथपरिमाणं त्रीणि शतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि शतमेकं सप्तोत्तरम् ३११०७, एतत् पञ्चत्रिः
 शतैरष्टाचत्वारिंशदधिकैर्गुण्यते, जाताः सप्तदश कोटयः षड्विंशतिखट्वा अष्टसप्ततिसहस्राणि षट् शतानि
 षट्त्रिंशदधिकानि १७२६७८३६, ततो योजनानयनार्थमेकषष्टेः षष्ट्या गुणिताया यावान् राशिर्भवति
 तेन जागो ह्रियते, एकषष्ट्यां च षष्ट्या गुणितायां षट्त्रिंशत्तानि षष्ट्यधिकानि भवन्ति ३६६०, तैर्जागे
 हृते आगतं सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि शतमेकमेकोनाशीत्यधिकं योजनानां ४७१७ए, शेषमुच्यते षतु-
 ख्त्रिंशत्तानि षस्रवत्यधिकानि ३४ए६, (ततः) त्रैदशोः षष्ट्याऽपवर्तना क्रियते, जाता एकषष्टिः, तथा
 शेषराशेर्जागो ह्रियते, खब्धाः सप्तपञ्चाशत् षष्टिजागाः १७ एकोनविंशतिश्चैकस्य षष्टिजागस्य सत्का

एकषष्टिजागाः ३३ । सर्वान्यन्तराचृतीये मरुत्ले दिवसोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणश्चतुर्दशैरेकषष्टिजागैर्हीनः
 एतेषां चार्धे नव मुहूर्त्तां षान्यामेकषष्टिजागान्यां हीनाः, ततः सामस्येनैकषष्टिजागकरणार्थं नवापि
 मुहूर्त्ता एकषष्ट्या गुण्यन्ते, गुणयित्वा च तेन्यो षावेकषष्टिजागावपनीयेते, ततः शेषा जाता एकषष्टि-
 जागाः पञ्च शतानि सप्तषत्वारिंशदधिकानि ५४७ । सर्वान्यन्तराचु तृतीये मरुत्ले परिरयपरिमाणं
 त्रीणि शतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि शतमेकं पञ्चविंशत्यधिकम् ३११२५, एतत् पञ्चत्रिंशतैः सप्त-
 चत्वारिंशदधिकैर्गुण्यते, जाताः सप्तदश कोटयः त्रयोविंशतिशतसहस्राणि त्रिसप्ततिसहस्राणि त्रीणि
 शतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि १७२७३३७५, एतेषामेकषष्ट्या षष्ट्या गुणितया ३६६० जागो द्वियते, हते
 च जागे आगतानि सप्तषत्वारिंशत्सहस्राणि षष्वत्यधिकानि ४७०७६, शेषमुद्गरति विंशतिशतानि
 पञ्चदशोत्तराणि २०१५ । (ततः) त्देराशोः षष्ट्याऽपवर्तनया जाता एकषष्टिः, तथा शेषराशेशर्जागे हते
 लब्धाख्यस्त्रिंशत् ३३, शेषौ च षावेकषष्टिजागस्य सत्कौ एकषष्टिजागौ ३३ । एवं सर्वान्यन्तरान्मरु-
 त्वाच्चतुर्थीदिषु मरुत्लेषु दृष्टिपथप्राप्तताविषयनियतपरिमाणं परिचावनीयम् । सर्वबाह्ये तु मरुत्ले
 दिवसो षादशमुहूर्त्तप्रमाणः, तेषां चार्धे मुहूर्त्ताः षट् । सर्वबाह्ये मरुत्ले प्रतिमुहूर्त्तं गतिपरिमाणमिदम्—
 पञ्च योजनसहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चोत्तराणि पञ्चदश च षष्टिजागा योजनस्य ५३०५^५/_६, एतत्
 षड्भिर्गुण्यते, आगतं तस्मिन् सर्वबाह्ये मरुत्ले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणम्—एकत्रिंशत्सहस्राणि अष्टौ
 शतानि एकत्रिंशदधिकानि त्रिंशच्च षष्टिजागा योजनस्य ३१७३१^३/_६ । सर्वबाह्यान्मरुत्वादर्वाकने द्वितीये

मरुद्वे दिवसो षादशमुहूर्त्तप्रमाणो वाच्यामेकषष्टिजागान्यामधिकः, तेषां चार्धे षट् मुहूर्त्ता एकेनैकष-
 ष्टिजागेनाधिकाः, ततः सामस्येनैकषष्टिजागकरणार्थं षरुपि मुहूर्त्ता एकषष्ट्या गुण्यन्ते, गुणयित्वा चैक
 एकषष्टिजागः प्रद्विष्यते, जातानि त्रीणि शतानि सप्तषष्ट्यधिकानि ३६७ । सर्ववाह्यादर्वाकने तु द्वितीये
 मरुद्वे परिरयपरिमाणं तिस्रो लक्षा अष्टादश सहस्राणि द्वे शते सप्तनवत्यधिके ३१८२९७, एतन्निजिः
 शतैः सप्तषष्ट्यधिकैर्गुण्यते, जाता एकादश कोटयोऽष्टषष्टिर्लक्षाश्चतुर्दश सहस्राणि नव शतानि नवनव-
 त्यधिकानि ११६८१४एणए, एतस्यैकषष्ट्या षष्ट्या गुणितया ३६६० जागो द्वियते, लब्धानि एकत्रिंशत्स-
 हस्राणि नव शतानि षोरुशाधिकानि योजनानां ३१ए१६, शेषमुद्धरति चतुर्विंशतिशतानि एकोनच-
 त्वारिंशदधिकानि ३४३ए । ढेदराशैः षष्ट्याऽपवर्तनायां जाता एकषष्टिः, तथा शेषराशेश्चर्जागे हते लब्धा
 एकोनचत्वारिंशत् षष्टिजागाः ३१; षष्टिश्चैकस्य षष्टिजागस्य सत्का एकषष्टिजागाः ६०, एतावत्सर्ववाह्याद-
 र्वाकने द्वितीये मरुद्वे हृष्टिपथप्रासतापरिमाणम् । सर्ववाह्यात्तु (वाह्यादर्वाकने तु) तृतीये मरुद्वे दिवसो
 षादशमुहूर्त्तप्रमाणश्चतुर्जिरेकषष्टिजागैरधिकः, तेषामर्धे षट् मुहूर्त्ता वाच्यामेकषष्टिजागान्यामधिकाः ।
 तत्र सामस्येनैकषष्टिजागकरणार्थं षरुपि मुहूर्त्ता एकषष्ट्या गुण्यन्ते, गुणयित्वा च वावेकषष्टिजागौ तत्र
 प्रद्विष्यते, जातानि त्रीणि शतानि अष्टषष्ट्यधिकानि ३६८ । सर्ववाह्यादर्वाकने तु तृतीये मरुद्वे परि-
 रयपरिमाणं तिस्रो लक्षा अष्टादश सहस्राणि द्वे शते एकोनाशीत्यधिके ३१८२९ए, एतन्निजिः शतैरष्ट-
 षष्ट्यधिकैर्गुण्यते, जाता एकादश कोटय एकसप्ततिर्लक्षाः षड्विंशतिः सहस्राणि षट् शतानि द्विसप्तत्यधि-

कानि ११७१२६६७२, एतस्य एकषष्ट्या षष्टिगुणितया ३६६० जागो ह्रियते, लब्धानि षष्टिंशत्सहस्राणि
 एकोत्तराणि ३२००१, शेषमुद्धरति त्रीणि सहस्राणि षादशोत्तराणि ३०१२, तेदराशेः षष्ट्याऽपवर्तनायां
 जाता एकषष्टिः, तथा शेषराशेर्जागे हृते लब्धा एकोनपञ्चाशत् षष्टिजागाः ६० त्रयोविंशतिश्चैकस्य षष्टि-
 जागस्य सत्का एकषष्टिजागाः २३ एतावत्सर्वबाह्यादर्वाकने तृतीये मरुले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणम् ।
 एवं सर्वबाह्यादर्वाकनेषु चतुर्थादिषु मरुलेषु जावनीयमिति । कृता दृष्टिपथप्राप्तताप्ररूपणा ६ । सम्प्र-
 त्यर्धमरुदस्थितिप्ररूपणा क्रियते—इह दौ सूर्यौ एकं मरुदमेकेनाहोरात्रेण परिसमापयतः, एकैकश्च
 सूर्यो जम्बूद्वीपे उत्कर्षतोऽधः क्षेत्रं प्रकाशयति अष्टादश योजनशतानि, एतच्चाधोलौकिकान् ग्रामान-
 धिकृत्य वेदितव्यम्, तिर्यक् प्रकाशयति सप्त चत्वारिंशद्योजनसहस्राणि द्वे योजनशते त्रिषष्ट्यधिके एक-
 विंशतिं च षष्टिजागान् योजनस्य, ऊर्ध्वं प्रकाशयति योजनशतम् । उक्तं च—“जंबूद्वीपे णं जंते दीवे
 सूरिया केवश्यं खित्तं उहं तवयंति ? केवश्यं अहे तवयंति ? केवश्यं तिरियं तवयंति ? गोयमा ! एगं
 जोयणसयं उहं तवयंति, अणारस जोयणसयाइं अहे तवयंसि सीयालीसं जोयणसहस्साइं दोन्नि य
 तेवठे जोयणसए एगवीसं च सठिजागे जोयणसस तिरियं तवयंति” । तत्र यदैकः सूर्यः सर्वान्यन्तरमरुदं
 प्रविशति तदा प्रथमतो मेरोर्दक्षिणपूर्वस्यां दिशि प्रविशति, तदैवापरः सूर्यः समकालं तदेव सर्वान्यन्तरं
 मरुदं प्रविशन्मेरोरपरोत्तरस्यां दिशि प्रविशति, इत्थं च प्रविशन्त्यां ताभ्यां सूर्याभ्यां प्रथमे दृष्टे यश्चासं
 क्षेत्रं तदपेक्षया बुद्ध्या परिपूर्णं सर्वान्यन्तरं मरुदं परिकल्प्यते, इत्थं बुद्धिपरिकल्पितमेव चाधिकृत्य

प्राक्तनं सर्वाञ्च्यन्तरमएकलस्य परिरथपरिमाणं प्रतिमुहूर्त्तं तत्र सूर्यगतिपरिमाणं चावसेयं, न तात्त्विकं, तात्त्विकसर्वाञ्च्यन्तरमएकलाचावात्, तथाहि—प्रथमद्वणादूर्ध्वं तौ घावपि सूर्यौ शनैः शनैः सर्वाञ्च्यन्तरान्मएकलादपसरन्तौ तदनन्तरवहिर्भूतद्वितीयमएकलात्रिमुखं धावन्तौ चारं चरतः, ततः प्रथमे द्वाणे यद्व्याप्तं क्षेत्रं सूर्याभ्यां तदपेक्षया बुद्ध्या परिकल्पितं सर्वाञ्च्यन्तरं मएकलं न तात्त्विकमिति । तत्रैकः सूर्यो मेरोर्दक्षिणपूर्वस्यां दिशि सर्वाञ्च्यन्तरे मएकले उपसंक्रम्य मेरोर्दक्षिणभागं प्रकाशयति, द्वितीयस्त्वपरोत्तरस्यां दिशि सर्वाञ्च्यन्तरे मएकले संक्रान्तो मेरोरुत्तरभागम् । तदा च मेरोर्दक्षिणभागे उत्तरभागे च सर्वोत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति, सर्वजघन्या तु घादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः । ततस्तौ सर्वाञ्च्यन्तरान्मएकलात्रिष्कामन्तौ नवं संवत्सरमादानौ नवसंवत्सरसत्के प्रथमेऽहोरात्रे सर्वाञ्च्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मएकलमुपसंक्रम्य चारं चरतः, तत्र दाक्षिणात्यः सूर्यः सर्वाञ्च्यन्तरमएकलसत्कादक्षिणार्धमएकलात्रिष्कम्य मेरोरपरोत्तरस्यां दिशि सर्वाञ्च्यन्तरानन्तरस्य द्वितीयमएकलस्योत्तरमर्धं मएकलमुपसंक्रम्य चारं चरति, उत्तराहस्तु सूर्यः सर्वाञ्च्यन्तरमएकलसत्कात्उत्तरार्धमएकलात्रिष्कम्य मेरोर्दक्षिणपूर्वस्यां दिशि सर्वाञ्च्यन्तरानन्तरस्य द्वितीयस्य मएकलस्य दक्षिणमर्धमएकलमुपसंक्रम्य चारं चरति । इत्थं चोपसंक्रान्ताभ्यां घाञ्च्यां सूर्याभ्यां प्रथमे द्वाणे यद्व्याप्तं क्षेत्रं तदपेक्षया परिपूर्णं द्वितीयं मएकलं बुद्ध्या परिकल्प्यते । एवं सर्वेष्वपि मएकलेषु प्रथमे द्वाणे व्याप्तं क्षेत्रमधिकृत्य बुद्ध्या परिकल्पितत्वं ज्ञावनीयम् । तत्र दक्षिणमर्धं मएकलमुपसंक्रान्तो मेरोर्दक्षिणभागं प्रकाशयति, उत्तरमर्धमएकलमुपसंक्रान्तो

मेरुत्तरभागम्, तदा च दक्षिणभागे उत्तरभागे च घात्र्यां मुहूर्त्तैकपष्टिचागात्र्यां द्वीनोऽष्टादशमुहूर्त्त-
 प्रमाणो दिवसो जवति, घात्र्यां मुहूर्त्तैकपष्टिचागात्र्यामधिका षाडशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः । ततस्तस्मात्स-
 र्वात्र्यन्तरानन्तराद्वितीयान्मण्डलात्रिष्कान्तौ सूर्यो नवसंवत्सरसत्के द्वितीयेऽहोरात्रे सर्वात्र्यन्तरान्मण्डला-
 तृतीयं मण्डलमुपसंक्रामतः, तत्र यो दक्षिणालयः सूर्यो नवसंवत्सरसत्के प्रथमेऽहोरात्रे सर्वात्र्यन्तरान्म-
 ण्डलात् द्वितीयस्य मण्डलस्योत्तरार्धमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरितवान् स सर्वात्र्यन्तरान्मण्डलात्तृती-
 यस्य मण्डलस्य दक्षिणालयमर्धमण्डलं मेरोर्दक्षिणपूर्वस्यां दिशि उपसंक्रम्य चारं चरति । यस्त्वौत्तराहः
 सूर्यः स नवसंवत्सरसत्के द्वितीयेऽहोरात्रे सर्वात्र्यन्तरान्मण्डलात्तृतीयस्यार्धमण्डलस्योत्तराहमर्धमण्डलं
 प्रथमतो मेरोरपरोत्तरस्यां दिशि उपसंक्रम्य चारं चरति, तदा च दक्षिणभागे उत्तरभागे च चतुर्भिर्मु-
 हूर्त्तैकपष्टिचागैर्द्वीनोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो जवति, चतुर्भिर्मुहूर्त्तैकपष्टिचागैरधिका षाडशमुहूर्त्त-
 प्रमाणा रात्रिः । एवं खलु सर्वात्र्यन्तरान्मण्डलात्रिष्कामन्तौ सूर्यात्रैकैकस्मिन्नहोरात्रे एकैकमर्धमण्डलमु-
 पसंक्रम्य चारं चरन्तौ तावत्परिजावनीयौ यावत्सर्ववाह्यमण्डलम्, तस्मिंश्च सर्ववाह्ये मण्डले यो दक्षि-
 णालयः सूर्यः यः पूर्वं सर्वात्र्यन्तरे मण्डले दक्षिणभागं प्रकाशितवान् स सर्ववाह्यमण्डलादर्वात्कनघ्निती-
 यमण्डलसत्कादाक्षिणालयार्धमण्डलात्रिष्कम्य नवसंवत्सरसत्के प्रथमपण्मासपर्यवसानञ्जुते ज्यशीत्यधि-
 कशतमेऽहोरात्रे सर्ववाह्यस्य मण्डलस्योत्तराहमर्धमण्डलं प्रथमतो मेरोरपरोत्तरस्यां दिशि संक्रम्य चारं
 चरति । यस्त्वौत्तराहो यः पूर्वं सर्वात्र्यन्तरे मण्डले औत्तराहमर्धमण्डलं प्रकाशितवान् स सर्ववाह्यम-

प्रविश्य चारं चरति । तदा च मेरोर्दक्षिणजागे उत्तरजागे च चतुर्भिर्मुहूर्तैकषष्टिजागैरधिको षादशमु-
 हूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति, चतुर्भिश्च मुहूर्तैकषष्टिजागैर्दीनाऽष्टादशमुहूर्त्ता रात्रिः । एवं सर्वबाह्यान्मण-
 लात्प्रविशन्तौ सूर्योवैकैकस्मिन्नहोरात्रे एकैकमर्धं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरन्तौ तावत्कव्यौ यावत्सर्वा-
 न्यन्तरं मण्डलम् । तस्मिंश्च सर्वाभ्यन्तरे मण्डले यः पूर्वं तस्मिन्नेव सर्वाभ्यन्तरे दक्षिणजागं प्रकाशित-
 वानुकः, स तस्मिन् सूर्यसंवत्सरपर्यवसानञ्चूते षट्षष्ट्यधिकत्रिंशत्तमेऽहोरात्रे सर्वाभ्यन्तरमण्डलद्वितीय-
 मण्डलसत्कादौत्तराहर्धमण्डलात्सर्वाभ्यन्तरस्य मण्डलस्य दक्षिणाल्यमर्धं मण्डलं प्रथमतो मेरोर्दक्षिण-
 पूर्वस्यां दिशि प्रविश्य चारं चरति । यस्तु पूर्वं तस्मिन्नेव सर्वाभ्यन्तरे मण्डले उत्तरजागं प्रकाशितवानुकः स
 तस्मिन् सूर्यसंवत्सरपर्यवसानञ्चूते षट्षष्ट्यधिकत्रिंशत्तमेऽहोरात्रे सर्वाभ्यन्तरमण्डलद्वितीयमण्डलसत्का-
 द्दक्षिणाल्यादर्धमण्डलात्सर्वाभ्यन्तरमण्डलस्यौत्तराहर्धमण्डलं प्रथमतो मेरोरपरोत्तरस्यां दिशि संक्रम्य
 चारं चरति । तदा च मेरोर्दक्षिणजागे उत्तरजागे च सर्वोत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति,
 सर्वजधन्या तु षादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः । एषोऽहोरात्रः सूर्यसंवत्सरद्वितीयषण्मासपर्यवसानञ्चूतः, एष
 सूर्यसंवत्सरपर्यन्तः । कृताऽर्धमण्डलस्थितिप्ररूपणा ७ । तत्करणञ्च कृता मण्डलचारप्ररूपणा ॥ १ ॥
 तत्करणञ्च समाप्ता सूर्यवक्यता ॥

सम्प्रति चन्द्रमण्डलवक्यता ज्ञानीया, तत्र पञ्चानुयोगघाराणि, तद्यथा—मण्डलक्षेत्रप्ररूपणा १,
 मण्डलसङ्ख्याप्ररूपणा २, अवाधाप्ररूपणा ३, मण्डलचारप्ररूपणा ४, मण्डलगतवृद्धिहानिप्रतिज्ञासप्ररू-

पाणा ५ (च) । तत्र प्रथमं मरुत्वक्षेत्रप्ररूपणा क्रियते—चन्द्रमरुतैः सर्वान्यन्तरादिभिः सर्ववाह्यपर्य-
 वसानैर्यत् व्याप्तमाकाशं तन्मरुत्वक्षेत्रं, तत्र चक्रवालतया विष्कम्भः पञ्च योजनशतानि दशोत्तराणि
 अष्टचत्वारिंशदेकषष्टिजागा योजनस्य ५१०^{५६} । तथाहि—सर्वसङ्ख्या चन्द्रस्य मरुत्वानि पञ्चदश १५, एकै-
 कस्य च मरुत्वस्य विष्कम्भः षट्पञ्चाशदेकषष्टिजागा योजनस्य, ततः पञ्चदश षट्पञ्चाशत्ता गुण्यन्ते, जातानि
 अष्टौ शतानि चत्वारिंशदधिकानि एकषष्टिजागानां ०४०, तत एतेषां योजनानयनार्थमेकषष्ट्या जागो ह्रियते,
 हूतं च जागे लब्धानि त्रयोदश योजनानि १३, शेषा अवशिष्यन्ते सप्तचत्वारिंशत् ४९ । पञ्चदशानां
 च मरुत्वानामपान्तरालानि चतुर्दश, एकैकस्य चापान्तरालस्य प्रमाणं पञ्चत्रिंशद्योजनानि त्रिंशत्त्रैकप-
 ष्टिजागा योजनस्य, एकस्य चैकषष्टिजागस्य सप्तधा द्विन्नस्य सत्काश्चत्वारो जागाः ३५^{३०} । उक्तं च—
 “चंदमंरुत्वस्स एं जंते चंदमंरुत्वस्स केवइयं आवाहाए अंतरे पन्नत्ते ? गोयमा ! पणत्तीसं जोयणाइं तीसं
 च एगसठिजागा जोयणस्स एगं च एगठिजागं सत्तहा तित्ता चत्तारि चुषिया जागे आवाहाए अंतरे
 पन्नत्ते” । ततः पञ्चत्रिंशच्चतुर्दशचिर्गुण्यन्ते, जातानि चत्वारि योजनशतानि नवत्यधिकानि ४५० । येऽपि
 च त्रिंशदेकषष्टिजागास्तेऽपि चतुर्दशचिर्गुण्यन्ते, जातान्येकषष्टिजागानां चत्वारि शतानि विंशत्यधि-
 कानि ४२०, एतेषां योजनानयनार्थमेकषष्ट्या जागो ह्रियते, लब्धानि षट् योजनानि ६, शेषाश्चतुःपञ्चा-
 शदेकषष्टिजागास्तिष्ठन्ति ५४ । ये चैकस्यैकषष्टिजागस्य सत्काश्चत्वारः सप्तजागास्तेऽपि चतुर्दशचिर्गुण्यन्ते,
 जाताः षट्पञ्चाशत् ५६, तस्य सप्तचिर्जागे हूते लब्धा अष्टौ एकषष्टिजागाः, तेऽनन्तरमुकायां चतुः-

पञ्चाशति प्रक्षिप्यन्ते, जाता द्वाषष्टिः ६२, तत्रैकषष्टिजागैर्योजनमेकं लब्धं, तच्च योजनराशौ प्रक्षिप्यते, एकश्चैकषष्टिजाग लङ्घरितः, स प्रागुक्तायां सप्तचत्वारिंशति प्रक्षिप्यते, तत आगतं मण्डलक्षेत्रस्य परिमाणं पञ्च योजनशतानि दशोत्तराणि अष्टचत्वारिंशच्चैकषष्टिजागा योजनस्य। कृता मण्डलक्षेत्रप्ररूपणा १॥ सम्प्रति मण्डलसङ्ख्याप्ररूपणा क्रियते—तत्र सर्वसङ्ख्या चन्द्रस्य मण्डलानि पञ्चदश, उक्तं च—“कश्च एं ऋते चंदमंफला पन्नत्ता ? गोयमा ! पन्नरस चंदमंफला पन्नत्ता”। तत्र पञ्च मण्डलानि जम्बूद्वीपे, शेषाणि तु दश मण्डलानि लवणसमुद्रे। उक्तं च—“जंबूद्वीवे एं ऋते दीवे केवड्यं लंगाहिता केवड्या चंदमंफला पन्नत्ता ? गोयमा ! जंबूद्वीवे असीथं जोयणसयं लंगाहिता एत्थ एं पंच मंफला पन्नत्ता। लवणे एं ऋते समुद्रे केवड्यं लंगाहिता केवड्या चंदमंफला पन्नत्ता ? गोयमा ! लवणे एं समुद्रे तिषि तीसे जोयणसए लंगाहिता एत्थ एं दस चंदमंफला पन्नत्ता। एवमेव समुद्रावरे एं जंबूद्वीवे लवणे य समुद्रे य पन्नरस चंदमंफला ऋवंतीति अस्कायं”। कृता मण्डलसङ्ख्याप्ररूपणा २॥

सम्प्रत्यवाधाप्ररूपणा क्रियते—तत्र च त्रीण्यनुयोगाद्याणि, तद्यथा—मन्दरमधिकृत्य सामान्यतो मण्डलक्षेत्रस्यावाधाप्ररूपणा, १ मन्दरमेवाधिकृत्य प्रतिमण्डलमवाधाप्ररूपणा २, मण्डले मण्डले द्वयोश्चन्द्रमसोः परस्परमवाधाप्ररूपणा ३ (च)। तत्र प्रथमतो मन्दरमधिकृत्य सामान्यतो मण्डलक्षेत्रस्यावाधाप्ररूपणा क्रियते—सामान्यतो मण्डलक्षेत्रस्य मेरोश्च सर्वत्रापान्तरालं चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि अष्टौ शतानि विशत्यधिकानि योजनानाम्। तथाहि—सर्वान्यन्तरं चन्द्रमण्डलं सर्वतो जम्बूद्वीपेऽशीत्यधिकं

योजनशतमवगाह्य स्थितम्, तत्र एकतोऽप्यशीत्यधिकं योजनशतं जम्बूद्वीपविष्कम्भाद्योजनलक्षरूपद-
 पनीयते, अपरतोऽपि, ततः स्थितानि शेषाणि योजनानां नवनवतिसहस्राणि षट् शतानि चत्वारिंशदधि-
 कानि ७६४० । मन्दरविष्कम्भश्च दशयोजनसहस्रप्रमाणः, ततो दश योजनसहस्राणि पूर्वराशेरपनी-
 यन्ते, जातः पश्चात्पूर्वराशिर्नवाशीतिसहस्राणि षट् शतानि चत्वारिंशदधिकानि ७६४०, एतेषामधे
 लब्धानि चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि अष्टौ शतानि विशत्यधिकानि ४४७२०, एतावन्मेरोर्मण्णुलक्षेत्रस्य
 च सर्वान्तरम् । तथा चोक्तम्—“जंबूद्वीपे णं जंते दीपे मंदरस्य केवड्याए अवाहाए सबझंतरे चंद-
 मंफले पन्नत्ते ? गोयमा ! चत्तावीसं जोयणसहसाइं अठ य वीसे जोयणसए अवाहाए सबझंतरे चंद-
 मंफले पन्नत्ते” इति । कृता सामान्यतो मण्णुलक्षेत्रस्यावाधाप्ररूपणा (?) । सम्प्रति मन्दरमेवाधिकृत्य
 प्रतिमण्णुलमवाधाप्ररूपणा क्रियते—तत्र यदेव सामान्यतो मण्णुलक्षेत्रस्यावाधापरिमाणं तदेव सर्वा-
 न्यन्तरस्यापि, प्रथममण्णुलस्य तस्यैवान्यन्तरतो मण्णुलक्षेत्रसीमाकारित्वात्, सर्वान्यन्तरानन्तरस्य तु
 द्वितीयस्य मण्णुलस्यावाधा चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राण्यष्टौ शतानि षट्पञ्चाशदधिकानि योजनानां पञ्चविं-
 शतिरेकषष्टिजागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिजागस्य सप्तधा त्रिन्नस्य सत्काश्चत्वारो जागाः ४४७१६ ^{२५}/_{६३}
 ६ । सर्वान्यन्तरान्मण्णुलान्तृतीयस्य मण्णुलस्यावाधा चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि अष्टौ शतानि त्रिनवत्य-
 धिकानि योजनानामेकपञ्चाशदेकषष्टिजागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिजागस्य सप्तधा त्रिन्नस्य सत्क
 एको जागः ४४७१२ ^{५३}/_{६३} ६ । एवं सलु सर्वान्यन्तरान्मण्णुलान्त्रिक्रामन् तदनन्तरान्मण्णुलात्तदनन्तरं

मण्डलं संक्रामन् मण्डले मण्डले षट्त्रिंशद्योजनानि पञ्चविंशतिं चैकषष्टिभागान् योजनस्य एकस्य चैक-
 षष्टिभागस्य सप्तधा त्रिंशत्स्य सत्कान् चतुरो जागान् परिवर्धयमानस्तावच्चक्रव्यो यावत्सर्ववाह्यं मण्डलम् ।
 तस्य सर्ववाह्यस्य मेरुमधिकृत्य अत्राधा पञ्चचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि त्रीणि शतानि त्रिंशदधिकानि
 अष्टचिरेकषष्टिभागैर्योजनस्य हीनानि ४५३३९ ^{५३} _{६३} । उक्तं हि—“जंबूद्वीपे णं जंते दीवे मंदरस्स पष-
 यस्स केवइयाए अवाहाए सबभ्रंतराणंतरे चंदमंरुले पन्नत्ते ? गोयमा ! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अठ
 य षप्पन्ने जोयणसए, पणवीसं च एगसच्छिजागा जोयणस्स, एगं च एगसच्छिजागं सत्तहा त्रित्ता चत्तारि
 चुन्निया जागे अवाहाए अश्रितराणंतरे चंदमंरुले पन्नत्ते । जंबूद्वीपे णं जंते दीवे मंदरस्स पषयस्स केव-
 इयाए अवाहाए अश्रितरत्तच्चे मंरुले पन्नत्ते ? गोयमा ! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अठ य वाणजए
 जोयणसए, एगावन्नं च एगसच्छिजागे जोयणस्स, एगं च एगसच्छिजागं सत्तहा त्रित्ता एगं चुन्नियाजागं
 अवाहाए अश्रितरे तच्चे मंरुले पन्नत्ते । एवं खलु एणं उवाएणं निरुक्कममाणे चंदे तदणंतराणं मंरुलाणं
 तदणंतरं मंरुलं संकममाणे षत्तीसं जोयणाइं पणवीसं च एगसच्छिजागे जोयणस्स एगं च एगसच्छिजागं
 सत्तहा त्रित्ता चत्तारि चुन्निया जागे एगमेगे अवाहाए अश्रिवहुमाणे अश्रिवहुमाणे जाव सबवाहिरं मंरुलं
 उवसंक्रमित्ता चारं चरइ । जंबूद्वीपे णं जंते दीवे मंदरस्स केवइयाए अवाहाए सबवाहिरे चंदमंरुले
 पन्नत्ते ? गोयमा ! पणयालीसं जोयणसहस्साइं तिषि तीसे जोयणसए अवाहाए सबवाहिरे चंदमंरुले
 पन्नत्ते” इति । अत्र ‘तिन्नि तीसे जोयणसए’ इत्यत्र अष्टचिरेकषष्टिभागैर्हीन इति इष्टव्यं, शेषं सुगमम् ।

कृता मण्डलमधिकृत्य प्रतिमण्डलमबाधाप्ररूपणा (१) । सम्प्रति मण्डले मण्डले द्वयोश्चन्द्रमसोः परस्परमबाधाप्ररूपणा क्रियते—तत्र यदा सर्वाभ्यान्तरे मण्डले उपसंक्रम्य चन्द्रमसौ चारं चरतस्तदा चन्द्रस्य चन्द्रस्य परस्परमन्तरं नवनवतियोजनसहस्राणि षट् शतानि चत्वारिंशदधिकानि एण्ड६४० । यदा तु सर्वाभ्यन्तरानन्तरे द्वितीये मण्डले उपसंक्रम्य चन्द्रमसौ चारं चरतस्तदा तयोः परस्परमन्तरं नवनवतिसहस्राणि सप्त शतानि द्वादशोत्तराणि योजनानामेकपञ्चाशदेकषष्टिजागा योजनस्य, एकस्य चैकषष्टिजागस्य सप्तधा विन्नस्य सत्क एको जागः एण्ड११ $\frac{५१}{३}$ । तथाहि—एकतोऽपि चन्द्रमा द्वितीये मण्डले संक्रामन् षट्त्रिंशद्योजनानि पञ्चविंशतिमेकषष्टिजागान् एकस्य चैकषष्टिजागस्य सप्तधा विन्नस्य सत्कान् चतुरो जागान् विमुच्य संक्रामति, द्वितीयोऽप्यपरतः, ततो द्वासप्ततियोजनानि एकपञ्चाशदेकषष्टिजागा योजनस्य एकस्य च षष्टिजागस्य सप्तधा विन्नस्य सत्क एको जाग इति द्वितीये मण्डले परस्परमन्तरचिन्तायामधिकत्वेन प्राप्यते इति यथोक्तमन्तरपरिमाणं भवति । एवमग्रेतनेष्वपि मण्डलेषु जावना जावनीया । यदा तु सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलात्तृतीये मण्डले उपसंक्रम्य चन्द्रमसौ चारं चरतस्तदा तयोः परस्परमन्तरं नवनवतिसहस्राणि सप्त शतानि पञ्चाशीत्यधिकानि योजनानामेकचत्वारिंशदेकषष्टिजागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिजागस्य सप्तधा विन्नस्य द्वौ जागौ एण्ड७५ $\frac{४१}{३}$ । एवं सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलाद्ब्राह्मेषु मण्डलेषु संक्रामन्तौ चन्द्रमसौ परस्परमन्तरचिन्तायां मण्डले मण्डले द्वासप्ततिं योजनानि एकपञ्चाशत् चैकषष्टिजागान् योजनस्य एकस्य चैकषष्टिजागस्य सप्तधा विन्नस्य सत्क-

मेकं जागं परिवर्धयन्तौ तावद्वक्तव्यौ यावत्सर्वबाह्यं मण्डलम् । यदा तु सर्वबाह्ये मण्डले उपसंक्रम्य
 चन्द्रमसौ चारं चरतस्तदा तयोः परस्परमन्तरमेकं योजनशतसहस्रं षड् योजनशतानि षष्ठ्यधिकानि
 पोरुशचिरेकषष्टिजागैर्न्यूनानि १००६एण ४५ ६९ । यदा तु सर्वबाह्यान्मण्डलादन्यन्तरं प्रविशन्तौ चन्द्रमसौ
 द्वितीयेऽर्वाकने मण्डले चारं चरतस्तदा तयोः परस्परमन्तरमेकं योजनशतसहस्रं पञ्च योजनशतानि
 षरुशीत्यधिकानि चतुःपञ्चाशदेकषष्टिजागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिजागस्य सप्तधा द्विन्नस्य षड् जागाः
 १००५एण ५४ ६ ६९ ७ । यदा तु सर्वबाह्यान्मण्डलात्तृतीयेऽर्वाकने मण्डले उपसंक्रम्य चारं चरतश्चन्द्रमसौ
 तदा तयोः परस्परमन्तरमेकं योजनशतसहस्रं पञ्च योजनशतानि चतुर्दशोत्तराणि त्रय एकषष्टिजागा
 योजनस्य एकस्य चैकषष्टिजागस्य सप्तधा द्विन्नस्य सक्ताः पञ्च जागाः १००५एण ६९ ७ । एवं सर्वबाह्या-
 न्मण्डलादन्यन्तरं प्रविशन्तौ चन्द्रमसौ परस्परमन्तरे (रचिन्तायां) मण्डले मण्डले षासप्ततियोजनानि
 एकपञ्चाशतं चैकषष्टिजागान् योजनस्य एकस्य चैकषष्टिजागस्य सप्तधा द्विन्नस्य सत्कमेकं जागं द्वापयन्तौ
 तावद्वक्तव्यौ यावत्सर्वान्यन्तरं मण्डलम्, तत्र चान्तरं प्रागेव प्रतिपादितम् । कृता मण्डले मण्डले
 चन्द्रमसोः परस्परमवाधाप्ररूपणा (३) । तत्करणच्च कृता परिपूर्णोऽवाधाप्ररूपणा ॥ ३ ॥

सम्प्रति मण्डलचारप्ररूपणा क्रियते—तत्र चत्वार्यनुयोगघाराणि, तद्यथा—मण्डलपरिरयप्ररूपणा १,
 मण्डले मण्डले प्रतिमुहूर्ते गतिप्रमाणप्ररूपणा २, कादसङ्ख्यानतोऽर्धमण्डलपरिपूर्णमण्डलपूरणप्ररूपणा ३,
 साधारणासाधारणमण्डलप्ररूपणा ४ (च) । तत्र प्रथमतो मण्डलपरिरयप्ररूपणा क्रियते—तत्र सर्वा-

न्यन्तरं मण्डलमायामविष्कम्भान्यां नवनवतियोजनसहस्राणि षट् शतानि चत्वारिंशदधिकानि एण्ड६४० ।
सर्वाभ्यन्तरं हि मण्डल चन्द्रमस एकतोऽपि जम्बूद्वीपेऽशीत्यधिकं योजनशतमवगाह्य स्थितम्, अपर-
तोऽपि, ततोऽशीत्यधिकं शतं दान्यां गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि पञ्चदिकानि ३६०, एतानि जम्बूद्वी-
पविष्कम्भान्नाद्योजनलक्षप्रमाणदपनीयन्ते, ततः शेषाणि नवनवतिसहस्राणि षट् शतानि चत्वारिंशदधि-
कानि तिष्ठन्ति (एण्ड६४०), एतावत्सर्वाभ्यन्तरस्य मण्डला (लस्या) यामविष्कम्भपरिमाणं, परिचयः
त्रीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि नवाशीत्यधिकानि ३१५००ए, एतच्च परिचयपरिमाणं
सूर्यसत्कसर्वाभ्यन्तरमण्डलपरिचयपरिमाणमिव द्विधाऽपि जावनीयम् । सर्वाभ्यन्तरानन्तरं च द्वितीयं
चन्द्रमण्डलमायामविष्कम्भान्यां नवनवतियोजनसहस्राणि सप्त शतानि द्वादशोत्तराणि, एकपञ्चाशदे-
कषष्टिजागा योजनस्य, एकस्य चैकषष्टिजागस्य सप्तधा भिन्नस्य सत्क एको जागः एण्ड७१२ $\frac{५१}{६}$ ।
तथाहि—एकतोऽपि सर्वाभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मण्डलं सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतान् षट्पञ्चाशत्सहस्रानेक-
षष्टिजागान्, अपान्तराले च पञ्चत्रिंशतं योजनानि त्रिंशतमेकषष्टिजागान् योजनस्य एकस्य चैकषष्टिजागस्य
सप्तधा भिन्नस्य सत्कान् चतुरो जागान् (३५ $\frac{३०}{६१}$ $\frac{४}{६}$) विमुच्य स्थितम्, अपरतोऽपि, ततो द्वासप्ततियो-
जनानि एकपञ्चाशदेकषष्टिजागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिजागस्य सप्तधा भिन्नस्य सत्क एको जागः
(७२ $\frac{५१}{६१}$ $\frac{७}{६}$) पूर्वमण्डलविष्कम्भपरिमाणदस्य मण्डलस्य विष्कम्भे वर्धते, ततो यथोक्तमस्य मण्डलस्य
विष्कम्भपरिमाणं भवति, परिचयस्त्रीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि त्रीणि शतानि एकोन-

विंशत्यधिकानि ३१५३१ए । तथाहि—पूर्वस्मान्मएफलादस्य मएफलस्य विष्कम्भे षासप्ततिर्योजनानि
 एकपञ्चाशदशकपट्टिजागा योजनस्य एकस्य चैकपट्टिजागस्य सप्तधा त्रिन्नस्य एको जाग इति वर्धते, षास-
 प्ततियोजनादीनां च परिरयो द्वे योजनशते त्रिंशदधिके जवति, ततस्ते यदा पूर्वमएफलपरिरये अधिके
 प्रद्विष्येते तदा यथोक्तं द्वितीयमएफलपरिरयपरिमाणं जवति । तथा सर्वान्यन्तरान्मएफलात्तृतीयस्य
 मएफलस्यायामविष्कम्भौ नवनवतियोजनसहस्राणि सप्त शतानि पञ्चाशीत्यधिकानि एकचत्वारिंशदेक-
 पट्टिजागा योजनस्य एकस्य चैकपट्टिजागस्य सप्तधा त्रिन्नस्य सत्कौ षौ जागौ एए७७ए ४१ ३ । परिरय-
 स्त्रीणि शतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि पञ्च शतानि एकोनपञ्चाशदधिकानि ३१५५४ए । एवं मएफले
 मएफले आयामविष्कम्भयोर्षासप्ततियोजनानि एकपञ्चाशतमेकपञ्चाशतमेकपट्टिजागान् योजनस्य एकस्य
 चैकपट्टिजागस्य सप्तधा त्रिन्नस्य सत्कमेकैकं जागं, परिरये (च) द्वे द्वे योजनशते त्रिंशदधिके परिवर्ध-
 यता तावत्तत्कव्यं यावत्सर्ववाह्यं मएफलम् । तस्मिंश्च सर्वत्राह्ये मएफले एकं शतसहस्रं षट् शतानि पञ्च-
 धिकानि पोकशचिरेकपट्टिजागैर्न्यूनानि योजनानामायामविष्कम्भपरिमाणम् १००६ए ४२ । परिरय-
 स्त्रीणि योजनशतसहस्राणि अष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चदशोत्तराणि किञ्चिद्भूतानि ३१७३१ए ।
 कृता मएफलपरिरयप्रमाणप्ररूपणा (१) । सम्प्रति मएफले प्रतिमुहूर्त्तं गतिप्रमाणप्ररूपणा
 क्रियते—तत्र यदा सर्वान्यन्तरं मएफलमुपसंक्रम्य चन्द्रधारं चरति तदा एकैकस्मिन्मुहूर्त्ते पञ्च पञ्च
 योजनसहस्राणि त्रिसप्ततियोजनानि योजनस्य त्रयोदशजिः सहस्रैः पञ्चविंशत्यधिकैः सप्तजिः शतैः

प्रविचकस्य सप्तसप्ततिशतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि जागानां गच्छति १०९३ $\frac{७७४४}{३३७२५}$ । यदा तु सर्वा-
 न्यन्तरानन्तरे द्वितीये मएफले उपसंक्रम्य चन्द्रस्थारं चरति तदा एकैकस्मिन्मुहूर्ते पञ्च पञ्च योजनसह-
 स्राणि सप्तसप्ततिं च योजनानि, त्रयोदशजिः सहस्रैः पञ्चविंशत्यधिकैः सप्तजिः शतैः प्रविचकस्य योज-
 नस्य सत्कानां जागानां षट्त्रिंशत्तानि चतुःसप्तत्यधिकानि गच्छति १०९९ $\frac{३४७४}{३३७२५}$ । यदा तु सर्वान्यन्त-
 रान्मएफलाचृतीये मएफले उपसंक्रम्य चन्द्रस्थारं चरति तदा एकैकस्मिन्मुहूर्ते पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि
 अशीतिं च योजनानि त्रयोदशजिः सहस्रैः पञ्चविंशत्यधिकैः सप्तजिः शतैः प्रविचकस्य योजनस्य
 सत्कानां जागानां त्रयोदश सहस्राणि त्रीणि शतानि एकोनत्रिंशदधिकानि गच्छति १०८० $\frac{३३३०९}{३३७२५}$ । एवं
 सर्वान्यन्तरान्मएफलात्रिंशत्तान् तदनन्तरान्मएफलात्तदनन्तरं मएफलं संक्रामन् मएफले गच्छति त्रीणि
 योजनानि त्रयोदशजिः सहस्रैः पञ्चविंशत्यधिकैः सप्तजिः शतैः प्रविचकस्य योजनस्य पञ्चपञ्चाशदधिकानि
 षष्वतिजागशतानि ३ $\frac{११५५}{३३७२५}$ व्यवहारतोऽपि वृद्धिं नयन् तावत्सर्ववाह्यं मएफलम् । तस्मिंश्च
 सर्वबाह्ये मएफले यदा उपसंक्रम्य चन्द्रस्थारं चरति तदा एकैकस्मिन्मुहूर्ते पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि एकं
 च पञ्चविंशत्यधिकं योजनशतं त्रयोदशजिः सहस्रैः पञ्चविंशत्यधिकैः सप्तजिः शतैश्च प्रविचकस्य योजनस्य
 सत्कानि एकोनसप्ततिशतानि नवत्यधिकानि गच्छति ११२५ $\frac{११९०}{३३७२५}$ । यदा तु सर्वबाह्यान्मएफलात्तदन-
 न्तरेऽर्वाकने द्वितीये मएफले उपसंक्रम्य चन्द्रस्थारं चरति तदा एकैकस्मिन्मुहूर्ते पञ्च पञ्च योजनसह-
 स्राणि एकं चैकविंशत्यधिकं योजनशतं त्रयोदशजिः सहस्रैः पञ्चविंशत्यधिकैः सप्तजिः शतैश्च प्रविच-

कस्य योजनस्य सत्कानि षष्ठ्यधिकानि एकादश जागसहस्राणि गच्छति ५१२१ $\frac{११०१०}{३३७२५}$ । यदा तु सर्ववा-
 ह्यान्मएफलादर्वाकने तृतीये मएफले उपसंक्रम्य चन्द्रश्चरं चरति तदा एकैकस्मिन्मुहूर्ते पञ्च पञ्च योजनस-
 हस्राणि एकं चाष्टादशोत्तरं योजनशतं त्रयोदशञ्चिः सहस्रैः पञ्चविंशत्यधिकैः सप्तञ्चिः शतैश्च प्रविचक्रस्य
 योजनस्य सत्कानि चतुर्दश जागशतानि पञ्चोत्तराणि गच्छति ५११७ $\frac{१४०५}{३३७२५}$ एवमन्यन्तरं प्रविशतश्चन्द्र-
 मसो मएफले प्रतिमुहूर्ते गतिपरिमाणे पूर्वपूर्वानन्तरमएफलविषयप्रतिमुहूर्त्तगतिपरिमाणापेक्षया
 त्रीणि त्रीणि योजनानि त्रयोदशञ्चिः सहस्रैः पञ्चविंशत्यधिकैः सप्तञ्चिः शतैश्च प्रविचक्रस्य योजनस्य
 सत्कानि पञ्चपञ्चाशदधिकानि षष्ठवतिजागशतानि ३ $\frac{१६५५}{३३७२५}$ हीनानि तावद्वचकव्यानि यावत्सर्वान्यन्तरं
 मएफलम् । तस्मिंश्च सर्वान्यन्तरे मएफले प्रतिमुहूर्त्तगतिपरिमाणं प्रागेवोक्तम् । इत्थञ्चूलायां च मएफले मएफले
 प्रतिमुहूर्त्तं गतिपरिमाणप्ररूपणायामियं जावना—इहैकोऽपि चन्द्रमा एकमर्धं मएफलमेकेनाहोरात्रेण
 एकेन मुहूर्त्तेन एकस्य च मुहूर्त्तस्य षाण्ड्यां शतान्यामेकविंशत्यधिकाभ्यां प्रविचक्रस्य सत्कैः सार्धैरेकाद-
 शत्रागैर्त्रिंशतेनापूरयति, द्वितीयोऽपि द्वितीयमर्धमएफलमेतावता कालेन पूरयति । ततः प्रतिचन्द्रमर्ध-
 मएफलकालगणने एकस्य मएफलस्य कालो षावहोरात्रौ सौ मुहूर्त्तौ एकस्य च मुहूर्त्तस्य षाण्ड्यां शतान्या-
 मेकविंशत्यधिकाभ्यां प्रविचक्रस्य सत्काख्योर्विंशतिजागाः, स्थापना—अहोरात्र २ मुहूर्त्त २ $\frac{२२१}{२२१}$ ।
 अहोरात्रे च त्रिंशन्मुहूर्त्ता इति सर्वमुहूर्त्तसंख्यायां षाषष्टिमुहूर्त्ताः, त एकविंशत्यधिकशतष्यत्रागकरण-
 र्धमेकविंशत्यधिकाभ्यां षाण्ड्यां शतान्यां गुण्यन्ते, गुणयित्वा षोपरितमाख्योर्विंशतिजागसत्र प्रक्षि-

प्यन्ते, ततो जातानि त्रयोदश सहस्राणि सप्त शतानि पञ्चविंशत्यधिकानि १३७१५ । सर्वान्यन्तरस्य च
 चञ्जमरुदस्य परिरयपरिमाणं त्रीणि लक्षाणि पञ्चदश सहस्राणि नवाशीत्यधिकानि ३१५००९, एतत्
 वान्यामेकविंशत्यधिकान्यां शतान्यां गुण्यते, जातः षट्कः नवकः षट्कः त्रिकः चतुष्कः षट्कः षट्कः नवकः
 ६९६३४६६९ । तत एतेषां त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तत्रिः शतैः पञ्चविंशत्यधिकैर्जागो ह्रियते, हुते च जागे
 लब्धानि पञ्च योजनसहस्राणि त्रिसप्तत्यधिकानि अंशाश्च सप्तसप्ततिशतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि
 योज० ५०७३ अं० ^{७७४४} १३७२५ एतावत्सर्वान्यन्तरे मरुले प्रतिमुहूर्त्तं गतिपरिमाणम् । द्वितीये चञ्जमरुदले
 परिरयपरिमाणं त्रीणि लक्षाणि पञ्चदश सहस्राणि त्रीणि शतानि एकोनविंशत्यधिकानि ३१५३१९,
 एतत् वान्यां शतान्यामेकविंशत्यधिकान्यां गुण्यते, जातः षट्कः नवकः षट्कः अष्टकः पञ्चकः चतुष्कः
 नवकः नवकः ६९६०५४९९, एतेषां त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तत्रिः शतैः पञ्चविंशत्यधिकैर्जागो ह्रियते,
 लब्धानि पञ्च योजनसहस्राणि सप्तसप्तत्यधिकानि अंशाः षट्त्रिंशत्शतानि चतुःसप्तत्यधिकानि यो० ५०७७
 अं० ^{३६७४} १३७२५ एतावद्धितीये मरुले प्रतिमुहूर्त्तं गतिपरिमाणम् । तृतीये चञ्जमरुदले परिरयपरिमाणं त्रीणि
 शतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि पञ्च शतानि एकोनपञ्चाशदधिकानि ३१५५४९, एतत् शतवचयेनैकविं-
 शत्यधिकेन गुण्यते, जातः षट्कः नवकः सप्तकः त्रिकः षट्कः त्रिकः षट्कः नवकः ६९७३६३१९, एतेषां
 त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तत्रिः शतैः पञ्चविंशत्यधिकैर्जागो ह्रियते, लब्धानि पञ्च (योजन) सहस्राणि
 अशीत्यधिकानि अंशास्त्रयोदश सहस्राणि त्रीणि शतानि एकोनत्रिंशदधिकानि यो० ५००० अं० ^{१३३२९} १३७२५ ।

एवं सर्वेष्वपि मण्डलेषु परिरयपरिमाणं परिज्ञान्य ज्ञावना ज्ञावनीया, यावत्सर्वबाह्यं मण्डलम् । तस्मिंश्च
 सर्वबाह्ये मण्डले परिरयपरिमाणं तिस्रो लक्षा अष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चदशोत्तराणि ३१८-
 ३१५, एतत् दान्यां शतान्यामेकविंशत्यधिकाभ्यां गुण्यते, जातः सप्तकः शून्यं त्रिकः चतुष्कः सप्तकः
 षट्कः एककः पञ्चकः १०३४७६१५, एतेषां त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिः शतैः पञ्चविंशत्यधिकैर्भागैः हते
 लब्धानि पञ्च सहस्राणि शतमेकं पञ्चविंशत्यधिकं योजनानामंशा एकोनसप्ततिशतानि नवत्यधिकानि
 यो० ५१२५ अं० $\frac{५११०}{३३७२५}$ । सर्वबाह्यादर्वाकने द्वितीये मण्डले परिरयपरिमाणं तिस्रो लक्षा अष्टादश
 सहस्राणि पञ्चाशीत्यधिकानि ३१८०८५, एतत् दान्यां शतान्यामेकविंशत्यधिकाभ्यां गुण्यते, जातः
 सप्तकः शून्यं द्विकः नवकः षट्कः सप्तकः अष्टकः पञ्चकः १०२५६१८५, एतेषां त्रयोदशभिः सहस्रैः
 सप्तभिः शतैः पञ्चविंशत्यधिकैर्भागैः द्वियते, लब्धानि पञ्च योजनसहस्राणि शतमेकमेकविंशत्यधिकमंशा
 एकादश सहस्राणि षष्ठाधिकानि यो० ५१२१ अं० $\frac{११०६०}{३३७२५}$ । सर्वबाह्यादर्वाकने तृतीये मण्डले परिरयप-
 रिमाणं त्रीणि योजनशतसहस्राणि सप्तदश सहस्राणि अष्टौ शतानि पञ्चपञ्चाशदधिकानि ३११८५५,
 एतत् दान्यां शतान्यामेकविंशत्यधिकाभ्यां गुण्यते, जातः सप्तकः शून्यं द्विकः चतुष्कः पञ्चकः नवकः
 पञ्चकः १०२४५५५५, एतेषां त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिः शतैः पञ्चविंशत्यधिकैर्भागैः द्वियते,
 हते च भागे लब्धानि एकपञ्चाशत्तानि अष्टादशोत्तराणि योजनानामंशाश्चतुर्दश शतानि पञ्चोत्तराणि
 ५११८ $\frac{१४०५}{३३७२५}$ । एवमन्यन्तरप्रदेशे प्रतिमण्डलं परिरयपरिज्ञावना कर्तव्येति कृता मण्डले मण्डले प्रति-

मुहूर्त्तं गतिप्रमाणरूपणा (३) । सम्प्रति कालसङ्ख्यानतोऽर्धमण्डलपरिपूर्णमण्डलपूर्णरूपणा क्रियते-
 यस्मिन् तस्मिन् वा मण्डले संक्रान्तश्च एकेनाहोरात्रैकमर्धमण्डलं नवभिः शतैः पञ्चदशत्रिदिकैः
 प्रविन्नकस्थार्धमण्डलस्य सत्कैरेकत्रिंशद्भागैर्न्यूनं त्रमणतः पूरयति । उक्तं च—एगमेगे एं जंते अहोरत्तेण
 चंदमंरुले कइ मंरुलाई चरइ ? गोयमा ! एगं अञ्जमंरुलं चरइ एकतीसजागेहिं ऊणं नवहियपत्ररसेहिं
 सएहिं अञ्जमंरुलं षित्ता” । परिपूर्णं पुनश्चन्द्रमण्डलं त्रमणेन पूरयति षाज्यामहोरात्रान्यां चतुर्भिः शतै-
 र्विचत्वारिंशदधिकैः प्रविन्नकस्य रात्रिदिवस्य सत्कैरेकत्रिंशद्भागैर्धिकाज्याम् । उक्तं च—“एगमेगे एं
 जंते मंरुलं चंदे कइहिं अहोरत्तेहिं चरइ ? गोयमा ! दोहिं अहोरत्तेहिं चरइ एकतीसाए जागेहिं अहि-
 एहिं चउहिं बायालेहिं सएहिं राईदियं षित्ता” । सूर्यः पुनरेकमर्धमण्डलमेकेनाहोरात्रेण परिपूर्णं पू-
 रयति, परिपूर्णं मण्डलं षाज्यामहोरात्राज्याम् । उक्तं च—“एगमेगे एं जंते अहोरत्तेणं सूरं कइ मंरुलाई
 चरइ ? गोयमा ! एगं अञ्जमंरुलं चरइ । एगमेगे एं जंते सूरं कइहिं अहोरत्तेहिं चरइ ? गोयमा ! दोहिं
 अहोरत्तेहिं चरइ” । कृता कालसङ्ख्यानतोऽर्धमण्डलपरिपूर्णमण्डलपूर्णरूपणा (३) । सम्प्रति साधा-
 रणासाधारणमण्डलरूपणा क्रियते—चन्द्रमसः पञ्चदश मण्डलानि । तत्र प्रथमं तृतीयं षष्ठं सप्तममष्टमं
 दशममेकादशं पञ्चदशमित्येतानि अष्टौ मण्डलानि सर्वकालं नक्षत्रैरविरहितानि, किमुक्तं जवति ? एतेषु
 चन्द्रसत्केषु अष्टसु मण्डलेषु नक्षत्राण्यपि चारं चरन्तीति । उक्तं च—“तत्थ जे चंदमंरुला सया नख-
 तेहिं अविरहिया, ते एं अछ, तं जहा—पढमे चंदमंरुले तइए चंदमंरुले बछे चंदमंरुले सत्तमे चंदमं-

रुले अछमे चंदमंरुले दसमे चंदमंरुले एकारसमे चंदमंरुले पन्नरसमे चंदमंरुले” इति । अत्र सद्ग्रहणी-
 गाथा—“एकतिगठषत्तग-अष्टदसिक्कारपन्नरस चैव । नरुक्तेहिं समेया, मंरुलगा अठ चंदस्स ॥ १ ॥”
 एतान्येव च वक्ष्यमाणानि नक्षत्राणामष्टौ मण्डलानि ज्ञातव्यानि । सप्त मण्डलानि पुनः सर्वदैव नक्षत्र-
 विरहितानि ज्ञातव्यानि, तद्यथा—द्वितीयं चतुर्थं पञ्चमं षादशं त्रयोदशं चतुर्दशं च । अत्र सद्ग्र-
 हणी गाथा—“दुगचउपणनववारस-तेरसचोद्दसगमंरुला पन्नत्ता । नरुक्तेहिं विरहिया, विन्नेया सब-
 कावस्मि ॥ १ ॥” चत्वारि पुनर्मण्डलानि रविनक्षत्राणामपि साधारणानि, तद्यथा—प्रथमं तृतीयं एका-
 दशं पञ्चदशं च । उक्तं च—“जे एं चंदमंरुला रविसिनरुक्ताणं सामन्ना ते एं चत्तारि, तं जहा—
 पढमे चंदमंरुले तइए चंदमंरुले एक्कारसमे चंदमंरुले पन्नरसमे चंदमंरुले” इति । अत्र सद्ग्रहणी गाथा—
 पढमं तइयं एका-रसं च पन्नरसमेव चत्तारि । रविसिनरुक्ताणं, सामन्ना मंरुला होंति ॥ १ ॥” पञ्च
 पुनश्चन्द्रमसो मण्डलानि सदैव सूर्यविरहितानि, तद्यथा—षष्ठं सप्तममष्टमं नवमं दशमं (च) । उक्तं
 च—“तत्थ एं जे ते चंदमंरुला सया आइच्चेहिं विरहिया ते एं पंच, तं जहा—ठठे चंदमंरुले सत्तमे चंद-
 मरुले अछमे चंदमंरुले नवमे चंदमंरुले दसमे चंदमंरुले” इति । अत्र सद्ग्रहणी गाथा—“ठठं सत्तममठम,
 नवमं दसमं च मंरुला पंच । आइच्चेहिं विरहिया, नायवा सबकावं पि ॥ १ ॥” कृता साधारणासा-
 धारणमण्डलप्ररूपणा (४) । (इति मण्डलचारप्ररूपणा) ॥ ४ ॥

सम्प्रति मण्डलगतवृद्धिहानिप्रतिज्ञासप्ररूपणा क्रियते—इह चन्द्रमण्डलं सर्वदा स्वरूपेणवस्थितस्व-

जावं, न तस्य हानिर्वृद्धिर्वा तात्त्विकी, केवलं या शुक्लपक्षे चन्द्रमण्डलस्य वृद्धिः प्रतिभासते कृष्णपक्षे च
 हानिः सा राहुविमानेनावरणानावरणयोगतः प्रत्ययसेया । तथाहि—द्विविधो राहुः, तद्यथा—ध्रुवराहुः
 पर्वराहुश्च । तत्र यो ध्रुवराहुस्तस्य विमानं कृष्णं, तच्च सर्वदा चन्द्रमण्डलस्याधोभागेन चतुरङ्गुलमसंप्राप्तं
 सञ्चारं चरति, केवलं कदाचिन्नैः शनैरावृत्तञ्चारं चरति, कदाचिदनावृत्त (च), ततश्चन्द्रमण्डलस्य
 वृद्धिहानिप्रतिभासः । उक्तं च—“चंद्रसस नेव हाणी, न वि बुह्नी वा अक्वठिजं चंदो । सुक्विलचावस्स
 पुणे, दीसइ बुह्नी य हाणी य ॥ १ ॥ किएहं राहुविमाणं, निच्चं चंदेण होइ अविरहियं । चउरंगुलम-
 प्पत्तं, हिछा चंद्रसस तं चरइ ॥ २ ॥ तेणं वहुइ चंदो, परिहाणी वावि होइ चंद्रसस ।” तत्र कालविभाग-
 नियमेनावरणप्रदर्शनं क्रियते—इह चन्द्रविमानं षाषष्टिसङ्ख्यैर्जागैः परिकल्प्यते, परिकल्प्य च तेषां
 जागानां पञ्चदशजिर्जागो ह्रियते, हृते च जागे लब्धाश्चत्वारो षाषष्टिजागाः, शेषौ द्वौ जागौ तिष्ठतः,
 तौ च सदाऽनावृतौ, एषा किल चन्द्रमसः षोरुशी कलेति प्रसिद्धिः । तत्र कृष्णपक्षे प्रतिपदि ध्रुवराहु-
 विमानं चन्द्रमण्डलस्याधोभागेन चतुरङ्गुलमसंप्राप्तं चारं चरत् आत्मीयेन पञ्चदशेन जागेन द्वौ षाष-
 ष्टिजागौ सदाऽनावार्यस्वभावौ मुक्त्वा शेषषाषष्टिसत्कषष्टिजागात्मकस्य चन्द्रमण्डलस्य सत्कं चतुर्जागा-
 त्मकं पञ्चदशजागमावृणोति, द्वितीयस्यामात्मीयाच्यां षाषष्ट्यां पञ्चदशजागाच्यां द्वौ पञ्चदशजागौ, तृतीयस्या-
 मात्मीयैस्त्रिजिः पञ्चदशजागैस्त्रिन् पञ्चदशजागान्, एवं यावदमावास्यायां पञ्चदशजागानावृणोति । ततः
 शुक्लपक्षे प्रतिपदि एकं पञ्चदशजागं प्रकटीकरोति, द्वितीयस्यां द्वौ पञ्चदशजागौ, तृतीयस्यां त्रीन् पञ्चद-

शचागान्, एवं यावत् (पूर्णिमायां) पञ्चदशापि जागानावृतान् करोति, तदा च सर्वात्मना परिपूर्णं चन्द्र-
 मण्डलं लोके प्रकटं भवति । उक्तं च—“कश्चिदे एं जंते राहू पन्नते ? गोयमा ! दुविहे राहू पन्नते—
 धुवराहू पधराहू य । तत्थ एं जे से धुवराहू से एं बहुलपक्कस्स पान्निवए आरम्भ पन्नरसइ जागेणं पन्नर-
 सजागं पन्नरसजागमावरेमाणे आवरेमाणे चिच्छ, तं जहा—पढमाए पढमजागं विइयाए विइयं जागं जाव
 पन्नरसीए पन्नरसं जागं, तं धेव सुक्कपक्के उवदंसेमाणे उवदंसेमाणे चिच्छ, तं जहा—पढमाए पढमजागं
 विइयाए विइयं जागं जाव पन्नरसीए पन्नरसं जागं” इति । यस्तु पर्वराहुः स यथायोगं कालविशेषेऽधोजा-
 गेन व्रजन् चन्द्रमण्डलं वाऽऽवृण्वन् गच्छति, स च जघन्यतश्चन्द्रमण्डलस्य सूर्यमण्डलस्य
 चाधोजागेन क्षेत्र्यामावृण्वन् गच्छति येषां मासानामन्ते, उत्कर्षतो द्विचत्वारिंशन्मासानामन्ते चन्द्रमण्ड-
 लस्य, अष्टाचत्वारिंशत्संवत्सराणामन्ते सूर्यमण्डलस्य । उक्तं च—“तत्थ एं जे से पवराहू से जहन्नेणं
 षण्हं मासाणं उक्कोसेणं वायालीसाए मासाणं चंदस्स अरुयालीसाए संवहराणं सूरस्स” । तत्र यदा
 राहुनामा देव आगहन् गहन् वा सूर्यस्य चन्द्रस्य वा क्षेत्र्यामावृणेति तदा मनुष्यलोकं मनुष्या वदन्ति
 राहुणा चन्द्रः सूर्यो वा गृहीतः । यदा तु राहुश्चन्द्रस्य सूर्यस्य वा क्षेत्र्यामावृत्य पार्श्वेन गच्छति तदैवं
 मनुष्यलोकप्रवादी यथा चन्द्रेण सूर्येण वा राहोः कुद्धिर्विजिन्नेति । यदा तु राहुदेव आगहन् गहन् वा
 सूर्यस्य चन्द्रमसो वा क्षेत्र्यामावृत्य प्रत्यवष्वक्कते तदा वदन्ति मनुष्यलोकं मनुष्या यथा राहुणा चन्द्रः
 सूर्यो वा वान्त इति । यदाऽऽगहन् गहन् वा राहुदेवश्चन्द्रस्य सूर्यस्य वा क्षेत्र्यामावृत्य मध्येन गच्छति

तदैवं मनुष्यलोकं मनुष्याणामुक्तिर्यथा राहुणा चन्द्रः सूर्यो वा विभिन्नः । यदा तु सर्वात्मना चन्द्रस्य
 सूर्यस्य वा लेशयामावृणोति राहुदेवस्तदैवं मनुष्यलोकं मनुष्या आपन्ते यथा चन्द्रः सूर्यो वा राहुणा ग्रस्त
 इति । अतः च चन्द्रप्रज्ञास्यादिषु—“जया एं राहु देवे आगहमाणे वा गहमाणे वा विजबेमाणे वा परि-
 यारेमाणे वा चंद्रस्स वा सूरस्स वा लेसमावरेश तथा एं मणुस्सलोगे मणुस्सा वयंति—राहुणा चंदे वा सूर
 वा गहिए । जया एं राहुदेवे आगहमाणे वा गहमाणे वा विजबेमाणे वा परियारेमाणे वा चंद्रस्स वा
 सूरस्स वा लेसमावरित्ता पासेणं विड्वयइ तथा एं मणुस्सलुओ मणुस्सा वयंति—चंदेण वा सूरुण वा
 राहुस्स कुह्णी जिन्ना । जया एं राहुदेवे आगहमाणे वा गहमाणे वा विजबेमाणे वा परियारेमाणे वा
 चंद्रस्स वा सूरस्स वा लेसमावरित्ता पच्चोसकइ तथा एं मणुस्सलुओ मणुस्सा वयंति—राहुणा चंदे वा
 सूरु वा वंते । जया एं राहु देवे आगहमाणे वा गहमाणे वा विजबेमाणे वा परियारेमाणे वा चंद्रस्स
 वा सूरस्स वा लेसमावरित्ता मंभ्रणं विड्वयइ तथा एं मणुस्सलुओ मणुस्सा वयंति—राहुणा चंदे वा
 सूरु वा वइवरिए । जया एं राहुदेवे आगहमाणे वा गहमाणे वा विजबेमाणे वा परियारेमाणे वा चंद्रस्स
 वा सूरस्स वा लेसमावरित्ता एं अहे सपके सपन्दिंसिं चिंठंति तथा एं मणुस्सलुओ मणुस्सा वयंति—
 राहुणा चंदे वा सूरु वा घत्थे” इति । एष च राहुनामा देवः परिपूर्णसर्वाङ्गो वरवत्प्रधारी वरमाह्वयाच-
 रणविश्रुषितो महर्षिको, न तु शिरोमानं यथा प्राहुरज्ञानिनो लोकाः । कृता मणुलगतवृद्धिहानिप्रति-

जासप्ररूपणा ॥ ५ ॥ अत ऊर्ध्वं प्रचूतं नद्वत्रयोगादिकं चन्द्रमसो वक्तव्यमस्ति, परं तच्चन्द्रप्रज्ञप्त्यादि-
टीकान्योऽवसेयम्, इह ग्रन्थगौरवप्रयात्र लिख्यते । समाप्ता चन्द्रमण्डलवक्तव्यता ॥

सम्प्रति नद्वत्रप्ररूपणा कर्तव्या—तत्रैकस्य शशिनः परिवारचूलान्यष्टाविंशतिनक्षत्राणि, उक्तं च—
“नरकताठावीसं, अठासई महग्गहा चणिया । एकससीपरिवारोः,” इति । जम्बूद्वीपे च षौ चन्द्रमसौ,
ततः षट्पञ्चाशन्नक्षत्राण्युपदिष्टानि । तत्राष्टाविंशतिनक्षत्राणाममूनि नामानि, तद्यथा—अत्रिजिन्नक्षत्रं
श्रवणनक्षत्रं धनिष्ठा शतत्रिपक् पूर्वत्रयपदा उत्तरत्रयपदा रेवती अश्विनी जरणी कृत्तिका रोहिणी
मृगशिर आर्द्रा पुनर्वसु पुष्यमश्लेषा मघा पूर्वाफाट्गुनी उत्तराफाट्गुनी हस्तं चित्रा स्वातिः विशाखा
अनुराधा ज्येष्ठा मूलं पूर्वाषाढा उत्तराषाढा । तत्रात्रिजिन्नक्षत्रं त्रितारं, श्रवणनक्षत्रं त्रितारं, धनिष्ठान-
क्षत्रं पञ्चतारं, शतत्रिपक्क्षत्रं शततारं, पूर्वत्रयपदानक्षत्रं द्वितारं, उत्तरत्रयपदानक्षत्रं द्वितारं, रेवतीनक्षत्रं
षात्रिंशत्तारं, अश्विनीनक्षत्रं त्रितारं, जरणीनक्षत्रं त्रितारं, कृत्तिकानक्षत्रं पट्टतारं, रोहिणीनक्षत्रं पञ्चतारं,
मृगशिरोनक्षत्रं त्रितारं, आर्द्रानक्षत्रमेकतारं, पुनर्वसुनक्षत्रं पञ्चतारं, पुष्यनक्षत्रं त्रितारं, अश्लेषानक्षत्रं
पट्टतारं, मघानक्षत्रं सप्ततारं, पूर्वाफाट्गुनीनक्षत्रं द्वितारं, उत्तराफाट्गुनीनक्षत्रं द्वितारं, हस्तनक्षत्रं पञ्च-
तारं, चित्रानक्षत्रमेकतारं, स्वातिनक्षत्रमेकतारं, विशाखानक्षत्रं पञ्चतारं, अनुराधानक्षत्रं चतुस्तारं,
ज्येष्ठानक्षत्रं त्रितारं, मूलनक्षत्रमेकादशतारं, पूर्वाषाढानक्षत्रं चतुस्तारं, उत्तराषाढानक्षत्रं चतुस्तारम् ।
तथा चात्र जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसत्का सद्ग्रहणीगाथा (वयम्)—“तिग तिग पंचग सय डुग, डुग वत्तीसग

तिगं तह तिगं च । ठपंचग तिग एकगं, पंचग तिग ढक्कगं चैव ॥ १ ॥ सत्तग दुग दुग पंचग, एकककग
 पंच चउ तिगं चैव । एकारसग चउकं, चउककं चैव तारगं ॥ २ ॥ 'अमीपां चाष्टाविंशतिनद्धत्राणां
 संस्थानान्यमूनि, तद्यथा—अन्निजिन्नद्धत्रं गोशीर्षसंस्थानसंस्थितं, श्रयणनद्धत्रं कासारसंस्थानसंस्थितं,
 धनिष्ठानद्धत्रं शकुनिपञ्जरसंस्थानं, शतत्रिषष्टद्धत्रं पुष्पोपचारसंस्थानं, पूर्वत्रचप्रदानद्धत्रमर्धवापीसंस्था-
 नम्, उत्तरत्रचप्रदानद्धत्रमर्धवापीसंस्थानं, रेवतीनद्धत्रं नौसंस्थानं, अश्विनीनद्धत्रमश्वस्कन्धसंस्थानं,
 जरणीनद्धत्रं जगसंस्थानं, कृत्तिकानद्धत्रं क्षुरधारसंस्थानं, रोहिणीनद्धत्रं शकटोऽसिंस्थानं, मृगशिरोन-
 द्दत्रं मृगशीर्षसंस्थानं, आर्षानद्धत्रं रुधिरविन्दुसंस्थानं, पुनर्वसुनद्धत्रं तुलासंस्थानं, पुष्यनद्धत्रं सुप्रतिष्ठि-
 तवर्धमानकसंस्थानं, अश्लेषानद्धत्रं पताकासंस्थानं, मघानद्धत्रं प्राकारसंस्थानं, पूर्वफाल्गुनीनद्धत्रमर्ध-
 पटयङ्कसंस्थानं, उत्तरफाल्गुनीनद्धत्रमर्धपटयङ्कसंस्थानं, हस्तनद्धत्रं हस्तसंस्थानं, चित्रानद्धत्रं मुखमण्ण-
 तसुवर्णेषुपसंस्थानं, स्वातिनद्धत्रं कीलकसंस्थानं, विशाखानद्धत्रं दामनीसंस्थानं, अनुराधानद्धत्रमेकात्र-
 लीसंस्थानं, ज्येष्ठानद्धत्रं गजदन्तसंस्थानं, मूलनद्धत्रं वृश्चिकलाङ्गुलसंस्थानं, पूर्वाषाढानद्धत्रं गजविक्रमसं-
 स्थानं, उत्तराषाढानद्धत्रं सिंहनिषीदनसंस्थानसंस्थितम् । तथा चात्र जम्बूवीपप्रज्ञसिसङ्ग्रहणीगाथाः—
 “गोसीसावलि का हार, सलणि पुष्फोवयार वावीया । नावा आसकंध जग, क्षुरधरए य सगनुद्धी ॥ १ ॥
 भिगसीसावलि तह रुहिर विंदुल वरुमाण पन्नाग । पागारे पलियंके, हत्थे मुहफुहए चैव ॥ २ ॥
 खीलग दामणि एगा-वली य गयदंत विहुयअले य । गयविक्रमे य तत्तो, सीहनिसाईयसंठाणा ॥ ३ ॥ ”

नदत्राणां सामान्यतोऽष्टौ मण्डलानि, तत्र द्वे मण्डले जम्बूद्वीपे, षट् खवणसमुद्रे (च) । मण्डलद्वेत्रस्य
 चक्रवालतया विष्कम्भः पञ्च योजनशतानि दशोत्तराणि । तथाहि—यच्चन्धमसः सर्वान्यन्तरं मण्डलं
 तन्नदत्राणामपि सर्वान्यन्तरं मण्डलं, यच्च सर्ववाह्यं पञ्चदशं मण्डलं तन्नदत्राणां सर्ववाह्यमष्टमं मण्डलम् ।
 उक्तं च—“एए णं जंते अठ नरकत्तमंफला कइ चंदमंफलेहिं समोयरंति ? गोयमा ! अठहिं चंदमंफ-
 लेहिं समोयरंति—पढमे चंदमंफले तइए चंदमंफले ठठे सत्तमे अठमे दसमे एक्कारसमे पन्नरसमे चंदमं-
 फले” इति । सर्वमपि च नदत्रं सर्वकालमेकस्मिन्नेव प्रतिनियते आत्मीये मण्डले चरति । उक्तं च—
 “नरकत्तताराणं, अवठिया मंफला मुण्येयवा । तच्चिय पयाहिणावत्तमेव मेरुं अणुचरंति ॥ १ ॥” एकेन
 चाहोरात्रेण सर्वमपि नदत्रमात्मीयस्य मण्डलस्यार्धं त्रमणेन पूरयति सप्तत्रिः शतैर्घात्रिंशदधिकैः प्रवि-
 त्तस्यार्धमण्डलस्य सत्काच्यां घाच्यां जागान्यामधिकम्, परिपूर्णं पुनरात्मीयमात्मीयं मण्डलमेकैकं
 नदत्रं त्रमणेन पूरयति घान्यामहोरात्राच्यां त्रिजिः सप्तपद्यधिकैः शतैः प्रवित्रकस्य अहोरात्रस्य सत्का-
 न्यां घाच्यां जागान्यामूनान्याम् । उक्तं च—“एगमेगे णं जंते अहोरत्तेणं नरकत्तेणं कइ मंफलाइं चरइ ?
 गोयमा ! एएणं अइं मंफलं चरइ दोहिं जागेहिं अहियं सत्तहि उ वत्तीसेहिं सएहिं अइमंफलं त्रित्ता ।
 एगमेगे णं जंते मंफलं नरकत्ते कइहिं अहोरत्तेहिं चरइ ? गोयमा ! दोहिं अहोरत्तेहिं चरइ दोहिं जागेहिं
 कणेहिं तिहि य सत्तेहिं सएहिं राइदियं त्रित्ता” । कृता नदत्रप्ररूपणा ग्रहार्थैककस्य शशिनः परिवा-

रचूता अष्टाशीतिः, ततो द्वयोश्चन्द्रमसोः परिवारे षट्सप्तत्यधिकं ग्रहशतं ज्वति । तथा एकस्य शशि-
नक्षारागणपरिवारः कोटीकोटीनां षट्षष्टिः सहस्राणि नव शतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि । उक्तं च सूर्य-
प्रज्ञप्तौ—“ढावति सहस्साइं, नव चैव सयाइं पंचसयराइं । एगससीपरिवारो. तारागणकोक्तिकोमीणं
॥ १ ॥” उन्नयोश्च शशिनोस्तारागणपरिवारः समुदितो यथोक्तपरिमाणो ज्वति ॥ ३एए-३ए६ ॥

सम्प्रति जम्बूद्वीपवक्तव्यतोपसंहारमाह—

जंबूद्वीवो नामं, खेत्तसमासस्स पढम अहिगारो ।

पढमे जाण समत्तो, ताण समत्ताइं दुक्काइं ॥ ३ए७ ॥

व्याख्या—क्षेत्रसमासस्य क्षेत्रसमासाभिधानस्य प्रथमो जम्बूद्वीपो नामाधिकारो येषां पाठकानां पाठे
पठनमधिकृत्य, उपलक्षणमेतत्, बोधमधिकृत्य च समाप्तः परिसमाप्तिमुपगतस्तेषां दुःखानि कष्टानि
समाप्तानि, एष एव हि प्रायः प्रथमो जम्बूद्वीपनामाऽधिकारः पठने बोधने च महादुर्गस्त एतस्मिन्
पठितेऽवबुद्धे वा सकलमपि प्रकरणं प्रायः पठितमवबुद्धं च ज्वतीति ज्वति समस्तकष्टपरिसमाप्तिः ॥ ३ए७ ॥

साम्प्रतमस्मिन्नधिकारे गाथापरिमाणमाह—

गाहाणं तिन्नि सया, अठ्ठाणउया य हौंति नायवा ।

जंबूद्वीवसमासो, गाहगेणं विणिद्धो ॥ ३ए८ ॥

व्याख्या—जम्बूद्वीपवक्त्रव्यतासमासप्रतिपादकः प्रथमोऽधिकारो गाथात्रयेण परिमाणेन निर्दिष्टो यथा—
त्रीणि शतानि अष्टनवत्यधिकानि गाथानां भवन्ति ज्ञातव्यानि ॥ ३९८ ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां क्षेत्रसमासटीकायां जम्बूद्वीपनामा प्रथमोऽधिकारः ॥ १ ॥

॥ अथ लवणसमुद्रनामा द्वितीयोऽधिकारः ॥ २ ॥

सम्प्रति लवणसमुद्रवक्त्रव्यतामाह—

दो लखा विह्वित्तो, जंबूद्वीवं विच्छिन्नं परिस्त्रिविधं ।

लवणे दारा वि य से, विजयाइं होंति चत्तारि ॥ १ ॥

व्याख्या—लवणो लवणोदः समुद्रो जम्बूद्वीपं परिच्छिद्य वेष्टयित्वा स्थितः । अथ कस्माद्भवणोद इति
व्यपदिश्यते ? उच्यते—अस्योदकस्य लवणात्मकत्वात्, ततो लवणमुदकं यस्येतिव्युत्पत्त्या लवणोद इति
व्यपदिश्यते । उक्तं च—“से केण्ठेणं जंते एवं बुच्चइ लवणे समुद्दे इति ? गोयमा ! लवणस्स समुद्दस्स
उदए खारे कशुए अपिज्जे बहूणं दुप्पयचउप्पयमिगसरीसिवाणं नद्धत्थ तन्निस्सियाणं सत्ताणं से एएण्ठेणं
गोयमा एवं बुच्चइ लवणे समुद्दे” इति । स च लवणसमुद्रश्चक्रवालतया विस्तीर्णो द्वे लक्षे योजनानाम् ।
तथा तस्य लवणसमुद्रस्य दाराणि भवन्ति चत्वारि, तानि च पूर्वोदिकमेण विजयादीनि विजयादि-

नामानि, तद्यथा—पूर्वस्थां दिशि धातकीखरूपपूर्वार्धस्य पश्चिमतः शीतोदाया महानद्या उपरि विजयं, दक्षिणस्थां दिशि धातकीखरुद्वीपदक्षिणार्धस्योत्तरतो वैजयन्तं, पश्चिमायां दिशि धातकीखरुपश्चिमा-
र्धस्य पूर्वतः शीताया महानद्या उपरि जयन्तं, उत्तरस्थां दिशि धातकीखरुद्वीपोत्तरार्धस्य दक्षिणतो-
ऽपराजितम् । अमूनि च धाराणि प्रत्येकमष्टौ योजनान्युच्चैस्त्वेन चत्वारि योजनानि विष्कम्भतः । अथ
कस्मात् पूर्वदिग्वर्तिवारं विजयमित्यग्निधीयते ? उच्यते—तत्र विजयनामा देवश्चतुर्णामिन्द्रसामानिकस-
हस्राणां चतसृणामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां तिसृणां पर्षदां सप्तानामनीकानां सप्तानामनिकाधिपतीनां
षोरुशानामारक्षकदेवसन्नाणामन्येषां च बहूनां देवानां देवीनां च विजयाग्निधनगरीवास्तव्यानामाधिपत्यं
परिपालयन् वर्तते, तेन तद्विजयमित्यग्निधीयते । एवं शेषाण्यपि वैजयन्तादीनि वारनामानि ज्ञावनी-
यानि । तत्र विजयदेवस्य विजयाग्निधा नगरी विजयधारस्य पूर्वतस्तिर्यगसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रानतिक्रम्या-
परस्मिन् लवणसमुद्रे द्वादश योजनसहस्राणि अवगाह्य परतो वेदितव्या । उक्तं च—“कहि णं संते
विजयस्स देवस्स विजया णाम रायहाणी पष्त्ता ? गोयमा ! विजयदारस्स पुरब्धिभेणं तिरियमसंखेज्ज-
दीवसमुद्रे वीइवइत्ता अन्नम्मि लवणसमुद्रे बारस जोयणसहस्साइं लंगाहित्ता एत्थ णं विजयस्स देवस्स
विजया णाम रायहाणी पष्त्ता” इत्यादि । एवं वैजयन्तादीनामपि वैजयन्तादिका नगर्योऽपरस्मिन्
लवणसमुद्रे प्रतिपत्तव्याः, नवरं वैजयन्ता नगरी वैजयन्तदेवस्य वैजयन्तधारद्विणतः, जयन्तदेवस्य
जयन्ता नगरी जयन्तधारस्य पश्चिमदिशि, अपराजितदेवस्यापराजिता नगरी अपराजितधारस्योत्तरतः ॥१॥

न्याख्या—सागरस्य लवणोदसागरस्य संबन्धनां धाराणां परस्परमन्तरं विज्ञेयं—तिस्रो लक्षाः पञ्च-
नवतिः सहस्राणि द्वे शते अशीत्यधिके योजनानामेकश्च क्रोशः (३५५१०० क्रो० १) । तत्राहि—
एकैकस्य धारस्य पृथुत्वं चत्वारि योजनानि, एकैकस्मिंश्च धारे एकैका धारशाला क्रोशवाहद्वया, धारे
(धारे) च द्वे द्वे शाखे, तत एकैकस्मिन् धारे पृथुत्वं सामर्थ्येन चिन्त्यमानं सार्धयोजनचतुष्टयप्रमाणं
प्राप्यते, चतुर्णामपि च धाराणामेकत्र पृथुत्वमीवने जातान्यष्टादश योजनानि, तानि लवणसमुद्रपरिरय-
परिमाणान्प्रागुक्तादपनीयन्ते, अपनीय च यद्द्वेपं तस्य चतुर्त्रिंशत्तरे हते श्रुदागच्छति तत् धाराणां परस्प-
रमन्तरपरिमाणं जवति, तच्च यथोक्तमिति । उक्तं व—“लवणस्य णं श्रंते समुद्रस्य केवडए दारस्य य
दारस्य य आवाहाए श्रंतरे पन्नत्ते ? गोयमा ! तिस्रि जोजणस्यसहस्साइं पंचाण्णइं जोजणसहस्साइं
दोषि असीए जोजणसए कोसं च दारस्य दारस्य अवाहाए श्रंतरे पन्नत्ते” इति ॥ ३ ॥

इह प्रतिदिवसं कदाचिदुदकमतिरेकेण लवणसमुद्रे परिवर्धते, कदाचिद्धीयते, तथा केषुचिद्विसेषु
प्रचलं वर्धते, केषुचित्तोक्तं, तत्र च कारणं पातालकलशगतवायुक्षोजादिकमतः पातालकलशवक्तव्यतामाह—

पणनउइ सहस्साइं, उगाहिता चउद्विसिं लवणं ।

चउरोऽलंजरसंठाण—संठिया ठुंति पायाला ॥ ४ ॥

न्याख्या—मन्दरपर्वतस्य चतसृषु पूर्वोदिषु दिक्षु प्रत्येकं जम्बूद्वीपवेदिकातः परतः पञ्चनवतिं पञ्च-

नवतिं योजनसहस्राणि लवणसमुद्रमवगाह्यान्त्रान्तरे चतसृषु पूर्वादिषु दिक्षु प्रत्येकमेकैकत्रानेन चत्वारः पातालाः पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् पातालकलशाः, ते च किसंस्थाना इत्याह—अलिङ्गरसंस्थान-
पातालाः महापिहरसंस्थानसंस्थिताः । उक्तं च—“जंबूद्वीवे णं दीवे मंदरस्स पवयस्स चउद्दिंसिं लवण-
संस्थिता महापिहरसंस्थानसंस्थिताः । उक्तं च—“जंबूद्वीवे णं चत्तारि महइमहाद्विया महालिंजरसं-
समुद्रं पंचाणउइ पंचाणउइ जोयणसहस्साइ उंगाहिता एत्थ णं चत्तारि महइमहाद्विया महालिंजरसं-
ठाणसंठिया महापायालकलसा पन्नत्ता” इति ॥ ४ ॥

सम्प्रत्येतेषां नामादिकमाह—

वलयमुहे केऊए, जुयए तह ईसरे य बोधवे ।

सवरयणामया णं, कूना एएसि दससइया ॥ ५ ॥

व्याख्या—भेरोः पूर्वस्यां दिशि पातालकलशो वरुवामुखो वरुवामुखनामा, दक्षिणस्यां केयूपः, अप-
रस्यां यूपः, उत्तरस्यामीश्वरः, एते चत्वारोऽपि सर्ववज्रमयाः सर्वात्मना वज्रमयाः, तेषां च वज्रमयानां
कुब्जानि त्रिक्रिकाः सर्वत्र बाहद्वयमधिकृत्य दशशक्तिकानि दशयोजनशतप्रमाणानि । उक्तं च—“तेति
महापायालाणं कूना सन्नत्थ समा दसजोयणसयवाहवा पन्नत्ता” इति ॥ ५ ॥
जोयणसहस्सदसंगं, मूले उवरिं च होंति विठ्ठिन्ना ।
मइइ य सयसहस्सं, तत्तियमेत्तं च उंगाढा ॥ ६ ॥

व्याख्या—चत्वारोऽपि महापातालकलशा मूले बुधे उपरि मुखे प्रत्येकं योजनसहस्रदशकं दश योजनसहस्राणि १०००० विस्तीर्णां प्रवन्ति, मध्ये उदरप्रदेशे पुनः शतसहस्रं योजनलक्षं विस्तीर्णाः, तथा तावन्मात्रं योजनलक्षमात्रमवगाढा जूमौ प्रविष्टाः ॥ ६ ॥

साम्प्रतं महापातालकलशानां परस्परमन्तरं वक्तव्यं तच्च लवणसमुद्रमध्यन्नागपरिरयपरिज्ञाने सुज्ञानं प्रवति, नान्यथा, ततो लवणसमुद्रमध्यन्नागपरिरयं विवक्षुः सामान्यतः सर्व्वीपसमुद्राणां मध्यन्नागपरिरयस्यानयनाय करणमाह—

अग्निंतरबन्नाणं, तु परिरयाणं समासमरुं जं ।

तं मङ्गस्मि परिरुं, दीवसमुद्राण सवोसिं ॥ ७ ॥

व्याख्या—सर्व्वेषां द्वीपानां समुद्राणां च योऽन्यन्तरः परिरयो यश्च बाह्यस्तयोः समासे एकत्र मीलने कृते सति यदर्धं तत् मध्ये परिरयः परिरयपरिमाणं प्रवति । तत्र लवणसमुद्रस्यान्यन्तरः परिरयो जम्बू द्वीपपरिधिः, स च त्रीणि शतसहस्राणि पोरुश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके योजनानां ३१६३२७, शेषं न विवक्षितं, बाह्यपरिरयः पञ्चदश लक्षा एकाशीतिः सहस्राणि शतमेकमेकोनचत्वारिंशदधिकं १५०११३ए, अनयोरेकत्र मीलने जातानि अष्टादश लक्षाणि सप्तनवतिसहस्राणि त्रीणि शतानि पद्मप-
अधिकानि १०ए७३६६, एतेषामर्धे लब्धा नव लक्षा अष्टाचत्वारिंशत्सहस्राणि षट् शतानि त्र्यशीत्यधि-

कानि एध०६०३, एतत् लवणसमुद्रस्य मध्यभागपरिरयपरिमाणम् । एवं सर्वद्वीपसमुद्वेषु ज्ञावनीयम् ॥७॥
सम्प्रत्यनन्तरोक्तमेव लवणसमुद्रमध्यभागपरिरयपरिमाणमाह—

अरुयादीस सहस्सा, तेसीया ठस्सया य नव लक्का ।

लवणस्स मङ्गपरिही, पायालमुहा दस सहस्सा ॥ ७ ॥

व्याख्या—लवणस्य समुद्रस्य मध्यभागे परिधिर्नव लक्षा अष्टाचत्वारिंशत्सहस्राणि षट् शतानि त्र्यशी-
त्यधिकानि एध०६०३ । तथा पातालकलशानां मुखानि प्रत्येकं दश सहस्राणि दशयोजनसहस्रप्रमाणानि ०॥

ततः किमित्याह—

मङ्घ्रिह्वपरिरयाळ, पायालमुहेहि सुद्धसेसं जं ।

चळहि विहत्ते सेसं, जं लळं अंतरमुहाणं ॥ ए ॥

व्याख्या—सर्वेषां पातालकलशमुखानामेकत्र परिमाणमीदने जातानि चत्वारिंशद्योजनसहस्राणि, तैः
पातालमुखैः पातालमुखपरिमाणैः चत्वारिंशद्योजनसहस्रैर्लवणसमुद्रमध्यपरिरयात् नव लक्षा इत्यादिरू-
पादनन्तरोक्तात् शुद्धैर्यत् शेषमवतिष्ठते नव लक्षा अष्टौ सहस्राणि षट् शतानि त्र्यशीत्यधिकानि ए०६०३,
तस्मिन् चतुर्जिर्विचके सति यद्व्यब्धं द्वे लक्षे सप्तविंशतिः सहस्राणि शतमेकं सप्तत्यधिकं ३३७१७०
योजनानां त्रयश्च चतुर्चांगा योजनस्य, एतदन्तरं मुखानां पातालकलशमुखानां परस्परमन्तरपरिमाणम् ॥ए॥

एतदेवाह—

सत्तावीस सहस्त्रा, दो लखा सत्तरं सयं चैगं ।
तिन्नेव चउप्रागा, पायालमुहंतरं होइ ॥ १० ॥

व्याख्या—बं दुहं सप्तविंशतिमहत्वाणि सप्तत्यधिकं शतमेकं योजनाना त्रयश्च चतुर्जागा योजनस्य त्रीणि गन्युतानीत्यर्थ. ३३७१७० को ३, एतत्पातालकलशमुखानां परम्परमन्तरम् ॥ १० ॥

साम्प्रतमेतेषां पातालकलशानामधिपतीन् देवानाह—

पल्लिवमविश्याए एसिं अहिवई सुरा इणमो ।
काले य महाकाले, वेलंब पभंजणे चैव ॥ ११ ॥

व्याख्या—एतेषा पातालकलशानामधिपतयः सुराः पद्भ्योपमस्थितिका महर्षय इमे एतन्नामानः; तद्यथा—वरुवामुल्लकलशाधिपतिः कालः; केयूपकलशाधिपतिर्महाकालः; यूपकलशाधिपतिर्वेदमन्त्रः; इश्वरकलशाधिपतिः प्रजञ्जनः ॥ ११ ॥

सम्प्रति लघुपातालकलशवक्त्र्यतामाह—

अध्वेऽत्रि य पायाला, खुडालिजरसंठिया लवणे ।
अठ सया बुलसीया, सत्त सहस्त्रा य सध्वेऽत्रि ॥ १२ ॥

न्याख्या—छवणे समुद्धे तत्र तत्र प्रदेशे बहवोऽन्येऽपि लुष्ठा लघवः पाताद्याः पातालकलशाः कुष्ठा-
 खिजरसंस्थिता लघुपिहकसंस्थानसंस्थिताः सन्ति । उक्तं च—“अनुत्तरं च एणं गायमा लघवणे ममुद्धे
 तत्थ तत्थ देसे तद्धिं तद्धिं लुड्डाखिजरसंवाणसंठिया खुड्डा पायालकलमा पन्नत्ता” इति । ते च सर्वेऽपि
 सर्वसङ्ख्याया सप्त सहस्राणि अष्टौ शतानि चतुरशीत्यधिकानि १७७४ । एते च लघुपातालकलशाः प्रत्ये-
 कसर्वपदयोपमस्थितिकैर्देवैः परिगृहीताः ॥ १३ ॥

सम्प्रत्येतेषां प्रमाणमाह—

जोयणसयविडिन्ना, मूखुवरिं दस सयाणि मङ्गस्मि ।

उंगाढा य सहस्सं, दस जोयणिया य सिं कूना ॥ १३ ॥

न्याख्या—सर्वेऽपि लघुपातालकलशा मूले बुधे उपरि मूले प्रत्येकं योजनशतं विस्तीर्णाः, मध्ये मध्य-
 जागे जवरप्रदेशे दश शतानि योजनदशशतानि विस्तीर्णाः, तथाऽवगाढा चूमौ प्रविष्टाः सहस्रं योजन-
 सहस्रं, तथा ‘सि’ एतेषां लघुपातालकलशानां कुब्धानि विक्रिका बाह्यमधिकृत्य दश योजनकानि
 दशयोजनप्रमाणानि ॥ १३ ॥

सम्प्रति गुरुलघुपातालकलशानां वाख्यादिविज्ञागमाह—

पायालाण विजागा, सवाण वि तिन्नि तिन्नि विन्नेया ।

द्विठिमजागे वाऊ, मङ्गे वाऊ य लुदगं च ॥ १४ ॥

उवरीं उदगं ऋणियं, पढमगबीएसु वाड संखुञ्चिड ।
 उहं वमेइ उदगं, परिवव्हइ जलनिही खुहिड ॥ १५ ॥
 परिसंठियस्मि पवणे, पुणरवि उदगं तमेव संठाणं (सठाणं) ।
 वहेइ तेण उदही, परिहायइ अणुकमेणं च ॥ १६ ॥

व्याख्या—सर्वेषामपि गुरुणां लघूनां च पातालकलशानां त्रयस्त्रयो विभागा जवन्ति । तद्यथा—
 अधस्तनो मध्यम उपरितनश्च । तत्र महापातालकलशानामैकैकस्त्रिजागख्यख्लिशद्योजनसहस्राणि त्रीणि
 शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि त्रिजागश्च योजनस्य (३३३३३ १/३) । लघुपातालकलशानां त्रीणि योजन-
 शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि त्रिजागश्च योजनस्य (३३३३ १/३) । एतेषु च सर्वेषु महापातालकलशेषु लघु-
 पातालकलशेषु च प्रत्येकमधस्तने त्रिजागे वायुः, मध्यमे त्रिजागे वायुरुदकं च, उपरितने (च) त्रिजागे
 उदकं ऋणितं तीर्थकरणधरैः । तथा चोक्तं जीवाञ्जिगमे—“हेच्छिहे त्रिजागे वाज्जकाए संचिच्छ, मस्त्रिहे
 त्रिजागे वाज्जकाए आज्जकाए य संचिच्छ, लवरिहे त्रिजागे आज्जकाए संचिच्छ” इति । तत्र जगत्स्वा-
 जाव्यादेव समकालं प्रतिनियते कालविजागे सर्वेष्वपि पातालकलशेषु प्रत्येकं प्रथमे द्वितीये च त्रिजागे
 बहवोऽन्ये लदारा वायवः संमूर्धन्ति चलन्ति ह्युच्यन्ते तथा परिणमन्ति येनोर्ध्वमुदकं तैरुह्यादयते ।
 उक्तं च—“तेसिं खुहुपायालाणं महापायालाणं च हिच्छिहमस्त्रिहेषु त्रिजागेषु बहवे उराला वाया

संसेयंति संमुहंति चक्षति खुप्रति तं तं ज्ञावं परिणमंति जेहि तं उदगं उहुं वमिजाइ” इति । ततः प्रथम-
द्वितीयेषु त्रिजागेषु वायुः संकुन्धः सन् ऊर्ध्वमुदकं वमयति निःसारयति, तेन चोर्ध्वं निःसार्यमाणेन
जलनिधिः कुञ्चितः सन् परिवर्धते, परिसंस्थिते उपशमं गते पुनः पवने पुनरप्युदकं तदेव सं(स्व)स्थान-
माश्रयते, ज्योऽपि कलशेषु मध्ये प्रविशतीत्यर्थः, तेन कारणेनानुक्रमेणैव परिपाठ्यैव उदधिर्वर्धते परि-
हीयते (च) । अहोरात्रमध्ये च विः वायवः कुन्ध्यन्ते, तेन प्रत्यहोरात्रं द्वौ वारौ वर्धते हीयते (च)
समुद्रः । उक्तं च—“लवणे णं ऋते समुद्रे तीसाए मुहुत्तेणं कइखुत्तो अइरंगं वहुइ वा हायइ वा ?
गोयमा ! उखुत्तो अइरंगं वहुइ वा हायइ वा । से केण्ठेणं एवं बुच्चइ उखुत्तो अइरंगं वहुइ वा हाचइ
वा ? गोयमा ! उहुं उवमंतेसु पायालेसु वहुइ, आपूरितेसु हायइ, से एएण्ठेणं गोयमा ! एवं
बुच्चइ उखुत्तो अइरंगं वहुइ वा हायइ वा” । अत्र ‘आपूरितेसु त्ति’ परिसंस्थिते पवने जलेनापूर्यमाणेषु
कलशेषु, शेषं सुगमं, नवरं पूर्णमास्यादिषु तिथिषु अतिरेकेण वायवः कोत्रमुपगच्छन्ति, तेनातिरेकतरेण
तासु तिथिषु वर्धत इति ॥ १४-१५-१६ ॥

सम्प्रति लवणसमुद्रशिलावकथ्यतामाह—

दसजोयणसहस्सा, लवणसिहा चक्रवालउं रुंदा ।

सोलस सहस्स उच्चा, सहस्समेगं च उंगाढा ॥ १७ ॥

व्याख्या—अन्यन्तरतो बाह्यतश्च पञ्चनवतिपञ्चनवतियोजनसहस्राणि परित्यज्य मध्यजगो लवणसमु-
द्रस्य शिखा वर्तते, सा च चक्रवालतो रथचक्रकारेण रुन्दा विसीर्णा दश योजनसहस्राणि, तथा चूतले
समजलपट्टादूर्ध्वमुच्चा योरुश योजनसहस्राणि, सहस्रमेकं योजनानामवगाढा चूमौ प्रविष्टा ॥ १७ ॥

देसूणमधजोयण, लवणसिहोवरि दगं दुवे काला ।

अश्रेगं अश्रेगं, परिवदुह हायए वावि ॥ १८ ॥

व्याख्या—अनन्तरोक्ताया लवणसमुद्रशिखाया उपरि देशोनमर्धयोजनं किञ्चिद्भूने द्वे गव्यूते द्वौ
कालौ अहोरात्रमध्ये द्वौ वारौ लदकमतिरेकमतिरेकं परिवर्धते हीयते च पातालकलशगतवायुद्वौत्रे
वर्धते, तदुपशान्तौ च हीयते इत्यर्थः ॥ १८ ॥

सम्प्रति वेलन्धरवकव्यतामाह—

अप्लितरियं वेवं, धरंति लवणोदहिस्स नागाणं ।

बायालीस सहस्सा, दुसत्तरि सहस्स बाहिरियं ॥ १९ ॥

सठ्ठि नागसहस्सा, धरंति अगोदयं समुद्वस्स ।

वेवंधरआवासा, लवणे चाउदिसिं चउरो ॥ २० ॥

व्याख्या—लवणसमुद्रस्थान्तरिकां जम्बूद्वीपाग्निमुखां वेलां शिखोपरिजलं शिखां च अर्वाक्
 प्रविशन्तीं धरन्ति वारयन्ति नागानां नागकुमाराणां जवनपतिनिकायान्तर्वर्तिनां द्वाचत्वारिंशत्सहस्राणि,
 बाह्यां धातकीखण्डद्वीपाग्निमुखां वेलां धातकीखण्डद्वीपमध्ये प्रविशन्तीं वारयन्ति नागानां द्वासप्ततिसह-
 स्राणि, तथा षष्टिनागसहस्राणि अश्रोदकं देशेनयोजनार्धजलाडुपरि वर्धमानं जलं समुद्रस्य लवण-
 समुद्रस्य वारयन्ति । एवं सर्वसङ्घयथा वेदन्यरदेवानामेकं लक्षं चतुःसप्ततिसहस्राणि जवन्ति । उक्तं
 च—“लवणस्स णं चंते समुद्रस्स केवड्या नागसहस्सा अग्निंतरियं वेलं धरंति ? केवड्या नागसहस्सा
 वाहिरियं वेलं धरंति ? केवड्या नागसहस्सा अगोदगं धरंति ? गोयमा ! लवणस्स णं समुद्रस्स वाया-
 लीसं नागसहस्सा अग्निंतरियं वेलं धरंति, वावत्तरि नागसहस्सा वाहिरियं वेलं धरंति, सप्ति नागसहस्सा
 अगोदगं धरंति । एवमेव समुद्रावरेण लवणे समुद्रे एगसयसाहस्सिया चउहत्तरिं च नागसहस्सा जवं-
 तीति मक्कायं” । एतेषां च वेदन्यरदेवानामावासा आश्रयचूलाः पर्वता लवणसमुद्रे पूर्वोदियु चतसृषु
 द्विल्लु द्विचत्वारिंशद्विचत्वारिंशद्योजनसहस्राण्यवगाह्यान्त्रान्तरे प्रत्येकमेकैकजावेन चत्वारः चतुसङ्ख्या वे-
 दितव्याः ॥ १९-२० ॥

सम्प्रति तेषामावासपर्वतानामावासपर्वताधिपतीनां च नागराजानां नामान्याह—

पुषाईं अणुकमसो, गोत्थुज दगजास संख दगसीमा ।
 गोत्थुज सिवए संखे, मणोसिखे नागरायाणे ॥ २१ ॥

व्याख्या—पूर्वाद्यनुक्रमशः पूर्वाद्यनुक्रमेण तेषामावासपर्वतानाममूनि नामानि, तद्यथा—जम्बूद्वीप-
 वेदिकायाः परतः पूर्वस्थां दिशि विचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि लवणसमुद्रमन्त्रगाह्यान्त्रान्तरे यः स्थित
 आवासपर्वतः स गोस्तूपो गोस्तूपनामा, यतस्तत्र तासु तासु लुह्ववापीषु सरस्सु सरःपङ्क्तिषु बहूनि शत-
 पत्राणि सहस्रपत्राणि वा गोस्तूपाकाराणि, गोस्तूपनामा च देवस्तत्र परिवसति, तेन स गोस्तूप उच्यते,
 दक्षिणस्यां तावत्प्रमाणमेव लवणसमुद्रमन्त्रगाह्य यः स्थित आवासपर्वतः स दक्षिणः सुविद्युज्जङ्करल-
 मयतया सर्वासु दिक्षु विदिक्षु चाष्टासु योजनेषु मध्ये स्वप्रन्नाग्निर्दक्षमुदकं प्रासयति द्योतयतीति
 दक्षिणः । उक्तं च—“से केण्डेणं जंते एवं बुच्चइ दगन्नासे आवासपबए ? गोयमा ! दगन्नासे णं
 आवासपबए अण्जोयणिए खित्ते सबणं समंता दगण् ज्ञासेइ जाव पन्नासे” इत्यादि । पश्चिमायां
 दिशि तावन्तं लवणसमुद्रमन्त्रगाह्य यः स्थित आवासपर्वतः स शङ्खनामा, तत्र हि वापीषु सरस्सु सरः-
 पङ्क्तिषु बहूनि शतपत्राणि सहस्रपत्राणि वा शङ्खवर्णानि, शङ्खनामा देवस्तत्राधिपत्यं परिपालयति, तेन
 स शङ्खनामा । यः पुनरुत्तरस्थां दिशि विचत्वारिंशद्योजनसहस्राण्यवगाह्यावस्थित आवासपर्वतः स
 दक्षिणा, तत्र हि शीतायाः शीतोदायाश्च महानद्याः श्रोतांसि प्रतिगत्य प्रतिहतानि निवर्तन्ते,
 तेन शीताशीतोदयोरुदकानां सीमाकारीति दक्षिणोत्तरीति उक्तं हि—“से केण्डेणं जंते एवं
 बुच्चइ दगन्नासे आवासपबए ? गोयमा ! दगन्नासे आवासपबए सीयासीलयाणं महान्णं सोया तल्ल

कक्कोरुग कदमए, कैलास रुणप्पजे य रायाणो ।

बायादीस सहस्से, गंतुं उदहिम्मि सव्वेऽवि ॥ ३३ ॥

व्याख्या—महतां वेद्वन्धराणामादेशप्रतीब्लकतयाऽनुयायिनो वेद्वन्धरा अनुवेद्वन्धरास्तेषामावासा
आवासपर्वता लवणे लवणसमुद्रे विदिच्छु उत्तरपूर्वादिकासु चतसृषु विदिच्छु षाचत्वारिंशत् योजनसहस्रा-
ण्यवगाह्यात्रान्तरे संश्रिताः स्थिता चत्वारः चतुःसङ्ख्या वेदितव्याः, तद्यथा—उत्तरपूर्वस्यां दिशि कर्कोटकः १,
दक्षिणपूर्वस्यां विद्युत्प्रजः २, दक्षिणपरस्यां कैलाशः ३, अपरोत्तरस्थामरुणप्रजः ४ । एतेषामधिप-
तयो नागराजा यथाक्रमं कर्कोटकः कदमकः कैलाशः अरुणप्रजश्च । एते च चत्वारोऽपि गोस्तूपदेव इव
महार्थिका वेदितव्याः, नवरं कर्कोटकस्य नागराजस्य राजधानी कर्कोटिका, सा च कर्कोटकस्यावासपर्व-
तस्योत्तरपूर्वस्यां दिशि तिर्यगसङ्ख्येयान् षीपसमुजानतिक्रम्यापरस्मिन् लवणसमुद्रे षादशयोजनसहस्रेभ्यः
परतोऽवगन्तव्या । कदमस्य च नागराजस्य कर्दमिका राजधानी, सा च विद्युत्प्रजस्य स्वावासपर्वतस्य
दक्षिणपूर्वतोऽपरस्मिन् लवणसमुद्रे । कैलाशदेवस्य नागराजस्य कैलाशा नाम राजधानी, सा च स्वावास-
पर्वतस्य कैलाशस्य दक्षिणपरतोऽपरस्मिन् लवणसमुद्रे । अरुणप्रजस्य नागराजस्यारुणप्रजा नाम राज-
धानी, सा च स्वावासपर्वतस्यारुणप्रजस्यापरोत्तरतोऽपरस्मिन् लवणसमुद्रे । एते च सर्वेऽपि गोस्तूपाद-
योऽरुणप्रजपर्यवसाना अष्टावष्यावासपर्वता जम्बूद्वीपवेदिकान्तात्प्रत्येकं द्विचत्वारिंशत् योजनसहस्रा-
ण्युदधौ लवणसमुद्रेऽवगाह्यात्रान्तरे वेदितव्याः । एतच्च प्रागेव ज्ञावितम् ॥ ३३-३३ ॥

सम्प्रत्येतेषामवगाहादिप्रमाणमाह—

चत्वारि जोयणसए, तीसं कोसं च उवगया ऋमिं ।

सत्तरस जोयणसए, इगवीसे ऊसिया सवे ॥ ३४ ॥

व्याख्या—सर्वेऽष्टवपि गोस्तूपादयः पर्वताः प्रत्येकं चत्वारि योजनशतानि त्रिंशदधिकानि ४३०
एकं च कोशं १ ऋमिमुपगता ऋसौ प्रविष्टाः, सप्तदश योजनशतानि एकत्रिंशत्यधिकानि १९३१
उद्धिता उच्चाः । एते च सर्वेऽपि प्रत्येकमेकैकया वेदिकया एकैकेन च वनखण्डेन समन्ततः परिच्छिन्नाः ॥ ३४ ॥

सम्प्रत्येतेषां समानवक्तव्यत्वान्मानुषोत्तरपर्वतस्य च विष्कम्भानयनाय करणमाह—

जद्धिबसि विस्कंभं, वेलंधरमाणुसोत्तरनगाणं ।

पंचसएहिं गुणए, अठाणउएहिं तं रासिं ॥ ३५ ॥

तस्सेव उस्सएण उ, नयाहि तह नागलद्धं तु ।

चउसय चउवीसजुयं, विस्कंभं तं त्रियाणाहि ॥ ३६ ॥

व्याख्या—शिखरादवतीर्थं यत्र योजनादौ अतिक्रान्ते वेल्नधरपर्वतानामष्टानां मानुषोत्तरस्य च
पर्वतस्य विष्कम्भं ज्ञातुमिच्छसि तं राशिमतिक्रान्तयोजनादिरूपं पञ्चशतैरष्टानवत्यधिकैर्गुणयेव (येः),

गुणयित्वा च तस्यैव वेदान्धरादेरुभयेकविंशत्यधिकसप्तदशयोजनशतप्रमाणेन ऋज, ऋके च सति
 यत्तत्र जागलब्धं तच्चतुर्विंशत्यधिकचतुःशतयुतं तत्र विष्कम्भं जानीहि । तत्र शिखरादवतीर्णं सप्तदश
 योजनशतानि एकविंशतानि एकविंशत्यधिकानि, ततः सप्तदश शतानि एकविंशत्यधिकानि ध्रियन्ते
 १७२१, धृत्वा च पञ्चत्रिंशत्तैरष्टानवत्यधिकैः ५६० गुण्यन्ते, गुणितेषु च सत्सु तेषु जातानि दश
 शतसहस्राणि एकोनत्रिंशत्सहस्राणि शतमेकमष्टापञ्चाशदधिकं १०२६१५०, तत एतेषामुद्भूयेण एकविंश-
 त्यधिकसप्तदशशतरूपेण १७२१ जागो ह्रियते, हते च जागे लब्धानि पञ्च शतानि अष्टानवत्यधि-
 कानि ५६०, एतानि चतुर्भिः शतैश्चतुर्विंशत्यधिकैर्युतानि क्रियन्ते, जातानि दश शतानि षाविंशत्यधि-
 कानि १०२२, एतावान्मूले विष्कम्भः । तथा शिखरादवतीर्णोऽष्टौ योजनशतानि पञ्चधिकानि गव्यूत-
 ष्यं च ०६० ग० २, तत्र सर्वोऽपि योजनराशिर्गव्यूतष्यकरणाय विकेन गुण्यते, गुणयित्वा चैकं गव्यू-
 तष्यमुपरितनं तत्र प्रह्रियते, ततो जातानि सप्तदश शतानि एकविंशत्यधिकानि १७२१, एतानि
 पञ्चत्रिंशत्तैरष्टानवत्यधिकैर्गुण्यन्ते, जाता दश लक्षा एकोनत्रिंशत्सहस्राणि शतमेकमष्टापञ्चाशदधिकं
 १०२६१५०, एतेषां योजनानयनाय नेदराशिरेकविंशत्यधिकसप्तदशशतप्रमाणो द्विगुणी क्रियते, जातानि
 द्विचत्वारिंशदधिकानि चतुस्त्रिंशत्तानि ३४४२, एतैर्जागे हते लब्धे द्वे शते नवनवत्यधिके २६६, ते च
 चतुर्भिः शतैश्चतुर्विंशत्यधिकैः (४४४) सहिते क्रियेते, जातानि सप्त शतानि त्रयोविंशत्यधिकानि ७२३
 एतावान्मध्यजागे विष्कम्भः । अथ चान्यथा मध्यविष्कम्भ आनीयते—मूलविष्कम्भः शिखरविष्कम्भ-

शैकत्र मीढ्यते, मीढ्यित्वा च तयोरर्थे यद्ब्रूयते स मध्यविष्कम्भो ज्ञातव्यः । तत्र मूलाविष्कम्भो दश शतानि षाविंशत्यधिकानि १०११, शिखरविष्कम्भश्चत्वारि योजनशतानि चतुर्विंशत्यधिकानि ४१४, तयोरेकत्र मीलने जातानि चतुर्दश शतानि षड्चत्वारिंशदधिकानि १४४६, एतेषामर्थे लब्धानि सप्त शतानि त्रयोविंशत्यधिकानि ७१३, एतावान्मध्यचागे विष्कम्भः । एवमन्यत्रापि गार्थोक्तकरणवशात्प्रदेशान्तरे शिखरादवतरता विष्कम्भपरिमाणं परित्रावनीयम् । तदेवं विष्कम्भानयनाय करणमुक्तम् ॥ ११-१६ ॥

सम्प्रति मूले मध्ये शिखरे च क्रमेण विष्कम्भपरिमाणं प्रतिपादयति—

कमसो विस्कंजा सिं, दस बावीसाइं जोयणसयाइं ।

सत्त सए तेवीसे, चत्तारि सए य चउवीसे ॥ १७ ॥

व्याख्या—इह मानुषोत्तरस्य मूलादिषु विष्कम्भपरिमाणमग्रे वक्ष्यते, तत इदं वेदान्धरपर्वतानामेव दृष्टव्यम् । एषां वेदान्धरपर्वतानामष्टानां मूले मध्ये उपरि च क्रमशः क्रमेण विष्कम्भा इमे भवन्ति, तद्यथा—मूले विष्कम्भो दश योजनशतानि षाविंशत्यधिकानि १०११, मध्ये सप्त शतानि त्रयोविंशत्यधिकानि ७१३, उपरि विष्कम्भश्चत्वारि योजनशतानि चतुर्विंशत्यधिकानि ४१४ ॥ १७ ॥

एते चाष्टवपि पर्वता वृत्ताकारास्त एतेषां मूले मध्ये उपरि च क्रमेण परिधिपरिमाणमाह—

मूले बत्तीस सए, बत्तीसे जोयणाणि किंचूणा ।

मझे बावीस सए, बलसीए साहिए परिही ॥ ३७ ॥

तेरस सया उ उवरिं, झगयाला किंचि ऊणिया परिही ।

व्याख्या—अष्टानामपि पर्वतानां मूले परिरयो द्वात्रिंशद्योजनशतानि द्वात्रिंशदधिकानि किञ्चिदू-
नानि ३३३३ । मध्ये परिधिर्द्वात्रिंशतियोजनशतानि पफुशीत्यधिकानि किञ्चित्समतिरेकानि ३३७६ ।
उपरि त्रयोदश शतानि एकचत्वारिंशदधिकानि किञ्चिदूनानि १३४१ परिधिः ॥

सम्प्रत्येतेषां पर्वतानां वर्णविज्ञागमाह—

कण्णंगकरययफालिय, दिसासु विदिसासु रयणमया ॥ ३८ ॥

व्याख्या—ये पूर्वादिषु चतसृषु दिक्षु गोस्तूपादयश्चत्वारः पर्वतास्ते यथाक्रमं कनकाङ्करजतस्फटि-
कमयाः । तद्यथा—कनकमयो गोस्तूपः, अङ्करत्नमयो दकजासः, रजतमयः शङ्खः, स्फटिकमयो दक-
सीमा । ये पुनर्विदिक्षु कर्कोटकादयः पर्वतास्ते सर्वेऽपि रत्नमयाः ॥ ३८ ॥

सम्प्रत्येतेषां मूले परस्परमन्तरपरिमाणं प्रतिपिपादयिषुराह—

बायालीस सहस्सा, दुगुणा गिरिवाससंजुया जाया ।

बावीसहिया पणसीइ, सहस्सा तस्स परिहीउ ॥ ३९ ॥

तेवद्वा अथ सथा, अठ्ठि सहस्स दोन्नि लक्का थ ।
जंबूद्दीवपरिए, संमिलिए होइमो रासी ॥ ३१ ॥
इगनडया पणसीई, सहस्स पणलक्क इत्थ गिरिवासो ।
सोहे अठ्ठविहत्ते, लवणगिरि(री)णंतरं होइ ॥ ३२ ॥

व्याख्या—इह जम्बूद्वीपवेदिकाया वहिर्विचत्वारिंशतं विचत्वारिंशतं योजनसहस्राण्यवगाह्य वेद-
न्धरपर्वताः स्थिताः, ततः पूर्वतोऽपि वेदिकायाः परतो विचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि, अपरतोऽपि वेदि-
कायाः परतो विचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि, इति विचत्वारिंशत्सहस्राणि द्विगुणानि क्रियन्ते, जातानि
चतुरशीतिसहस्राणि, एतानि गिरिव्यासेन द्वाविंशत्यधिकदशशतप्रमाणेन युतानि क्रियन्ते, मध्यभागे
हि किल तेषां परस्परमन्तरपरिमाणं शतुमिष्यते इत्येकतोऽपि पञ्च योजनशतानि एकादशाधिकानि,
अपरतोऽपि पञ्च योजनशतानि एकादशाधिकानीति सर्वसङ्ख्यया दश शतानि द्वाविंशत्यधिकानि योज-
नानां गिरिव्यासस्तेन सहितानि क्रियन्ते, जातानि पञ्चाशीतिसहस्राणि द्वाविंशत्यधिकानि ८५०११ ।
तस्य परिधिः द्वे लक्षे अष्टपष्टिसहस्राणि अष्टौ शतानि त्रिपष्ट्यधिकानि १६८८६३, एतच्च परिमाणं
प्रागुक्तकरणवशात्स्वयमानेतव्यम् । तत एष राशिर्जम्बूद्वीपपरिधिना सह संमीड्यते, मीलितश्चायं
राशिर्भवति—पञ्च लक्षाः पञ्चाशीतिः सहस्राणि एकनवत्यधिकानि ५८५०९१ । तत एतेभ्योऽष्टानामपि

आवासपर्वतानां व्यासोऽपनीयते, अष्टानां आवासपर्वतानां व्यासपरिमाणमष्टौ सहस्राणि शतमेकं पद्मसप्तत्यधिकं ८१७३ । तथाहि—एकस्य गिरेर्व्यासो दश शतानि षाविंशत्यधिकानि १०२३, एतेषामष्ट-
त्रिगुणने यथोक्तं व्यासपरिमाणं त्रयति, ततः पूर्वराशेरपनीयते, अपनीते च तस्मिन् जातः पूर्वराशिः
पञ्च लक्षाः पद्मसप्ततिसहस्राणि नव शतानि पञ्चदशोत्तराणि ५७६९१५, एतेषामष्टत्रिंशतीं हते यद्व-
न्यते तद्व्यवणसमुद्धे गिरीणां गोस्तूपादीनां परस्परमन्तरं त्रयति ॥ ३०-३१-३२ ॥

तदेवाह—

तिन्नछत्राग विसयरि, सहस्स चोद्दस हियं सयं चेंगं ।

कक्कोराइनगाणं—तरं तु अठएह मूलम्मि ॥ ३३ ॥

व्याख्या—अष्टानामपि कर्कोटकादीनां पर्वतानां मूले परस्परमन्तरं द्विसप्ततिसहस्राणि शतमेकं
चतुर्दशोत्तरं योजनानां त्रयश्चाष्टौ जागा योजनस्य ७३११४ ३ ॥ ३३ ॥

सम्प्रति गोतीर्थजलवृक्ष्योः स्वरूपमाह—

पंचाणउइ सहस्से, गोतित्थं उन्नयउडवि लवणस्स ।

जोयणसयाणि सत्त उ, दगपरिबुद्धी वि उच्चउडवि ॥ ३४ ॥

व्याख्या—गवां तीर्थं गोतीर्थं तन्नागादिषु प्रवेशमार्गरूपो नीचो नीचतरो च्छ्रदेशो गोतीर्थमिव

गोतीर्थं, तच्च लवणसमुद्रस्य उच्यतेऽपि जम्बूद्वीपाद्भ्यातकीक्षणाच्च प्रत्येकं पञ्चनवतिः सहस्राणि-
 मध्यन्नागाधगाहस्तु दशयोजनसहस्रप्रमाणविस्तारः । गोतीर्थं च जम्बूद्वीपवेदिकान्तसमीपे धातकीखंरु-
 वेदिकान्तसमीपे चाहुलसङ्ख्येयन्नागः, ततः परं समतलाञ्जुगागादारज्य क्रमेण प्रदेशान्या तावन्नी, च
 चत्वं नीचतरत्वं परिचावनीयं यावत् पञ्चनवतियोजनसहस्राणि, पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते च
 समतलं ऋजागमपेक्षयोः फलं योजनसहस्रमेकम् । तत उच्यतेऽपि जम्बूद्वीपवेदिकातो धातकी-
 खण्णुद्वीपवेदिकातश्च समतलञ्जुजागे प्रथमतो जलवृद्धिरहुलसङ्ख्येयन्नागः । ततः समतलञ्जुजागमे-
 वाधिकृत्य प्रदेशवृद्ध्या जलवृद्धिः क्रमेण परिवर्धमाना तावत्परिचावनीया यावदुच्यतेऽपि पञ्चनव-
 तियोजनसहस्राणि । पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते चोच्यतेऽपि समतलं ऋजागमपेक्ष्य जलवृद्धिः
 सप्त योजनशतानि । किमुक्तं जवति ? तत्र प्रदेशे समतलं ऋजागमपेक्षयागहो योजनसहस्रं,
 तदुपरि जलवृद्धिः सप्त योजनशतानि, ततः परे मध्यजागे दशयोजनसहस्रविस्तारे जलवृद्धिः षोडश
 योजनसहस्राणि ॥ ३४ ॥

सम्प्रति सुस्थितलवणाधिपतिसंवन्धी यो गौतमर्षीपस्तप्कव्यतामाह—

बारससहस्रपिडुलो, अत्ररेणुदहिम्मि तत्तिथं गंतु ।
 सुठियउदहीवय(इ)णो, गोयमदीवो त्ति आवासो ॥ ३५ ॥

व्याख्या-जम्बूद्वीपस्यापरेण पश्चिमायां दिशि उदधौ लवणसमुद्रे 'तसियं' यावत्प्रमाणं पृथुत्वे ताव-
त्प्रमाणं गत्वा द्वादश योजनसहस्राणि अवगाह्येत्यर्थः, अत्रान्तरे सुस्थितस्य लवणाधिपतेः संबन्धी
गौतमद्वीपो नाम आवासद्वीपः, स च द्वादशयोजनसहस्रपृथुलः, उपलक्षणमेतत्, आयामतोऽपि द्वाद-
शयोजनसहस्रप्रमाणः ॥ ३५ ॥

सम्प्रत्यस्य परिधिमाह—

सत्तत्तीस सहस्सा, अरुयात्वा नव सया य से परिही ।
लवणंतेण जलात्, समूसिर्त्त जोयणस्सं ॥ ३६ ॥

व्याख्या-सप्तत्रिंशद्योजनसहस्राणि नव शतानि अष्टाचत्वारिंशदधिकानि ३७५० 'से' तस्य गौतम-
द्वीपस्य परिधिः । तथा लवणान्तेन लवणसमुद्रदिशि जलात् समुद्भित ऊर्ध्वं निःसृतो योजनस्यार्धं
द्वे गव्यूते ॥ ३६ ॥

सम्प्रति जम्बूद्वीपदिशि समुद्रयपरिमाणमाह—

जंबूद्वीवंतेणं, अरुसीइ जोयणणि उव्विद्धो ।

पाणनउई चागाण य, दुगुणिय वीसं च दुक्कोसं ॥ ३७ ॥

व्याख्या-जम्बूद्वीपान्तेन जम्बूद्वीपदिशि अष्टाशीतियोजनानि उदधौ जलादूर्ध्वं निःसृतः पञ्चनवति-

त्रागानां च योजनस्य द्विगुणितां विंशतिं चत्वारिंशत्मित्यर्थः षौ च क्रोशौ ८८ ३० ३ ॥ ३७ ॥

सम्प्रति करणकव्यतोपदेष्टमाह—

रविससिगोयमदीवा-णंतरदीवाण चैव सध्वेसिं ।

वेळंधराणुवेळं-धराण सध्वेसि करणमिमं ॥ ३८ ॥

व्याख्या—रविशशिशैतमघीपानां सर्वेषामन्तरघीपानां च तथा सर्वेषां वेळन्धराणुवेळन्धराणां संबन्धिनां गोस्तूपादीनामरुणप्रभपर्यवसानानामावासपर्वतानामवगाहादिविषयमिदं वक्ष्यमाणं करणम् ॥ ३८ ॥

तत्र प्रथमतो रविशशिशैतमघीपानामवगाहादिविषयं करणमाह—

उगाहिजण लवणं, जो वित्तथारो उ जस्स दीवस्स ।

तहियं जो उस्सेहो, उद्गस्स उ दोहि तं विजए ॥ ३९ ॥

जं हवइ ज्ञागळऊं, सध्वेसिं अरूजोयणं च जवे ।

अग्निंतरम्मि पासे, समूसिया ते जळंताउ ॥ ४० ॥

व्याख्या—जम्बूद्वीपवेदिकान्ताह्ववणसमुद्रमवगाह्य यस्य धीपस्य यो यत्प्रमाणो विल्लारस्तत्र विल्लारान्ते लवणदिशि य उत्सेध उच्चत्वं जलस्य तमुत्सेधं घात्र्यां विजजेत्, विजक्के च सति यद्वन्यते तत्

तथाऽर्धयोजनं च सर्वेषां क्षीपानां करण्डुपरि प्रक्षेपणीयं भवति तन्नागलब्धमर्धयोजनसहितं ते गौत-
मादयो क्षीपा अन्यन्तरे पार्श्वे जम्बूक्षीपदिशि जलान्ताङ्गलपर्यन्ताद्भवं समुद्धिता भवन्ति । तत्र गौतम-
क्षीपो लवणसमुद्रे जम्बूक्षीपबंधिकान्तादारज्य षादशयोजनसहस्रेभ्यः परो व्यवस्थितः, ततो षादश
सहस्राणि ध्रियन्ते १२००० । गौतमस्य च क्षीपस्य विष्कम्भो षादश योजनसहस्राणि १२०००, ततस्ता-
न्यपि मीढ्यन्ते, जातानि चतुर्विंशतिसहस्राणि २४००० । तथा यदि पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते सप्त
शतानि जलवृद्धिः प्राप्यते ततश्चतुर्विंशतियोजनसहस्रपर्यन्ते कियती प्राप्यते इति त्रैराशिककर्मावतारः,
तत्र राशित्रयस्थापना—ए॥१००००॥१२४०००॥ अत्र लाघवार्थमाद्यन्तयो राश्योः शून्यापवर्तनं ए॥१२४।
मभ्यस्य च सप्तशतप्रमाणस्य राशेरन्ते(न्त्ये)न चतुर्विंशतिरूपेण राशिना गुणनं क्रियते, जातानि षोडश
सहस्राणि अष्टौ शतानि १६०००, एषामादिराशिना पञ्चनवतिलक्षणेन त्रागो ह्रियते, लब्धं पट्टसप्तत्य-
धिकं योजनशतमशीतिश्च पञ्चनवतित्रागा योजनस्य १७६ ६६, एतावती लवणसमुद्रदिशि समतलजू-
त्रागमपेक्षयोपरि जलवृद्धिः, तस्या विकेन त्रागो ह्रियते, लब्धानि अष्टाशीतियोजनानि चत्वारिंशच्च
पञ्चनवतित्रागा योजनस्य ०० ६६, एतावता हीना प्रागुक्तप्रमाणा जम्बूक्षीपदिशि जलवृद्धिः, गव्यूत-
धिकं च लवणसमुद्रदिश्यपि गौतमक्षीपो जलेन मुक्तो वर्तते, तत्र गव्यूतधिकमधिकमत्र प्रद्विष्यते,
ततोऽष्टाशीतियोजनानि चत्वारिंशत् पञ्चनवतित्रागा योजनस्य द्वे गव्यूते इति जम्बूक्षीपदिशि गौतम-
क्षीपो जलान्डुपरि प्रकट इति । एवं रविशशिषीपानामपि वक्ष्यमाणानां जम्बूक्षीपदिशि जलान्डुपरि प्रक-

दत्त्वे जावयितव्यम् । तेषामपि जम्बूद्वीपनिंदिकान्ताद्भ्रमणसमुद्धे षादश योजनसहस्राण्यवगाढ्य षादश-
योजनसहस्रप्रमाणविष्कम्भतयाऽवस्थानात् ॥ ३९-४० ॥

सम्प्रत्यन्वैवार्थे करणान्तरमाह—

वित्थारं सत्तगुणं, नव सय पन्नास नश्यमुस्सेहं ।

सप्तुगाढयमाद्धं, लावणदीवाण जाणाहि ॥ ४१ ॥

व्याख्या—गौतमादीनां द्वीपानां विस्तारो षादशयोजनसहस्रप्रमाणस्तं सप्तगुणं कुर्यात्, षादशसह-
स्राणां सप्तत्रिगुणने जातानि चतुरशीतिसहस्राणि ०४००० । ततो नवत्रिः शतैः पञ्चाशदधिकैरेतेषां
भागो द्रियते, शून्यं च शून्येन पाल्यते. लब्धान्यष्टाशीतिर्योजनानि चत्वारिंशच्च पद्मनवतित्रागा योजनस्य ।
एतावन्तं सद्भिग्व्यूतं गव्यूतष्यसहितमुत्संधमादिमन्तं जम्बूद्वीपदिशि लवणे लवणसमुद्धे जवा लावणा
गौतमादयो द्वीपास्तेषां जानीहि ॥ ४१ ॥

सम्प्रति वेल्नधरानुवेल्नधरपर्यतेषु जलद्वैधेरानयनाय त्रैशक्तिकमाह—

पणनउद्दसहस्सेहिं, सत्त सया उदगबुद्धि जइ होइ ।

बायालसहस्सेहिं. दगबुद्धी नगाण का होइ ॥ ४२ ॥

व्याख्या—यदि पञ्चनवतिसहस्रपर्यन्ते सप्त शतान्युदकवृद्धिर्भवति तदा द्विचत्वारिंश-

त्सहस्रैश्चित्रवारिशत्सहस्रपर्यन्ते का वृद्धिर्भवति ? राशित्रयस्थापना-७५०००।१००।४३०००। तत्राद्यन्त-
 राश्योः पञ्चनवतिसहस्रचित्रवारिशत्सहस्ररूपयोर्लाघवार्थं शून्यापवर्तनं क्रियते, ततो मध्यराशेः सप्तशत-
 लक्षणस्य १०० अन्तेन चित्रवारिशद्रूपेण ४३ राशिना गुणने जातानि एकोनत्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि
 शतानि ३७४०० । ततः प्रथमेन राशिना पञ्चनवतिलक्षणेन जागो ह्रियते, लब्धानि त्रीणि शतानि नवोत्तराणि
 ३०७ योजनानां पञ्चचत्वारिंशच्च पञ्चनवतिजागा योजनस्य $\frac{३०६}{१६}$, एतावती समतलञ्जुजागाद्ध्वं गोस्तू-
 पादीनां जम्बूद्वीपदिशि जलवृद्धिः । तथा यदि पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते दश शतानि योजनानामव-
 गाहो लभ्यते ततो चित्रवारिशद्योजनसहस्रपर्यन्ते कियानवगाहः ? राशित्रयस्थापना-७५००० ।
 १००० । ४३००० । तत्राद्यन्तयोः पञ्चनवतिसहस्रचित्रवारिशत्सहस्ररूपयो राश्योः शून्यत्रयापवर्तना
 मध्यस्य च दशशतलक्षणस्य राशेरन्तेन चित्रवारिशद्रूपेण राशिना गुणनाजातानि चित्रवारिशत्सह-
 स्राणि ४३००० । तेषामाणेन पञ्चनवतिलक्षणेन राशिना जागो ह्रियते, लब्धानि चतुःशतानि चित्रत्वा-
 रिंशदधिकानि योजनानां दश (च) पञ्चनवतिजागा योजनस्य ४४३ $\frac{३०}{१६}$, एतावान् गोस्तूपादीनां समीपे
 जम्बूद्वीपदिशि समतलं ञ्जुजागमपेक्षयावगाहः ॥ ४३ ॥

एतदेवाह—

दृगबुद्धि तिसय नवहिय, पणयाला पंचनउश्जागा य ।
 दस पणनउश्जागा, चउसय बायाल उंगाहो ॥ ४३ ॥

व्याख्या—गोस्तूपादीनां नगानां समीपे जम्बूद्वीपदिशि समन्तागाढूर्ध्वमुदकवृद्धिस्त्रीणि शतानि नवा-
 धिकानि योजनानां पञ्चचत्वारिंशच्च पञ्चनवतित्रागा योजनस्य ३०ए ३६ । तथा समतलजृ-
 चागमधिकृत्यावगाहश्चत्वारि शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि योजनानां दश च पञ्चनवतित्रागा
 योजनस्य ४४३ ३६ ॥ ४३ ॥

सम्प्रत्येतेषामेव गोस्तूपादीनां जलोपरि समुद्भयानयनाय करणमाह—

उन्नयं विसोहृत्ता, लवणगिरीणुस्सयाहितो सेसं ।

लणसयरि नव सया वि य, दुवीस पणनउइत्रागा य ॥ ४४ ॥

जंबूद्वीवृतेणं, एवइयं ऊसिया जलंताउ ।

उदहिंतेण नव सए, तिसठसत्तत्तरीत्रागा ॥ ४५ ॥

व्याख्या—उन्नयजलवृद्धिरवगाहश्च एतन्नयं लवणगिरीणां गोस्तूपादीनामुद्भयानुद्भयपरिमाणत्
 विशेष्य यद्येपं नव शतानि एकोनसप्तत्यधिकानि योजनानां द्विविंशति(४०)प्रमाणश्च पञ्चनवतित्रागा
 योजनस्य, एतावज्जम्बूद्वीपान्तेन जम्बूद्वीपदिशि गोस्तूपादयो लवणपर्णता जलान्ताङ्गलस्योपरि समुद्धिताः ।
 तथाहि—गोस्तूपादीनामुद्भयपरिमाणं सप्तदशशतयोजनानि एकविंशत्यधिकानि १७३१, जलवृद्धिर्जम्बूद्वी-
 पदिशि त्रीणि योजनशतानि नवोत्तराणि पञ्चचत्वारिंशच्च पञ्चनवतित्रागाः ३०ए ३६; अत्रगाहश्चत्वारि

योजनजातानि द्विचत्वारिंशदधिकानि दश च पञ्चनवतित्रागा योजनस्य ४४२ १/२ । अनयोश्च जलवृक्षव-
 गाहपरिमाणयोरैकत्र मीलनं जातानि सप्त शतानि एकपञ्चाशदधिकानि योजनानां पञ्चपञ्चाशच्च पञ्चनवति-
 त्रागा योजनस्य ७५१ १/२, एतावत्यागुक्तादेकविंशत्यधिकसप्तदशशतरूपाडुब्रूयपरिमाणादपनीयते, अप-
 नीते च सति स्थितानि शेषाणि नव शतानि एकोनसप्तत्यधिकानि योजनानां चत्वारिंशच्च पञ्चनवतित्रागा
 योजनस्य ९६९ १/२, एतावज्जम्बूद्वीपदिशि गोस्तूपादयो जलाडुपरि समुद्धिताः । उदध्यन्तेन लवणसमु-
 द्रदिशि पुनर्जलस्योपरि समुद्धिता नव योजनशतानि त्रिपष्ट्यधिकानि सप्तसप्ततिश्च पञ्चनवतित्रागाः
 योजस्य ९६३ १/२ ॥ ४४-४५ ॥

सम्प्रत्येतद्भावनार्थमेवाह—

अब्रणत्तरे नव सए, चत्तालीस पणनउइत्रागा य ।
 उगाहियं गिरीणं, विस्थारो सत्त सय सठी ॥ ४६ ॥
 पणनउइत्राग असिई, सवन्नए विसत्तरी सहस्साइं ।
 दो य सया आसीया, लळं तेरासिएण इमं ॥ ४७ ॥
 किंचूणा अरुवन्ना, पणनउइत्रागा जोयणा पंच ।
 पुरिमनगस्स य सुळ्ळे, एयम्मि उ पडिमो होइ ॥४८॥

व्याख्या-गिरीणां गोस्तूपादीनां शिखरस्याधोऽधतरणेन एकोनसप्ततानि एकोनसप्तत्यधिकानि नव
 योजनशतानि चत्वारिंशत् च योजनस्य पञ्चनवतिचागानवगाह्यात्रान्तरे गिरीणां विस्तारः सप्त योजनश-
 तानि पट्टानि पद्मधिकानि अशीतिश्च पञ्चनवतिचागा योजनस्य १६० ६६ । तत एव विस्तारः सप्तयत्येते
 एकरूपः क्रियते, किमुक्तं नवति ? योजनानि नव इत्या सामस्येन पञ्चनवतिचागाः क्रियन्ते, तत्र योजनराशिः
 पञ्चनवत्या गुण्यते, गुणयित्वा च तत्रोपरितनाऽशीतिः पञ्चनवतिचागाः प्रक्षिप्यन्ते, ततो राशिरंवरूपः-
 विसप्ततिसहस्राणि षे शते अशीत्यधिके १११०० । तत्रैवराशिकर्मावतारः-यदि पञ्चनवतिसहस्र-
 पर्यन्ते सप्त योजनशतानि १०० जलवृञ्चौ प्राप्यन्ते, ततो विसप्ततिसहस्राणि षे शते अशीत्यधिके
 १११०० इत्येवंसहस्राकानां पञ्चनवतिचागानामन्ते किं प्राप्यते ? तत्राद्यन्तयो राश्योः शून्यमैकैकं लाघ-
 वार्थं पाल्यते, आदिमध्ययोस्तु शून्यघट्टं, स्थापना-ए५११११ अत्रान्तेन राशिना मध्यराशेः सप्त-
 कस्य गुणना क्रियते, जातानि पञ्चाशत्सहस्राणि पञ्च शतानि पञ्चत्रत्यधिकानि १०११६ । आदिराशिः
 पञ्चनवतिलक्षणः वेदः ततः स योजनानयनार्थं पञ्चनवत्या गुण्यते, जातानि नव सहस्राणि पञ्चविंशत्य-
 धिकानि १०११, अनेन राशिना चागो द्वियते, हते च चागे लब्धानि पञ्च योजनानि, शेषमुच्चरति
 चतुःपञ्चाशच्चतानि एकसप्तत्यधिकानि १ ५४०१, अयं च राशिः स्तोक इति चागं न प्रयच्छति, ततः
 पञ्चनवतिचागानयनाय वेदराशिः पञ्चनवतिरूपः क्रियते, चागे हते लब्धाः सप्तपञ्चाशत्पञ्चनवतिचागाः,
 शेषमुच्चरति षट्पञ्चाशत्, ततोऽर्धाधिक्येन किञ्चिदूनो चागो विवदयते इति किञ्चिदूना अष्टापञ्चाश-

त्यञ्चनवतिजागाः, एतावत्रैराशिकेन लब्धम् । तथा चाह-लब्धं त्रैराशिकेन करणेन इदं वक्ष्यमाणं,
 तदेवाह-किञ्चिदूना अष्टापञ्चाशत्पञ्चनवतिजागा योजनस्य पञ्च योजनानि ५ १६ । एतस्मिन् पूर्वनगस्य
 पूर्वोक्तनगसमुद्भूयपरिमाणस्य नव योजनशतानि एकोनसप्तत्यधिकानि चत्वारिंशच्च पञ्चनवतिजागा योजनस्य
 ए६ए १० इत्येवंरूपस्य मध्यात् शुद्धे शोधिते पश्चिमः पाश्चात्यो लवणसमुद्भूदिशीत्यर्थः जलस्योपरि समु-
 द्भूयो जवति, स च नव शतानि त्रिषष्ट्यधिकानि योजनानां सप्तसप्ततिश्च पञ्चनवतिजागा योजनस्य
 ए६३ १० । तदेवं रविशशिगौतमघीपानां गोस्तूपादीनां च वेदनधरादुवेदनधरावासपर्वतानामवगाहा-
 दिपरिमाणविषयाणि करणानि उक्तानि ॥ ४६-४७-४८ ॥

सम्प्रति गौतमघीपवक्तव्यतामाह—

गोयमदीवस्सुवरिं, ज्रोमिजं कीलवासनामंतु ।
 बासठि जोयणाइं, समूसियं जोयणऊं तु ॥ ४९ ॥
 तस्सऊं विच्छिन्नं, तस्सुवरि सुठियस्स सयणिजं ।

व्याख्या-गौतमघीपस्य षादशयोजनसहस्रप्रमाणायामविष्कम्भस्य बहुसमरमणीये जूमिजागे मध्य-
 देशे ज्रोमेयमावसथं क्रीनावासनामकमस्ति, तच्च षाषष्टियोजनानि द्वे च गव्यूते लच्चैस्त्वेन, तस्योच्च-
 त्वस्यार्थं विस्तीर्णं सक्रोशान्येकत्रिंशद्योजनानि विस्तीर्णमित्यर्थः । अनेकस्तम्भशतसंनिविष्टम् । तस्य च
 क्रीनावासनाज्ञो ज्रोमेयस्यावसथस्यान्ते बहुसमरमणीये जूमिजागे मध्यदेशे महत्येका मणिमयी पीठिका,

सा च योजनमायामविष्कम्भाच्यामर्धयोजनं बाह्वदयतः, तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि महदेकं सुस्थि-
तस्य लवणाधिपतेर्योग्यं शयनीयम्, लवणाधिपतिश्च सुस्थितनामा देवः पदयोपमस्थितिकः चतुर्णां-
मिन्द्रसामानिकसहस्राणां चतसृणामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां तिसृणां पर्पदां सप्तानामनीकानां
सप्तानामनीकाधिपतीनां षोरुशानामारुक्कदेवसहस्राणामन्येषां च सुस्थितात्रिधराजधानीवास्तव्यानां
बहूनां देवानां देवीनां चाधिपत्यं परिपालयति । सुस्थितात्रिधा च राजधानी सुस्थितस्य लवणाधिपतेर्गौ-
तमघ्नीपत्यापरेण तिर्यगसहस्रेयान् घ्नीपसमुद्धानतिक्रम्यापरस्मिन् लवणसमुद्भवसया ॥

सम्प्रति सूर्यघ्नीपवकव्यतामतिदेशत आह—

दीबु व लवणाग्निं-तराण एमेव रविदीवा ॥ ५० ॥

व्याख्या—एवमेव गौतमघ्नीप इव यौ घौ जम्बूघ्नीपसत्कौ रवी यौ च लावणावच्यन्तरौ लवणसमुद्भस्य
शिखाया अन्यन्तरचारिणौ घौ रवी, एतेषां चतुर्णामपि रवीणां संबन्धिनो ये घ्नीपा रविघ्नीपा इति विश्व-
तास्ते वकव्याः । इयमत्र जावना—गौतमघ्नीप इव मन्दरपर्वतस्य पश्चिमदिशि वेदिकान्तात्परतो लवणसमुद्भं
षादश योजनसहस्राणि श्रवगाह्यान्तरं घयोर्जम्बूघ्नीपसत्कयोः सूर्ययोर्घ्नयोश्च लवणसमुद्भशिखाया
अन्यन्तरचारिणोः सूर्ययोः सत्काश्चत्वारो घ्नीपाः, ते च प्रत्येकमायामविष्कम्भाच्यां षादशयोजनसह-
स्रप्रमाणा एकैकया पद्मवरवेदिकया एकैकेन च वनखर्णेन समन्ततः परिदृष्टाः, एकैकस्य च घ्नीपस्य
मध्ये बडुसमरमणीये ऋमित्रागे एकैकः प्रासादावतंसकः । गौतमघ्नीपे जौमेयभावसथम्, एषु तु प्रासा-

दावतंसका इति नानात्वम्, एतच्चात्रे वदयति । तेऽपि च प्रासादावतंसकाः प्रत्येकं तार्थानि षाषष्टियोज-
 नानि उच्चैस्त्वेन, सक्रोशानि एकत्रिंशद्योजनानि आयामविष्कम्भाञ्चाम् । एकैकस्य च प्रासादावतंसकस्य
 मध्ये महत्येका मणिमयी पीठिका । ताश्च प्रत्येकं योजनप्रमाणायामविष्कम्भा द्विगव्युत्प्रमाणवाहद्वयाः ।
 एकैकस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि स्वस्वाधिपतिसूर्ययोग्यं सपरिवारं सिंहासनम् । सूर्याश्च प्रत्येकं वर्ष-
 सहस्राधिकैकपदयोपमस्थितयः चतुर्णामिन्द्रसामानिकसहस्राणां चतसृणामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां
 तिसृणां पर्पदां सप्तानामनीकानां सप्तानामनीकाधिपतीनां पोरुशानामारक्षकदेवसहस्राणामन्येषां च स्वस्वसू-
 र्यान्निधराजधानीवास्तव्यानां ज्योतिष्काणां देवानां देवीनां चाधिपतयः । चतसृणां चाग्रमहिषीणामिमानि
 सूर्यप्रज्ञप्त्यादिषु नामान्युक्तानि, तद्यथा—एका सूर्यप्रज्ञा, द्वितीयाऽऽतपा, तृतीयाऽर्चिर्मला, चतुर्थी प्रज-
 ङ्करा । उक्तं च—“सूरस्स एं जंते जोऽसिंदस्स जोऽसरन्नो कइं अगमहिसीलं पन्नत्ताळं ? गोयमा ! चत्तारि
 अगमहिसीलं पन्नत्ताळं, तं जहा—सूरप्पज्ञा, आयवा, अच्चिमाली, पहंकरा” । एकैकाऽपि च यदा सूर्यः
 परिचारेणाचिमुखो जवति, तदा चत्वारि चत्वारि आत्मसमानरूपाणि देवीसहस्राणि विकुर्वन्ते । उक्तं च—
 “तह एं एगमेगाए देवीए चत्तारि चत्तारि देवीसाहस्सीलं परिवारो पन्नत्तो, पञ्च एं ताळं एगमेगा देवी
 अन्नाइं चत्तारि चत्तारि देवीसहस्साइं परिवारं विकुवित्तए, एवमेव सपुवावरेणं सोलस देविसहस्सा”
 इति । जम्बूद्वीपप्रकाशिनोश्च षयोः सूर्ययो राजधान्यौ स्वस्वर्षीपस्य पश्चिमदिशि तिर्यगसहस्रेयान्

१ बहुवचन चिन्त्यम्.

द्वीपसमुच्चान् व्यतिक्रम्यापरस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वादशयोजनसहस्रेभ्यः परतो यथास्थानं वेदितव्ये, लव-
णान्यन्तरप्रकाशिनोस्तु द्वयोः सूर्ययोरपरस्मिन् लवणसमुद्रे ॥ ५० ॥

सम्प्रत्यतिदेशेनैव चन्द्रद्वीपवक्तव्यतामाह—

एमेव चंद्रदीवा, नवरं पुष्येण वेद्यंतात् ।

द्वीविच्य चंद्राणं, अङ्गितरलावणं च ॥ ५१ ॥

व्याख्या—एवमेव गौतमद्वीप इव द्वयोर्वैष्ययोर्जम्बूद्वीपसत्कयोश्चन्द्रयोर्द्वयोश्चान्तरयोर्लावणयोर्लवण-
शिखाभ्यन्तरचारिणोः सत्काश्चत्वारश्चन्द्रद्वीपाश्चन्द्रान्निधा द्वीपा वक्तव्याः । नवरं ते जम्बूद्वीपवेदि-
कान्तात्पूर्वस्यां दिशि द्वादशयोजनसहस्रेभ्यः परतो वेदितव्याः । अत्र या काचन वक्तव्यता साऽनन्त-
रोक्तेषु रविद्वीपेष्विवाविशेषेण प्रतिपत्तव्या, नवरं चन्द्राणां स्थितिः पद्मयोपमवर्षलक्ष्यधिकम् । अग्रमहि-
पीणां चामूनि नामानि, तद्यथा—एका चन्द्रप्रजा, द्वितीया ज्योत्स्नाप्रजा, तृतीयाऽर्चिर्माद्वी (ला), चतुर्थी
प्रजङ्करा । उक्तं च—“कऽ णं अंते जोर्दसिंदस जोऽत्तरन्नो कऽ अग्रमहिपीणं पन्नत्तार्त्तं ? गोयमा !
चत्तारि अग्रमहिपीणं पन्नत्तार्त्तं, तं जहा—चंदप्पजा, जोसिणाहा, अच्चिमाद्वी, पहंकरा” इति । शेषं
तथैव । राजधान्यावपि जम्बूद्वीपसत्कयोर्द्वयोश्चन्द्रमसोः स्वस्वद्वीपात्पूर्वतोऽपरस्मिन् जम्बूद्वीपे लवणा-
न्यन्तरवर्तिनोस्तु द्वयोश्चन्द्रमसोर्वै राजधान्यौ स्वस्वद्वीपात्पूर्वतोऽपरस्मिन् लवणसमुद्रे ॥ ५१ ॥

बाहिर लवणगाण वि, धाश्यसंज्ञा तु बारससहस्से ।
 उंगाहिय रविदीवा, पुव्वेणेमेव चंदाणं ॥ ५२ ॥

व्याख्या—बाह्ययोर्धावणिकयोर्लवणसमुद्रशिखान्नहिश्चारिणोर्लवणसमुद्रसत्कयोर्धयोः सूर्ययोर्धातकी-
 खरुध्वीपवेदिकान्तादर्वाग्घादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे मन्दरपर्वतस्य पश्चिमदिशि षौ क्षीपौ, तौ
 च प्रागुक्तयोर्धयो रविध्वीपवत् (पयोरिव) अविशेषेण प्रतिपत्तव्यौ । एवमेव रविध्वीपवन्मन्दरपर्वतस्य
 पूर्वेण लवणसमुद्रशिखान्नहिश्चारिणोर्लवणसमुद्रसत्कयोर्धयोश्चन्द्रमसोः सत्कौ षौ चन्द्राजिधौ क्षीपौ
 धातकीखरुध्वीपवेदिकान्तादर्वाग्घादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे प्रतिपत्तव्यौ, तौ च प्रागुक्त-
 चन्द्रध्वीपसमानवकव्यताकावसेयौ ॥ ५२ ॥

धाश्यसंज्ञाप्रितर, रविदीवा बारसहस्स लवणजलं ।

उंगाहिउ रविदीवा, पुव्वेणेमेव चंदाणं ॥ ५३ ॥

व्याख्या—धातकीखरुध्वीपस्यान्यन्तरचारिणो येऽन्यन्तरं चरन्ति षड् रवयस्तेषामपि क्षीपा लवण-
 समुद्रे धातकीखरुध्वेदिकान्तादर्वाग्घादश योजनसहस्राणि लवणसमुद्रमवगाह्यात्रान्तरे मन्दरपर्वतस्य
 पश्चिमदिशि प्रतिपत्तव्याः । एवमेव रविध्वीपा इव धातकीखरुध्वीपान्यन्तरचारिणां चन्द्राणां क्षीपा
 मन्दरपर्वतस्य पूर्वतो धातकीखरुध्वीपवेदिकान्तादर्वाक् लवणसमुद्रं षादश योजनसहस्राणि अवगाह्या-

त्रान्तरेऽवसेयाः । अत्रापि रविवकव्यता प्रागुकरविवक्षावनीया, चन्द्रवकव्यता प्रागुक्तचन्द्रवत् ॥ ५३ ॥

सम्प्रत्येतेषु चन्द्रसूर्यघीपेषु प्रासादांस्तत्परिमाणं चाह—

जोयणविसट्ठि अरुं, च ऊसिया वित्थरेण तस्सऽरुं ।

एएसि मङ्गयारे, पासाया चंदसूराणं ॥ ५४ ॥

व्याख्या—एतेषामनन्तरोक्तानां चन्द्रसूर्यघीपानां मध्यकारे मध्ये चन्द्रसूर्याणां योग्याः प्रासादाव-
तंसका भवन्ति । एष गौतमघीपाधिशेषः । ते च प्रासादाः प्रत्येकं सार्धानि द्वापष्टियोजनानि लक्षिताः,
तस्योद्भूयस्यार्धं सक्कोशानि एकत्रिंशद्योजनानीत्यर्थः विस्तारेण वेदितव्याः ॥ ५४ ॥

सम्प्रत्यन्तरघीपवकव्यतामाह—

बुद्धहिमवंत पुढा—वरेण विदिसासु सागरं तिसए ।

गंतूणंतरदीवा, तिन्नि सए होंति विब्धिन्ना ॥ ५५ ॥

व्याख्या—बुद्धहिमवति पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि वेदिकान्तात् परतः प्रत्येकं द्वे द्वे द्वे त्रिदिग-
चिमुखे विनिर्गते, तद्यथा—पूर्वस्यां दिश्येका उत्तरपूर्वाचिमुखी द्वितीया दक्षिणपूर्वाचिमुखी, अप-
रस्यां दिश्येका दक्षिणापराचिमुखी अपराऽपरोत्तराचिमुखी, एवंचूलासु चतसृषु विदिगचिमुखीषु
दंष्ट्रासु प्रत्येकं त्रीणि त्रीणि योजनशतानि सागरं लवणसमुद्रं गत्वाऽतिक्रम्यात्रान्तरे विदिह्यु प्रत्येकमे-

कंकजावेन चत्वारोऽन्तरर्षीषा चवन्ति, ते च त्रीणि योजनशतानि प्रत्येकं विस्तीर्णाः, प्रत्येकमेव च पञ्चधनुःशतप्रमाणविष्कम्भक्या द्विगव्यूतोन्नित्या पद्मवरवेदिकया वनखण्डेन च सर्वतः परिद्विष्टाः ॥१५॥
सम्प्रत्येतेषामेव चतुर्णामन्तरर्षीषानां परिधीन् नामानि चाह—

अउणापन्न नव सष्ट, किंचूणे परिहि तेसिमे नामा ।

एगोरुथ आजासिय, वेसाणा चव लंगूलो ॥ ५६ ॥

व्याख्या—एकोनपञ्चाशानि एकोनपञ्चाशदधिकानि नव शतानि एष्टए किञ्चिद्दूनानि तेषां चतुर्णामन्तरर्षीषानां प्रत्येकं परिधिः । नामानि पुनरिमानि, तद्यथा—उत्तरपूर्वस्यामेकोरुकः, दक्षिणपूर्वस्यामाजापिकः, दक्षिणपरस्यां वैषाणिकः, अपरोत्तरस्यां लाङ्गूलिकः । एवं द्वितीयादिचतुष्केष्वप्ययं क्रमो चावनीयः ॥ ५६ ॥

एष्टसिं दीवाणं, परत् चत्वारि जोयणसयाइं ।

उगाहिजण लवणं, सपन्निदिसिं चउसथपमाणा ॥ ५७ ॥

चत्तारंतरदीवा, ह्यगयगोकन्नसक्कुलीकन्ना

व्याख्या—एतेषामनन्तरोक्तानां चतुर्णां र्षीषानां परतः प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि योजनशतानि लवण-

समुद्रमवगाह्यात्रान्तरे 'सपत्तिदिसिं ति' स्वप्रतिदिशि स्वस्वविदिशि चत्वारश्चतुर्योजनशतप्रमाणायामवि-
ष्कम्भा अन्तरर्धीपाः, ते च किंनामान इत्याह—'हयगयगोकद्वसङ्कुलीकक्षा' इति, अत्र कर्णशब्दो
हयगजगोशब्दानां प्रत्येकमत्रिसंवध्यते हयकर्णो गजकर्णो गोकर्णः शङ्कुलीकर्ण इति । इयं चात्र
जावना—एकोरुकस्य परतो हयकर्णः, आचाषिकस्य परतो गजकर्णः, वैपाणिकस्य परतो गोकर्णः,
वाङ्गुलिकस्य परतः शङ्कुलीकर्ण इति । एते च हयकर्णादय एकोरुकादीनामीशानादिकोणाश्रयेण
व्यवस्थिताः, ते च जम्बूद्वीपवेदिकान्तादप्यारभ्य चतुर्त्रियोजनशतैर्व्यवस्थिताः । एवं येषां येषां चतुर्णा-
मन्तरर्धीपानां पूर्वन्त्यः पूर्वन्त्यश्चतुर्थ्यो द्वीपेभ्यो यावत्प्रमाणमन्तरं तेषां द्वीपानां जम्बूद्वीपवेदिकान्ता-
दपि तावत्प्रमाणमन्तरमवसेयम् ॥

शेषानन्तरर्धीपानतिदेशत आह—

एवं पंच सयांश्च, षस्सत्त य अठ नव चैव ॥ ५७ ॥

उगाहिजण लवणं, विस्कम्भोगाहसरिसया जणिया ।

चउरो चउरो दीवा, इमेहि नामेहि नायवा ॥ ५८ ॥

व्याख्या—एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण पञ्च षट् सप्त अष्टौ नव च योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य
प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारो द्वीपा जणितास्तीर्थकरगणधैरः । कथञ्चता जणिता इत्याह—विष्कम्भावगाहस-

दशा विष्कम्भे विष्कम्भविषयेऽवगाहसमानाः । किमुक्तं भवति ? ये चत्वारो द्वीपाः पूर्वानन्तरद्वीप-
चतुष्टयापेक्षया यावत्प्रमाणं लवणसमुद्रमवगाह्य स्थितास्ते विष्कम्भतोऽपि तावत्प्रमाणाः, तद्यथा—
ये पूर्वस्मात् द्वीपचतुष्टयात् परतः पञ्च योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य स्थितास्ते पञ्चयोजनश-
तायामविष्कम्भाः । ये च तेन्योऽपि परतः षड् योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य स्थितास्ते षड्यो-
जनशतायामविष्कम्भा इत्यादि । ते चैत्रिर्वक्ष्यमाणस्वरूपैर्नामिच्छातव्याः ॥ ५८-५९ ॥

तान्येवाह—

आयंसामिन्दगमुहा, अर्जमुहा गोमुहा य चतुरो य ।

आसमुहा हत्थिमुहा, सीहमुहा चैव वग्धमुहा ॥ ६० ॥

ततो य आसकन्ना, हरिकन्नाकन्नकन्नपाजराणा ।

उक्कमुहा मेहमुहा, विज्जुमुहा विज्जुदंता य ॥ ६१ ॥

घणदंत लडुदंता, निगूढदंताय य सुरुदंता य ।

व्याख्या—अमूनि नामानि सुगमानि । नवरमियमत्र ज्ञावना—हयकर्णादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो
यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिषु विदिच्छु प्रत्येकं पञ्च पञ्च योजनशतानि व्यतिक्रम्य पञ्चयोजनशतायामवि-

ष्कम्नाः पूर्वोक्तप्रमाणपद्मवरवेदिकावनखण्डरुमणिरुतवाह्यप्रदेशा आदर्शमुखमेण्डमुखायोमुखगोमुख-
 नामानश्चत्वारो षीपाः, तद्यथा—हयकर्णस्य परत आदर्शमुखः, गजकर्णस्य परतो मेण्डमुखः, गोक-
 र्णस्य परतोऽयोमुखः, शङ्कुलीकर्णस्य परतो गोमुख इति । एवमग्रेऽपि जावना कार्यो । तत एतेषा-
 मप्यादर्शमुखादीनां चतुर्णां षीपानां परतो ऋयोऽपि यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिषु विदिक्षु प्रत्येकं पद् पद्
 योजनशतान्यतिक्रम्यात्रान्तरे पङ्चयोजनशतायामविष्कम्ना यथोक्तप्रमाणपद्मवरवेदिकावनखण्डरुमणि-
 तपरिसरा अश्वमुखहस्तिमुखसिंहमुखव्याघ्रमुखनामानश्चत्वारो षीपाः । तत एतेषामप्यश्वमुखादीनां
 चतुर्णां षीपानां परतो यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिषु विदिक्षु प्रत्येकं सप्त सप्त योजनशतान्यतिक्रम्या-
 त्रान्तरे सप्तयोजनशतप्रमाणायामविष्कम्ना यथोक्तप्रमाणपद्मवरवेदिकावनखण्डरुसप्तगूढा अश्वकर्णः
 हरिकर्णकर्णप्रवरणनामानश्चत्वारो षीपाः । तत एतेषामपि अश्वकर्णादीनां चतुर्णां षीपानां
 परतो यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिषु विदिक्षु प्रत्येकमष्टावधौ योजनशतान्यतिक्रम्यात्रान्तरेऽष्टयोजनशतपरि-
 माणायामविष्कम्नाः पूर्वोक्तप्रमाणपद्मवरवेदिकावनखण्डरुमणिरुतपरिसरा उट्टकामुलमेघमुखविद्युन्मुख-
 विद्युद्दन्तान्निधानाश्चत्वारो षीपाः । ततोऽमीषामप्युट्टकामुखादीनां चतुर्णां षीपानां परतो यथाक्रमं
 पूर्वोत्तरादिषु विदिक्षु प्रत्येकं नवनवयोजनशतान्यतिक्रम्य (अत्रान्तरे) नवयोजनशतायामविष्कम्ना
 यथोक्तप्रमाणपद्मवरवेदिकावनखण्डरुपरिक्षिप्ता धनदन्तलटदन्तगूढदन्तशुद्धदन्तनामानश्चत्वारो षीपाः ।

तदेवं छुह्वहिमवति सर्वसङ्ख्याऽष्टाविंशतिरन्तरर्षीणा ऋवन्ति । एवं शिखरिण्यपि ऋष्टव्याः ॥

तथा चाह—

वासहरे सिहरम्मि वि, एवं चिय अठवीसा वि ॥ ६१ ॥

व्याख्या—एवमेव र्षीणा ऋवन्ति ॥ ६१ ॥

सम्प्रत्येतेषामेव छुह्वहिमवति शिखरिणि च वर्षधरपर्वते प्रत्येकमष्टाविंशतिसङ्ख्यानामन्तरर्षीणानां परिधिकरणप्रतिपादनार्थं पूर्वोक्तमेव पृथुत्वादिमानमाह—

तिन्नेव हौंति आर्इ, एक्कुत्तरवह्विया नव सयाळ ।

उंगाहिऊण लवणं, तावइयं चैव विह्विन्ना ॥ ६३ ॥

व्याख्या—त्रीणि योजनशतानि अत्रवाहे विस्तारे चान्तरर्षीणानामादिर्भवति । किमुक्तं ऋवति ? आदिमाश्वत्वरोऽन्तरर्षीणास्त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य त्रीणि योजनशतानि विस्तारेण स्थिताः, तत एकोत्तरवृद्धिकानि एकयोजनशतोत्तरवृद्ध्या वर्धितानि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य तावत्प्रमाणविस्तारास्तावदवसेया यावन्नव योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य नवयोजनशतप्रमाणविष्कम्भा अन्तिमाश्वत्वरो र्षीणाः । ऋवना प्रागेवोक्ता । तत्र प्रथमचतुष्के परिधिपरिमाणं प्रागेवोक्तम् ॥ ६३ ॥

सम्प्रति द्वितीयादिचतुष्केषु परिधीनामानयनाय करणमाह—

पढमचउक्कपरिरया, बीयचउक्कस्स परिरउ अहिउ ।

सोखसहिइहि तिहिं, जोयणसइहिं (एमेव) सेसाणं ॥ ६४ ॥

व्याख्या—प्रथमचतुष्कपरिरयात् प्रथमानां चतुर्णामन्तरघीपानां परिरयपरिमाणात् द्वितीयचतुष्कस्य द्वितीयानां चतुर्णामन्तरघीपानां परिरयः परिरयपरिमाणं पोरुशाधिकैस्त्रिज्यौजनशतैरधिको भवति । तथाहि—प्रथमचतुष्कविष्कम्भात् द्वितीयचतुष्कविष्कम्भो योजनशतेनाधिकः, योजनशतस्य च परिरयस्त्रीणि योजनशतानि पोरुशोत्तराणि, तद्यथा—शतस्य वर्गो दश सहस्राणि १००००, तेषां दशत्रिगुणे जातं लक्षं १०००००, तस्य वर्गमूलानयने लब्धानि त्रीणि शतानि पोरुशोत्तराणि, शेषं व्यक्तम् । तत एतैः प्रथमचतुष्कपरिरयात् द्वितीयचतुष्कपरिरयोऽधिको भवति । एवं शेषाणामपि घीपचतुष्काणां परिरयाः पूर्वपूर्वघीपचतुष्कपरिरयास्त्रिजिः पोरुशोत्तरैर्यौजनशतैरधिकः प्रतिपत्तव्याः । तत्रैकोरुकादीनां चतुर्णां परिरयो नव योजनशतानि एकोनपञ्चाशदधिकानि एधए, तेषामुपरि त्रिषु योजनशतेषु पोरुशोत्तरं प्रद्विषेषु द्वितीयानां चतुर्णामन्तरघीपानां परिरयो भवति, स च षादश योजनशतानि पञ्चपञ्चाधिकानि १२६५ ॥ ६४ ॥

तथा चाह—
एगोरुयपरिस्के(खे)वो, नव चेव सयाइ अउणपन्नाइ ।

बारस पन्नठाइं, हयकन्नाणं परिस्केवो ॥ ६५ ॥

व्याख्या—एकोरुकरिय एकोरुकोपलक्षितानां चतुर्णामन्तरघीपानां परिरयो नव योजनशतानि
एकोनपञ्चाशदधिकानि ए६५ । हयकर्णानाम्, अत्र बहुवचनमन्येषां समानविष्कम्भानां त्रयाणामन्त-
रघीपानामुपलक्षणम्, ततोऽयमर्थः—हयकर्णादीनां चतुर्णामन्तरघीपानां षादश योजनशतानि पञ्च-
षष्ट्यधिकानि १२६५ । तेषामप्युपरि त्रिषु योजनशतेषु पोरुशोचरेषु प्रक्षिप्तेषु तृतीयानामादर्शमुखा-
दीनां चतुर्णामन्तरघीपानां परिरयो जवति, स च पञ्चदश योजनशतानि एकाशीत्यधिकानि १५८१ ।
तेषामप्युपरि त्रिषु पोरुशोचरेषु योजनशतेषु प्रक्षिप्तेषु अश्वमुखादीनां चतुर्णामन्तरघीपानां परिरयः,
स चाष्टादश योजनशतानि सप्तनवत्यधिकानि १८५७ ॥ ६५ ॥

एतदेवाह—

पन्नरसिक्कासीया, आयंसमुहाण परिरउ होइ ।

अठार सत्तणउया, आसमुहाणं परिस्केवो ॥ ६६ ॥

व्याख्या—सुगमा । नवरं पूर्वार्धे उत्तरार्धे च बहुवचनमन्येषां समानविष्कम्भानां त्रयाणां त्रयाणाम-

न्तरक्षीपानामुपलक्षणम् । तेषामपि सप्तनवत्यधिकानामष्टादशतानामुपरि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रद्विष्टेषु अश्वकर्णादीनां चतुर्णामन्तरक्षीपानां परिरथो भवति, स च षाविंशतियोजनशतानि त्रयोदशोत्तराणि ३३३ । तेषामप्युपरि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रद्विष्टेषु उल्कामुखादीनां चतुर्णामन्तरक्षीपानां परिरथः, स च पञ्चविंशतियोजनशतानि एकानत्रिंशदधिकानि ३५१ए ॥ ६६ ॥

एतदेवाह—

बावीसं तेरांश्च, परिखेवो होइ आसकन्नाणं ।

पणवीस अउणतीसा, उक्कमुहाणं परिरखेवो ॥ ६७ ॥

व्याख्या—सुगमा । नवरमन्त्रापि पूर्वार्धे उत्तरार्धे च बहुवचनमन्येषां समानविष्कम्भानां त्रयाणां त्रयाणामुपलक्षणम् । तथा तेषामप्येकोनत्रिंशदधिकानां पञ्चविंशतियोजनशतानामुपरि त्रिषु षोडशोत्तरेषु योजनशतेषु प्रद्विष्टेषु धनदन्तादीनां चतुर्णामन्तरक्षीपानां परिरथो भवति, स चाष्टाविंशतियोजनशतानि पञ्चचत्वारिंशदधिकानि ३७४ए ॥ ६७ ॥

तथा चाह—

दो चैव सहस्सांश्च, अठेव सया ह्वंति पणयात्वा ।

घणदंतगदीवाणं, परिखेवो होइ बोधवो ॥ ६७ ॥

व्याख्या—सुगमा । नवरं बहुवचनं लष्टदन्तगूढदन्तशुद्धदन्तानामुपलक्षणम् ॥ ६७ ॥
साम्प्रतमन्तरधीपचतुष्कसप्तकस्य गौतमधीपस्य च जम्बूद्वीपदिशि जलस्योपरि समुह्यपरिमाणमाह—

अद्वाशजा य दुवे, अरुढा अरुपंचमा चैव ।

दो चैव अरु ष सतरु, सत्तमा होश् एको य ॥ ६८ ॥

एगूणिया य नवर्ह, जोयणमरुण होश् ऊणार्त् ।

जंबूद्वीवतेणं, दीवाणं होश् उस्सेहो ॥ ७० ॥

वीसा नउश् पन्नधि, चत्त पन्नरस पंचसीया य ।

सठी चत्ता चैव य, गोयम दीवस्स भागाणं ॥ ७१ ॥

व्याख्या—इह द्वाभ्यां गाथाभ्यां योजनपरिमाणमुक्तं, तृतीयया गाथया यथाक्रमं पञ्चनवतिभागपरिमाणं, तत्राद्ये द्वे धीपचतुष्के । किमुक्तं भवति? प्रथमं द्वितीयं च धीपचतुष्कमिति, जम्बूद्वीपदिशि अर्धतृतीयानि योजनानि जलस्योपरि समुद्धिते । तत्र प्रथमे चतुष्केऽर्धतृतीयानां योजनानामुपरि विंशतिः पञ्चनवतिभागा योजनस्य, द्वितीये चतुष्के नवतिः पञ्चनवतिभागाः । तथाहि—प्रथमं धीपचतुष्कं जम्बूद्वीपवेदिकान्तात्रिचिर्योजनशतैर्व्यवस्थितं त्रियोजनशतायामविष्कम्भं च । तत्र त्रीणि

योजनशतानि द्वीपादर्वाक् त्रीणि (योजनशतानि) द्वीपविष्कम्भे, उन्नयेपामेकत्र मीलने जातानि षट्
 शतानि । ततश्चैराशिककर्मावतारः—यदि पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते जलवृद्धिः सप्त . योजनशतानि
 तर्हि षट् योजनशतपर्यन्ते का जलवृद्धिः ? राशित्रयस्थापना—ए०१०००१७००१६००। अत्राद्यन्तयो राश्योः
 शून्यद्विकस्यापवर्तना, आदिमध्ययोश्चैकैकस्य शून्यस्य ए०१७०१६। तत्र मध्यराशेः सप्ततिलक्षणस्यान्तेन
 षट्करूपेण राशिना गुणनं, जातानि चत्वारि शतानि विंशत्यधिकानि ४२० । तत एषामाद्येन पञ्चनव-
 तिलक्षणेन राशिना जागहरणं, लब्धानि चत्वारि योजनानि चत्वारिंशच्च पञ्चनवतिजागा योजनस्य
 ४२०, एतावती लवणदिशि प्रथमद्वीपचतुष्के प्रत्येकं समतलं चूजागमपेदय जलवृद्धिः । उपरि च ते
 चत्वारो द्वीपास्तस्यां लवणदिशि प्रत्येकं क्रोशद्विकं समकाराः, ततो जलवृद्धेर्द्विकेन जागो ह्रियते,
 लब्धे द्वे योजने विंशतिः पञ्चनवतिजागा योजनस्य, एतावता द्वीना जम्बूद्वीपदिशि जलवृद्धिः क्रोश-
 द्विकं च लवणदिश्यपि समकारम्, अतस्तदधिकमिह प्रद्विध्यते, तत आगतं जम्बूद्वीपदिशि जलस्यो-
 परि समुद्भूयपरिमाणमर्धतृतीयानि योजनानि विंशतिश्च पञ्चनवतिजागा योजनस्य यो० २ क्रो० २ २५ ॥

तथा द्वितीयं द्वीपचतुष्कं जम्बूद्वीपवेदिकान्तात् परतश्चतुर्निर्योजनशतैर्व्यवस्थितं चतुर्योजनश-
 तायामविष्कम्भं च । ततश्चत्वारि योजनशतानि द्वीपादर्वाक् चत्वारि द्वीपविष्कम्भे इति मिलितान्यष्टौ
 शतानि, ततश्चैराशिकं—यदि पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते सप्त शतानि जलवृद्धिस्ततोऽष्टयोजनशतपर्यन्ते
 का वृद्धिः ? राशित्रयस्थापना—ए०१०००१७००१७००। अत्राद्यन्तयो राश्योः शून्यद्विकपापवर्तना, आदि-

मध्ययोरैकस्य शून्यस्य, ए११७०।७। तत्र मध्यराशेरन्त्येन राशिनाऽष्टकलक्षणेन गुणना, जातानि पञ्च
 शतानि षष्ठ्यधिकानि १६०, तेषामाद्येन पञ्चनवतिलक्षणेन राशिना जागहारः, लब्धानि पञ्च योजनानि
 पञ्चाशीतिश्च पञ्चनवतिजागा योजनस्य १ ६५, एतावती लवणदिशि जलवृद्धिः, क्रोशदिकं च जलस्योपरि
 तत्र क्षीपानां सप्रकाशं, ततो जलवृद्धेदिकेन जागहारः, लब्धानि अर्धतृतीयानि योजनानि सार्धाश्च
 द्विचत्वारिंशत्सङ्ख्याः पञ्चनवतिजागाः, एतावता हीना जलवृद्धिः जम्बूद्वीपदिशि क्रोशदिकं च लवण-
 दिश्यपि सप्रकाशमिति तदधिकमिह प्रक्षिप्यते, क्रोशदिके च पञ्चनवतिजागाः सार्धा सप्तचत्वारिंशत्,
 ततस्सार्धा सप्तचत्वारिंशत् सार्धा च द्विचत्वारिंशत् एकत्र मीळिता, जाता नवतिः, तत आगतं
 द्वितीयद्वीपचतुष्कस्य जम्बूद्वीपदिशि जलस्योपरि समुद्भ्यपरिमाणमर्धतृतीयानि योजनानि नवतिश्च
 पञ्चनवतिजागा योजनस्य यो० २ क्रो० २ ६५ ॥

तृतीये द्वीपचतुष्के जम्बूद्वीपदिशि जलस्योपरि समुद्भ्यपरिमाणमर्धचतुर्थानि योजनानि पञ्चषष्टिश्च
 पञ्चनवतिजागा योजनस्य । तथाहि—तृतीयं द्वीपचतुष्कं जम्बूद्वीपवेदिकान्तात् परतः पञ्च-
 त्रिंशत्तैर्व्यवस्थितं पञ्चयोजनशतायामविष्कम्भं च ततो द्वीपादूर्वांगपि पञ्च योजनशतानि द्वीप-
 विष्कम्भे च पञ्च योजनशतानीति मिलितानि, जातानि दश योजनशतानि, ततश्चैराशिकं—यदि
 पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते सप्त शतानि जलवृद्धिस्ततो दशयोजनशतपर्यन्ते का वृद्धिः ? राशि-
 त्रयस्थापना—ए१०००।७००।१०००। अत्राद्यन्तयो राश्योः शून्यत्रयस्थापवर्तना ए११७००।१। ततो

मध्यस्य सप्तशतारूपस्य राशेरन्त्येनैकलक्षणेन राशिना गुणनं, जातानि सप्त शतानि, तेषामाद्येन पञ्चनव-
 तिलक्षणेन राशिना जागहारे लब्धानि सप्त योजनानि, पञ्चत्रिंशच्च पञ्चनवतिचागा योजनस्य, एतावती
 लवणदिशि तृतीयवीपचतुष्के जलवृद्धिः, उपरि क्रोशद्यं सप्रकाशं, ततो जलवृद्धेर्विकेन जागो ह्रियते,
 लब्धानि अर्धचतुर्थानि योजनानि सार्धांश्च सप्तदश पञ्चनवतिचागाः, एतावता हीना जलवृद्धिर्ज-
 म्बूहीपदिशि, क्रोशद्विकं लवणदिश्यपि सप्रकाशमिति तदधिकमिह प्रक्षिप्यते, क्रोशद्विके च पञ्चनव-
 तिचागाः सार्धां सप्तचत्वारिंशत्, ततः सार्धां सप्तचत्वारिंशत् सार्धांश्च सप्तदश एकत्र मिलिता जाता
 पञ्चषष्टिः, तत आगतं तृतीये वीपचतुष्के जम्बूहीपदिशि जलस्योपरि समुद्र्यपरिमाणमर्धचतुर्थानि
 योजनानि पञ्चषष्टिश्च पञ्चनवतिचागा योजनस्य यो० ३ क्रो० ३ ६५ ॥

चतुर्थे वीपचतुष्के जम्बूहीपदिशि जलस्योपरि समुद्र्ययोऽर्धपञ्चमानि योजनानि चत्वारिंशच्च पञ्च-
 नवतिचागा योजनस्य । तथाहि—चतुर्थं वीपचतुष्कं जम्बूहीपवेदिकान्तात् परतः षड्भ्रियोजनशतै-
 र्व्यवस्थितं षड्भ्रियोजनशतायामविक्रमं च । ततो वीपादर्वागपि षड्भ्रियोजनशतानि वीपविक्रमे च (षड्भ्र-
 योजनशतानि) इत्येकत्र मिलितानि जातानि षादश शतानि । ततस्त्रैराशिकं—यदि पञ्चनवतियोजनस-
 हस्रपर्यन्ते सप्त शतानि जलवृद्धिस्ततो षादशयोजनशतपर्यन्ते का वृद्धिः ? राशित्रयस्थापना-
 ए१०००११२००१२००१ अत्राद्यन्तयोः राश्योः शून्यद्विकस्यापवर्तना आदिमध्ययोश्चैकैकस्य शून्यस्य,
 स्थापना—ए१११००१११ तत्र मध्यस्य सप्ततिलक्षणस्य राशेरन्त्येन षादशरूपेण राशिना गुणनं, जातान्यष्टौ

च पञ्चनवतिजागा योजनस्य, एतावता हीना जम्बूद्वीपदिशि जलवृद्धिः, क्रोशद्विकं च लवणद्विश्यपि सप्रकाशमिति तदधिकमिह प्रद्विष्यते, तत आगतं पञ्चमे द्वीपचतुके जम्बूद्वीपदिशि जलस्योपरि समुद्रयपरिमाणमर्धपष्ठानि योजनानि पञ्चदश पञ्चनवतिजागा योजनस्य यो० ५ क्रो० २ १/६ ॥

तथा षष्ठं द्वीपचतुष्कं जम्बूद्वीपवेदिकान्तात्परतोऽष्टात्रियोजनशतैर्व्यवस्थितमष्टयोजनशतप्रमाणायामविक्रमं च, ततो द्वीपादर्वाग्यष्टौ योजनशतानि द्वीपविक्रमं चाष्टौ योजनशतानीत्युच्यमीदने जातानि पोरुश शतानि, ततल्लैराशिकं—यदि पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते सप्त योजनशतानि जलवृद्धिस्ततः पोरुशयोजनशतपर्यन्ते का जलवृद्धिः? राशित्रयस्यापना—ए५००१७००१६००१ तत्राद्यन्तयो राशयोः शून्यविक्रस्यापवर्तना, आदिमध्ययोश्चैकैकस्य शून्यस्य ए५१७०१६१ ततो मध्यस्य सप्ततिलक्षणस्य राशेरन्त्येन पोरुशरूपेण राशिना गुणनं, जातानि एकादश शतानि त्रिंशत्यधिकानि ११२०, एतेषामाद्येन पञ्चनवतिलक्षणेन राशिना जागो ह्रियते, लब्धान्येकादश योजनानि पञ्चसप्ततिश्च पञ्चनवतिजागा योजनस्य, एतावती लवणद्विश्यपि जलवृद्धिः, क्रोशद्विकं च जलस्योपरि सप्रकाशं, ततो जलवृद्धेर्विकेन जागहारे लब्धानि सार्धानि पञ्च योजनानि सार्धां च सप्तत्रिंशत् पञ्चनवतिजागा योजनस्य, एतावता हीना जम्बूद्वीपदिशि जलवृद्धिः, क्रोशद्विकं च लवणद्विश्यपि सप्रकाशमिति तदधिकमिह प्रद्विष्यते, क्रोशद्विके च सार्धां सप्तचत्वारिंशत् पञ्चनवतिजागाः, ततः सार्धां सप्तचत्वारिंशत् सार्धां

सप्तत्रिंशच्च एकत्र मिलिता पञ्चाशीतिः आगतानि अर्धषष्ठानि योजनानि पञ्चाशीतिश्च पञ्चनवतित्रागा योजनस्य यो० ५ क्रो० ३ ६६ ॥

तथा एकं सप्तमं द्वीपचतुष्कं जलस्योपरि जम्बूद्वीपदिशि सप्रकाशमर्धसप्तमानि योजनानि पष्टिश्च पञ्चनवतित्रागा योजनस्य । तथाहि—सप्तमं द्वीपचतुष्कं जम्बूद्वीपवेदिकान्तात्परतो नवत्रियोजनशतैर्व्यवस्थितं नवयोजनशतायामविक्रमं च ततो द्वीपादवर्गपि नव योजनशतानि द्वीपविक्रमने च नव योजनशतानीत्युच्यमीदने जातान्यष्टादश शतानि, ततस्त्रैराशिकं—यदि पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते सप्त योजनशतानि जलवृद्धिस्ततोऽष्टादशयोजनशतपर्यन्ते का जलवृद्धिः ? राशित्रयस्थापना—ए५०००१ १००११००१ तत्राद्यन्तयो राशयोः शून्यविकस्यापवर्तना, आदिमध्ययोश्चैकैकस्य शून्यस्य ए५११०११०१ ततो मध्यस्य सप्ततिलक्षणस्य राशेरन्त्येनाष्टादशकरूपेण राशिना गुणनं, जातानि षष्ट्यधिकानि द्वादश शतानि १२६०, एतेषामाद्येन पञ्चनवतिलक्षणेन राशिना जागो ह्रियते, लब्धानि त्रयोदश योजनानि पञ्चविंशतिश्च पञ्चनवतित्रागा योजनस्य, एतावती लवणदिशि जलवृद्धिः, क्रोशद्विकं च जलस्योपरि सप्रकाशं, ततो जलवृद्धेर्द्विकेन जागहरणं, लब्धानि अर्धसप्तमानि योजनानि सार्धाश्च द्वादश पञ्चनवतित्रागा योजनस्य, एतावता हीना जम्बूद्वीपदिशि जलवृद्धिः, क्रोशद्विकं च लवणदिश्यपि सप्रकाशमिति तदधिकमिह प्रक्षिप्यते, क्रोशद्विकं च सार्धाः सप्तचत्वारिंशत्पञ्चनवतित्रागाः, ततः सार्धां सप्त-

चत्वारिंशत् सार्धाश्च षादश एकत्र मिलिता जाता षष्टिः, आगतानि अर्धसप्तमानि योजनानि षष्टिश्च पञ्चनवतित्रागा योजनस्य यो० ६ क्रो० २ ६० ॥

तथा गौतमघ्नीपस्य जम्बूद्वीपदिशि जलस्योपरि समुत्सेध एकोना नवतिरर्धेनोना योजनानां सार्धान्यष्टाशीतियोजनानीत्यर्थः चत्वारिंशच्च पञ्चनवतित्रागा योजनस्य । तथाहि—जम्बूद्वीपवेदिकान्तात् षादशत्रियोजनसहस्रैर्व्यवस्थितो गौतमघ्नीपो विष्कंजोऽपि च तस्य षादश योजनसहस्राणि, ततो मिलितानि जातानि चतुर्विंशतिसहस्राणि । ततस्त्रैराशिकं—यदि पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते सप्त शतानि जलवृद्धिस्ततश्चतुर्विंशतियोजनसहस्रपर्यन्ते का जलवृद्धिः ? राशित्रयस्थापना—ए००००१७००१२४००० । अत्राद्यन्तयो राश्योः शून्यत्रयस्यापवर्तना ए०१७००१२४ । ततो मध्यस्य सप्तशतदक्षणास्यान्त्येन चतुर्विंशतिरूपेण राशिना गुणनं, जातानि षोरुश सहस्राणि अष्ट शतानि १६०००, तेषामाद्येन पञ्चनवतिलक्षणेन राशिना त्रागहारः, लब्धं षट्सप्तत्यधिकं योजनशतम्, अशीतिश्च पञ्चनवतित्रागा योजनस्य, एतावती लवणदिशि गौतमघ्नीपस्य जलवृद्धिः । क्रोशदिकं च जलस्योपरि सप्तकारां, ततो जलवृद्धेर्धिं ३ त्रागो ह्रियते, लब्धान्यष्टाशीतियोजनानि चत्वारिंशच्च पञ्चनवतित्रागा योजनस्य, एतावता ही जम्बूद्वीपदिशि जलवृद्धिः, क्रोशदिकं च लवणदिश्यपि सप्तकारामिति तदधिकमिह प्रदृश्यते, तत तं सार्धान्यष्टाशीतियोजनानि चत्वारिंशच्च पञ्चनवतित्रागा योजनस्य यो० ८८ क्रो० २ ३५ ॥

इह आक् रविशशिगौतमघीपानां जलस्योपरि समुत्सेधानयनाथ करणमेव केवलमुक्तं, न (तु) समुत्सेधपरिमाणं, तत इह गौतमघीपस्य साहात्समुद्भूयपरिमाणमुक्तम्, एतदनुसारेण रविशशिघीपानामपि जावनीयं, समानायामविष्कम्भावगाहत्वात्समानकरणत्वाच्च । तदेवमुक्तं मेरोर्दक्षिणतो वर्तमानानामष्टाविंशतिसङ्ख्यानमन्तरघीपानां जलस्योपरि समुद्भूयपरिमाणम् ॥ ६९-७०-७१ ॥

साम्प्रतमुत्तरतो वर्तमानानामष्टाविंशतिसङ्ख्यानमतिदेशेनाह—

जावश्य दस्त्रिणात्, उत्तरपासे विवत्तिया चैव ।

चुद्धसिहरस्मि लवणे, विदिसासु अत् परं नहि ॥ ७२ ॥

व्याख्या—यावत्प्रमाणं दक्षिणतो मेरोर्दक्षिणस्यां दिशि अन्तरघीपानां जलस्योपरि समुत्सेधपरिमाणमुक्तं तावदेव तावत्प्रमाणमेव उत्तरतो मेरोरुत्तरस्यां दिशि अन्तरघीपानां जलस्योपरि समुद्भूयपरिमाणमवसेयम् । एते चान्तरघीपा लवणसमुद्रे दुद्धहिमवति शिखरिणि च वर्षधरपर्वते विदिच्छु पूर्वोत्तरादिरूपासु सन्ति, अतोऽस्मात्स्थानात्परं परत्रान्यत्र कापि कालोदादौ न सन्ति ॥ ७२ ॥

सम्प्रत्येतेष्वेवान्तरघीपेषु नरवक्तव्यतामाह—

अंतरदीविसु नरा, धणुसय अट्टस्सिसया सया मुश्या ।

पालंति मिहुणधम्मं, पद्धस्स असंखजागत् ॥ ७३ ॥

चउसठीपिठकरं—रुयाण मणुयाण तेसिमाहारो ।

अत्तस्स चउत्थस्स य, उणसीइ दिणाणि पालणया ॥ ९४ ॥

व्याख्या—पट्पञ्चाशत्सङ्ख्येवन्तरवीपेषु नरा मनुष्या अष्टौ धनुःशतानि उद्धिता उच्चाः, तथा सदा सर्वकालं मुदिताः प्रमुदिता रोगशोकाद्युपद्रवक्षेत्रासाप्यत्रावात्, तेऽपि हि हैमवतादिवास्तव्यमनुष्या इव कटपट्टमसंपाद्यजोगोपचोगाः प्रवलयुण्योपचयत्राजः, ततो न कोऽपि तेषामपि रोगशोकाद्युपद्रवः संजवति, नवरमत्र कटपट्टमफलरसास्वादादिपर्यायानधिकृत्यानन्तगुणहीनं द्रष्टव्यम् । तथा ते नराः पालयन्ति मिथुनधर्मं युगलधार्मिकत्वं हैमवतादिमनुष्यवत्, तेषां च नराणामायुः पट्यस्य पट्योपमस्या-सङ्ख्येयो जागः, तथा पृष्ठकरणरुकानां चतुःषष्टिर्मनुष्याणां जवति, आहारोऽपि च तेषां चतुर्थत्रकस्या-तिक्रमे एकोपवासातिक्रमे इत्यर्थः, तेषां च मनुष्याणां स्वापत्यपालना एकोनाशीतिदिनानि ॥९३-९४॥

सम्प्रति खवणसमुद्देश्वगगाहमाह—

पंचाणउई खवणे, गंतूणं जोयणाणि उन्नउडवि ।

जोयणमेगं खवणो, उंगाहेणं मुण्येयवो ॥ ९५ ॥

व्याख्या—खवणे खवणसमुद्देशे उन्नयतोऽपि जम्बूद्वीपवेदिकान्ताश्रितकीर्वाणद्वीपाच्च प्रत्येकं पञ्च-

नवति पञ्चनवतिं योजनानि गत्वाऽतिक्रम्य योजनमेकं लवणसमुजोऽवगाहेन समतलजू-
 जागमधिकृत्योऽरुत्वेन वेदितव्यः । तथाहि—यदि पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते योजनसहस्रमवगाहस्ततः
 पञ्चनवतियोजनपर्यन्ते कोऽवगाहः ? तत्र राशित्रयस्थापना—ए५००१०००।ए५। अत्रादिमध्ययो राश्योः
 शून्यत्रयस्थापवर्तना ए५।१।ए५। ततो मध्यस्य राशेरेकरूपस्यान्त्येन पञ्चनवतिलक्षणेन राशिना गुणना-
 ज्ञाता पञ्चनवतिः, तत आधेन राशिना पञ्चनवतिलक्षणेन विजज्यते, लब्धमेकं योजनमिति ॥ ७५ ॥

तथा—

पंचाण्डं सहस्त्रे, गंतूणं जोयणाणि उच्यतेऽवि ।

जोयणसहस्त्रमेगं, लवणण्डगहर्तं होइ ॥ ७६ ॥

व्याख्या—उच्यतेऽपि जम्बूद्वीपवेदिकान्ताध्यातकीलण्माच्च द्वीपात् प्रत्येकं पञ्चनवतिं पञ्चनवतिं
 योजनसहस्राणि गत्वाऽतिक्रम्यात्रान्तरे लवणो लवणसमुजोऽवगाहेनोऽरुत्वेन जवति ज्ञातव्यो योजनसहस्र-
 मेकम् । तथाहि—यदि पञ्चनवतियोजनपर्यन्ते योजनमवगाहस्ततः पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते कोऽव-
 गाहः ? तत्र राशित्रयस्थापना—ए५।१।ए५००१। अत्र मध्यराशेरेकरूपस्यान्त्येन राशिना पञ्चनवतिसह-
 स्ररूपेण गुणने जातानि पञ्चनवतिसहस्राणि ए५००१। तेषामाधेन राशिना पञ्चनवतिलक्षणेन जागो ह्रियते,
 लब्धमेकं योजनसहस्रं १००१। तदेवमुक्तो जघन्य उक्तृष्टश्चावगाहः, मध्यमस्तु स्वयमभ्यूह्यः ॥ ७६ ॥

सम्प्रति खवणोदधावेवोच्चत्वमाह—

पंचाणुडं खवणे, गंतूणं जोयणाणि उचउडवि ।

उस्सेहेणं खवणो, सोखस किल जोयणे होइ ॥ ७७ ॥

व्याख्या—उचयतो जम्बूद्वीपवेदिकान्ताऋतकीखण्माच्च प्रत्येकं खवणे खवणसमुद्रे पञ्चनवतिं पञ्चनवतिं योजनानि गत्वाऽतिक्रम्योत्सेधेन समतलचूचागमपेदय तत ऊर्ध्वं जलोच्चत्वेन खवणो खवणसमुद्रः पोरुश योजनानि भवति । इह पोरुशसहस्रप्रमाणायाः शिखायाः शिरसि उचययोश्च वेदिकान्तयोर्मूले दवरिकायां दत्तायां यदपान्तराले किमपि जलरहितमाकाशं तदपि कर्ण(रण)गत्या तदात्राव्यमिति सजलविवक्षितत्वात् विवक्षितमुच्चमानमुच्चत्वपरिमाणमवसेयम् । यथा मन्दरपर्वतस्य एकादशभागपरिहाणिः । तथाहि—न मन्दरपर्वतस्य सर्वत्र प्रतिनियता एकादशभागपरिहाणिः, किं तु क्वापि कियती, केवलं मूलादारन्य शिखरं यावद्द्वारिकायां दत्तायां यदपान्तराले क्वापि कियदाकाशं तत्सर्वं कर्णगत्या मेरोरात्राव्यमिति मेरुतया परिकल्प्य गणितज्ञाः सर्वत्र एकादशभागपरिहाणिं परिवर्णयन्ति, तद्वदिदमपि यथोक्तमुच्चत्वपरिमाणं जावनीयम् । अत्र चेयं त्रैराशिकगणिते जावना—यदि पञ्चनवतियोजनसहस्रातिक्रमे पोरुश योजनसहस्राणि जलोत्सेधस्ततः पञ्चनवतियोजनातिक्रमे क उत्सेधः ? राशित्रयस्थापना—ए११०००१?६०००।ए५ अत्रादिमध्ययो राश्योः शून्यत्रिकस्यापवर्तना ए५।१६।ए५। ततो मध्य-

राशेः षोरुशलक्षणेन पञ्चनवतिबक्षणेन गुणने जातानि पञ्चदश शतानि विंशत्यधिकानि १५२०, एषामादिराशिना पञ्चनवतिबक्षणेन जागे हते लब्धानि षोरुश योजनानि ॥ ५५ ॥

तथा—

पंचाणुड सहस्ते, गंतूणं जोयणाणि उचुठडवि ।

उस्सेदेणं लवणो, सोलससाहस्सिउं ञणिल ॥ ५७ ॥

व्याख्या—उचयतो जम्बूवीपवेदिकान्ताञ्जातकीखण्णच्च प्रत्येकं पञ्चनवतियोजनसहस्राणि गत्वाऽति-
कम्यात्रान्तरे लवणो लवणसमुद्र उस्सेधमधिकृत्य षोरुशासाहस्रिकः षोरुशासहस्रप्रमाणो ञणितस्तीर्थ-
करणार्धैः । तथाहि—यदि पञ्चनवतियोजनपर्यन्ते षोरुशा योजनान्युत्सेधस्ततः पञ्चनवतियोजनसह-
स्रपर्यन्ते क उस्सेधः ? तत्र राशित्रयस्थापना—ए५।१६।ए१००। अत्र मध्यस्य राशेः षोरुशरूपस्यान्येन
राशिना पञ्चवतिसहस्ररूपेण गुणने जातानि पञ्चदश लक्षा विंशतिसहस्राणि १५२००००, तेषामाद्येन
राशिना पञ्चनवतिबक्षणेन जागे द्वियते, लब्धानि षोरुश योजनसहस्राणि १६००० । तदेवमुक्तो
जषन्य उत्कृष्टश्चोत्सेधः, मध्यमस्तु स्वयमन्यूह्यः ॥ ५७ ॥

सम्प्रति लवणसमुद्रस्य प्रतरपरिमाणमाह—

वित्थाराउं सोहिय, दुस य सहस्साइ सेस अरुम्मि ।

ते चैव पखिवित्ता, लवणसमुद्रस्स सा कोन्धी ॥ ४९ ॥
 लखं पंच सहस्सा, कोन्धीए तीइ संगुणेऊणं ।
 लवणस्स मङ्गपरिहि, ताहे पयरं इमं होइ ॥ ५० ॥

व्याख्या—विस्तारात् लवणसमुद्रसत्कविस्तारपरिमाणदश सहस्राणि शोधयित्वा शेषस्यार्धे तान्येव दश सहस्राणि प्राक् शोधितानि ऋयः प्रद्विष्यन्ते, प्रद्विष्य च यो राशिर्जात उपलभ्यते स कोटिरिति व्यवह्रियते, सा च कोटिः प्रमाणतो लक्षमेकं पञ्च सहस्राणि । तथाहि—लवणसमुद्रस्य विस्तारो द्वे योजनलक्षे ताभ्यां दश सहस्राण्यपनीयन्ते, अपनीतेषु च तेषु जातं शेषं नवतिसहस्राधिकं लक्षं, तस्यार्धे पञ्चनवतिसहस्राणि, तानि दशसहस्रयुतानि क्रियन्ते, आगतं पञ्च सहस्राणि लक्षं (च) १०५०००, तथा एवंप्रकारं कोट्या लवणस्य लवणसमुद्रस्य मध्यपरिधिं मध्यजागवर्तिनं परिरयं संगुणय, तत इदं वक्ष्यमाणं प्रतरं प्रतरपरिमाणं भवति ॥ ४९-५० ॥

तदेवाह—

नवनर्द्धे कोन्धिसया, एगठी कोन्धि लख सत्तरस ।
 पन्नरस सहस्साणि य, पयरं लवणस्स निदिठं ॥ ५१ ॥

व्याख्या—नवनवतिकोटिशतानि एकपट्टिकोटयः सप्तदश लक्षाः पञ्चदश सहस्राणि ५९६११७१५०००

लवणस्य लवणसमुद्भस्य प्रतरं निर्दिष्टं तीर्थकरगणधरैः । तथाहि-लवणसमुद्भमध्यपरिधिर्नव लक्षा अष्टा-
चत्वारिंशत्सहस्राणि षट् शतानि त्र्यंशतीत्यधिकानि ए४७६७३, एतच्च मध्यपरिधिपरिमाणं “अभ्याखीस
सहस्सा” इत्यादिक्या गाथया प्रागेव प्रतिपादितं, तच्च पञ्चसहस्राधिकलक्षप्रमाण्या कोट्या गुण्यते,
ततो यथोक्तं प्रतरपरिमाणं त्रवति ॥ ७१ ॥

सम्प्रति घनगणितमाह—

जोयणसहस्स सोलस, लवणसिहाऽहोगया सहस्सेगं ।
पयरं सत्तरस सह—स्स संगुणं लवणघणगणियं ॥ ७२ ॥

व्याख्या—लवणसमुद्भे समतलचूजागाहूर्ध्वशिखा षोडश योजनसहस्राणि तथाऽधोगता भूमौ प्रविष्टा
योजनसहस्रमेकं, तत् एकत्र मीलने जातानि सप्तदश सहस्राणि, तत एतैः सप्तदशसहस्रैः प्रागुक्तं प्रत-
रपरिमाणं ए४६११७११००० गुण्यते, गुणिते च तस्मिन् लवणसमुद्भस्य घनगणितमागच्छति ॥ ७२ ॥

तच्चेदम्—

सोलस कोनाकोनी, तेणउइ कोनिसयसहस्साइं ।
ऊयाखीस सहस्सा, नव कोनिसया य पन्नरसा ॥ ७३ ॥
पन्नास सयसहस्सा, जोयणणं त्रवे अण्णुणाइं ।

लवणसमुद्रस्सेहिं, जोयणसंखाइ घनगणियं ॥ ७४ ॥

व्याख्या—षोडश कोटीकोट्यः त्रिनवतिः कोटिशतसहस्राणि एकोनचत्वारिंशत्कोटिसहस्राणि नव कोटिशतानि पञ्चदशकोट्यधिकानि पञ्चाशद्व्याणि योजनानामन्यूनानि १६९३३९९१५१००००००, एतावद्योजनसङ्ख्या लवणसमुद्रस्य घनगणितम् । आह—कथमेतावत्प्रमाणं लवणसमुद्रस्य घनगणितं भवति ? न हि सर्वत्र तस्य सप्तदशयोजनसहस्रप्रमाणः समुद्रयः, किं तु मध्यभागे एव दशसहस्रपरि-
माणपृथुत्वे, ततः कथं यथोक्तं गणितमुपपद्यते ? सत्यमेतत्, केवलं लवणशिखायाः शिरसि उच्योश्च वेदिकान्तयोरुपरि दवरिकायामेकान्तकजुल्पायां दीयमानायां यदपान्तराले जलशून्यं क्षेत्रं तदपि कर्णे-
गत्या तदात्राव्यमिति सजलं विवद्वयते । अत्रार्थे च दृष्टान्तः प्रागुक्त एव मन्दरपर्वतः, ततो यथोक्तं घनगणितमुच्यमानं न विरुध्यते । न चैतत्स्वमनीयिकाविजृम्भितं, किं त्वाचार्यैव स्वविरचितायां विशेषणवत्यामेतद्विचारप्रक्रमेऽचिहितम्—“एयं उच्यवेद्यंतालं सोढससहस्सुस्सेह कन्नगइए जं लवण-
समुद्रात्रात्रं जलसुत्रं पि खित्तं तस्स गणियं, जहा मंदरपद्दयस्स एक्कारसत्रागहाणी कन्नगइए आगासस्स वि तदात्रवं (बं) ति काळं जणिया तथा लवणसमुद्रस्स वि” ॥ ७३-७४ ॥

सम्यति शिखापरिमाणतो लवणसमुद्रस्य विष्कम्भपरिमाणमाह—

जह्निवसि विस्केत्रं, उगाहिताण नजयसययुणियं ।

तं सोलसहि विजत्ते, उवरिमसहियं जवे गणियं ॥ ७५ ॥

ब्याख्या—यत्र शिखामस्तकादगाह्य अधोऽवतीर्य विष्कम्भं ज्ञातुमिहसि, यद्यप्येवं व्याप्तिपुरःसर-
मुच्यते तथापि शिखाशिरसोऽवतीर्य समतलचूजाग एवेदं करणं इष्टव्यं नान्यत्र करणविजावनादौ एव-
मेवास्याः करणगाभाया ज्ञाधितत्वात्, ततो लवणशिखातोऽधः पोरुशयोजनसहस्राण्यन्तरीर्यं तं पोरुशयो-
जनसहस्रलक्षणं राशिमधोऽवतरणेन प्राप्तं नवत्यधिकेन शतेन गुणितं कृत्वा पोरुशजिर्विजजेत्, विजक्ते
च सति यल्लभ्यते तत् उपरितनविष्कम्भसहितं शिखाशिरोगतविस्तारप्रमाणसहितं गणितं लवणसमु-
द्रचक्रवालविष्कम्भगणितं भवति । तथाहि—शिखामस्तकात् पोरुशयोजनसहस्राण्यन्तरीर्यं, ततः पोरुश
सहस्राणि भ्रियन्ते १६०००, तानि नवत्यधिकेन शतेन गुणयन्ते, जातानि त्रिंशद्व्याणि चत्वारिंशत्सह-
स्राणि ३०४०००० । तत एतेषां पोरुशजिर्चागो ह्रियते, लब्धमेकं लक्षं नवतिश्च सहस्राणि १९०००० ।
ततः शिखाशिरोगतविष्कम्भपरिमाणं दशसहस्ररूपं प्रक्षिप्यते १००००, जाते द्वे लक्षे ३००००००,
एतावान् लवणसमुद्रे चक्रवालतया विष्कम्भः ॥ ७५ ॥

सम्प्रति बहिःप्रदेशादन्यन्तरप्रवेशे उत्सेधानयनाय करणमाह—

जत्थिहसि उस्सेहं, उंगाहिताण लवणसल्लिखस्स ।
पंचाणउइविजत्ते, सोलसगुणिए गणियमाहु ॥ ७६ ॥

व्याख्या—बहिःप्रदेशादन्यन्तरलवणसद्विलस्य लवणोदसमुद्भस्यावगाह्य यत्र योजनादावगाढे उत्सेधं
 समतलचूजागाधूर्ध्वं जलस्योच्चत्वं ज्ञातुमिच्छसि तत् श्रवगाढं योजनादिकं पञ्चनवत्या विञ्चज्यते, विञ्चके
 च तस्मिन् यद्वञ्च्यते तत् पोरुशश्चिर्गुण्यते, गुणिते च सति यदागच्छति तदुत्सेधगणितमाहुर्गणितज्ञास्तीर्थ-
 कृदादयः तत्र वेदिकान्तात् पञ्चनवतियोजनसहस्राणि श्रवगाह्य लवणसमुद्भस्योत्सेधो ज्ञातुमिष्टः, ततः
 पञ्चनवतियोजनसहस्राणि ध्रियन्ते ९१०००, तेषां पञ्चनवत्या भागे हृते लवधमेकं योजनसहस्रं, तत् पोरु-
 शश्चिर्गुण्यते, जातानि पोरुश सहस्राणि, एतावान् पञ्चनवतियोजनसहस्रातिक्रमे उत्सेधः, एवमन्यत्रापि
 चावनीयमेतत्करणम्, सूत्रस्य व्यापकत्वात् । उक्तं च करणविचाननायाम्—“एएण करणेण जह्व जह्व
 छस्सेहो तह्व तह्व आण्येयवो” इति । केवलमुच्यतोऽपि पञ्चनवतियोजनसहस्राणि यावत्, न परतः,
 परतो दशयोजनसहस्रप्रमाणे सर्वत्रापि समोत्सेधत्वात्, एवं वक्ष्यमाणकरणमपि चावनीयम् ॥ ८६ ॥

सम्प्रति बहिःप्रदेशादन्यन्तरप्रवेशे उद्वेधानयनाय करणमाह—

जह्विह्वसि उवेहं, उगाह्विताण लवणसद्विलसस ।

पंचाणउइ विञ्चत्ते, जं लऊं सो उ उवेहो ॥ ८७ ॥

व्याख्या—बहिःप्रवेशादुच्यतोऽपि वेदिकान्तरुपादन्यन्तरलवणसद्विलस्य लवणोदसमुद्भस्यावगाह्य
 यत्र योजनादावुत्सेधं ज्ञातुमिच्छसि तदतिक्रान्तयोजनादिकं पञ्चनवत्या विञ्चज्यते, विञ्चके च सति यद्व-

न्यते स तत्र तावानुर्धेधः । तत्र वेदिकान्तात् पञ्चनवतियोजनसहस्राण्यवगाह्योर्धेधो हातुमिष्टः, ततः पञ्चनवतियोजनसहस्राणि ध्रियन्ते, तेषां पञ्चनवत्या जागे हते लब्धं योजनसहस्रमेकम्, एतावान् पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते उच्यतेऽप्युर्धेधः । एवमन्यत्रापि ज्ञावनीयम् ॥ ७९ ॥

सम्प्रति लवणसमुद्रे चन्द्रसूर्यादीनां सङ्ख्यामाह—

चत्वारि चैव चंदा, चत्वारि य सूरिया लवणतोए ।
 तारं नरक्तसयं, गहाण तिन्नेव वावन्ना ॥ ७७ ॥
 दो चैव य सहस्सा, सत्तठी खलु ऋवे सहस्सा य ।
 नव य सया लवणजले, तारागणकोम्बिकोनीणं ॥ ७८ ॥

व्याख्या—लवणतोये लवणसमुद्रे चत्वारश्चन्द्राः चत्वारः सूर्याः (च), ते च जम्बूद्वीपगतचन्द्रसूर्यः सह समश्रेण्या प्रतिवञ्चाः । तद्यथा—द्वौ सूर्यविकस्य जम्बूद्वीपगतस्य सूर्यस्य समश्रेण्या प्रतिवञ्चौ, द्वौ (च) द्वितीयस्य जम्बूद्वीपगतस्य सूर्यस्य । तथा द्वौ चन्द्रमसावेकस्य जम्बूद्वीपगतस्य चन्द्रस्य समश्रेण्या प्रतिवञ्चौ, द्वौ (च) द्वितीयस्य (जम्बूद्वीपगतस्य) चन्द्रस्य । तच्चैवम्—यदा जम्बूद्वीपगत एकः सूर्यो मेरोर्दक्षिणतश्चारं चरति तदा लवणसमुद्रेऽपि तेन सह समश्रेण्या प्रतिवञ्च एकः शिलाया अन्यन्तरं

चारं चरति, द्वितीयस्तैव सह समश्रेण्या प्रतिवज्रः शिखायाः परतः । तदैव च यो जम्बूद्वीपे मेरोरुत्तरत-
 थारं चरति, तेन सह समश्रेण्या प्रतिवज्रौ लवणसमुद्रे उत्तरत एकः शिखाया अन्यन्तरं चारं चरति,
 द्वितीयस्तु तेनैव सह समश्रेण्या प्रतिवज्रः शिखायाः परतः । एवं चन्द्रमसोऽपि जम्बूद्वीपगतचन्द्राभ्यां
 सह समश्रेणिप्रतिवज्रा ज्ञावनीयाः । अत एव जम्बूद्वीप इव लवणसमुद्रेऽपि यदा मेरोर्दक्षिणतो दिवसो
 ज्वति तदा मेरोरुत्तरतोऽपि लवणसमुद्रे दिवसः, यदा च मेरोरुत्तरतो लवणसमुद्रे दिवसस्तदा दक्षिण-
 तोऽपि दिवसः, तदा च पूर्वस्यां पश्चिमायां च दिशि लवणसमुद्रे रात्रिः । यदा च मेरोः पूर्वस्यां दिशि
 लवणसमुद्रे दिवसस्तदा पश्चिमायामपि दिशि दिवसः, यदा च पश्चिमदिशि दिवसस्तदा पूर्वदिश्यपि,
 तदा च मेरोर्दक्षिणत उत्तरतश्च नियमतो रात्रिः । एवं धातकीखण्णादिष्वपि ज्ञावनीयम्, तज्जतानामपि
 चन्द्रसूर्याणां जम्बूद्वीपगतचन्द्रसूर्यैः सह श्रेण्या व्यवस्थितत्वात् । उक्तं च सूर्यप्रज्ञप्तौ—“जया णं लवण-
 समुद्रे दाहिणहे दिवसे ज्वद्, तथा णं उत्तरहेऽवि दिवसे ज्वद् । जया णं उत्तरहे दिवसे ज्वद् तथा
 णं लवणसमुद्रे दाहिणहेऽवि दिवसे ज्वद् । तथा णं लवणसमुद्रे पुरन्धिमपच्चन्दिमे णं राई ज्वद् । एवं
 जहा जंबूद्वीवे तहेव । तथा जया णं धायइसंने दीवे दाहिणहे दिवसे ज्वद् तथा णं उत्तरहेऽवि दिवसे
 ज्वद्, तथा णं धायइसंने दीवे मंदराणं पुरन्धिमपच्चन्दिमे णं राई ज्वद् । एवं जहा जंबूद्वीवे तहेव ।
 कालोए जहा लवाणे तहेव । तथा जया णं अग्निंतरपुरकरजे दाहिणहे दिवसे ज्वद् तथा णं उत्तरहेऽवि
 दिवसे ज्वद्, तथा णं अग्निंतरपुरकरजे मंदराणं पवचाणं पुरन्धिमपच्चन्दिमेणं राई ज्वद् सेसं जहा

जंबूद्वीवे तद्देव" । आह—यदि लवणसमुद्रे पोरुशयोजनसहस्रप्रमाणा शिला ततः कथं चन्द्रसूर्याणां तत्र देशे चारं चरतां गतिविधातो न भवति ? उच्यते—इह लवणसमुद्रत्रजेषु शेषेषु क्षीपसमुद्रेषु यानि ज्योतिष्कविमानानि तानि सर्वाण्यपि सामान्यरूपस्फटिकमयानि, (यानि) पुनर्लवणसमुद्रे ज्योतिष्कविमानानि तानि तथाजगत्स्वाप्नाव्याडुदकस्फाटनस्वप्नावस्फटिकमयानि । तथा चोक्तं सूर्यग्रहसौ-
 “जोईसियविमाण्डं, सबाइं हवंति फालिहमयाइं । दगफालिहमया पुण, लवणे जे जोइसविमाणा ॥ १ ॥ इति” । ततो न तेषामुदकमध्ये चारं चरतामुदकेन व्याधातो भवति । अन्यच्च शेषेषु क्षीपसमुद्रेषु चन्द्रसूर्यविमानानि अधोलेश्याकानि । यानि पुनर्लवणसमुद्रे तानि तथाजगत्स्वाप्नाव्याडुध्वले-
 श्याकानि, तेन शिखायामपि सर्वत्र लवणसमुद्रे प्रकाशो भवति, अयं चार्थः प्रायो बहूनामप्रतीत इति संवादात्समेतदर्थप्रतिपादकः स्वयमाचार्यविरचितो विशेषणवतीग्रन्थो दृश्यते—“सोलससाहस्सियाए सिहाए कहं जोइसियविधातो न भवति ? तह चन्नइ, जेण सूरपन्नत्तीए चणियं—जोइसियविमाण्डं, सबाइं हवंति फालिहमयाइं । दगफालिहमया पुण, लवणे जे जोइसविमाणा ॥ १ ॥ जं सबदीवसमुद्रे फालि-
 यमयाइं, लवणसमुद्रे चैव केवलं दगफालियमयाइं, तह इदमेव कारणं मा उदगेण विधातो भवत्ति । जं सूरपन्नत्तीए चैव चणियं—लवणतो जोइसिया, उंहुलेसा हवंति नायबा । तेण परं जोइसिया, अहलेसागा मुणैयबा ॥ १ ॥ तं पि उदगमाळावचासण्णमेव लोग्गिइं एसा ” इति । तथा द्वादशं द्वादशोत्तरं लवणसमुद्रे नद्वत्रशतं भवति । तथाहि—एकैकस्य शशिनः परिवारचूत्तानि नद्वत्राणि अष्टा-

॥ अथ तृतीयो धातकीखण्णामाधिकारः ॥ ३ ॥

तदेवमुक्ता लवणवकव्यता, सम्प्रति तदनन्तरत्राविधातकीखण्णवकव्यतामाह—

चत्तारि सयसहस्सा, धाश्यसंरुस्स होइ विखंजो ।

चत्तारि य से दारा, विजयाईया मुण्णेयवा ॥ १ ॥

व्याख्या—धातकीखण्णेन वक्ष्यमाणस्वरूपेणोपलक्षितो ङीपो धातकीखण्णः, तस्य च धातकीखण्णस्य ङीपस्य चक्रवाद्यतया विष्कम्भः चत्वारि शतसहस्राणि ज्ञातव्यानि । तथा 'से' तस्य धातकीखण्ण-ङीपस्य विजयादीनि विजयवेजयन्तजयन्तापराजितसंज्ञानि चत्वारि दाराणि ज्ञातव्यानि । तद्यथा—पूर्वस्थां दिशि विजयं, दक्षिणस्थां वेजयन्तम्, अपरस्थां जयन्तम्, उत्तरस्थामपराजितम् । अमीषां च दाराणां पृथुत्वादिप्रमाणं जम्बूद्वीपदाराणामिव वेदितव्यम् । येऽपि च विजयादीनां दाराणामधिपतयो विजयादयो देवास्तेऽपि विजयादिवदविशेषेण वकव्याः, नवरमेतेषां राजधान्योऽपरस्मिन् धातकीखण्णे प्रतिपत्तव्याः । तथा चोक्तमस्मिन्नेव विचारप्रक्रमे जीवाजिगमे—“नवरिं रायहाणी अन्नस्मि धायइ-संने दीवे” इति ॥ १ ॥

धातकीखण्डस्य ङीपस्य परिरयपरिमाणमाह—

श्याढीसं लखा, दस य सहस्सां ज्योयणं तु ।

नव य सथा एगठा, किंचूणा परिल होइ (तस्स) ॥ ३ ॥

व्याख्या—तस्य धातकीखण्डस्य ङीपस्य परिरयः परिरयपरिमाणं योजनानामेकचत्वारिंशद्दश सहस्राणि नव शतानि एकपञ्चदशानि किञ्चिद्व्यूनानि ४१०९६१ । तथाहि—जम्बूद्वीपस्य विष्कम्भो योजनलक्षं १०००० । लवणस्योन्नयतो षे षे योजनलक्षे मिलिताश्चतस्रो लक्षाः । धातकीखण्डस्योन्नयतश्चतस्रश्चतस्रो लक्षा मिलिता अष्टौ लक्षाः । सर्वसङ्ख्या जातास्त्रयोदश लक्षाः १३००००० । ततोऽस्य राशेर्वर्गो जातः एककः षट्कः नवकः शून्यानि च दश १६९००००००००० । ऋयो दश-त्रिगुणने जातान्येकादश शून्यानि १६९०००००००००० । एतेषां वर्गमूलानयने लब्धान्येकचत्वारिंशत्सहस्राणि दश सहस्राणि नव शतानि एकपञ्चदशानि ॥ ४१०९६१ ॥ ३ ॥

सम्प्रति धाराणां परस्परमन्तरमाह—

पणतीसा सत्त सथा, सत्तावीसा सहस्स दस लखा ।

धायइसंडे दारं-तरं तु अवरं च कोसतिगं ॥ ३ ॥

व्याख्या—धातकीखण्डे षीपे धाराणां परस्परमन्तरं दश दशः सप्तत्रिंशतिसहस्राणि सप्त शतानि पञ्चत्रिंशानि पञ्चत्रिंशदधिकानि योजनानां त्रीणि च गव्यूतानि । तथाहि—एकैकस्य धारस्य सप्तार-शाखाकस्य जम्बूद्वीपधारस्येव पृथुत्वं सार्धानि चत्वारि योजनानि, ततश्चतुर्णां धाराणामेकत्र पृथुत्वपरिमाणमीदने जातान्यष्टादश योजनानि, तानि अनन्तरोक्तात् परिरयपरिमाणात् ४११०ए६१ शोध्यन्ते, शोधितेषु च जातं शेषमिदम्—एकचत्वारिंशद्व्या दश सहस्राणि नव शतानि त्रिचत्वारिंशदधिकानि ४११०ए६३ । एतेषां चतुर्त्रिंशानि ह्येते दश्वन् यथोक्तं धाराणां परस्परमन्तरपरिमाणं १०२७७३१ क्रो० ३ ॥ ३ ॥

सम्प्रति धातकीखण्डे शविषुकाराख्यौ द्वौ पर्वतौ पूर्वार्धपश्चिमाध्वविजागकारिणौ तयोरुच्च-त्वादिकमानमाह—

पंचसयजोयणुच्चा, सहस्समेगं तु ह्येति विच्छिन्ना ।
 कादोथयदवणजद्वे, पुष्ठा ते दाहिणुत्तरले ॥ ४ ॥
 द्वौ तसुयारनगवरा, धायद्वंसंरुस्स मङ्गयारठिया ।
 तेहि दुहा निद्विस्सद, पुष्वरुं पड्विमरुं च ॥ ५ ॥

व्याख्या—धातकीखण्डस्य मध्यत्रागे दक्षिणोत्तरतो दक्षिणोत्तरदिग्जाविनौ छाविषुकाराख्यौ नगवरौ । तद्यथा—एको दक्षिणदिग्त्रागे एक उत्तरदिग्त्रागे । तौ च किंविशिष्टावित्याह—कालोदलवणजले स्पृष्टौ इहृत्यं प्रज्ञापकमपेक्ष्यार्वाग्त्रागेन लवणजलं परत्रागेन कालोदजलं स्पृष्टौ स्पृष्टवन्तौ । तथा तौ प्रत्येकं प्रत्येकं पञ्च योजनशतानि ५०० लक्षौ, सहस्रमेकं विस्तीर्णौ, तान्यां च घान्यामिषुकारपर्वतान्यां धातकीखण्ड-द्वीपो द्विधा निर्दिश्यते, तद्यथा—एकं पूर्वार्धमपरं पश्चिमार्धं, तत्र यज्जम्बूद्वीपगतं मन्दरपर्वतमपेक्ष्य पूर्वस्यां दिशि वर्तते तत् पूर्वार्धम्, अपरमपरार्धम् ॥ ४-५ ॥

सम्प्रत्यनयोरेव पूर्वार्धापरार्धयोर्मध्ये मेर्वादिवकव्यतामाह—

पुष्रुस्स य मग्ने, मेरू तस्सेव दाहिणुत्तरल ।

वासाइं तिननि य, विदेहवासं च मङ्गस्मि ॥ ६ ॥

व्याख्या—पूर्वार्धस्य चशब्दात् पश्चिमार्धस्य मध्यत्रागे प्रत्येकमेकैको मेरुः । तस्य चैकैकस्य मेरोः प्रत्येकं दक्षिणत उत्तरतश्च त्रीणि त्रीणि वर्षाणि क्षेत्राणि हरिवर्षरम्यकादीनि, मध्ये चोचयत्रापि विदेहवर्षम्, इहृत्यं प्रज्ञापकमपेक्ष्य यो दक्षिणस्यां दिशि इषुकाराख्यः पर्वतस्तस्य पूर्वतः प्रथमं चरतक्षेत्रं १, ततो हिमवन्तं २, ततोऽपि परतो हरिवर्षं ३, ततो महाविदेहक्षेत्रं ४, ततो रम्यकं ५, ततो हैरण्यवंतं ६, तत ऐरावतं ७ । तत उत्तरदिग्वर्ती द्वितीय इषुकारपर्वतः, तथाऽस्यैव दक्षिणदिग्जाविन इषुकारपर्वतस्य पश्चिम-

दिशि प्रथमं ऋतुक्षेत्रं १, ततो हैमवतं २, ततो हरिवर्षं ३, ततो महाविदेहवर्षं ४, ततोऽपि परतो रम्यकं ५, ततोऽपि हैरण्यवतं ६, तत ऐरावतं ७, ततः स एव प्रागुक्त उत्तरदिग्जावी शुक्रारः पर्वतः ॥६॥

सम्प्रति ऋतादिक्षेत्राणामेव संस्थानमाह—

अरविवरसंठियाइं, चउल्लका आययाइं खित्ताइं ।

अंतो संखित्ताइं, रुंदतराइं कमेण पुणो ॥ ७ ॥

व्याख्या—क्षेत्राणि ऋतादीनि अरविवरसंस्थितानि अरकाश्चक्रावयवास्तेषां विवराणि अन्तराणि तद्वत्संस्थितानि, तथाहि—चक्रनाचिस्थानीयौ जम्बूद्वीपलवणोदधी अरकस्थानीया वर्षधरपर्वताः, ततो यानि वर्षधराणामपान्तरालवर्तीनि वर्षाणि तान्यरकविवराणीव प्रतिजान्ति । तानि च प्रत्येकं चतस्रो लक्षा आयतानि दीर्घाणि । तथाऽरविवराणीव अन्तर्लवणदिशि विष्कम्भमधिकृत्य संक्षिप्तानि संकीर्णानि, तदनन्तरं पुनः क्रमेण मात्रया मात्रया रुन्दतराणि विस्तीर्णतराणि ॥ ७ ॥

सम्प्रत्यमीषामेव ऋतादीनां क्षेत्राणां मुखमध्यबहिर्विष्कम्भेषु मध्ये प्रथमतो मुखविष्कम्भान्तयनाय करणमाह—

जंबूद्वीवा डुगुणा, वासहरा हुंति धायईसंडे ।

उसुयारा साहस्ता, ते मिलिया हुंतिमे खित्तं ॥ ८ ॥

व्याख्या—जम्बूद्वीपात् जम्बूद्वीपसत्केच्यो वर्षधरपर्वतेच्यो हिमवदादिच्यो धातकीखण्डे वर्षधरा हिमवदादयः पृथुत्वे विगुणा भवन्ति, इषुकारौ च धावपि प्रत्येकं पृथुत्वमधिकृत्य साहस्रौ योजनसहस्रप्रमाणौ, ततस्ते वर्षधरा इषुकारौ (च) यदा बुद्ध्या एकत्र मीढ्यन्ते तदा इदं वदयमाणस्वरूपं वर्षधरेषुकारावष्टब्धदेशप्रमाणं भवति ॥ ७ ॥

तदेवाह—

एगं च सयसहस्रं, हवंति अष्टतरी सहस्सा य ।

अष्ट सया बायाला,

व्याख्या—एकं शतसहस्रं, अष्टसप्ततिः सहस्राणि, अष्टौ शतानि, विचत्वारिंशदधिकानि १७८४२ । तथाहि—जम्बूद्वीपे हिमवद्विखरिणोः पृथुत्वं प्रत्येकं दश योजनशतानि विपञ्चाशदधिकानि कलाश्चेकोनविंशतिचागरूपा षादश १०१२ क० १२ । महाहिमवद्विक्रिमणोः प्रत्येकं विचत्वारिंशत्तानि दशोत्तराणि योजनानां दश च कलाः ४२१० क० १० । निपधनीत्वतोः प्रत्येकं षोडश सहस्राणि अष्टौ शतानि विचत्वारिंशदधिकानि योजनानां षे च कले १६८४२ क० २ । एतदपेक्षया विगुणविष्कम्भा धातकीखण्डे हिमवदादयः पूर्वार्धेऽपरार्धे च । तत्र पूर्वार्धे हिमवद्विखरिणोः प्रत्येकं पृथुत्वमेकविंशतियोजनशतानि पञ्चोत्तराणि कलाश्च पञ्च २१०५ क० ५ । महाहिमवद्विक्रिमणोः प्रत्येकं चतुरशीतिशतानि एकविंशत्यधि-

कानि योजनानामेकैकोनविंशतिभागः ७४१ $\frac{१}{१९}$ । निपधनीत्वतोः प्रत्येकं त्रयस्त्रिंशद्योजनसहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि चतस्रश्च कलाः ३३६७४ $\frac{४}{१९}$ । एतेषामेकत्र मीलने जातानि चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते दशोत्तरे योजनानां कलाश्च दश ४४१० $\frac{१०}{१९}$ । एतत् षान्यां गुण्यते, जातानि अष्टाशीतिः सहस्राणि चत्वारि शतानि एकविंशत्यधिकानि योजनानां कला चैका त्यक्त्वा ७७४१, एतच्च परिमाणं हिमवदादीनां पश्चिमाधेऽपि प्राप्यते, तत उन्नयमीलने जातमेकं त्वदं षट्सप्ततिसहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि १७७७४१ । इषुकारघ्नस्य च पृथुत्वपरिमाणं द्वे योजनसहस्रे, ततस्ते अपि मीढ्येते, जातमेकं त्वदमष्टसप्ततिसहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि १७७७४१ ॥

ततः किमित्याह—

वासविहीणं तु जं खिचं ॥ ए ॥

लवणस्स परिहिसुद्धं, एवं धुवरासि धायईसंडे ।

लखा चोइस बावीस, सयाइं सत्तणउई य ॥ ३० ॥

व्याख्या—एतदनन्तरोक्तं क्षेत्रपरिमाणं वर्षविहीनं भरतादिक्षेत्रपृथुत्वविहीनं यत्क्षेत्रपरिमाणं तदव-

गन्तव्यम्, एतद्व्यवस्था लक्षणसमुच्चस्य परिधिः परिधिपरिमाणत् पञ्चदश लक्षा एकाशीतिः सहस्राणि शतमेकमेकोनचत्वारिंशदधिकं १५८१३९ इत्येवंरूपाह्वयसतीतं क्रियते स्फेद्यत इत्यर्थः ततः शेषमेतदुच्यते चतुर्दश लक्षा चाविंशतिशतानि सप्तनवत्यधिकानि १५०११९९, एष धातकीखाएने जरादीनां मुखविष्कम्भज्ञानयने धुवराशिर्वेदितव्यः ॥ १० ॥

ततः किमित्याह—

जावंतावेहियुणा, एसो जइठ य डुसयबारेहिं ।
अपिंतरविकंजो, धायइसंरुस्स जरहाई ॥ ११ ॥

व्याख्या—एषोऽनन्तरोक्तो धुवराशिर्यावत्तावद्भिर्गुणकारैर्गुण्यते यावत्तावन्तो नाम ईप्सितजरादी-
द्वेत्रसत्का एकचतुरादिका वक्ष्यमाणा गुणकाराः ततस्तैर्गुणिता धान्यां घादशोत्तराच्यां शतान्यां जकः
सन् धातकीखाएरुस्य घीपस्य सत्कानां जरादीनां क्षेत्राणामन्यन्तरं लवणदिशि विष्कम्भो जवति ॥ ११ ॥

तत्रेप्सितजरादिद्वेत्रसत्कान् यावत्तावत्संज्ञकान् गुणकारान् कथयति—

जावंता वास जरहे, एक्को चत्तारि हुंति हेमवए ।
सोखस हरिवासम्मी, महाविदेहस्मि चउसठी ॥ १२ ॥

व्याख्या—ये प्राग् यावत्तावन्तो गुणकारा उक्तास्ते अस्मी, तद्यथा—अरते अरतक्षेत्रेऽभ्यन्तरत्रि-
 ष्कम्भजानयनाय गुणकार एको, हैमवते चत्वारो, हरिवर्षे पोरुशः, एते च सर्वेऽप्येकत्र मीळिता एकविं-
 शतिः, तथैव ऐरवते गुणकार एक, ऐरण्यवते चत्वारः, रम्यके पोरुशः, एतेऽप्येकत्र मीळिता एकविं-
 शतिः । उभयमीळने जाता द्विचत्वारिंशत् ४१ । महाविदेहे गुणकारश्चतुःषष्टिः ६४ । सर्वमीळने जातं
 पशुत्तरं शतं १०६ । एतत्पूर्वमेवपेक्षया । एवं पश्चिममेवपेक्षया पशुत्तरं शतमित्येकत्र मीळने जाते द्वे शते
 षादशोत्तरे १११ । एतत्पूर्वोक्तस्य षादशोत्तरद्विशतलक्षणस्य जागहारारशेरूपत्तौ कारणम् ॥ ११ ॥

तदेवं अरतादिक्षेत्राणामभ्यन्तरविष्कम्भजानयनोपायमजिघाय सम्प्रति अरतक्षेत्रेऽभ्यन्तरविष्कम्भज-
 मानमाह—

अरहे मुहविक्रंभो, बावठि सथाइं चोद्वसहियाइं ।

अउणत्तीसं च सयं, बारस हिय डुसयजागाणं ॥ १३ ॥

व्याख्या—अरते अरतक्षेत्रे मुखविष्कम्भोऽभ्यन्तरविष्कम्भः षट्षष्टिः शतानि चतुर्दशाधिकानि
 योजनानामेकोनत्रिंशं च शतं षादशोत्तरद्विशतजागानां योजनस्य । तथाहि—चतुर्दशलक्षदिकः
 पूर्वोक्तो ध्रुवराशिर्ध्रियते १४०११ए७ । ततो यावत्तावता एकेन च गुणितं तदेव भवति, ततो धान्यां
 षादशोत्तराच्यां जागो ह्रियते, लब्धं यथोक्तं अरतक्षेत्रे मुखविष्कम्भपरिमाणं ६६१४ ३३२ ॥ १३ ॥

अधुना हैमवते मुखविष्कम्भपरिमाणमाह—

बधीसं तु सहस्सा, चत्वारि सयाइं अष्टपञ्चाइं ।

बाणउइ चैव अंसा, मुह्विखंजो उ हैमवए ॥ १४ ॥

व्याख्या—हैमवतक्षेत्रे मुखविष्कम्भः पङ्क्तिविंशतिः सहस्राणि चत्वारि शतानि अष्टपञ्चाशदधिकानि योजनानां घानवतिश्रैवांशा द्वादशोत्तरविंशतजागा योजनस्य । तथाहि—ध्रुवराशिः १४०११ए७ यावत्ताव-
द्भिश्चतुर्भिर्गुण्यते, ततो जातः पञ्चकः पङ्क्तः शून्यं नवकः एककः अष्टकः अष्टकः १६०ए१ए७, एतेषां द्वादशो-
त्तरेण शतघयेन जागो ह्रियते, ततो लब्धं यथोक्तं हैमवते मुखविष्कम्भपरिमाणं १६४ए७ २३३ ॥ १४ ॥

अधुना हरिवर्षे मुखविष्कम्भपरिमाणमाह—

एगं च सयसहस्सं, अष्टावन्ना सया य तित्तीसा ।

अंससयं षप्पन्नं, मुह्विखंजो हरिवासे ॥ १५ ॥

व्याख्या—हरिवर्षक्षेत्रे मुखविष्कम्भ एकं शतसहस्रं लक्षमष्टापञ्चाशद्व्यहृतानि त्रयस्त्रिंशानि त्रयस्त्रिं-
शदधिकानि योजनानामंशानां च शतं पङ्क्तिविंशदधिकं द्वादशोत्तरविंशतजागानाम् । तथाहि—ध्रुवराशिः
१४०११ए७ पौरुशत्रिर्गुण्यते, जातो द्विकः द्विकः चतुष्कः त्रिकः पङ्क्तः सप्तकः पञ्चकः द्विकः
११४३६५ए१, एतेषां द्वाभ्यां द्वादशोत्तराभ्यां शताभ्यां जागे हुते लब्धं यथोक्तं हरिवर्षे मुखविष्क-

म्भपरिमाणं १०५०३३ $\frac{१५६}{३१३}$ । यच्चेदं ऋतहैमवतहरिवर्षेषु मुखविष्कम्भपरिमाणमुक्तं तदेव क्रमेणैरावत-
हैरण्यवतरम्यकेष्वपि मुखविष्कम्भपरिमाणं वेदितव्यम् ॥ १५ ॥

सम्प्रति महाविदेहदेशेने मुखविष्कम्भमानमाह—

चत्तारि सयसहस्सा, तेवीस सहस्स ति सय चउतीसा ।

दो चैव य अंससया, सुहविरुंजो विदेहस्स ॥ १६ ॥

न्याख्या—विदेहदेशस्य मुखविष्कम्भश्चत्वारि लक्षाणि त्रयोविंशतिः सहस्राणि त्रीणि शतानि चतु-
स्त्रिंशदधिकानि योजनानां द्वे च शते अंशानां षादशोत्तरद्विशतजागानाम् । तथाहि—धुवराशिः
१४०३१९७ चतुःषष्ट्या गुण्यते, जातः अष्टकः नवकः सप्तकः चतुष्कः सप्तकः शून्यं शून्यमष्टकः
८९४७००८ । एतेषां षान्यां षादशोत्तरान्यां शतान्यां जागे हृते लब्धं यथोक्तं विदेहमुखविष्कम्भपरिमा-
णम् ४३३३३४ $\frac{३००}{३१३}$ ॥ १६ ॥

सम्प्रति मध्यविष्कम्भानयनाय धुवराश्यन्तरमाह—

तं चैव य सोहेजा, मझे जो होई परिरुं तम्हा ।

सो मझे धुवरासी, धायइसंरुस्स दीवस्स ॥ १७ ॥

व्याख्या—तदेव वर्षविहीनक्षेत्रपरिमाणं धातकीखण्डस्य द्वीपस्य मध्ये यः परिरयः परिरयपरिमाणं ज्वति तस्मात् शोधयेत्, शोधिते च सति तस्मिन् यदवशिष्यते स धातकीखण्डस्य द्वीपस्य मध्ये ज्वत्तादीनां क्षेत्राणां मध्यविक्षम्भानयनाय ध्रुवराशिवैदितव्यः ॥ १७ ॥

तत्र मध्यपरिरयपरिमाणमाह—

अष्टावीसं लखा, सहस्स ढायल चैव पन्नासा ।

मस्रस्मि परिरडं से, धायड्संरुस्स दीवस्स ॥ १८ ॥

व्याख्या—से तस्य धातकीखण्डस्य मध्ये परिरयः परिरयपरिमाणमष्टाविंशतिर्लखाः षड्चत्वारिंशत्सहस्राणि पञ्चाशदधिकानि १८४६०१० । तथाहि—लवणसमुद्रस्य परिधिः पञ्चदश लखा एकाशीतिः सहस्राणि एकं शतमेकोनचत्वारिंशदधिकं १५८११३ए, धातकीखण्डपरिधिः एकचत्वारिंशत्लखा दश सहस्राणि नव शतान्येकपञ्चदधिकानि ४११०६१, अनयोरेकत्र मीलने जाताः षड्पञ्चाशद्द्वौ दिनवतिसहस्राणि शतोत्तराणि ५६९१००, एतेषामर्धे लब्धं यथोक्तं धातकीखण्डमध्ये परिरयपरिमाणं १८४६०१० । एतस्माच्च पूर्वोक्तं वर्षविहीनक्षेत्रपरिमाणं १७८४२ शोधयेत्, शोधिते च तस्मिन् जातं शेषं षड्विंशतिर्लखाः सप्तपष्टिः सहस्राणि द्वे शते अष्टोत्तरे १६६७२०८ योजनानाम्, ध्रुवराशिः ॥ १८ ॥

साम्प्रतमधिकारोपसंहारमाह—

धायश्संज्ञो दीवो, खित्तसमासस्स तइय अहिगारो ।
गाहापरिमाणेणं, नायवो एगसीईलं ॥ ७१ ॥

व्याख्या—क्षेत्रसमासस्य क्षेत्रसमासाजिधानस्य धातकीखण्णो धीप इतिनामा तृतीयोऽधिकारः
समासः । स च गाथापरिमाणेन एकाशीतिरेकाशीतिसङ्ख्यो ज्ञातव्यः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमन्मयगिरिविरचितायां क्षेत्रसमासटीकायां तृतीयो धातकीखण्णरूप
नामाऽधिकारः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽधिकारः

तदेवमुक्ता धातकीखण्णरूपवक्तव्यता । साम्प्रतमेतदनन्तरं काखोदवक्तव्यतामाह—

अठेव सयसहस्सा, काखोळं चक्कवालळं रुंदो ।
जोयणसहस्समेगं, लंगाहेणं मुण्णेयवो ॥ २ ॥

व्याख्या—कालं कृष्णं मापराक्षिनिजमुदकं यस्मिन् स काखोदः, “उदकस्योदः” (सिद्धहेम ३-

१-१०४) इत्युदकशब्दस्योदजावः । यदिवा काळोदसमुद्रस्य द्वावधिपती, तद्यथा—काळो महाकाळश्च, ततः काळमहाकालयोः संबन्धुदकमस्मिन्निति काळोदः, उदकशब्दस्योदजावः प्राग्वत् । उक्तं च जीवाजिगमे—“से केण्ठेणं चंते एवं बुच्चइ काळोदे समुद्दे १ इति? गोयमा! काळोयस्स णं समुद्दस्स उदगे आसले मासले काले पगइए उदगरसे कालमहाकाला य एत्थ डुवे देवा जाव पखिउ-वमर्छिइया परिवसंति, से एएण्ठेणं गोयमा! काळोए एवं बुच्चइ काळोए समुद्दे” इति । स च काळो-दसमुद्रश्चक्रवालतया रुन्दो विस्तीर्णः अद्यौ योजनशतसहस्राणि ८००००० । अत्रगाहेनोण्णत्वेन पुनः सर्वत्रापि योजनसहस्रमेकम् १००० ॥ १ ॥

सम्प्रत्यस्य परिधिमाह—

शगनउइ सयसहस्सा, हवंति तह सत्तरी सहस्सा य ।

उच्च सया पंचहिया, काळोयह्णिपरिउ एसो ॥ १ ॥

व्याख्या—एष काळोदधेः काळोदसमुद्रस्य परिरय एकनवतिलक्षाः सप्ततिसहस्राणि षट्शतानि पञ्चाधिकाणि ९१०६०९ । तथाहि—काळोदसमुद्रस्यैकतोऽधौ लक्षा, अपरतोऽप्यधौ लक्षा, धातकीखण्डस्यैकतोऽधौ लक्षा अपरतोऽपि चतस्रः, लवणोदस्यैकतो धे लक्षे अपरतोऽपीति चतस्रः, एका लक्षा जम्बूद्वीपस्येति सर्वसङ्ख्यैकोनत्रिंशद्वक्षाः १९०००००, तस्य वर्गो विधीयते, जातोऽष्टकः चतुष्कः एककः शून्यानि दश

सम्प्रति विदेहमध्यविष्कम्भजमानमाह—

अष्टैव सयसहस्त्रा, एगावन्ना सया य चउणुयया ।
चुलसीयं अंससयं, विदेहमङ्गल्मि विरुंजो ॥ २३ ॥

व्याख्या—विदेहदेशे मध्यविष्कम्भोऽष्टौ शतसहस्राणि एकपञ्चाशत्तानि चतुर्नवत्यधिकानि योज-
नानाम्, अंशानां च शतं चतुरशीतं चतुरशीत्यधिकं, तथाहि—धुवराशिः ३६६९२०८ चतुःषष्ट्या
गुण्यते, जात एककः सप्तकः शून्यं सप्तकः शून्यं एककः त्रिकः एककः १९०९०१३१३ ।
एतेषां दान्यां द्वादशोत्तरान्यां शतान्यां जागे हते लब्धं यथोक्तं विदेहविष्कम्भपरिमाणम्
८०५१९४ ॥ २३ ॥

सम्प्रति बहिर्विष्कम्भजानयनाय धुवराश्यन्तरमाह—

तं चेव य सोहिजा, धायश्संरुस्स परिरयाहितो ।
सो बाहिं धुवरासी, ञरहाइशु धायईसंडे ॥ २४ ॥

व्याख्या—तदेव पूर्वोक्तं वर्षविहीनदेशपरिमाणं धातकीखण्डस्य सत्कात् परिरयात् परिरयपरिमाणा-
बोधयेत्, शोधिते च तस्मिन् यदवशिष्यते धातकीखण्डे ञरतादिदेशेषु बहिर्विष्कम्भजानयनाय स
धुवराशिः ॥ २४ ॥

तमेवाह—

उण्वीसहियं च सयं, बचीस सहस्स लक्क ऊयालं ।

धायइसंरस्सेसो, धुवरासी बाहि विकंजो ॥ ३५ ॥

व्याख्या—धातकीखण्णस्य ऋतादिषु क्षेत्रेषु बहिर्विष्कम्भानयनविधौष ध्रुवराशिर्वेदितव्यः, यदुत एकोनचत्वारिंशद्दद्या षान्त्रिंशत्सहस्राणि शतं चैकोनविंशत्यधिकम् । तथाहि—धातकीखण्णस्य परिधिरेकचत्वारिंशद्दद्यादिप्रमाणे ४११०६६१, एतस्मात् प्रागुक्तं वर्षविहीनक्षेत्रपरिमाणं १७८४३ शोध्यते, शोध्यते तस्मिन् यथोक्तं बहिर्ध्रुवराशिपरिमाणं ऋवति ३९३३११ए ॥ ३५ ॥

सम्प्रति ऋतक्षेत्रे बहिर्विष्कम्भपरिमाणमाह—

अठार सयसहस्सा, पंचेव सया हवंति सीयाला ।

पणपन्नं अंससयं, बाहिरुं ऋरह विकंजो ॥ ३६ ॥

व्याख्या—बाह्यो बहिर्चूतः कालोददिशीत्यर्थः, धातकीखण्णे ऋतक्षेत्रे विष्कम्भोऽष्टादश सहस्राणि पञ्च शतानि सप्तचत्वारिंशदधिकानि योजनानाम्, अंशानां च शतं पञ्चपञ्चाशदधिकम् । तथाहि—ध्रुवराशिः ३९३३११ए एकेन गुण्यते, एकेन च गुणितं तदेव ऋवति, ततो वाच्यां वादशोत्तराच्यां शताच्यां चागो ह्रियते, लब्धं यथोक्तं ऋतक्षेत्रे बहिर्विष्कम्भपरिमाणम् १८५४७ $\frac{१५५}{३३३}$ ॥ ३६ ॥

सम्यति हैमवते बहिर्विष्कम्भपरिमाणमाह—
 चउहत्तरी सहस्सा, नउय सयं चैव जोयणाण ऋवे ।
 बन्नउयं अंससयं, हेमवए बाहि विखंजो ॥ ३१ ॥

व्याख्या—हैमवते क्षेत्रे बहिर्विष्कम्भः चतुःसप्ततिर्योजनसहस्राणि शतं चैकं नवत्यधिकं, तथाऽशानां शतं षष्ठवतं, तथाहि—ध्रुवराशिः ३ए३११ए चतुर्भिर्गुण्यते, ततो जात एककः पञ्चकः सप्तकः द्विकः अष्टकः चतुष्कः सप्तकः षट्कः १ए११०४१६ । एतेषां षादशोत्तरेण शतघयेन जागहरणं, ततो लब्धं यथोक्तं हैमवते बहिर्विष्कम्भपरिमाणम् १४१ए० $\frac{१९६}{३१३}$ ॥ ३१ ॥

अधुना हरिवर्षे बहिर्विष्कम्भमानमाह—

तेवठा सत्त सया, बन्नउइ सहस्स दो सयसहस्सा ।
 अगयाळं अंससयं, हरिवासे बाहि विखंजो ॥ ३० ॥

व्याख्या—हरिवर्षे बहिर्विष्कम्भो द्वे लक्षे षष्ठवतिसहस्राणि सप्त शतानि त्रिषष्ट्यधिकानि योजना-
 नाम्, अंशानां च शतमष्टाचत्वारिंशदधिकम् । तथाहि—ध्रुवराशिः ३ए३११ए षोडशत्रिर्गुण्यते,
 जातः षट्कः पिकः नवकः त्रिकः एककः शून्यं चतुष्कः ६१ए१३ए०४, एतेषां षान्यां षादशो-
 त्तारान्यां शतान्यां जागे हते लब्धं यथोक्तं हरिवर्षे बहिर्विष्कम्भमानम् ३ए६१६३ $\frac{१९६}{३१३}$ । यच्चैदं भरत-

हैमवतहरिवर्षेषु बहिर्विष्कम्भपरिमाणमुक्तं तदेव क्रमैरौरावतहैराण्यवतरम्यकानामवगन्त्वव्यम् ॥ ३७ ॥

सम्प्रति महाविदेहदेशेने बहिर्विष्कम्भमानमाह—

शुक्रारस ब्रह्मांडं, सत्तासीया सहस्स चउपपन्ना ।

अष्टाष्टं अंससयं, बाहिरुडं विदेहविकंजो ॥ ३९ ॥

व्याख्या—विदेहदेशेने बाह्यो विष्कम्भ एकादश दद्याः सघाशीतिः सहस्राणि चतुःपञ्चाशदधिकानि योजनानाम्, अंशानां च शतमष्टषष्टमष्टषष्टधिकम् । तथाहि—धुवराशिः ३९३११ए चतुःपथ्या गुणयते, जालो विकः पञ्चकः एककः पङ्कः पङ्कः पङ्कः पङ्कः पङ्कः पङ्कः ३५१६५९६१६, एतेषां षाण्णां षादशोत्तराण्यं शतान्यां प्रागो द्वियते, ब्रह्मं यथोक्तं विदेहदेशेनेत्रबहिर्विष्कम्भपरिमाणम् ११७९०५४ ३१६ ॥ ३९ ॥

सम्प्रति अरतरहितशेषदेशाणां विष्कम्भज्ञानयनाय विध्यन्तरमाह—

चउगुणिय अरहवासो, हेमवए तं चउगुणं तइए ।

हरिवासं चउगुणियं, महाविदेहस्स विकंजो ॥ ३७ ॥

व्याख्या—अरतदेशेनेस्थान्तर्जागे मध्यजागे बहिर्जागे च यो व्यासो विष्कम्भः स चतुर्गुणितः सन् हैमवते यथाक्रममन्तर्मध्यबहिर्व्यासपरिमाणं त्रवति । तदपि च चतुर्भिर्गुणितं सचृतीये हरिवर्षदेशेने

यथाक्रममन्तर्मध्यत्रिविष्कम्भमानं भवति । तदपि च हरिवर्षमन्तर्मध्यत्रिविष्कम्भपरिमाणं चतुर्गुणितं सन्महाविदेहे यथाक्रममन्तर्मध्यत्रिविष्कम्भो भवति ॥ ३० ॥

सम्प्रत्यैरावतादीनामन्तर्मध्यत्रिविष्कम्भपरिमाणमतिदेशेनाह—

जह विस्कंभो दाहिण-दिसाए तह उत्तरेऽवि वासतिए ।

जह पुव्वे सत्तल, तह अवरकेऽवि वासाइं ॥ ३१ ॥

व्याख्या—यथा पूर्वार्धे मेरोर्दक्षिणस्यां दिशि जरतहैमवतहरिवर्षाणामन्तर्मध्यत्रिविष्कम्भपरिमाणमुक्तं तथा उत्तरदिश्यपि वर्षत्रिके ऐरावतहैरण्यवतरम्यकरूपे यथाक्रमं जष्टव्यम्, जरतैरावतादीनां समानविष्कम्भपरिमाणत्वात्, एतच्च प्रागेव जणितम् । यथा पूर्वार्धे सप्त क्षेत्राणि जरतादीन्युक्तानि तथाऽपराधेऽपि सप्त जरतादीनि वर्षाणि क्षेत्राणि यथोक्तपरिमाणानि अवसेयानि ॥ ३१ ॥

सम्प्रति हिमवदादिगिरिविष्कम्भज्ञानयनार्थमुपायमाह—

बायाला अठ सया, सहस्स अठत्तरी सयसहस्सं ।

वासविहूणं खित्तं, धायइसंरुम्मि दीवम्मि ॥ ३२ ॥

व्याख्या—धातकीखण्डे षीपे वर्षविहीनं क्षेत्रमेकं शतसहस्रमष्टसप्ततिः सहस्राणि अष्टौ शतानि चित्तवारिंशदधिकानि १७०८२, एतावच्च वर्षविहीनं क्षेत्रपरिमाणं प्रागेव ज्ञावितम् ॥ ३२ ॥

ततः किमित्याह—

एयं दुसहस्सूणं, इब्बासंगुणियं चउरसीचइयं ।

वासो वासहराणं, जावंता विक्कचउसोला ॥ ३३ ॥

व्याख्या—एतदनन्तरोक्तं वर्षविहीनं क्षेत्रपरिमाणं विसहस्रोन्नमिषुकारष्यगतयोजनसहस्रषयहीनं क्रियते, कृत्वा च तद् इब्बया एकचतुःषोडशरूपया संगुण्यते, ततश्चतुरशीत्या च्यते, ऋके च सति यत्स्यते तत्पर्यधराणं हिमवदादीनां व्यासो विष्कम्भो ऋवति । 'इब्बासंगुणियं' इत्युक्तं, ततो यावत्तावत्संज्ञकान् गुणकारानाह—'एकचउसोद त्ति' हिमवति एको गुणकारः, महाहिमवति चत्वारः, षोडश निषधे । एते चैकत्र मीक्षिता एकविंशतिः, एवं द्वितीयस्यामपि पर्वतत्रये एकविंशतिः, उच्यते मीक्षने जाता विचत्वारिंशत्, एषा पूर्वार्धे एवमपरार्धेऽपीत्युच्यते मीक्षने चतुरशीतिः, एतन्नागहारारशेरूपत्तौ करणम् ॥ ३३ ॥

सम्यति हिमवति विष्कम्भमाह—

इगवीस सया पणहिय, बावीसं चउरसी य ज्ञागो य ।

उब्बहिमवंतवासो, धायइसंरुम्मि दीवम्मि ॥ ३४ ॥

व्याख्या—धातकीखणरूपे बुब्बहिमवति व्यासो विष्कम्भ एकविंशतिशतानि पञ्चाधिकानि योज-

नानां द्वाविंशतिश्चतुरशीतिजागा योजनस्य । तथाहि—ध्रुवराशिः १७६८५३ एकेन गुण्यते, एकेन च गुणितं तदेव जवति, ततश्चतुरशीत्या जागो द्वियते, लब्धं यथोक्तं हिमवति व्यासपरिमाणं ३१०५ ३२ ॥ ३५ ॥

अधुना महाहिमवति विष्कम्भपरिमाणमाह—

शुग्वीसा चुलसीई, सया उ चत्तारि चैव अंसा उ ।

वासो महाहिमवए, धायइसंरुम्मि दीवम्मि ॥ ३५ ॥

व्याख्या—धातकीखण्डे क्षीपे व्यासो विष्कम्भो महाहिमवति चतुरशीतिशतानि एकविंशत्यधिकानि योजनानाम्, अंशाश्चतुरशीतिजागरूपा योजनस्य चत्वारः तथाहि—ध्रुवराशिः १७६८५३ चतुर्भिर्गुण्यते, जातः सप्तकः शून्यं सप्तकः त्रिकः षट्कः अष्टकः ७०७३६८, एषां चतुरशीत्या जागे हृते लब्धं यथोक्तं महाहिमवविष्कम्भपरिमाणम् ८५३१ ३५ ॥ ३५ ॥

सम्प्रति निषधविष्कम्भमानमाह—

तिचीसं च सहस्सा, लच्चैव सया ह्वंति चुलसीया ।

सोबस चैव य अंसा, विस्कंजो होइ निसहस्स ॥ ३६ ॥

व्याख्या—निषधस्य वर्षधरपर्वतस्य विष्कम्भो भवति त्रयंस्त्रिंशत्सहस्राणि पद्मशतानि चतुरशीतानि चतुरशीत्यधिकानि योजनानाम्, अंशाश्चतुरशीतिचागरूपाः षोडश । तथाहि—ध्रुवराशिः १७६८५२ षोडशनिर्गुण्यते, जातो विकः अष्टकः विकः नवकः चतुष्कः सप्तकः विकः १८१९५२, एतेषां चतुरशीत्या जागे हते द्वाब्धं यथोक्तं निषधविष्कम्भपरिमाणम् ३३६८५ $\frac{१}{३}$ ॥ ३६ ॥

शेषवर्षधराणामतिदेशेन विष्कम्भमानमाह—

जह् विरुंभो दाहिण-दिसाद् तह् उत्तरेऽवि तिह् गिरि ।
 ठ एषुब्धे जह् तह्, अवरुंभे पवया बा ल ॥ ३७ ॥

व्याख्या—यथा ते पूर्वार्धे मन्दरपर्वतस्य दक्षिणस्यां दिशि हिमवन्महाहिमवन्निषधानां विष्कम्भानां चणितस्तथा उत्तरस्यामपि दिशि त्रयाणां शिखरिस्किमनीलाख्यानां गिरीणां क्रमेण विष्कम्भा वेदितव्याः, हिमवदादिभिः सह शिखर्यादीनां समानविष्कम्भत्वात् । तथा पूर्वार्धे यथा पद्म वर्षधरपर्वतस्तथाऽपरार्धेऽपि पद्म पर्वताः, ते च पूर्वार्धगतपद्मपर्वता इवाविशेषेणावगन्तव्याः ॥ ३७ ॥

सम्प्रति वर्षधराणां पृथुत्वानुवादेन वर्षधरवदस्कारगिरिकव्यतामाह—

वासहरगिरी वस्का-रपवया पुषपछिमरुंसु ।
 जंबूद्वीवगडुगुणा, विह्वरुंभे उस्सए तुह्वा ॥ ३८ ॥

व्याख्या—धातकीखण्डे पूर्वार्धे पश्चिमार्धे च ये वर्षधरा हिमवदादयः षट् षट्, ये च वहस्काराश्चित्रादयः पोरुश पोरुश, ये च वहस्कारा एव विद्युत्प्रजादयो गजदन्ताश्चत्वारश्चत्वारः, ते सर्वे जम्बूद्वीपगतहिमवदादिवर्षधरचित्रादिवहस्कारगजदन्ताकारविद्युत्प्रजाद्यपेक्षया विगुणविस्ताराः प्रतिपत्तव्याः । तद्यथा—जम्बूद्वीपे हिमवद्विखरिणोर्विष्कम्भः पृथग्दशयोजनशतानि द्विपञ्चाशदधिकानि योजनानां द्वा श कलाः १०५१ १३ । महाहिमवद्विष्कम्भोः पृथग्दशयोजनशतानि दशोत्तराणि योजनानां दश च कलाः ४११० क० १० । निषधनीलवतोः पृथक् पोरुश योजनसहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि द्वे च कले १६०४१ क० १ । धातकीखण्डे पुनः पूर्वोर्ध्वेऽपरार्धे च पृथक् हिमवद्विखरिणोः प्रत्येकमेकविंशतियोजनशतानि पञ्चोत्तराणि कलाश्च पञ्च ११०५ क० ५ । महाहिमवद्विष्कम्भोश्चतुरशीति-योजनशतानि एकविंशत्यधिकानि कला चैका ०४११ क० १ । निषधनीलवतोस्त्रयस्त्रिंशद्योजनसहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि कलाश्चतस्रः ३३६०४ क० ४ । तथा जम्बूद्वीपे चित्रादीनां पोरुशानां वहस्कारपर्वतानां विष्कम्भः पृथक् पञ्च योजनशतानि ५०० । धातकीखण्डे पुनस्तेषां पूर्वार्धेऽपरार्धे च पृथग्योजनसहस्रम् (१०००) । तथा जम्बूद्वीपे चतुर्णां विद्युत्प्रजादीनां गजदन्ताकृतीनां विष्कम्भः पृथक् निषधनीलवत्समीपे पञ्च योजनशतानि ५०० । धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च पृथक् तेषां योजनसहस्रम् १००० । मेरुसमीपे पुनरुचयोरपि द्वीपयोस्तेषां पृथुत्वमद्भुदासह्येयजागः । 'उत्सए तुल्ये' उल्लेखे चिन्त्यमाने पुनर्धातकीखण्डेऽमी सर्वेऽपि वर्षधरवहस्कारपर्वता जम्बूद्वीपवर्षधरवद्व-

स्कारपर्वतैस्तुल्याः । तथाहि—जम्बूद्वीप इव धातकीखण्डेऽपि पूर्वार्धेऽपरार्धे च पृथक् हिमवतः शिख-
रिणश्चोद्भूयपरिमाणं योजनशतं, महाहिमवतो रुक्मिणश्च द्वे द्वे योजनशते, निपथस्य नीलस्य च चत्वारि
चत्वारि योजनशतानि । चित्रादीनां पोरुशानां वदस्काराणां वर्षधरसमीपे चत्वारि चत्वारि योजन-
शतानि ४००, शीताशीतोदासमीपे पञ्च योजनशतानि ५०० । तथा विद्युत्प्रजादीनां चतुर्णां गजदन्ता-
कृतीनां पर्वतानां वर्षधरसमीपे चत्वारि चत्वारि योजनशतानि ४००, मेरुसमीपे पञ्च पञ्च योजन-
शतानि ५०० ॥ ३७ ॥

सम्प्रति ह्रदादिपरिमाणमतिदेशेनाह—

वासहरकुरुसु दहा, नईण कुंफाद् तेसु जे दीवा ।
उधेहुस्सयतुद्धा, विरकंजायामर्त्तं दुगुणा ॥ ३८ ॥

व्याख्या—धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च ये वर्षधरेषु हिमवदादिषु कुरुषु देवकुरुषु उत्तरकुरुषु च
ह्रदाः पद्मार्द्रादयः, यानि च नदीनां गङ्गासिन्धुप्रचृतीनां कुण्डानि, तेषु च कुंफेषु ये द्वीपा गङ्गाद्वीपादयः,
एतानि सर्वाण्यपि जम्बूद्वीपगतैर्ह्रदादिभिः सह उधेधोद्भूयान्यां तुल्यानि, विष्कम्भायामान्यां तु जम्बू-
द्वीपगतपद्मार्द्राद्यपेक्षया द्विगुणानि । तथाहि—जम्बूद्वीप इव धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रत्येकं
अह्रदादीनां ह्रदानां गङ्गाप्रयातकुण्डादीनां कुण्डानामुधेधः सर्वेषामपि पृथक् पृथक् दश योजनानि

१० । येऽपि च गङ्गाप्रपातकुण्डादिषु गङ्गाघातीपादयो घातीपास्तेऽपि प्रत्येकमुत्त्रयेण जलमध्ये दश योजनानि, जलादूर्ध्वं च घौ घौ क्रोशविति ॥ सम्प्रति इदकुण्डरूपीपा विष्कम्भजायामान्यां द्विगुणा ज्ञाव्यन्ते-जम्बूद्वीपे पद्मपुराणरीकइदयोः पृथग्विष्कम्भः पञ्च योजनशतानि ५०० आयामो योजनसहस्रम् १०००, धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च पृथग्विष्कम्भो योजनसहस्रं १०००, दैर्घ्ये द्वे योजनसहस्रे २००० । तथा जम्बूद्वीपे महापद्ममहापुण्डरीकयोः पृथग्विष्कम्भो योजनसहस्रं १०००, आयामो द्वे योजनसहस्रे २०००, धातकीखण्डे पुनः पूर्वार्धेऽपरार्धे च पृथग्विष्कम्भो द्वे द्वे योजनसहस्रे २०००, आयामश्चत्वारि चत्वारि योजनसहस्राणि ४००० । तथा जम्बूद्वीपे तिगिञ्जिकेसरिणोः पृथग्विष्कम्भो द्वे योजनसहस्रे २०००, आयामश्चत्वारि चत्वारि योजनसहस्राणि ४०००, धातकीखण्डे पुनः पूर्वार्धेऽपरार्धे च पृथग्विष्कम्भश्चत्वारि चत्वारि योजनसहस्राणि ४०००, आयामोऽष्टावधौ योजनसहस्राणि ८००० । तथा जम्बूद्वीपे देवकुरुत्तरकुरुसत्केषु इदेषु विष्कम्भः पञ्च पञ्च योजनशतानि ५००, आयामो योजनसहस्रम् १०००, धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च पृथग्विष्कम्भो योजनसहस्रम् १०००, आयामो द्वे योजनसहस्रे २०००, तथा ये द्वे ऋतद्वेत्रे गङ्गासिन्धुसंबन्धिनी कुण्डे यानि च शीताया महानद्या उत्तरेष्वष्टसु विजयेषु, शीतोदाया महानद्या दक्षिणेष्वष्टसु विजयेषु प्रत्येकं षयघयज्ञावेन घात्रिशङ्गासिन्धुकुण्डानि, यानि च शीताया महानद्या दक्षिणेष्वष्टसु विजयेषु, शीतोदायाश्च महानद्या उत्तरेष्वष्टसु विजयेषु प्रत्येकं षयघयज्ञावेन घात्रिशङ्कारक्तवतीकुण्डानि, ये च द्वे ऐरावतद्वेत्रे रकारक्तवतीसम्बन्धिनी कुण्डे,

एतेषां सर्वेषामपि सर्वसङ्ख्यायाऽष्टपष्टिसङ्ख्यानां कुण्डानां जम्बूद्वीपे प्रत्येकमायामो विष्कम्भश्च षष्टियो-
 जनानि ६० । धातकीखण्डे पुनः प्रत्येकमेतेषामायामो विष्कम्भश्च त्रिंशत्युत्तरं योजनशतम् १२० ।
 तथा ये द्वे हैमवतक्षेत्रे रोहितांशारोहिताप्रपातकुण्डे, ये च द्वे हैरण्यवते क्षेत्रे सुवर्णकूडारूप्यकूडा-
 प्रपातकुण्डे, यानि च विजयान्तर्बर्तिनीनां गाहावत्यादीनां छादशानां नदीनां कुण्डानि द्वादशसङ्ख्यानि,
 एतेषां पोरुशानामपि कुण्डानां जम्बूद्वीपे आयामो विष्कम्भश्च पृथग्विंशत्युत्तरयोजनशतप्रमाणः १२० ।
 धातकीखण्डे तु पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रत्येकममीशमायामो विष्कम्भश्च पृथग्द्वे योजनशते चत्वारिंशदधिके
 २४० । तथा जम्बूद्वीपे हरिवर्षे हरिकान्ताहरिसखिलाप्रपातकुण्डयो रम्यक्षेत्रे नारीकान्तानरकान्ताप्रपा-
 तकुण्डयोः प्रत्येकमायामो विष्कम्भश्च योजनानां द्वे शते चत्वारिंशदधिके २४० । धातकीखण्डे पुनः
 पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रत्येकममीषां चतुर्णामपि कुण्डानामायामो विष्कम्भश्च चत्वारि योजन-
 शतानि अशीत्यधिकानि ४८० । तथा जम्बूद्वीपे विदेहक्षेत्रे शीताशीतोदाप्रपातकुण्डयोः प्रत्येकमायामो
 विष्कम्भश्च पृथक् चत्वारि योजनशतान्यशीत्यधिकानि ४८० । धातकीखण्डे तु पूर्वार्धेऽपरार्धे
 च प्रत्येकमनयोर्धयोः कुण्डयोरायामो विष्कम्भश्च पृथक् नव योजनशतानि षष्ट्यधिकानि ६६० । तथा
 जम्बूद्वीपे गङ्गासिन्धुरकारकवतीप्रपातकुण्डगतानां द्वीपानामष्टपष्टिसङ्ख्यानं पृथगायामो विष्कम्भश्चा-
 ष्टवष्टौ योजनानि । धातकीखण्डे तु पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रत्येकं तेषामष्टपष्टिसङ्ख्यानं द्वीपानामायामो
 विष्कम्भश्च षोरुश योजनानि । तथा जम्बूद्वीपे रोहितांशारोहितासुवर्णकूडारूप्यकूडाप्रपातकुण्डगतानां

क्षीपानां विजयान्तर्वातिगाहावत्यादिद्वादशानदीकुण्डरुगतानां च द्वादशानां क्षीपानां सर्वसङ्ख्याया पोरुश-
 क्षीपानां प्रत्येकमायामो विष्कम्भश्च पृथक् पोरुश योजनानि । धातकीखण्डे तु पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रत्येकं
 तेषां पोरुशानां क्षीपानामायामो विष्कम्भश्च पृथक् द्वात्रिंशत् द्वात्रिंशत् योजनानि ३२ । तथा जम्बू-
 क्षीपे हरिकान्ताहरिसिल्वानारीकान्तानरकान्ताप्रपातकुण्डरुगतानां चतुर्णां क्षीपानां प्रत्येकमायामो
 विष्कम्भश्च द्वात्रिंशत् योजनानि ३२ । धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रत्येकं चतुर्णाम्प्य-
 मीषां क्षीपानामायामो विष्कम्भश्च पृथक् चतुःषष्टिः चतुःषष्टियोजनानि ६४ । तथा जम्बूक्षीपे शीता-
 शीतोदाप्रपातकुण्डरुगतयोर्धीपयोः प्रत्येकमायामो विष्कम्भश्च चतुःषष्टिः चतुःषष्टियोजनानि ६४ । धात-
 कीखण्डे तु पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रत्येकं तयोर्धीपयोरायामो विष्कम्भश्च पृथक् अष्टविंशत्यधिकं योज-
 नशतम् १२० ॥ ३९ ॥

सम्प्रति नद्यादिप्रमाणमतिदेशेनाह—

सव्वालं वि नर्दत, विखंभोवेहडुगुणमाणाल ।

सीयासीर्नयाणं, वणाणि डुगुणाणि विखंभे ॥ ४० ॥

व्याख्या—धातकीखण्डे क्षीपे सर्वा अपि नद्यो जम्बूक्षीपगतनद्यपेक्षया विष्कम्भे लक्षे च द्विगुण-
 माना द्विगुणप्रमाणाः । तथाहि—जम्बूक्षीपे गङ्गासिन्धुरकारकवतीसिंहकानामष्टषष्टिसङ्ख्यानां प्रत्येकं

प्रवाहविष्कम्भः षड् योजनानि सक्रोशानि यो० ६ क्रो० १ । समुद्रप्रवेशे सार्धानि द्वाषष्टियोजनानि यो०
 ६१ क्रो० १ । प्रवाहे उद्वेधः क्रोशार्धमेकम् । समुद्रप्रवेशे पञ्च गव्यूतानि ५ । धातकीखण्डे तु पूर्वार्धेऽप-
 रार्धे च प्रत्येकममूषामष्टिसङ्ख्यानामपि नदीनां प्रवाहविष्कम्भो द्वादश योजनानि सार्धानि यो० ११
 क्रो० १ । समुद्रप्रवेशे पञ्चविंशं योजनशतम् ११५ । प्रवाहे उरुत्वं गव्यूतमेकम् क्रो० १ । समुद्र-
 प्रवेशेऽर्धतृतीयानि योजनानि यो० १ क्रो० १ । तथा जम्बूद्वीपे रोहितांशरोहितासुवर्णकूडारूप्य-
 कूडानां गाहावत्यादीनां च द्वादशानां विजयांतर्वत्तिनीनां नदीनां सर्वसंख्यया षोरुशनदीनां प्रत्येकं
 प्रवाहे विष्कम्भः सार्धानि द्वादश योजनानि यो० ११ क्रो० १ । समुद्रप्रवेशे पंचविंशं योजनशतं ११५ ।
 प्रवाहे उरुत्वं गव्यूतमेकं क्रो० १ । समुद्रप्रवेशेऽर्धतृतीयानि योजनानि यो० १ क्रो० १ । धातकीखण्डे
 तु पूर्वार्धेऽपरार्धे च पृथक् अमूषां षोरुशानामपि नदीनां प्रवाहे विष्कम्भः पञ्चविंशतियोजनानि १५ ।
 समुद्रप्रवेशे द्वे शते पञ्चाशदधिके १५० । प्रवाहे उरुत्वं द्वे गव्यूते क्रो० १ । समुद्रप्रवेशे पञ्च योज-
 नानि ५ । तथा जम्बूद्वीपे हरिकान्ताहरिसखिलानारीकान्तानरकान्तानां नदीनां प्रवाहे विष्कम्भः पञ्च-
 विंशतियोजनानि १५ । समुद्रप्रवेशेऽर्धतृतीयानि योजनशतानि १५० । प्रवाहे उरुत्वं द्वे गव्यूते क्रो०
 १ । समुद्रप्रवेशे पञ्च योजनानि ५ । धातकीखण्डे तु पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रत्येकममूषां चतसृषामपि नदीनां
 पृथक् प्रवाहे विष्कम्भः पञ्चाशद्योजनानि ५० । समुद्रप्रवेशे पञ्च योजनशतानि ५०० । उरुत्वं प्रवाहे
 योजनमेकम् १ । समुद्रप्रवेशे दश योजनानि १० । तथा जम्बूद्वीपे शीताशीतोदयोः प्रत्येकं प्रवाहे

विष्कम्भः पञ्चाशद्योजनानि ५० । समुद्रप्रवेशे पञ्च योजनशतानि ५०० । प्रवहे लफत्वमेकं योज-
 नम् १ । समुद्रप्रवेशे दश योजनानि १० । धातकीखण्डे तु पूर्वार्धेऽपराधे च प्रत्येकमनयोर्नद्योः पृथक्
 प्रवहे विष्कम्भो योजनशतम् १०० । समुद्रप्रवेशे योजनसहस्रम् १००० । प्रवहे लफत्वं द्वे योजने १ ।
 समुद्रप्रवेशे विंशतियोजनानि २० । तथा शीताशीतोदयोरुच्यकूले समुद्रप्रवेशे यानि वनानि तान्यपि
 विष्कम्भे चिन्त्यमाने जम्बूद्वीपगतशीताशीतोदयोरुच्यकूलाविवनापेक्षया विगुणानि विगुणप्रमा-
 णानि । तथाहि—जम्बूद्वीपे वनविष्कम्भो निषधनीलसमीपे योजनस्यैक एकोनविंशतित्रागः, शीता-
 शीतोदासमीपे योजनानामेकोनत्रिंशत्तानि द्वाविंशत्यधिकानि ३९३३ । धातकीखण्डे तु पूर्वार्धेऽपराधे
 च प्रत्येकं वनानां विष्कम्भो निषधनीलसमीपे द्वौ योजनगतावेकोनविंशतित्रागौ ३, शीताशीतोदास-
 मीपे योजनानामष्टापञ्चाशत्तानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ५०४४ ॥ ४० ॥

तथा—

कंचणगजमगसुरकुरु—नगा य वेयहृ दीहवद्वा य ।

विरंकभोवेहसमु—स्सएण जह जंबूदीवि व ॥ ४१ ॥

व्याख्या—देवकुरुषूत्तरकुरुषु च इदोन्नयपार्श्ववर्तिनो ये काञ्चनगिरयो, यौ चोत्तरकुरुषु यमकसंज्ञौ
 पर्वतौ, यौ च सुरकुरुषु देवकुरुषु नगौ चित्रविचित्राख्यौ, ये च दीर्घवैताल्या जरतक्षेत्रादिसम्बन्धिनो, ये च

वृत्तवैताढ्याः शब्दापात्यादयः, एते सर्वेऽपि विष्कम्भोघेधसमुद्भयेण यथा जम्बूद्वीपसत्का लकास्तथा धातकी-
 खण्डेऽपि पूर्वार्धेऽपराधे च प्रत्येकमवगन्तव्याः । तद्यथा—जम्बूद्वीप इव धातकीखण्डेऽपि पूर्वार्धेऽपराधे
 च काञ्चनगिरीणां प्रत्येकमुच्चत्वं योजनशतम् १००, मूले विष्कम्भो योजनशतम् १००, मध्ये पञ्चसप्त-
 तियोजनानि ७५, शिरसि पञ्चाशद्योजनानि ५०, जूमौ निमग्नत्वं पञ्चविंशतियोजनानि ३५ । तथा मूले
 परिधिस्त्रीणि योजनशतानि षोडशोत्तराणि ३६, मध्ये द्वे शते सप्तत्रिंशदधिके ३३७, शिरसि शतमष्टपञ्चा-
 शदधिकम् १५८ । अन्तरे तु विशेषः, तथाहि—जम्बूद्वीपे काञ्चनगिरयो जूम्रदेशे परस्परं संबन्धाः ।
 अत्र धातकीखण्डे एकादशोत्तरं योजनानां शतमेकश्च नवत्रागो योजनस्य १११ ३/४ । तथाहि—इदानीं
 दैर्घ्यं द्वे योजनसहस्रे २००० काञ्चनगिरिदशकस्य च पृथुत्वं योजनसहस्रम् १००० । ततः सहस्रव्या-
 देकस्मिन् सहस्रेऽपनीते शेषमवतिष्ठते सहस्रं, दशानां चान्तराणि नव, ततः सहस्रस्य नवत्रिंशत्तमे हते
 लब्धं योजनानामेकादशोत्तरं शतमेकश्च नवत्रागो योजनस्य । तथा जम्बूद्वीप इव धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽ-
 परार्धे च प्रत्येकमुत्तरकुरुषु यमकपर्वतयोर्देवकुरुषु चित्रविचित्रकूटयोः पर्वतयोः पृथगुच्चत्वं योजनसहस्रं
 १०००, मूले विष्कम्भो योजनसहस्रं १०००, मध्ये सप्त शतानि पञ्चाशदधिकानि ७५०, उपरि पञ्च
 शतानि ५०० । तथा मूले परिधिरेकत्रिंशद्योजनशतानि द्विपञ्चदशकानि ३१६३, मध्ये त्रयोविंशति-
 शतानि द्विसप्तत्यधिकानि ३३७३, शिरसि पञ्चदश शतानि एकाशीत्यधिकानि १५८१ । तथा अरता-
 दिषु दीर्घवैताढ्यानां जूलले विष्कम्भः पञ्चाशद्योजनानि ५० । ततो दशयोजनानामुपरि विष्कम्भ-

खिंशद्योजनानि, दशयोजनानामुपरि विष्कम्भो दश योजनानि १० । ततः पञ्चयोजनानामप्युपरि
 विष्कम्भो दश योजनानि १०, ऋसौ निमग्नास्तु षड् योजनानि सक्रोशानि यो० ६ क्रो० १ । वृत्तवै-
 ताढ्यानां शब्दापात्यादीनामुच्चत्वं योजनसहस्रं १०००, विष्कम्भो योजनसहस्रं १०००, परिधिरेक-
 त्रिंशद्योजनशतानि षाषष्ठ्यधिकानि ३१६३, ऋसावपि निमग्ना द्वे योजनशते पञ्चाशदधिके ३५० ॥४१॥

सम्प्रति कुरुविष्कम्भानयनाय करणमाह—

चउणउइ सए मेरु, विदेहमग्ना विसोहश्त्ताणं ।
 सेसस्स य जं अरुं, सो विरुंओ कुरुणं तु ॥ ४२ ॥

व्याख्या—धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रत्येकं मेरुर्भूतलप्रदेशे पृथुत्वेन चतुर्नवतियोजनशतानि, ततो
 मेरुं मेरुविष्कम्भं चतुर्नवतियोजनशतानि विदेहमध्यादिदेहमध्यविष्कम्भादष्टौ लक्षा एकपञ्चाशत्तानि
 चतुर्नवत्यधिकानि ०५११ए४ चतुरशीत्यधिकं च शतं षादशोत्तरद्विशतत्रागानां योजनस्य ३८४ इत्येवं-
 परिमाणाल्लोध्यते, शोधिते च सति यत् शेषमवतिष्ठते सप्त लक्षाः पञ्चनवतिः सहस्राणि सप्त शतानि
 चतुर्नवत्यधिकानि योजनानां चतुरशीत्यधिकं च शतं षादशोत्तरद्विशतत्रागानां योजनस्य ७५१७ए४
 ३८४, तस्य शेषस्यार्धे यद्बन्धं त्रीणि लक्षाणि सप्तनवतिसहस्राणि अष्टौ शतानि सप्तनवत्यधिकानि योज-
 नानां विनवतिश्च षादशोत्तरद्विशतत्रागानां योजनस्य ३१७०ए, ३१३ । स विष्कम्भः कुरुणां देवकुरु-
 णामुत्तरकुरुणां च क्षातव्यः ॥ ४३ ॥

तथा चाह—

सत्ताणवद् सहस्सा, सत्ताणवयाद् अथ य सयाइं ।

तिन्नेव य लखाइं, कुरूण भागा उ बाणउई ॥ ४३ ॥

व्याख्या—सुगमा ॥ ४३ ॥

सम्प्रति नीलवर्षधरस्य यमकपर्वतयुगलस्य यदन्तरमेकं, यानि च यमकपर्वतयुगलद्वयपञ्चकयोरन्तराणि पञ्च, यच्च पञ्चमद्दवद्दस्कारपर्वतयोरन्तरम्(एकम्), एतेषां सप्तानामन्तराणां परिमाणानयनाय करणमाह—

हरया य डुसाहस्सा, जमगाण सहस्स सोहय कुरूडं ।

सेसस्स सत्तभागं, अंतरमो जाण सवेसिं ॥ ४४ ॥

व्याख्या—इदाः पञ्चापि प्रत्येकं द्विसहस्रा द्विसहस्रयोजनप्रमाणाः, यमकपर्वतयोः सहस्रं, ततो हृदपञ्चकयमकपर्वतपरिमाणमेकत्र मीलितं सत् यद्भवति तत् कुरुज्यः कुरुविष्कम्भात् प्रागुक्तात् शोधय, शोधिते च तस्मिन् शेषस्य सप्तत्रिंशो हृते यद्भवत्येते तत् जानीहि सर्वेषामन्तरम् ॥ ४४ ॥

तदेवाह—

पाणपन्न सहस्साइं, दो चैव सयाइं एगसयराइं ।

दोसु वि कुरुसु एयं, हरयनगाणंतरं होइ ॥ ४५ ॥

व्याख्या—कुरुषु देवकुरुषूत्तरकुरुषु च प्रत्येकं इदानां नगानां च परस्परमन्तरं पञ्चपञ्चाशद्यो-
जनसहस्राणि षे शते एकसप्तत्यधिकं, तथाहि—कुरुविष्कम्भस्त्रिस्रो लक्षाः सप्तनवतिः सहस्राणि अष्टौ
शतानि सप्तनवत्यधिकानि ३९७८९७, यमकदैर्घ्यं योजनसहस्रं, इदपञ्चकदैर्घ्यं दश योजनसहस्राणि,
मिद्वितानि एकादश योजनसहस्राणि ११०००, एतान्यनन्तरोक्तात् कुरुविष्कम्भोध्यन्ते, शोधितेषु
शेषमवतिष्ठते तिस्रो लक्षाः षरुशीतिसहस्राणि अष्टौ शतानि सप्तनवत्यधिकानि ३८६८९७, एतेषां
सप्तत्रिंशद्भागै हते लब्धं यथोक्तं इदनगानां परस्परमन्तरपरिमाणं ५१३७१ । एतेन किमुक्तं जवति ?
नीलवर्षधरयमकपर्वतत्रयइदपञ्चकवक्षस्काराणां परस्परमन्तरं तुद्वयपरिमाणमिति ॥ ४५ ॥

सम्प्रति जज्ञशाखवनदैर्घ्यमानमाह—

लरको सत्त सहस्सा, अजणसीई य अठ य सयाइं ।

वासो उ जइसाले, पुवेणमेव अवरेणं ॥ ४६ ॥

व्याख्या—धातकीखण्णे पूर्वार्धेऽपराधे च प्रत्येकं मेरोः पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि जज्ञशाखे जज्ञशाख-
वनस्य व्यासो दैर्घ्यमेका लक्षा सप्त सहस्राणि अष्टौ शतानि एकोनाशीत्यधिकानि १०७८९७ । एवमेव
यथोक्तपरिमाणमेव पूर्वार्धेऽपराधे च प्रत्येकं मेरोरपरेणपरस्यां दिशि जज्ञशाखवनस्य दैर्घ्यमवसेयम्
१०७८९७ ॥ ४६ ॥

सम्प्रति कुरुजीवानयनाय करणमाह—

आयामेणं दुगुणा, मंदरसहिया दुसेलविक्रंजं ।

सोहिता जं सेसं, तं कुरुजीवं वियाणाहि ॥ ४७ ॥

व्याख्या—ऋषशालवनपरिमाणत् आयामेन आयाममधिकृत्यानन्तरमुक्तात् विगुणात् विगुणी-
कृतात् पश्चिमदिश्यपि ऋषशालवनस्वयामेन तावत्परिमाणत्वात् तथा मन्दरेण मन्दरपृथुत्वेन सहि-
तात् विशैलविक्रंजं गजदन्ताकृतिपर्वतघ्नविस्तारं शोधयित्वा यन्नेपमुपलभ्यते तत् कुरुजीवा
देवकुरुणामुत्तरकुरुणां च प्रत्येकं जीवापरिमाणं जानीहि ॥ ४७ ॥

तदेवाह—

अरुवन्नसयं तेवी—ससहस्सा दो य लखक जीवा उ ।

व्याख्या—द्वे लक्षे त्रयोविंशतिसहस्राणि अष्टपञ्चाशदधिकं शतं २२३१५८, एषा कुरुणां जीवा ।
तथाहि—ऋषशालवनदैर्घ्यपरिमाणमेका लक्षा सप्त सहस्राणि अष्टौ शतानि एकोनाशीत्यधिकानि १०७-
८७९, एतत् विगुणीक्रियते जाते द्वे लक्षे पञ्चदश सहस्राणि सप्त शतानि अष्टपञ्चाशदधिकानि
२१५७५८, एतत् मेरुपृथुत्वपरिमाणेन चतुर्नवतियोजनशतरूपेण सहितं क्रियते, जाते द्वे लक्षे पञ्चविंश-

तिसहस्राणि शतमेकमष्टापञ्चाशदधिकं ३३५१५८ । द्वयोश्च गजदन्ताकृत्योः पर्वतयोर्विष्कम्भे द्वे योजनस-
हस्रे ३०००, ते पूर्वस्माद्वाशेरपनीयेते, ततो यथोक्तं कुरुजीवापरिमाणं ज्वति ३३३१५८ ॥

सम्प्रति धनुःपृष्ठानयनाय करणमाह—

दोहू गिरीणायामो, संखितो तं धणु कुरूपं ॥ ४८ ॥

व्याख्या—द्वयोर्गजदन्ताकृत्योः पर्वतयोरायाम एकत्र संखितो मीलितः सन् यावान् ज्वति
तत् कुरूपं देवकुरूपणमुत्तरकुरूपं च प्रत्येकं धनुःपृष्ठपरिमाणं जानीहि ॥ ४८ ॥

तत्र गिरीणामायामप्रमाणमाह—

लखा य तिन्नि दीहा, विज्जुप्पजगंधमायणा दोऽवि ।

वप्पन्नं च सहस्सा, दोन्नि सया सत्तवीसा य ॥ ४९ ॥

व्याख्या—विद्युत्प्रभो देवकुरूपं पश्चिमदिशि, गन्धमादन उत्तरकुरूपं पश्चिमदिशि, एतौ क्षावपि
पर्वतौ दैर्घ्यं पृथक् त्रीणि लक्षाणि षट्पञ्चाशत्सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके ३५६३३७ ॥ ४९ ॥

तथा—

अण्णठा दोन्नि सया, वणसयरि सहस्स पंच लखा य ।

सोमनसमालवंता, दीहा रुंदा दस सथाइं ॥ ५० ॥

व्याख्या—सोमनसो देवकुरूणां पूर्वदिशि, माह्यवान् उत्तरकुरूणां पूर्वदिशि, एतौ ऋषि पर्वतौ आयासेन पृथक् पञ्च दद्या एकोनसप्तसहस्राणि द्वे शते एकोनपञ्चदिके ५६९१९९, इदं प्रमाणं पूर्वमेरौ ज्ञष्टव्यम्, पश्चिममेरौ तु यत् विद्युत्प्रजगन्धमादनयोर्दैर्ध्वमुक्तं तत् सोमनसमाह्यवतोः प्रतिपत्तव्यम्, तयोस्तत्र संकीर्णद्वेत्रस्य व्यवस्थितत्वात् । यच्च सोमनसमाह्यवतोर्दैर्ध्वमुक्तं तत् विद्युत्प्रजगन्धमादनयोर्वसेयम्, तयोस्तत्र दीर्घद्वेत्रस्थितत्वात् । रुन्दा विस्तीर्णाः पुनश्चत्वारोऽपि वर्षधरसमीपे दश योजनशतानि १००० । तदेवमुक्तं गिरीणामायामपरिमाणम् ॥ ५० ॥

सम्प्रति धनुःपृष्ठपरिमाणमाह—

नव चेव सयसहस्सा, पणवीसं खलु ऋवे सहस्सा य ।

चारिसया बलसीया, धणुपठाइं कुरूणं तु ॥ ५१ ॥

व्याख्या—कुरूणां देवकुरूणामुत्तरकुरूणां च धनुःपृष्ठमेकैकधनुःपृष्ठं परिमाणतो नव शतसहस्राणि पञ्चविंशतिसहस्राणि चत्वारि शतानि षरुशीत्यधिकानि । तथाहि—विद्युत्प्रजस्यायामो यो ३५६९१९९, सोमनसस्य यो ५६९१९९, अनयोरेकत्र मीलने ऋवति यथोक्तं देवकुरूणां धनुःपृष्ठपरिमाणं ९१५५५५ । एवमुत्तरकुरूणु गन्धमादनमाह्यवदायामपरिमाणमीलने धनुःपृष्ठपरिमाणमुक्तरूपं परिज्ञावनीयम् ॥ ५१ ॥

सम्प्रति ऋषशाखवने पृथुत्वानयनाय करणमाह—

पुष्येण मंदराणं, जो आयामो उ ऋषशाखवणे ।

सो अरुसीइ विजत्तो, विस्कोजो दाहिणुत्तरउ ॥ ५३ ॥

व्याख्या—मन्दरयोः पूर्वार्धपश्चिमार्धगतयोः प्रत्येकं यः पूर्वेण पूर्वस्थां दिशि, उपलक्षणमेतत्, पश्चि-
मायां वा दिशि ऋषशाखवनस्य य आयाम आयामपरिमाणं तत् अष्टाशीत्या विचक्रं सत् यन्नवति
तावान् विष्कम्भो ऋषशाखवनस्य दक्षिणत उत्तरतश्च प्रत्येकमवसेयः ॥ ५३ ॥

तमेवाह—

बार सया ठवीसा, किंचूणा जम्मुईण वित्थारो ।

व्याख्या—याम्योदीच्ययोजोगयोर्दक्षिणत्रागे उत्तरत्रागे चेत्यर्थः ऋषशाखवनस्य प्रत्येकं विस्तारो
षादश योजनशतानि षड्विंशत्यधिकानि किञ्चिन्यूनानि नवत्रिरष्टाशीतित्रागैरूनानि १३३५
७८ । तथाहि—ऋषशाखवनस्य पूर्वस्यामपरस्थां वा दिशि आयामो लक्षमेकं सप्त सहस्राणि अष्टौ
शतानि एकोनाशीत्यधिकानि १०७७७ए, एतेषामष्टाशीत्या त्रागे हृते लब्धं यथोक्तं दक्षिणत्रागे
उत्तरत्रागे च प्रत्येकं विस्तारपरिमाणमिति ॥

सम्प्रति ऋजुशालवने एव दैर्घ्यानयनाय करणमाह—

अष्टासीद्गुणो पुण, एसो पुवावरो होइ ॥ ५३ ॥

व्याख्या—एषोऽनन्तरोकविस्तारो विस्तारविषयः सङ्ख्याविशेषोऽष्टाशीत्या गुणितः सन् पूर्वस्यामपर्यां वा दिशि प्रत्येकमायामो ऋवति । तथाहि—षादश शतानि पञ्चविंशत्यधिकानि अष्टाशीत्या गुणयन्ते, जातमेकं षड् सहस्राणि अष्टौ शतानि, एकोनाशीतिश्चाष्टाशीतिजागा अष्टाशीत्या गुणयन्ते, जातानि षट् सहस्राणि नव शतानि द्विपञ्चाशदधिकानि ६९९२, एतेषामष्टाशीत्या जागे हते ळब्धा योजनानामेकोनाशीतिरिति ॥ ५३ ॥

सम्प्रति पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रत्येकमुत्तरकुरुषु धातकीवृद्धवक्यतामाह—

उत्तरकुराइ धायइ, होइ महाधायई य रुक्का य ।

तेसिँ अहिवइ सुदंसण—पियदंसणनामया देवा ॥ ५४ ॥

व्याख्या—पूर्वार्धे उत्तरकुरुषु नीलवज्रिसमीपे धातकीनामा वृद्धो ऋवति वर्तते, पश्चिमाधे उत्तरकुरुषु नीलवज्रिसमीपे महाधातकी नाम वृद्धः, तयोश्च वृद्धयोरधिपती यथाक्रमं सुदर्शनप्रियदर्शननामानौ द्वौ देवौ, पूर्वार्धे धातक्याः सुदर्शननामा देवोऽधिपतिः, पश्चिमाधे महाधातक्याः प्रियदर्शननामा देव इति ॥ ५४ ॥

सम्प्रति धातकीवृद्धवक्तव्यतामतिदेशेनाह—

जो न्प्रणिङ् जंबूए, विही उ सो चैव होश् एएसिं ।

देवकुराए संवलि—रुका जह जंबूदीवस्मि ॥ ५५ ॥

व्याख्या—य एव जम्बूद्वीपे जम्बवा वृद्धस्य पीठादिगतो विधिर्नृणितः स एवैतयोरपि धातकी-
महाधातकीनाम्नोर्बृहदारण्यकोरविशेषेण ज्ञातव्यः । तथा पूर्वार्धेऽप्यारधे च प्रत्येकं देवकुरुषु पृथक् निषध-
वर्षधरसमीपे एकैकः शाह्मलीवृद्धः, तावपि जम्बूद्वीपगतशाह्मलीवृद्धवदविशेषेण प्रतिपत्तव्यौ ॥५५॥

सम्प्रति नक्षत्रशाखवनवक्तव्यताशेषमाह—

अरुवन्नसयं पणुवीस, सहस्सा दो य लख मेरुवणं ।

मंदरवकारनर्हि, अठहा हौति पविन्नत्तं ॥ ५६ ॥

व्याख्या—मेरुणा मध्यस्थितेन सहितं वनं मेरुवनं, तच्च दैर्घ्यप्रमाणतो द्वे लक्षे पञ्चविंशतिः सह-
स्राणि शतमेकमष्टापञ्चाशदधिकं ११११८ । तथा दक्षिणतो विस्तरेण षादश योजनशतानि पञ्चविं-
शत्यधिकानि एकोनाशीतिरष्टाशीतित्रागा योजनस्य ११११ टटः एतावत्प्रमाणं पृथुत्वेनोचरतोऽपि
११११ टटः मेरोः पृथुत्वपरिमाणं चतुर्नवतिर्योजनशतानि १५००, एतेषां सर्वेषामपि एकत्र मीलने
जातान्येकादश सहस्राणि अष्टौ शतानि एकपञ्चाशदधिकानि योजनानां सप्ततिश्चाष्टाशीतित्रागा

योजनस्य ११०५१ १/२, एवं प्रमाणविस्तारायामं धनं मन्दरवदस्कारनदीचिरष्टधा ज्वति वर्तते प्रवि-
 जस्कं, तद्यथा—एकं मेरोः पूर्वतः खणं १, द्वितीयं मेरोः पश्चिमदिशि ३, तृतीयं विद्युत्प्रजसोमनसमध्ये
 दक्षिणतः ३, चतुर्थं गन्धमादनमाहयन्मध्ये उत्तरतः ४, तत्र दक्षिणायं तृतीयं खणं शीतोदया
 उत्तरतो गह्वन्त्या पूर्वापरविज्ञागेन विधा कृतमिति पञ्चमं खणं ५, शीतया दक्षिणाजिमुखं गह्वन्त्या
 पूर्वापरविज्ञागेन विधा कृतमिति षष्ठं खणं ६, शीतोदया पश्चिमाजिमुखं गह्वन्त्या पश्चिमखणं दक्षि-
 णोत्तरविज्ञागेन विधा कृतमिति सप्तमं खणं ७, शीतया पूर्वतो गह्वन्त्या पूर्वदिग्जावि खणं दक्षिणो-
 त्तरप्रविज्ञागेन विधा कृतमिति अष्टमं खणम् ८ ॥ ५६ ॥

सम्प्रति मेरुवक्यतामाह—

धायश्संढे मेरु, बुलसीइ सहस्स ऊसिया दोऽवि ।

उगाढा य सहस्सं, तं चिय सिहरम्मि विह्विन्ना ॥ ५७ ॥

व्याख्या—धातकीखणने दौ मेरु, तद्यथा—एकः पूर्वार्धे, एकोऽपरार्धे, तौ च चावपि उह्वितौ
 प्रत्येकं चतुरशीतियोजनसहस्राणि ८५०००, चावपि चावगाढौ चसौ निमसौ पृथक् योजनसहस्रं १०००,
 तदेव चैकं सहस्रं शिखर उपरितले विस्तीर्णौ १००० ॥ ५७ ॥

मूले पणनउय सया, चउणउय सया य होइ धरणियले ।

विखंजो चत्वारि य, वणाद् जह जंबूदीवस्मि ॥ ५७ ॥

व्याख्या—मूले श्लूमध्ये विष्कम्भो द्वयोरपि मेवोः प्रत्येकं पञ्चनवतियोजनशतानि ७५००, धर-
णितले चतुर्नवतियोजनशतानि ७५०० । यथा च जम्बूद्वीपे मेरौ चत्वारि वनानि तथा एतयोरपि
मेवोः प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि वनानि द्रष्टव्यानि । तद्यथा—श्लूमौ त्रयशालवनं, प्रथममेखलायां नन्द-
नवनं, द्वितीयमेखलायां सौमनसं, शिरसि परुक्कवनमिति ॥ ५७ ॥

सम्प्रत्यधोमुखगमने पृथुत्वानयनाय करणमाह—

जस्थिष्ठसि विखंजं, मंदरसिहराहि उच्चइत्ताणं ।

तं दसहिं त्रश्य लखं, सहस्ससहियं तु विखंजं ॥ ५८ ॥

व्याख्या—मंदरशिखरादवपत्यावतीर्थं यत्र विष्कम्भं शालुमिहसि तत् श्रवतीर्थं योजनादिकं दश-
त्रिर्न्यते, त्रके च सति यद्वन्धं तत् सहस्रसहितं तत्र विष्कम्भपरिमाणं जानीहि । तत्रोपरितलाच्च-
तुरशीतियोजनसहस्राण्यधोऽवतीर्णः, ततश्चतुरशीतिसहस्राणि ध्रियन्ते, तेषां दशत्रिर्जागे हते लब्धानि
चतुरशीतियोजनशतानि ७५००, तानि सहस्रयुतानि क्रियन्ते, जातानि चतुर्नवतिशतानि ७५००,
एतावान् धरणिताले विष्कम्भः । एवमन्यत्रापिप्सितप्रदेशे विष्कम्भपरिमाणमानेतव्यम् । यदा तु मूला-
दूर्ध्वगमनेन विष्कम्भपरिमाणं शालुमिष्यते तदा यावदूर्ध्वं गतः तत् ध्रियते, धृत्वा च दशत्रिर्जागे

हियते, हृते च जागे यद्वन्ध्यते तत् मूलविष्कम्भाहोध्यते, शोधिते च सति यद्वेपमवतिष्ठते तावत्परि-
 माणस्तत्र प्रदेशे विष्कम्भः, यथा चूतलादूर्ध्वं गतश्चतुरशीतियोजनसहस्राणि, ततश्चतुरशीतिसहस्राणि
 भ्रियन्ते ८४०००, तेषां दशजिजागे हृते दब्धानि चतुरशीतिशतानि ८४०००, तानि धरणिताद्यविष्कम्भ-
 परिमाणाच्चतुर्नवतिशतरूपाहोध्यन्ते, शोधितेषु च तेषु शेषमवतिष्ठते दश योजनशतानि, एतावान्
 शिरस्तले विष्कम्भः १०००, एवमन्यत्रापि परिजावनीयम् । एतच्च विष्कम्भानयनाय करणं मेखलाघ-
 याविवक्षया कर्णं (रण) गत्या जष्टव्यम् ॥ १ए ॥

सम्प्रति नन्दनवनप्ररूपणमाह—

पंचेव जोयणसए, उढुं गंतूण पंचसयपिहुळं ।

नंदणवणं सुमेरं, परिक्खिवित्ता ठियं रम्मं ॥ ६० ॥

व्याख्या—धरणितादादूर्ध्वं पञ्च योजनशतानि गत्वाऽतिक्रम्यात्रान्तरे सुमेरं सर्वतः परिद्विष्य पञ्च-
 शतपृथुळं पञ्चयोजनशतपृथुत्वपरिमाणं स्थितं, तच्च रम्यं रमणीयं देवानामपि प्रमोदहेतुः ॥ ६० ॥

सम्प्रति नन्दनवनवर्हिर्विष्कम्भमानमाह—

नव चेव सहस्साइं, अरुुठाइं च जोयणसयाइं ।

बाहिरुं विक्कंभो, उ नंदणे होइ मेरूणं ॥ ६१ ॥

व्याख्या—मेवोः पूर्वार्धपश्चिमार्धगतयोः प्रत्येकं नन्दनवने बाह्यो बहिर्जावी विष्कम्भो ज्वति नव योजनसहस्राणि अर्धचतुर्थानि योजनशतानि ६३१० । तथाहि—धरणितालादूर्ध्वं पञ्च योजनशतानि गत इति पञ्च शतानि धियन्ते १०० । तेषां दशत्रिंशति हते द्वाब्धा पञ्चाशत्, तानि धरणितलविष्कम्भपरिमाणाच्चतुर्नवतिशतरूपादपनीयन्ते, ततो यथोक्तं बहिर्विष्कम्भपरिमाणं ज्वति ॥ ६१ ॥

साम्प्रतमन्तर्विष्कम्भपरिमाणमाह—

अथैव सहस्सांश्च, अरुणान् च जोयणसयांश्च ।

अग्निंतरविक्षंभो, उ नन्दणे होश्च मेरूणं ॥ ६२ ॥

व्याख्या—धयोः प्रत्येकं नन्दने नन्दनवने ज्वत्यन्यन्तरविष्कम्भोऽष्टौ योजनसहस्राणि अर्धचतुर्थानि योजनशतानि ६३१० । तथाहि—नन्दनवने चक्रवाक्यतया विष्कम्भः पञ्च योजनशतानि, तत एकतोऽपि पञ्च योजनशतान्यपनीयन्ते अपरतोऽपि पञ्च योजनशतानीति योजनसहस्रे बहिर्विष्कम्भपरिमाणादर्धचतुर्थशताधिकनवसहस्रादपनीते यथोक्तमन्यन्तरविष्कम्भपरिमाणं ज्वति ॥ ६२ ॥

सम्प्रति सौमनसवनवकथ्यतामाह—

ततो य सहस्सांश्च, उहं गंतूण अरुणप्यन्नं ।

सौमणसं नाम वणं, पंचसष्ट होश्च विष्टिन्नं ॥ ६३ ॥

व्याख्या—ततश्च तस्मान्नन्दनवनादूर्ध्वमर्धपट्टपञ्चाशत्सार्धानि पञ्चपञ्चाशद्योजनसहस्राणि गत्वाऽति-
क्रम्यात्रान्तरे सौमनसं नाम वनम्, तच्च पञ्च योजनशतानि विलीर्णम् ॥ ६३ ॥

सम्प्रति तत्र वहिर्विष्कम्भपरिमाणमाह—

तिन्नेव सहस्सांश्च, अष्टैव सयांश्च जोयणाणं तु ।

सोमणसवणे वाहिं, विष्कम्भो होश्च मेरूणं ॥ ६४ ॥

व्याख्या—द्वयोरपि मेवोः प्रत्येकं सौमनसवने वहिर्विष्कम्भस्त्रीणि सहस्राणि अष्टौ शतानि योज-
नानाम् । तथाहि—धरणिताद्वादूर्ध्वं पट्टपञ्चाशद्योजनसहस्राणि अवगाह्य सौमनसवनं, ततः षट्पञ्चाश-
त्सहस्राणि ध्रियन्ते ५६०००, तेषां दशत्रिंशो हूते लब्धानि पट्टपञ्चाशद्योजनशतानि ५६००, तानि
धरणिताद्विष्कम्भपरिमाणान्चतुर्नवतिशतरूपादपनीयन्ते, शेषाण्यष्टात्रिंशत्शतानि तिष्ठन्ति ३००० ॥६४॥

साम्प्रतमन्यन्तरविष्कम्भपरिमाणमाह—

दो चेव सहस्सांश्च, अष्टैव सयांश्च जोयणाणं तु ।

अंतो सोमणसवणे, विष्कम्भो होश्च मेरूणं ॥ ६५ ॥

व्याख्या—द्वयोरपि मेवोः प्रत्येकं सौमनसवनेऽन्तर्विष्कम्भो भवति षे सहस्रे अष्टौ शतानि योज-
नानाम् ३००० । तथाहि—सौमनसवनं चक्रवाकतया पञ्चयोजनशतविष्कम्भं, तत एकतोऽपि वहि-

विष्कम्भपरिमाणत्प्राणुकस्वरूपात् ३००० पञ्च शतान्यपनीयन्ते, अपरतोऽपि पञ्च शतानीति योजन-
सहस्रापगमे ऋवति यथोकमन्तर्विष्कम्भपरिमाणमिति ॥ ६५ ॥

सम्प्रति पएरुकवनकव्यतामाह—

अथावीस सहस्सा, सोमणसवणा उ उप्पइत्ताणं ।

चत्तारि सए रुंदं, चउणउए पंरुगवणं तु ॥ ६६ ॥

व्याख्या—सौमनसादूर्ध्वमष्टाविंशतियोजनसहस्राण्युत्प्लुत्यातिक्रम्य अत्रान्तरे शिरसि पएरुकवनम्,
तच्च चक्रवाद्यतया चत्वारि योजनशतानि चलुर्नवत्यधिकानि रुन्दं विस्तीर्णम् । तथाहि—शिरसि योज-
नसहस्रं विस्तारः, एतच्च प्रागेव ज्ञावितम् । मध्यभागे च चूला, सा च मूले षादशयोजनप्रमाणवि-
ष्कम्भा, ततो षादश सहस्रादपनीयन्ते, अपनीय च शेषमर्धीक्रियते, ततो यथोक्तं पएरुकवनस्य चक्र-
वाद्यतया विष्कम्भपरिमाणं ऋवति ॥ ६६ ॥

सम्प्रति विजयादिवकव्यतामाह—

इंसिं अंतो अंता, विजया वखारपवया सखिला ।

धायइसंडे दीवे, दोसु वि अरुसु नायवा ॥ ६७ ॥

व्याख्या—धातकीखण्डे षीपे षयोरपि पूर्वापररूपयोरर्धयोः प्रत्येकमीषन्मनागन्तरं खवणदिशीत्यर्थः

अन्ताः प्रान्ताः संहिसा इत्यर्थः, क्षेत्रस्य संकीर्णत्वात् । विजयाः कञ्जादयो, बहस्काराश्चिन्नादयः पर्वताः, सखिला गाहावत्यादयो ज्ञातव्याः । कालोदान्निमुखं पुनः शनैः शनैर्विस्तीर्णाः ॥ ६७ ॥

सम्प्रत्यैकैकस्य विजयस्य विष्कम्भानयनोपायमाह—

सीयासीडयवणा, एक्कारस सहस्स ठ सय अरुसीया ।

वक्कारड्ड सहस्सा, पन्नरस सया ड सखिलाड् ॥ ६८ ॥

मेरू चडणडइसए, मेरुस्सुजड् वणस्सि संमाणं ।

अरुपन्ना सत्त सया, पन्नरस सहस्स दो लस्का ॥ ६९ ॥

व्याख्या—शीताशीतोदावने एकत्र मीळिते एकादश सहस्राणि पट्ट शतानि अष्टाशीत्यधिकानि भवन्ति ११६०० । तथाहि—शीतायाः समुद्रप्रवेशे शीतानदीसमीपे वनपृथुत्वं योजनानामष्टापञ्चाशत् शतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ५०४४ । शीतोदाया अपि समुद्रप्रवेशे शीतोदासमीपे वनपृथुत्वमेतावत्परिमाणम् ५०४४ । तत उत्तयमीळने यथोक्तं वनपरिमाणं भवति ११६०० । बहस्काराणामष्टौ सहस्राणि, तथाहि—शीताशीतोदयोर्दक्षिणभागे उत्तरभागे वाऽष्टौ बहस्कारपर्वताः, एकैकस्य च पृथुत्वेन योजनसहस्रं, ततः सहस्रस्याष्टनिर्गुणेने भवन्त्यष्टौ सहस्राणि ०००० । तथा सखिला नद्यो गाहाव-

त्यादयः पञ्चदश योजनशतानि, तथाहि—शीताशीतोदयोर्दक्षिणच्रागे उत्तरच्रागे वा षड् नद्यः, एकै-
कस्याश्च नद्याः पृथुत्वमर्धतृतीयानि योजनशतानि ३१०, तेषां षड्गुणने भवन्ति पञ्चदश शतानि
३१०० । तथा मेरुपृथुत्वं चतुर्नवतियोजनशतानि ९४००, मेरोश्चोच्चयपार्श्वयोर्वनस्य परिमाणमेकत्र
मीलितं द्वे लक्षे पञ्चदश सहस्राणि सप्त शतानि अष्टापञ्चाशदधिकानि ३१९७९८, एतच्च प्रागेव ज्ञावि-
तम् ॥ ६८-६९ ॥

तेषां च पूर्वेषामपि एकत्र मीलने यज्ञातं तदाह—

बायाबा तिन्रि सया, बायालसहस्स दोन्नि लस्का य ।
वणनगनश्मेरुवणा-ए वित्थारो मेलिउ एसो ॥ ७० ॥

व्याख्या—शीताशीतोदयोर्दक्षिणच्रागे उत्तरच्रागे वा शीताशीतोदावनचित्रादिवक्षस्कारपर्वतगाहा-
वत्यादिविजयान्तर्वतिनदीमेरुमध्यस्थितयुक्तपूर्वापरचक्रशालवनानां विस्तार एकत्र मीलितः सन् एष
भवति द्वे लक्षे षड्चत्वारिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि षड्चत्वारिंशदधिकानि ३४६३४६ ॥ ७० ॥

ततः किमित्याह—

दीवस्स य विक्कंजा, एवं सोहेउ जं भवे सेसं ।
सोलसविहत्तलळं, विजयाणं होइ विक्कंजो ॥ ७१ ॥

सम्प्रति वह्स्काराणां विष्कम्भप्रतिपादनार्थमाह-

उस्सय चउपन्नहिंया, तेवन्न सहस्स सयसहस्सं च ।

विजयखित्तपमाणे, वणनश्मेरूवणं बूढं ॥ ७४ ॥

विणवइ सहस्स लख-त्तियं च जायं तु दीवळ सोहे ।

सेसठ्हिए जागे, वस्कारगिरीण विस्कंभो ॥ ७५ ॥

व्याख्या-शीताशीतोदयोर्दक्षिणजागे उत्तरजागे वा षोडश विजयाः, तेषां समुदायेन पृथुत्वपरिमाणमेकं शतसहस्रं त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि षट् शतानि चतुःपञ्चाशदधिकानि १५३६५४, ततोऽत्र विजयषोडशपृथुत्वपरिमाणे शीताशीतोदावनपृथुत्वपरिमाणं ११६८८, नदीषट्कपृथुत्वपरिमाणं १५००, मेरुविष्कम्भपरिमाणं ८४००, पूर्वापरत्रयशालवनपरिमाणं ३१५७५८ प्रक्षिप्यते, एतेषु च प्रक्षिप्तेषु जातमिदम्-तिस्रो दद्यान् द्विनवतिसहस्राणि ३८१०००, तदेतत् क्षीपात् धातकीखण्डपीपविष्कम्भाढो घयेत्, शोधिते च सति जातं शेषमष्टौ सहस्राणि ८००० । शीताशीतोदयोश्च दक्षिणजागे उत्तरजागे चाष्टौ वह्स्कारपर्वताः, ततः शेषाणामष्टानां सहस्राणामष्टात्रिंशतिर्जागे हृते लब्धं सहस्रं १००० । एतावान् वह्स्कारगिरीणां प्रत्येकं विष्कम्भः ॥ ७४-७५ ॥

सम्प्रत्यन्तरनदीविष्कम्भपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—

पंच सया लकतियं, अरुनउइ सहस्स दीवउं सोहे ।
सेसस्स य बग्गो, विक्कंओ अंतरनईणं ॥ १६ ॥

व्याख्या—शीताशीतोदयोर्दक्षिणजागे उत्तरजागे च षोरुशानां विजयानां विष्कम्भपरिमाणं १५३६५४, शीताशीतोदावनचयपरिमाणं ११६७७, अष्टानां वदस्कारगिरीणां परिमाणं ७०००, मेरुपृथुत्वपरिमाणं १५००, पूर्वापरचक्रशालवनपरिमाणम् ३११७१७, एतत्सर्वमेकत्र मीह्यते, जातं तिस्रो लक्षा अष्टनवतिः सहस्राणि पञ्च शतानि ३१७५००, एतत् द्वीपात् धातकीखण्द्रीपविष्कम्भपरिमाणञ्चतुःशतसहस्ररूपाढोभयेत्, शोधिते च सति जातं शेषमिदं पञ्चदश शतानि १५०० । शीताशीतोदयोश्च दक्षिणजागे उत्तरजागे वा नद्यः षट्, ततः षड्भिर्जागो ह्रियते, हृते च जागे लब्धान्यर्धतृतीयानि योजनशतानि ३१०, एतावानन्तरनदीनां पृथग्विष्कम्भः ॥ १६ ॥

सम्प्रति शीताशीतोदयोरुचयकूलवर्तिवनमुखविष्कम्भप्रतिपादनार्थमाह—

वारसहिय तिन्नि सया, अरुसीइ सहस्स तिन्नि लक्का य ।
दीवउं सोहेउं, सेसरुं वणमुहाणं तु ॥ १७ ॥

व्याख्या—शीताशीतोदयोर्दक्षिणजगे उत्तरजगे वा शोरुशानां विजयानां विष्कम्भपरिमाणं १५३६५४, अष्टानां वहस्कारपर्वतानां ७०००, षष्ठां नदीनां १५००, मेरोः ९४००, पूर्वापरत्रजशालवनपरिमाणं २१५७५७, एतत्सर्वमेकत्र मीळितं जातं तिस्रो लक्षा अष्टाशीतिः सहस्राणि त्रीणि शतानि षादशो-
 त्तराणि ३७७३१२, एतत् द्वीपात् धातकीखण्डीपविष्कम्भपरिमाणञ्चतुर्लक्षरूपान्धोधयित्वा यल्लेषमुप-
 लभ्यते एकादश सहस्राणि षट् शतानि अष्टाशीत्यधिकानि ११६७७, अस्यार्धं क्रियते, लब्धमष्टाप-
 ञ्चाशत्तानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ५७४४, एतन्नमुखानां शीताशीतोदासमीपे पृथुत्वपरिमाणम् ॥७७॥

सम्प्रति मेरुपृथुत्वं पूर्वापरत्रजशालवनदैर्घ्यं चैकत्र मीळितं यावन्नवति तावत्प्रमाणप्रतिपादनार्थमाह—

बायाला अष्ट सथा, चउसयरि सहस्स सथसहस्सं च ।

धायइविरकंनारु, सोहेउं मंदरवणं तु ॥ ७७ ॥

व्याख्या—विजयशोरुशकस्य पृथुत्वपरिमाणं १५३६५४, वनमुखषयस्य ११६७७, वहस्कारपर्वता-
 ट्टकस्य ७०००, नदीषट्कस्य १५००, एतदेकत्र मीळितं जातमेकं शतसहस्रं चतुःसप्ततिः सहस्राणि अष्टौ
 शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि १७४७४२, एतत् धातकीखण्डीपविष्कम्भञ्चतुर्लक्षपरिमाणान्धोभ्यते,
 शोधयित्वा च यल्लेषमुपलभ्यते द्वे लक्षे पञ्चविंशतिः सहस्राणि शतमेकमष्टपञ्चाशदधिकं २२५१५७,
 एतन्मन्दरसहितं पूर्वापरत्रजशालवनपरिमाणं ज्ञातव्यम् । तत्र मेरोः पृथुत्वपरिमाणं चतुर्नवतिशतानि

ए४००, पूर्वस्यापरस्य च ऋचशालवनस्य पृथक् परिमाणमेकं शतसहस्रं सप्त सहस्राणि अष्टौ शतानि एकोनाशीत्यधिकानि १०७७७ए ॥ ७७ ॥

सम्प्रति धातकीखण्डे चन्दादिसङ्ग्रहामाह—

चञ्चवीसं ससिरविणो, नखत्तसया य तिन्नि षचीसा ।

एगं च गहसहस्सं, षप्पन्नं धायइंसंडे ॥ ७८ ॥

अहेव सयसहस्सा, तिन्नि सहस्सा य सत्त य सयाळ ।

धायइंसंडे दीवे, तारागणकोन्निकोमीणं ॥ ७९ ॥

व्याख्या—धातकीखण्डे ऋषिपे शशिरवयो मिलिताश्चतुर्विंशतिर्भवन्ति । किमुक्तं भवति ? धातकीखण्डेषु षादश चन्दा षादश सूर्याः । तथा धातकीखण्डेषु नक्षत्राणां त्रीणि शतानि षट्त्रिंशदधिकानि भवन्ति । तथाहि—एकैकस्य शशिनः परिवारो नक्षत्राणि अष्टाविंशतिरष्टाविंशतिश्च षादशत्रिगुणिता त्रीणि शतानि षट्त्रिंशदधिकानि भवन्ति, एवं ग्रहादिष्वपि ज्ञातना कार्या । तत्र ग्रहाणामेकं सहस्रं षट्पञ्चाशदधिकं १०५६ । तथा धातकीखण्डे तारागणकोटिकोटीनामष्टौ शतसहस्राणि त्रीणि सहस्राणि सप्त शतानि ७०३७ शून्यानि १६ ॥ ७८-७९ ॥

साम्प्रतमधिकारोपसंहारमाह—

धायश्संज्ञो दीवो, खित्तसमासस्स तश्य अहिगारो ।

गाहापरिमाणेणं, नायवो एगसीईत्तं ॥ ७१ ॥

व्याख्या—द्वेत्रसमासस्य द्वेत्रसमासान्निधानस्य धातकीखणो ङीप इतिनामा तृतीयोऽधिकारः समाप्तः । स च गाथापरिमाणेन एकाशीतिरेकाशीतिसङ्ख्यो ज्ञातव्यः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमलयगिरिविरचितायां द्वेत्रसमासटीकायां तृतीयो धातकीखणरूप
नामाऽधिकारः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽधिकारः

तदेवमुक्ता धातकीखणरूपवक्तव्यता । साम्प्रतमेतदनन्तरं कावोदवक्तव्यतामाह—

अट्टेव सयसहस्सा, कावोत्तं चक्कवालत्तं रुंदो ।

जोयणसहस्समेगं, उगह्हेणं मुण्णेषवो ॥ १ ॥

व्याख्या—कालं कृष्णं माषराशिनिजमुदकं यस्मिन् स कावोदः, “उदकस्योदः” (सिद्धहेम ३-

१-१०४) इत्युदकशब्दस्योदचावः । यदिवा कालोदसमुद्भस्य घावधिपती, तद्यथा-कालो महाकालश्च, ततः कालमहाकालयोः संबन्धुदकमस्मिन्निति कालोदः, उदकशब्दस्योदचावः प्रागवत् । उक्तं च जीवाञ्जिगमे—“से केण्ठेणं ञंते एवं बुच्चइ कालोदे समुद्दे २ इति? गोयमा! कालोयस्स णं समुद्दस्स च्छदगे आसले मासले काले पगइए उदगरसे कालमहाकाला य एत्थ दुवे देवा जाव पल्लिउ-वमर्छिइया परिवसंति, से एएण्ठेणं गोयमा ! कालोए एवं बुच्चइ कालोए समुद्दे” इति । स च कालो-दसमुद्भश्चक्रवाखतया रुन्दो विस्तीर्णः अष्टौ योजनशतसहस्राणि ७००००० । अत्रगाहेनोणरुत्वेन पुनः सर्वत्रापि योजनसहस्रमेकम् १००० ॥ १ ॥

सम्प्रत्यस्य परिधिमाह—

इगनउइ सयसहस्सा, हवंति तह सत्तरी सहस्सा य ।
उच्च सया पंचहिया, कालोयहिपरिउ एसो ॥ २ ॥

व्याख्या—एष कालोदधेः कालोदसमुद्भस्य परिरय एकनवतिबद्धाः सप्तसहस्राणि षट्शतानि पञ्चाधिकाणि ९१७०६०९ । तथाहि—कालोदसमुद्भस्यैकतोऽष्टौ बद्धा, अपरतोऽप्यष्टौ बद्धा, धातकीखण्डस्यैकतश्चतस्रो बद्धा अपरतोऽपि चतस्रः, बवणोदस्यैकतो षे बद्धे अपरतोऽपीति चतस्रः, एका बद्धा जम्बूद्वीपस्येति सर्वसङ्ख्यैकोनत्रिंशद्बद्धाः १९०००००, तस्य वर्गो विधीयते, जातोऽष्टकः चतुष्कः एककः शून्यानि दश

८५१ शू० १०, ततो दशत्रिगुणे जातानि एकादश शून्यानि ८५१ शू० ११ एतेषां वर्गमूखानयने लब्धं यथोक्तपरिमाणं ए१९०६०५, शेषं त्रिकः नवकः सप्तकः त्रिकः नवकः सप्तकः पञ्चकः ३ए३३ए९ए, इति यदवतिष्ठते तस्यक्तम् । कालोदसमुद्रस्यापि जम्बूद्वीपस्येव विजयादीनि चत्वारि धाराणि, तद्यथा-पूर्वस्यां दिशि विजयं नाम धारं, दक्षिणस्यां वेजयन्तम्, अपरस्यां जयन्तम्, उत्तरस्यामपराजितम् । एकैकस्य च धारस्य चत्वारि योजनानि पृथुत्वं, गब्यूतप्रमाणपृथुत्वा चैकैकधारशाखा, सर्वसङ्ख्या एकैकस्य धारस्य सार्धानि चत्वारि योजनानि पृथुत्वम् ॥ ३ ॥

सम्प्रति धाराणां परस्परमन्तरप्रमाणमाह—

ढायाढा ढच्च सया, ढाणढइ सहस्स ढस्क ढावीसं ।

कोसा य तिननि ढारं-तरं तु कालोयहिस्स ढवे ॥ ३ ॥

व्याख्या—धाविंशतिर्लक्षा विनवतिः सहस्राणि षट् शतानि षट्चत्वारिंशदधिकानि योजनानां त्रयश्च क्रोशा इति कालोदधेः कालोदसमुद्रस्य धाराणां परस्परमन्तरं ढवति । तथाहि—चतुर्णामपि धाराणामेकत्र पृथुत्वमीदनेऽष्टादश योजनानि, तानि कालोदसमुद्रपरिधेः ए१९०६०५ अपनीयन्ते, अपनीतेषु (तेषु) जातमिदम् एकनवतिर्लक्षाः सप्ततिः सहस्राणि पञ्च शतानि सप्ताशीत्यधिकानि ए१९०५९, एतेषां चतुर्भिर्चांगे हूते लब्धं यथोक्तं धाराणां परस्परमन्तरपरिमाणम् ३३ए३६४६ क्रो० ३ ॥ ३ ॥

सम्प्रति चन्द्रादित्यद्वीपवक्यतामाह—

जोयणसहस्स बारस, धायश्वरपुव्वपुव्वपुव्विंमंताउ ।

गंतूणं कालोए, धायइसंराण ससिरविणं ॥ ४ ॥

व्याख्या—धातकीखएत्त द्वीपात् पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि प्रत्येकं कालोदसमुद्रे षादश षादश योजनसहस्राणि गत्वाऽतिक्रम्यात्रान्तरे धातकीखएत्तानां धातकीखएत्तसत्कानां शशिरवीणां चन्द्रसूर्याणां द्वीपाः । इयमत्र ज्ञाना—धातकीखएत्त द्वीपात् परतः पूर्वस्यां दिशि कालोदसमुद्रेमध्ये षादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे धातकीखएत्तसत्कानां षादशसहस्राणां चन्द्राणां षादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे तथा धातकीखएत्त परतः पश्चिमायां दिशि कालोदसमुद्रे षादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे धातकीखएत्तसत्कानां षादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे धातकीखएत्तसत्कानां षादशानां सूर्याणां षादश द्वीपा इति ॥ ४ ॥

तथा—

जोयणसहस्स बारस, पुक्करवरपुव्वपुव्वपुव्विंमंताउ ।

गंतूणं कालोए, कालोयाणं ससिरवीणं ॥ ५ ॥

व्याख्या—पुक्करवरद्वीपादर्वाक् पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि प्रत्येकं कालोदसमुद्रे षादश षादश योजनसहस्राणि अतिक्रम्यात्रान्तरे कालोदानां कालोदसमुद्रेमध्ये शशिरवीणां द्वीपाः । अत्रापीयं ज्ञाना—

पुष्करवर्षीपादवर्षां पूर्वस्यां दिशि षादश योजनसहस्राणि अत्रगाह्यात्रान्तरे कालोदसमुद्रसंवन्यनां द्विचत्वारिंशत्सङ्ख्यानां चन्द्राणां द्विचत्वारिंशत् द्वीपाः । तथा पुष्करवर्षीपादवर्षां पश्चिमायां दिशि षादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे कालोदसमुद्रसत्कानां द्विचत्वारिंशत्सङ्ख्यानां सूर्याणां द्विचत्वारिंशत् द्वीपाः ॥ ५ ॥

सम्प्रति द्वीपप्रमाणमाह—

त्रयिणा दीवा रम्मा, गोयमदीवसरिसा पमाणेणं ।
नवरं सवत्थ समा, दोकोसुच्चा जलंताळ ॥ ६ ॥

व्याख्या—एतेऽनन्तरोक्ताः शशिनां सूर्याणां च द्वीपाः प्रमाणेन प्रमाणतो गौतमद्वीपसदृशा षादश-योजनसहस्रप्रमाणाणामविष्कम्भा इत्यर्थः रम्या विचित्रमणिरत्नलचित्तया रमणीयतरा त्रयितास्तीर्थ-करणधैरैः । नवरमत्र गौतमद्वीपादयं विशेषः—सर्वत्र द्वीपदिशि समुद्रदिशि च जलनिमग्नत्वमधि-कृत्य समाः सर्वत्र कालोदसमुद्रस्य समावगाहत्वात् । जलान्ताच्च जलपर्यन्तादूर्ध्वं सर्वेऽपि द्वीपा द्वौ क्रोशाबुच्चाः ॥ ६ ॥

सम्प्रति कालोदसमुद्रस्य जलस्वरूपं यथावत्प्रतिपादयति—
पगईए उदगरसं, कालोए उदग मासरासिनिजं ।

न्याख्या—कालोदे कालोदसमुद्रे उदकं माषराशिनिजमतीव कृष्णं, तथा प्रकृत्या स्वजावेन उदकरसं
मेघसमुत्थोदकसमानास्वादं च, न च कदाचनापि लवणसमुद्र इव होत्रमुपगच्छति, होत्रहेतोः पातालकल-
शादेरजावात्, न खलु लवणसमुद्र इव वाय्वाश्रयजूताः पातालकलशाः सन्ति, ततो न होत्र इति । उक्तं
च—“लवणे णं नंते ऊसिउदए पहुउदए खुत्रियजले अखुत्रियजले? गोयमा ! लवणे समुदे ऊसि-
उदए नो पहुउदए खुत्रियजले नो अखुत्रियजले । जहा णं नंते लवणसमुदे ऊसिउदए नो पहु
उदए खुत्रियजले नो अखुत्रियजले । तथा णं वाहिरगाऽवि समुहा किं ऊसिउदया पहु उदया
खुत्रियजला अखुत्रियजला? गोयमा ! वाहिरया णं समुहा नो ऊसिउदया पहु उदया नो खुत्रियजला
अखुत्रियजला पुषा पुषपमाणा वोसठमाणा समजाए घन्तिता ते चिंठंति ॥

सम्प्रति कालोदसमुद्रस्याधिपती आह—

कालमहाकाला वि य, दो देवा अहिवई तस्स ॥ ७ ॥

न्याख्या—तस्य कालोदसमुद्रस्य दौ देवावधिपती, तद्यथा—कालो महाकालश्च । तत्र पूर्वार्धे
कालः पश्चिमाधे महाकाल इति ॥ ७ ॥

सम्प्रति तत्र चन्द्रादिसङ्ख्यामाह—

बायालीसं चंदा, बायालीसं च दिण्यरा दिता ।

कालोयहिस्मि एए, चरंति संबद्धलेसागा ॥ ७ ॥

व्याख्या—कालोदधौ विचत्वारिंशच्चन्द्राः, ते च सोमाः सोमलोश्याकत्वात् । तथा विचत्वारिंशद्विनकरा
 आदित्याः, ते च दीप्ता दीप्तलोश्याकत्वात् । एते च सर्वेऽपि चरन्ति चारं कुर्वन्ति संबद्धलेश्याका जम्बूद्वीप-
 गतचन्द्रादित्यैः सह समश्रेण्या प्रतिबद्धलेश्याकाः, अत एव यदा जम्बूद्वीपे मेरोर्दक्षिणभागे उत्तरभागे च
 दिवसः पूर्वपश्चिमयोश्च दिशो रजनी तदा कालोदेऽपि समुद्रे मेरोर्दक्षिणभागे उत्तरभागे च दिवसः पूर्वपश्चि-
 मयोश्च दिशो रजनी । यदा च जम्बूद्वीपे मेरोः पूर्वभागे पश्चिमभागे च दिवसो दक्षिणोत्तरयोर्भागयोश्च
 रजनी तदा कालोदेऽपि समुद्रे पूर्वपश्चिमभागयोर्दिवसो दक्षिणोत्तरयोर्भागयो रजनीति ॥ ७ ॥

सम्प्रति नक्षत्रग्रहसङ्ख्यामाह—

नक्षत्राण सहस्रं, सयं च ठावत्तरं मुणेषुवं ।

ठच्च सया ठन्नडया, गहाण तिन्नेव य सहस्सा ॥ ए ॥

व्याख्या—कालोदसमुद्रे नक्षत्राणामेकं सहस्रमेकं च शतं षट्सप्ततं षट्सप्तत्यधिकं ११७६ । ग्रहाणां
 त्रीणि सहस्राणि षट् शतानि षण्वत्यधिकानि ३६७६ । एकैकस्य हि शशिनो नक्षत्राणि
 अष्टाविंशतिः, ग्रहाश्च अष्टाशीतिः, ततो विचत्वारिंशताऽष्टाविंशतेरष्टाशीतिश्च गुणनेन भवति यथोक्तं
 नक्षत्रग्रहपरिमाणमिति । एवं तारापरिमाणजावना कार्या ॥ ए ॥

अधुना तारापरिमाणमाह—

अष्टावीसं कालो—यहिस्मि बार सयसहस्साइं ।

नव य सया पन्नासा, तारागणकोनिकोनीणं ॥ १० ॥

व्याख्या—कालोदधौ तारागणकोटिकोटीनां षादशानि षादशसहस्राधिकानि अष्टाविंशतिः शत-
सहस्राणि नव च शतानि पञ्चाशदधिकानि २०१२एए शू०-१५ ॥ १० ॥

साम्प्रतमधिकारमुपसंहरति—

कालोयही समत्तो, खिचसमासे चउत्थ अहिगारो ।

गाहापरिमाणेणं, एक्कारस हौंति गाहाळ ॥ ११ ॥

व्याख्या—अस्मिन् क्षेत्रसमासात्रिधे प्रकरणे चतुर्थः कालोदधिनामाऽधिकारः समाप्तः, स च गाथा-
परिमाणेन चिन्त्यमान एकादशगाथापरिमाणो ऋवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

॥ इति मलयगिरिविचितायां क्षेत्रसमासटीकायां कालोदधि-
नामा चतुर्थोऽधिकारः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमोऽधिकारः

तदेवमुक्ता कालोदसमुद्भवकण्यता । सम्प्रत्येतदनन्तरं पुष्करवरघीपवकण्यतामाह—

पुष्करवरदीवेणं, वलयगिद्दसंविण कालोड ।

परिवेढिडं समंता, सोलस लखा य पिडुलो सो ॥ १ ॥

व्याख्या—पुष्करैः पद्मैर्वक्ष्यमाणस्वरूपैर्वरः प्रधानः पुष्करवरः, स चासौ घीपश्च पुष्करवरघीपः तेन, वलयकृतिसंस्थानेन समंततः सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च कालोदः कालोदसमुद्भवः परिवेष्टितः । स च पुष्करवरघीपश्चक्रवालतया पृथुलो विस्तीर्णः पोरुश लक्षाः ॥ १ ॥

सम्प्रत्यस्यैव पुष्करवरघीपस्य मध्ये यः स्थितो मानुषोत्तरस्तद्वकण्यतामाह—

एयस्स मङ्गयारे, नामेणं माणुसोत्तरो सेवो ।

जगई व जंबुदीवं, वेढेतु णिडं मणुयलोयं ॥ २ ॥

व्याख्या—एतस्यानन्तरोद्दिष्टस्य पुष्करवरघीपस्य मध्यकारे मध्यजगे मानुषोत्तरः शैलः मानुषस्य मानुषक्षेत्रस्य सीमाकारितया उत्तरः परो मानुषोत्तरः । स च मनुष्यलोकं जगतीव जम्बूद्वीपं समन्ततो वेष्टयित्वा स्थितः ॥ २ ॥

सम्प्रत्यस्योद्ध्यादिपरिमाणमाह—

सत्तरस जोयणसए, इगवीसे सो समूसिड रम्मो ।
तीसे चत्तारि सए, कोसं च अहो समोगाढो ॥ ३ ॥

व्याख्या—मानुषोत्तरः पर्वतः सप्तदश योजनशतानि एकविंशानि एकविंशत्यधिकानि १७१ समु-
द्वितः । तथा त्रिंशानि त्रिंशदधिकानि चत्वारि योजनशतानि कोशं चैकमधोचूसौ समवगाढो
निमग्नः ४३० क्रो० १ ॥ ३ ॥

तथा—

मूढे दस बावीसे, रंदो मझम्मि सत्त तेवीसे ।
उवारीं चत्तारि सए, चउवीसे होइ विड्ढिन्नो ॥ ४ ॥

व्याख्या—मूढे धरणिताले रुन्दो विस्तीर्णो दश योजनशतानि द्वाविंशत्यधिकानि १०२२, मध्यज्रागे
सप्त योजनशतानि त्रयोविंशत्यधिकानि ७२३, उपरि चत्वारि योजनशतानि चतुर्विंशत्यधिकानि ४२४
विस्तीर्णः । उपरितत्वज्रागादपि चाधोमुखमवतरणे विष्कम्भपरिमाणज्ञापनार्थं करणं प्रागेवोक्तं ज्ञावितं
चेति न ज्ञस्योऽजिधीयते ॥ ४ ॥

सम्प्रत्यस्यैव मानुषोत्तरपर्वतस्याच्यन्तरपरिरयपरिमाणमाह—

एगा जोयणकोनी, लस्का बायाल तीस य सहस्सा ।
दो य सय अउणपद्दा, अप्पितरपरिउ तस्स ॥ ५ ॥

व्याख्या—तस्य मानुषोत्तरपर्वतस्याच्यन्तरः परिरय एका योजनानां कोटी द्विचत्वारिंशद्वह्वास्त्रिंशत्सहस्राणि द्वे शते एकोनपञ्चाशदधिके १४३०२४ए । तथाहि—एकतोऽपि पुष्करवराधस्याष्टौ लक्षा अपरतोऽपीति षोडश, तथा एकतोऽपि कालोदसमुद्रेऽष्टौ लक्षा अपरतोऽपीति षोडश, तथा एकतोऽपि धातकीखण्डे चतस्रो लक्षा अपरतोऽपीत्यष्टौ, (तथा) एकतोऽपि लवणसमुद्रस्य द्वे लक्षे अपरतोऽपीति चतस्रः, (तथा) एका लक्षा जम्बूद्वीपस्येति सर्वसङ्ख्याया पञ्चचत्वारिंशद्वह्वाः, तासां वर्गो विधीयते, जातो द्विकः शून्यं द्विकः पञ्चकः शून्यानि दश २०२५ शू० १०, दशत्रिगुणने जातानि एकादश शून्यानि २०२५ शू० ११, एतेषां वर्गमूलानयने लब्धं यथोक्तं परिरयपरिमाणं १४३३०२४ए, शेषं त्यक्तम् ॥ ५ ॥

सम्प्रति मानुषोत्तरपर्वतस्यैव बाह्यपरिरयपरिमाणमाह—

एगा जोयणकोनी, लस्कीस सहस्स लस्क बायाला ।
तेरसहिय सत्त सया, बाहिरपरिही गिरिवरस्स ॥ ६ ॥

व्याख्या—गिरिवरस्य मानुषोत्तरपर्वतस्य बाह्यः परिधिरेका योजनानां कोटी द्विचत्वारिंशद्विंशतिः पदत्रिंशत्सहस्राणि सप्त शतानि त्रयोदशाधिकानि । तथाहि—एकतोऽपि मानुषोत्तरपर्वतस्य धरणि तले विष्कम्भो दश योजनशतानि द्वाविंशत्यधिकानि १०२२, अपरतोऽपीति मिद्वितानि विंशतिशतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि २०४४, एतानि पञ्चचत्वारिंशद्विंशदेषु मध्ये प्रक्षिप्यन्ते ४१०२०४४, ततो वर्गो विधीयते, जातो द्विकः शून्यं द्विकः षट्कः अष्टकः चतुष्कः शून्यं शून्यं एककः सप्तकः सप्तकः नवकः त्रिकः षट्कः २०२६८४००१९७९३६, दशत्रिगुणने लब्धमधिकमेकं शून्यं २०२६८४००१९७९३६०, ततो वर्गमूलानयने लब्धं यथोक्तं बाह्यपरिरयपरिमाणं १४२३६७१३ । शेषं त्यक्तम् ॥ ६ ॥

सम्प्रति मानुषोत्तरपर्वतस्यैव स्वरूपमाह—

जंबूनयामर्ल सो, रम्मो अधजवसंठिठ ऋणिल ।
सीहनिसाई जेणं, डुहा कळ पुस्करदीवो ॥ ७ ॥

व्याख्या—येन मानुषोत्तरेण पर्वतेन पुष्करवरघीपो विधा कृतः, तद्यथा—एकमन्यन्तरं पुष्कर-
वरघीपार्थं द्वितीयं बाह्यं पुष्करवरघीपार्थमिति । स तीर्थकरणधरैर्ज्ज्ञितो जाम्बूनदमयो हेममयो विचि-
त्रमणिनिवधपुष्करिणीलतागृहमरुपादिसंकुलतया रम्यो रमणीयोऽर्धयवसंस्थितो यवार्धसंस्थानसं-
स्थितः सिंहनिपादी यथा सिंहोऽत्रेतनपादयुगलमुत्तन्य पश्चात्तनं तु पादयुग्मं संकोच्य पुतान्यां

निषीदति, निषण्णश्च शिरःप्रदेशे उन्नतः पाश्चात्यजागे तु निम्नो निम्नतर एवं मानुषोत्तरोऽपि जम्बूद्वीपदिशि ह्रिन्नटङ्कः सर्वोन्नतः पाश्चात्यजागे तूपरितनजागात्प्रदेशान्या निम्नो निम्नतर इति । एवं यवार्धसंस्थानेऽपि जावना कार्यौ । अयं च मानुषोत्तरपर्वतो बाह्यपुष्करवार्धञ्चमौ प्रतिपत्तव्यः ॥ ७ ॥

सम्प्रत्यन्तरपुष्करवार्धे विष्कम्भमिशुकारपर्वतवक्यतां च प्रतिपादयति—

अष्टैव सयसहस्ता, अत्रितरपुष्करस्स विक्कञ्चो ।

उत्तरदाहिणदीहा, उभुयारा तस्स मङ्गस्मि ॥ ७ ॥

धायश्संरुयतुद्धा, कालोययमाणुसोत्तरे पुहा ।

तेहि डुहा निहिस्सइ, पुव्वधं पड्ढिमधं च ॥ ८ ॥

व्याख्या—अन्त्यन्तरपुष्करस्यान्त्यन्तरपुष्करवर्धीपार्धस्य चक्रवालतया विष्कम्भोऽष्टौ शतसहस्राणि ७०००००, तस्य चान्यन्तरपुष्करवर्धीपार्धस्य मध्ये मध्यजागे द्वौ दक्षिणोत्तरदिग्जाविनौ दक्षिणोत्तरदीर्घाविशुकाराख्यौ पर्वतौ । तौ च किंविशिष्टावित्याह—धातकीखरफुटुयौ प्रमाणतो धातकीखरफुपीपगतेषुकारतुह्यौ । किमुक्कं जवति ? धातकीखरफुगतयोखिवानयोखिषुकारपर्वतयोः प्रत्येकं विष्कम्भो योजनसहस्रं १०००, उच्चैस्त्वं पञ्च योजनशतानि ५०० । पुनः किंविशिष्टावित्याह—कालोदमानुषोत्तरस्पृष्टौ इहल्यं प्रज्ञापकमपेक्ष्यावर्गाग्नागेन कालोदसमुद्रं परजागेन मानुषोत्तरपर्वतं स्पृष्टौ

सृष्टवन्तौ । ताभ्यां च दान्यामिदुकार्पवताभ्यामन्यन्तरपुष्करार्थं विधा निर्दिश्यते, तद्यथा—एकं पूर्वार्धमपरं पश्चिमार्धमिति ॥ ८-ए ॥

सम्प्रति कुण्डवक्यतामाह—

तिन्नेव सयसहस्सा, नवनर्द्धं खलु ऋवे सहस्सा य ।
 पुष्करवर्दीवद्धे, उगाहिताण दो कुंदा ॥ १० ॥
 दो चैव सहस्साइ, विबिन्ना होंति आणुपुवीए ।
 दस चैव जोयणाइं, उवेहेणं ऋवे कुंदा ॥ ११ ॥

व्याख्या—पुष्करवर्दीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रत्येकं कालोदसमुद्भवैदिकान्तात्परतो मानुषोत्तराच्च पर्वतादर्वाक् पृथक् त्रीणि शतसहस्राणि नवनवतिसहस्राणि च योजनानां ३९९०० गत्वाऽत्रान्तरे द्वे कुण्डे, तद्यथा—एकं पूर्वार्धे एकमपरार्धे, ते च द्वे अपि कुण्डे द्वे द्वे योजनसहस्रे विस्तीर्णे ३०००, ते चैतथं विस्तीर्णे आनुपूर्व्या क्रमेण, तद्यथा—अधोत्रागे स्लोकं विस्तीर्णे, ततः क्रमेण विस्तीर्णे प्रत्येकं दश तरे जायमाने धरणितले द्वे योजनसहस्रे विस्तीर्णे, उर्वेधेन च ते द्वे अपि कुण्डे योजनानि १० ॥ १०-११ ॥

१ उपरित्रागे. १ इमे कुण्डे कस्मिन् क्षेत्रे (सखे) वर्तेते इति न लिखितमत्र.

सम्प्रति वैताढ्यवक्तव्यतामाह—

उवेहो वेयद्वाणं, जोयणां तु ठस्सकोसाइं ।

पणुवीसं उव्विधा, दो चेव सयाइं विठ्ठिना ॥ १३ ॥

व्याख्या—वैताढ्यानां जरतैरावतविजयसंवन्धिनां सर्वसत्तयाऽप्यष्टिसप्तानां प्रत्येकमुद्देशो ऋमौ निमग्नत्वं पद् सक्रोशानि योजनानि यो० ६ क्रो० १, उव्विधा उच्चाः सर्वेऽपि योजनानां पञ्चविंशतिः पञ्चविंशतिश्च योजनान्युच्चा इत्यर्थः, तथा वे योजनानां शते विस्तीर्णे *३०० ॥ १३ ॥

सम्प्रति जरतादिदेवणां मुखमध्यवहिविष्कम्भानयनाय करणमन्त्रिधित्सुराह—

धायइसंरुइडुगुणा, वासहरा होंति पुक्करुम्मि ।

उसुयारा साहस्सा, ते मिलिया होंतिमं खित्तं ॥ १३ ॥

व्याख्या—धातकीखण्णेज्यो धातकीखण्णतेज्यो हिमवदादिज्यो वर्षधरेज्यः सकाशात् पुक्करवर-
दीपार्थे वर्षधरा हिमवदादयो विष्कम्भमधिकृत्य विगुणा जवन्ति, इयुकारौ च षावपि प्रत्येकं पृथु-

* जम्बूद्वीप इव धातकीखण्णेऽपि वैताढ्यविस्तारो यो. ५० उक्तः ।

त्वमधिकृत्य साहस्रौ योजनसहस्रप्रमाणौ, ततस्ते वर्षधरास्तौ त्रेषुकारौ यदा बुद्ध्या एकत्र मीह्यन्ते तदैवं वक्ष्यमाणस्वरूपं क्षेत्रं वर्षधरेषुकारावष्टब्धक्षेत्रपरिमाणं ज्ञवति ॥ १३ ॥

तदेवाह

पाणपन्नं च सहस्सा, तच्चैव सया हवंति बुद्धसीया ।

तिन्नेव सयसहस्सा,

व्याख्या—त्रीणि शतसहस्राणि पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि ३११६८४ । तथाहि—अत्र हिमवतः शिखरिणश्च प्रत्येकं पृथुत्वपरिमाणं विचत्वारिंशत्तानि दशोत्तराणि योजनानां दश चैकोनविंशतिभागरूपाः कला योजनस्य ४२१ $\frac{१}{१९}$ । महाहिमवतो रुक्मिणश्च षोडश सहस्राणि अष्टौ शतानि विचत्वारिंशदधिकानि योजनानां षे च कले योजनस्य १६८४ $\frac{३}{४}$ । निषधस्य नीलव-
तश्च सप्तपष्टिंशत्योजनानां सहस्राणि त्रीणि शतानि अष्टपष्ट्यधिकानि कलाश्चाष्टौ योजनस्य ६९३६८ $\frac{१}{४}$ । एतेषामेकत्र मीलनेन जातमेकं शतसहस्रं षट्सप्ततिः सहस्राणि अष्टौ शतानि विचत्वारिंशदधि-
कानि १९६८४ $\frac{३}{४}$, शेषं कलाघयं त्यक्तं, एतावच्च वर्षधरावष्टब्धक्षेत्रपरिमाणमेकस्मिन्नर्थे, एतावच्च द्विती-
येऽप्यर्थे इत्युचयमीलने जातास्त्रिसो लक्षास्त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि ३१३६८४ । इषुकारघयस्य च पृथुत्वपरिमाणं षे योजनसहस्रे, ते अप्यत्र प्रक्षिप्येते, ततो ज्ञवति यथोक्तं वर्षधरेषु-
कारावष्टब्धक्षेत्रपरिमाणमिति ॥

ततः किमित्याह—

वासविहीणं तु जं खित्तं ॥ ३४ ॥

एयं पुण सोहिजा, कालोयहिपरिया उ सेसमिणं ।

चउदस सहस्स नव सय, इगवीसइ लखक अरुसीई ॥ ३५ ॥

व्याख्या—एतदनन्तरोकं क्षेत्रपरिमाणं वर्षविरहितं जरतादिक्षेत्रपृथुत्वविरहितं क्षेत्रपरिमाणं तदव-
गन्तव्यम् । एतत् पुनः कालोदधिपरियात् कालोदसमुच्चपरिरयपरिमाणात् एकनवतिर्लक्षाः सप्ततिः
सहस्राणि षट् शतानि पञ्चोत्तराणि ६१७०६०५ इत्येवंरूपाढोधयेत्, शोधिते च सति जातं शेषमि-
दम्—अष्टाशीतिर्लक्षाश्चतुर्दश सहस्राणि नव शतानि एकविंशत्यधिकानि ७७३४९१, एष जरतादीना-
मन्यन्तरविष्कम्भानयने ध्रुवराशिः ॥ ३४-३५ ॥

ततः किमित्याह

वासहरविरहियं खलु, जं खित्तं पुक्करुदीवम्मि ।

जावंतावेहि गुणं, जय दोहिं सएहिं बरोहिं ॥ ३६ ॥

व्याख्या—वर्षधैरिंमवदादित्रिविरहितं यत् खलु क्षेत्रपरिमाणं पुष्करवराधे प्रागनन्तरमुक्तं तत्

यावत्तावत्सङ्गैरीप्सितऋतक्षेत्रादिसत्कैर्गुणकारैरकादिभिः तद्यथा—ऋतक्षेत्र ऐरावते चैको गुणकारः १, हैमवते हैरण्यवते च चत्वारः ४, हरिवर्षे रम्यके च पोरुश १६, महाविदेहे चतुःषष्टिः ६४, एतैर्गुण-कारैर्गुणं गुणितं कृत्वा षाण्ण्यां षादशोत्तराण्ण्यां शतान्ण्यां ऋज, ततो ऋतादीनामन्यन्तरविष्कम्भपरि-माणमागच्छति ॥ १६ ॥

तत्र ऋतक्षेत्रेऽन्यन्तरविष्कम्भप्रमाणमाह—

ईयात्नीस सहस्सा, पंचेव सया हवंति गुणसीया ।

तेवत्तरमंससथं, मुह्विखंजो ऋहवासि ॥ १७ ॥

व्याख्या—ऋतवर्षे ऋतक्षेत्रे मुखविष्कम्भोऽन्यन्तरविष्कम्भः कालोददिशि विष्कम्भ इत्यर्थः एकचत्वारिंशत्सहस्राणि पञ्च शतानि एकोनाशीत्यधिकानि योजनानाम्, अंशानां च शतं त्रिसप्तत्य-धिकम् । तथाहि—वर्षधरविहीनक्षेत्रपरिमाणरूपो ध्रुवराशिः ००१४ए२१ एकेन गुण्येत, एकेन च गुणितं तदेव ऋवति, ततो षाण्ण्यां षादशोत्तराण्ण्यां शतान्ण्यां ऋगो ह्रियते लब्धं यथोक्तं ऋतक्षेत्रेऽन्य-न्तरविष्कम्भपरिमाणम् ४१५७ए^{१७३} ॥ १७ ॥

सम्प्रति हैमवते मुखविष्कम्भप्रमाणमाह—

उणवीसा तिन्रि सया, षावठि सहस्स सयसहस्सं च ।

अंसा वि य त्पन्नं, मुह विखंजो उ हैमवाए ॥ १७ ॥

व्याख्या—हैमवते क्षेत्रे मुखविष्कम्भ एकं लदं षट्षष्टिः सहस्राणि त्रीणि शतानि एकोनविंशत्यधिकानि योजनानाम्, अंशाश्च षट्षष्ट्याशत् । तथाहि—धुवराशिः ७७१४ए३१ चतुर्भिर्गुण्यते, जातस्त्रिकः पञ्चको नवकः षट्कः अष्टकः चतुष्कः ३१११ए६७४ एतेषां षान्यां षादशोत्तराच्यां शतान्यां जागो ह्रियते, लब्धं यथोक्तं हैमवतमुखविष्कम्भपरिमाणम् १६६३१ए^{५६}३३ ॥ १७ ॥

सम्प्रति हरिवर्षे मुखविष्कम्भपरिमाणमाह—

सत्तर दोन्नि सया, पषट्ठि सहस्स तच्च लखा य ।

बारस चैव य अंसा, मुह विखंजो उ हरिवासे ॥ १८ ॥

व्याख्या—हरिवर्षे मुखविष्कम्भः षट् लक्षाः पञ्चपष्टिः सहस्राणि द्वे शते सप्तसप्तत्यधिके योजनानाम्, अंशाश्च षादश । तथाहि—धुवराशिः ७७१४ए३१ षोरुशत्रिर्गुणने जात एककः चतुष्कः एककः शून्यं त्रिकः अष्टकः सप्तकः त्रिकः षट्कः १४१०३७७३६, एतेषां षान्यां षादशोत्तराच्यां शतान्यां जागो ह्रियते, लब्धं यथोक्तं हरिवर्षे मुखविष्कम्भपरिमाणम् ६६११७७३^{३३} यच्च जरतहैमवतहरिवर्षाणामन्यन्तरविष्कम्भपरिमाणमुक्तं तदेव क्रमेणैरावतहैराण्यवतरम्यकानामन्यन्तरविष्कम्भपरिमाणमवसेयम् ॥ १८ ॥

सम्प्रति महाविदेहे मुखविष्कम्भमानमाह—

अटुत्तरसयमेगं, एगटि सहस्स लख तवीसं ।

अरुयाढीसं अंसा, मुह्विखंनो विदेहस्स ॥ ३० ॥

व्याख्या—विदेहस्य विदेहक्षेत्रस्य मुखविष्कम्भः पञ्चिंशतिर्लक्षा एकपष्टिः सहस्राणि एकं च शतम-
ष्टाधिकं योजनानाम्, अंशाश्चाष्टाचत्वारिंशत् । तथाहि—धुवराशिः ८८१४९१ चतुःपष्ट्या गुण्यते,
जातः पञ्चकः पङ्कः चतुष्कः एककः पञ्चकः चतुष्कः नवकः चतुष्कः १६४११४९४४, एतेषां
षान्यां षादशोत्तरान्यां शतान्यां जागो ह्रियते, लब्धं यथोक्तं महाविदेहमुखविष्कम्भपरिमा-
णम् ३६६११०८३३ ॥ ३० ॥

सम्प्रति जरतक्षेत्रादिषु मध्यविष्कम्भानयनाय धुवराशयन्तरं प्रक्रियां चाह—

तं चेव य सोहिजा, पुकर अद्धधध परिरया सेसं ।

जावंतावेहि गुणे, मङ्गे खित्ताण विखंनो ॥ ३१ ॥

व्याख्या—तदेव पूर्वोक्तं वर्षविहीनं क्षेत्रपरिमाणं पुष्करवर्षीपार्धपरिरयपरिमाणोद्बोध्यते, शोधिते
च तस्मिन् यद्येवमवतिष्ठते स मध्यजागे धुवराशिः, ततः स यावत्तावत्संज्ञैः एकचतुःपोरुशचतुष्पष्टिरूपैर्गु-

एयते, गुणयित्वा च षादशोत्तरान्यां षान्यां शतान्यां चागे हते यद्वच्यते स मध्ये मध्यचागे क्षेत्राणां ऋतादीनां विष्कम्भो भवति ॥ २१ ॥

तत्र पुष्करवर्षीपार्धापरियपरिमाणमाह—

सत्तावीसा चतुरो, सया उ सत्तरस सयसहस्सा य ।

एगा य होइ कोनी, पुस्करअध्यधपरिहीड ॥ २२ ॥

व्याख्या—एका योजनकोटी सप्तदश लक्षाश्चत्वारि शतानि सप्तविंशत्यधिकानि । तथाहि—कालोदपरिधेरिकनवतिर्लक्षाः सप्ततिः सहस्राणि षट् शतानि पञ्चोत्तराणि ९१७०६०९, पुष्करवर्षीपार्धापरिधेरिकाः योजनकोटी द्विचत्वारिंशत्सहस्राणि त्रिंशत्सहस्राणि षे शते एकोनपञ्चाशदधिके १४२३०२४९, एतयोरैकत्र मीलने जातो द्विकः त्रिकः चतुष्कः शून्यं शून्यम् अष्टकः पञ्चकः चतुष्कः २३४००८५४, अस्वार्धे भवति यथोक्तं पुष्करवर्षीपार्धापरिमाणम् ११७०४२७ । एतस्मात्पर्यविहीनक्षेत्रपरिमाणं तिस्रो लक्षाः पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि ३९९६८४ शोध्यते, शोधिते च सति जातं शेषमिदम्—एका कोटी त्रयोदश लक्षाश्चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि सप्त शतानि त्रिचत्वारिंशदधिकानि योजनानाम् ११३४४७४३, एष विष्कम्भानयने ध्रुवराशिः ॥ २२ ॥

तथा चाह—

कोपी तेरस लरका, चोयाल सहस्स सत्त तेयाला ।
पुरकरवरस्स मझे, धुवरासी एस नायवो ॥ ३३ ॥

व्याख्या—सुगमा ॥ ३३ ॥

सम्प्रति जरतक्षेत्रे मध्यविष्कम्भमानमाह—

तेवन्नं च सहस्सा, पंच सया बारसुत्तरा होंति ।
नवणलयं अंससयं, मझे जरहस्स विरुंको ॥ ३४ ॥

व्याख्या—पुष्करवर्षीपार्धे जरतक्षेत्रस्य मध्यभागो विष्कम्भः त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि पञ्च शतानि
षादशोत्तराणि योजनानाम्, अंशानां च शतं नवनवत्यधिकम् । तथाहि—धुवराशिः ११३४४७४३
एकेन गुण्यते, एकेन च गुणितं तदेव भवति, ततो षान्यां षादशोत्तरान्यां शतान्यां जागो ह्रियते,
लब्धं यथोक्तं जरतक्षेत्रे मध्यविष्कम्भमानम् ५३५११ $\frac{१९९}{२५३}$ ॥ ३४ ॥

अधुना हैमवते मध्यविष्कम्भमानमाह—

एगावन्ना चउद्स, सहस्स दो चैव सयसहस्सा य ।
सद्धिं अंसाण सयं, हेमवए मज्जविरुंको ॥ ३५ ॥

न्याख्या—हैमवते क्षेत्रे मध्यविष्कम्भो द्वे योजनानां लक्षे चतुर्दश सहस्राणि एकपञ्चाशानि एकपञ्चाशदधिकानि षष्ट्युत्तरमंशानां शतमिति । तथाहि—ध्रुवराशिः ११३४४५४३ चतुर्भिर्गुण्यते, जातः चतुष्कः पञ्चकः त्रिकः सप्तकः अष्टकः नवकः सप्तकः विकः ४५३५७५२, तत एतेषां दान्यां षादशोत्तरान्यां शतान्यां जागो ह्रियते, लब्धं यथोक्तं हैमवते मध्यविष्कम्भमानम् २१४-०५१३९२ ॥ ३५ ॥

सम्प्रति हरिवर्षे मध्यविष्कम्भमानमाह—

सत्तहिया दोन्नि सया, षप्पन्न सहस्स अठ लक्का य ।
चत्तारि चैव अंसा, हरिवासे मप्पविकंजो ॥ ३६ ॥

न्याख्या—हरिवर्षे क्षेत्रे मध्यविष्कम्भोऽष्टौ लक्षाः षट्पञ्चाशत्सहस्राणि द्वे शते सप्तोत्तरे योजनानाम्, अंशाश्चत्वारः । तथाहि—ध्रुवराशिः ११३४४५४३ बोरुशचिर्गुण्यते, जात एककः अष्टकः एककः पञ्चकः एककः अष्टकः अष्टकः १०११५०००, ततो दान्यां षादशोत्तरान्यां शतान्यां जागो ह्रियते, लब्धं यथोक्तं हरिवर्षे मध्ये विष्कम्भमानम् ०५६२०५३९२ । यच्च जरतहैमवतहरिवर्षाणां मध्यविष्कम्भपरिमाणमुक्तं तदेव क्रमेणैरावतहैरण्यवतरम्यकानां मध्ये विष्कम्भपरिमाणमवसेयम् ॥ ३६ ॥

अधुना महाविदेहदेशे मध्यविष्कम्भमानमाह—
अरुवीसा अष्ट सया, चउवीस सहस्स लख चउतीसं ।
सोदस चैव य अंसा, मअविदेहस्स विखंजो ॥ १७ ॥

व्याख्या—महाविदेहदेशस्य मध्ये विष्कम्भश्चतुस्त्रिंशद्दशतुर्विंशतिः सहस्राणि अष्टौ शतानि
अष्टाविंशत्यधिकानि योजनानाम्, अंशश्च षोडश । तथाहि—धुवराशिः ११३४४७४३ चतुःषष्ट्या गुण्यते,
जातः सप्तकः द्विकः षट्कः शून्यं षट्कः त्रिकः पञ्चकः पञ्चकः द्विकः ७२६०६३११२, एषां द्वाभ्यां द्वादशो-
त्तराभ्यां शताभ्यां जागो ह्रियते, लब्धं यथोक्तं महाविदेहदेशे मध्यविष्कम्भमानम् ३४२४७२७^{१४} ॥ १७ ॥

सम्प्रति जरतादिषु देशेषु बहिर्विष्कम्भानयनाय धुवराभ्यन्तरं प्रक्रियां चाह—

तं चैव य सोहिजा, माणुसखेत्तस्स परिरया सेसं ।

जावंतावेहि गुणं, बाहिरखेत्तस्स विखंजो ॥ १८ ॥

व्याख्या—तदेव प्रागुक्तं वर्षविरहितदेशपरिमाणं मानुषदेशपरिरयाभ्योध्यते, शोधिते च तस्मिन्
यद्येवमवतिष्ठते स बहिर्विष्कम्भानयने धुवराशिः, ततः स यावत्तावत्संकरैकचतुःषोडशचतुःषष्टिलक्षै-
र्गुणकारैर्गुण्यते, गुणयित्वा च द्वाभ्यां द्वादशोत्तराभ्यां शताभ्यां जागो ह्रियते, ततो जरतादिषु बहिर्वि-
ष्कम्भ आगच्छति । तत्र मनुष्यदेशस्य परिरयपरिमाणं प्रागेवोक्तम्, तच्चैका योजनकोटी विचत्वारिंश-

द्व्यष्टास्त्रिंशत्सहस्राणि द्वे शते एकोनपञ्चाशदधिके १४३०२४ए । अस्माघर्षविहीनं क्षेत्रपरिमाणं तिस्रो खट्वाः पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि ३५५६८४ शोधयते, शोधिते च तस्मिन् जातं शेष-मिदम्—एका कोटी अष्टात्रिंशद्दशत्युःसप्ततिः सहस्राणि पञ्चशतानि पञ्चषष्ट्यधिकानि १३८७४५६५॥२७॥

एतदेवाह—

अठत्तीसं लखा, कोनी चउहत्तरी सहस्सा य ।

पंच सया पन्नठा, विसुऋसेसं हवश् एवं ॥ २ए ॥

व्याख्या—सुगमा । एष ध्रुवराशिः ॥ २ए ॥

सम्प्रति जगतक्षेत्रे बाह्यविष्कम्भमानमाह—

पन्नठि सहस्सांश्च, चत्तारि सया हवंति ढायाखा ।

तेरस चैव य अंसा, बाहिरलं जरह विकंजो ॥ ३० ॥

व्याख्या—जगतक्षेत्रे बाह्यो विष्कम्भः पञ्चपट्टिः सहस्राणि चत्वारि शतानि षट्चत्वारिंशदधिकानि योजनानाम्, अंशाश्च त्रयोदश । तथाहि—ध्रुवराशिः १३८७४५६५ एकेन गुण्यते, एकेन च गुणितं तदेव जवति १३८७४५६५, ततो दान्यां द्वादशोत्तरान्यां शतान्यां जागो ह्रियते, खब्धं यथोक्तं जगतक्षेत्रे बहिर्विष्कम्भमानम् ६५४४६८३३ ॥ ३० ॥

सम्प्रति हैमवते बहिर्विष्कम्भमानमाह—

चुलसीया सत्त सया, एगट्टि सहस्स दोन्नि लखा य ।

अंसा वि य बावन्नं, हेमवए वाहि विखंजो ॥ ३१ ॥

व्याख्या—हैमवते क्षेत्रे बहिर्विष्कम्भो वे लक्षे एकपष्टिः सहस्राणि सप्त शतानि चतुरशीत्यधिकानि योजनानाम्, अंशाश्च विपञ्चाशत् । तथाहि—ध्रुवराशिः १३७५५६५ चतुर्भिर्गुण्यते, जातः पञ्चकः योजनानाम्, अंशकः नवकः अष्टकः विकः षट्कः ५५५५७३६०, एतेषां वान्यां वादशोत्तरान्यां शतान्यां जागो ह्रियते, लब्धं यथोक्तं हैमवते बहिर्विष्कम्भपरिमाणम् ३६१ ७७५^{३२} ॥ ३१ ॥

सम्प्रति हरिवर्षे बहिर्विष्कम्भमानमाह—

सयमेगं बत्तीसं, सीयाल सहस्स दस य लखाइं ।

अठहिया दोन्नि सया, जागा हरिवासविखंजो ॥ ३२ ॥

व्याख्या—हरिवर्षे बहिर्विष्कम्भो दश लक्षाः सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि शतमेकं षट्त्रिंशदधिकं योजनानाम्, अंशानां च वे शते अष्टोत्तरे । तथाहि—ध्रुवराशिः १३७५५६५ योजनानाम्, अंशकः नवकः विकः षट्कः ५५५५७३६०, एतेषां वान्यां वादशोत्तरान्यां शतान्यां जागो ह्रियते, लब्धं यथोक्तं हरिवर्षे बहिर्विष्कम्भपरिमाणम् १०५५१३६^{३०} ॥ यदेव

प्ररतहैमवतह्रिवर्षेषु बहिविष्कम्भपरिमाणमुक्तं तदेव क्रमैरेवतहैरण्यवतरम्यकेषु
माणमवसातव्यम् ॥ ३२ ॥

सम्प्रति महाविदेहदेशे बहिविष्कम्भमानमाह—

सीयाला पंच सया, अरुसीइ सहस्स लख इयाला ।

बन्नउयं अंससयं, विदेहविकंशु बाहिरु ॥ ३३ ॥

व्याख्या—विदेहदेशे बाह्यो विष्कम्भ एकचत्वारिंशद्बद्धा अष्टाशीतिः सहस्राणि पञ्च शतानि सप्त-
चत्वारिंशदधिकानि योजनानाम्, अंशानां च शतं षष्ठवत्यधिकम् । तथाहि—धुवराशिः १३७५४ए६ए
चतुःपञ्चा गुण्यते, जातः अष्टकः अष्टकः सप्तकः नवकः सप्तकः विकः एककः षट्कः शून्यं ७७७ए७३१६०,
एतेषां षान्यां षादशोत्तराच्यां शताच्यां जागो ह्रियते, लब्धं यथोक्तं महाविदेहदेशे बहिविष्क-
म्भमानं ४१७७ए४७३१६ ॥ ३३ ॥

अधुना हिमवदादिगिरिविष्कम्भानयनार्थमाह—

वासविहूणं खित्तं, दुसहस्सूणं तु पुकरधम्मि ।

जावंतावेहि गुणं, बुलसीइहियम्मि गिरिवासो ॥ ३४ ॥

व्याख्या—पुष्करवर्षीपार्थे वर्षविहीनं यत्क्षेत्रं क्षेत्रपरिमाणं तत् विसहस्रोत्तरापर्यन्तव्यगतसह-

स्रद्धिकहीनं क्रियते । ततो यावत्तावत्संज्ञकैरेककचतुष्कपोरुशकलद्वयैर्गुण्यते, गुणितं कृत्वा चतुरशीत्याह्रियते, चतुरशीतिहृते च यद्वन्त्यते स हिमवदादीनां गिरीणां व्यासो विष्कम्भपरिमाणम् । इह हिमवति एको गुणकारः, चत्वारो महाहिमवति, पोरुश निषधपर्वते, पोरुश नीलपर्वते, चत्वारो रुक्मिणि, शिखरिण्येकः ॥ ३४ ॥

तत्र प्रथमतो हिमवति विष्कम्भपरिमाणमाह—

दसह्रिय बायाल सया, चोयाल कला य बुद्धहिमवंते ।

व्याख्या—पुष्करवर्षीपार्धे बुद्धहिमवति विष्कम्भपरिमाणं दशाधिकानि विचत्वारिंशद्योजनशतानि चतुश्चत्वारिंशच्च कलाश्चतुरशीतिजागरूपा योजनस्य । तथाहि—वर्षविहीनं क्षेत्रपरिमाणं तिस्रो लक्षाः पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि ३१५६८४, एतत् इशुकारगतेन सहस्रवयेन हीनं क्रियते, जातं (जातानि) तिस्रो (त्रीणि) लक्षाणि त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि ३१३६८४, एष वर्षधरपर्वतानां विष्कम्भानयने धुवराशिरवसातव्यः । तत एष (एकेन गुण्यते), एकेन च गुणितं तदेव भवति, ततश्चतुरशीत्या जागो ह्रियते, लब्धं यथोक्तं हिमवति विष्कम्भपरिमाणम् ३० ४६ ॥

सम्प्रति महाहिमवति विष्कम्भमाह—

बीए कलऽऽ सोलस, सहस्स बायाल अष्ट सया ॥ ३५ ॥

व्याख्या—द्वितीये महाहिमवति पर्वते विष्कम्भपरिमाणं पोरुश सहस्राणि अष्टौ शतानि विचत्वा-

रिंशदधिकानि योजनानां कलाश्चाष्टौ । तथाहि—ध्रुवराशिः ३५३६८४ चतुर्भिर्गुण्यते, जात एककः
चतुष्कः एककः सप्तकः त्रिकः षट्कः १४१४९३६, एतेषां चतुरशीत्या जागे हुते लब्धं यथोक्तं
महाहिमवतो विष्कम्भमानम् १६८४२^२ ॥ ३५ ॥

सम्प्रति निषधमानमाह—

सत्तृप्ति सहस्साहं, तिन्नेव सया हवंति अष्टछा ।

बत्तीस कला निसहे, विस्क्रंजो पुस्कररुस्मि ॥ ३६ ॥

व्याख्या—पुष्करार्धे पुष्करवरघीपार्धे निषधे वर्पधरपर्वते विष्कम्भः सप्तपट्टिः सहस्राणि त्रीणि शतानि
अष्टषष्ट्यधिकानि योजनानां, कलाश्चतुरशीतिचागरूपा षान्त्रिंशत् । तथाहि—ध्रुवराशिः ३५३६८४ षोड-
शभिर्गुण्यते, जातः पञ्चकः अष्टकः नवकः चतुष्कः चतुष्कः ५६५८४४, एतेषां चतुर-
शीत्या जागे हुते लब्धं यथोक्तं निषधे विष्कम्भपरिमाणम् ६९३६८^३ । यथा च हिमवन्महाहिमवन्निषधानां
विस्तारपरिमाणमुक्तं तथा क्रमेण शिखरिस्मिनी लपर्वतानामपि विस्तारपरिमाणमवसेयम् ॥ ३६ ॥

सम्प्रति प्रकारान्तरेण पुष्करवरघीपार्धे हिमवदादीनां विस्तारपरिज्ञानोपायमाह—

अहवा धायश्दीवे, जो विस्क्रंजो उ होइ उ नगाणं ।

सो डुयुणो नायवो, पुस्कररुं नगाणं तु ॥ ३७ ॥

व्याख्या—अथवेति प्रकारान्तरताद्योतने धातकीखण्णदीपे यो नगानां हिमवदादीनां वर्षधरपर्वतानां विष्कम्भो भवति स द्विगुणः सन् पुष्करवर्षीपार्थे नगानां हिमवदादीनां क्रमेण विष्कम्भो ज्ञातव्यः । तथाहि—धातकीखण्णे हिमवति शिखरिणि च प्रत्येकं विष्कम्भ एकविंशतियोजनशतानि पञ्चोत्तराणि द्वाविंशतिश्चतुरशीतिभागा योजनस्य ३१०५ $\frac{३३}{४}$ पुष्करवर्षीपार्थे विचत्वारिंशद्योजनशतानि दशोत्तराणि चतुश्चत्वारिंशच्चतुरशीतिभागा योजनस्य ४३१० $\frac{३३}{४}$ । धातकीखण्णे महाहिमवति रुक्मिणि च प्रत्येकं विष्कम्भश्चतुरशीतियोजनशतानि एकविंशत्यधिकानि चत्वारश्चतुरशीतिभागा योजनस्य ८४३१ $\frac{३३}{४}$ पुष्करवर्षीपार्थे षोडश योजनसहस्राणि अष्टौ शतानि विचत्वारिंशदधिकानि अष्टौ च चतुरशीतिभागा योजनस्य १६८४ $\frac{३३}{४}$ । तथा धातकीखण्णे निषधे नीले च प्रत्येकं विष्कम्भस्त्रिंशत्सहस्राणि पद्मशतानि चतुरशीत्यधिकानि योजनानां षोडश च चतुरशीतिभागा योजनस्य ३३६८४ $\frac{३३}{४}$ पुष्करवर्षीपार्थे सप्तषष्टिः सहस्राणि त्रीणि शतानि अष्टषष्ट्यधिकानि योजनानां द्वाविंशच्चतुरशीतिभागा योजनस्य ६७३६८ $\frac{३३}{४}$ ॥ ३७ ॥

सम्प्रति वर्षधरवहस्कारादीनां विस्तारोद्भूयपरिमाणमाह—

वासहरा वक्षारा, दहनशकुन्ता वणा य सीयाए ।
दीवे दीवे डुगुणा, विरथरलं उस्सए तुद्धा ॥ ३८ ॥

व्याख्या—वर्षधरा हिमवदादयो, बहस्काराश्चित्रादयो विजयाद्यन्तर्वर्तिनः पर्वता, विद्युत्प्रचादयश्च
 गजदन्ताकृतयो, हृदाः पद्महृदादयो, नद्यो गङ्गानद्यादयः, कुएफानि गङ्गाप्रपातकुएफादीनि, वनानि
 च शीतायाः, उपलक्षणमेतत्, शीतोदायाश्च समीपे यानि वनानि तान्यपि द्वीपे द्वीपे विस्तारमधिकृत्य
 पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् विगुणानि वेदितव्यानि । उह्ये च चिन्त्यमाने पुनः सर्वाण्यभ्येतानि तुह्यानि । तथा-
 हि—जम्बूद्वीपे हिमवति शिखरिणि च प्रत्येकं विष्कम्भो दश योजनशतानि विपञ्चाशदधिकानि षादश
 चैकोनविंशतित्रागा योजनस्य १०५१^३/_{१९} धातकीखण्डे एकविंशतियोजनशतानि पञ्चोत्तराणि पञ्च
 चैकोनविंशतित्रागा योजनस्य ११०^५/_{१९} पुष्करवर्षीपार्धे विचत्वारिंशद्योजनशतानि दशोत्तराणि दश
 चैकोनविंशतित्रागा योजनस्य ४११^१/_{१९} । उच्चत्वं सर्वत्रापि योजनशतम् १०० । तथा जम्बूद्वीपे महाहि-
 मवति रुक्मिणि च प्रत्येकविष्कम्भो विचत्वारिंशद्योजनशतानि दशोत्तराणि दश चैकोनविंशतित्रागा
 योजनस्य ४११^१/_{१९} धातकीखण्डे चतुरशीतियोजनशतानि एकविंशत्यधिकानि एकश्रेकोनविंशतित्रागो
 योजनस्य ८४१^१/_{१९} पुष्करार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च षोरुश योजनसहस्राणि अष्टौ शतानि विचत्वारिंशद-
 धिकानि द्वौ चैकोनविंशतित्रागौ योजनस्य १६८४^३/_{१९} । उच्चत्वं पुनः सर्वत्रापि द्वे योजनशते १०० ।
 तथा जम्बूद्वीपे निषधे नीले च प्रत्येकं विष्कम्भः षोरुश योजनसहस्राणि अष्टौ शतानि विचत्वारिंशद-
 धिकानि द्वौ चैकोनविंशतित्रागौ योजनस्य १६८४^३/_{१९} । धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च त्रयस्त्रिंशद्योज-
 नसहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि चत्वारश्रेकोनविंशतित्रागा योजनस्य ३३६८४^३/_{१९} । पुष्कर-

वरघीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च सप्तषष्टियोजनानां सहस्राणि त्रीणि शतानि अष्टषष्ट्यधिकानि अष्टौ चैकोन-
 विंशतिभाग्ग योजनस्य ६९३६८^१/_{१६} । उच्चत्वं सर्वत्रापि चत्वारि योजनशतानि ४०० । तथा जम्बूद्वीपे
 चित्रादीनां बहुस्कारपर्वतानां प्रत्येकं विष्कम्भः पञ्च योजनशतानि ५०० । धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे
 च योजनसहस्रं १००० । पुष्करवरघीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च द्वे योजनसहस्रे २००० । उच्चत्वं सर्वत्रापि
 वर्षधरप्रत्यामतौ चत्वारि योजनशतानि ४०० । शीताशीतोदासमीपे पञ्च योजनशतानि ५०० । जम्बू-
 द्वीपे विद्युत्प्रजादीनां गजदन्ताकृतीनां पर्वतानां वर्षधरसमीपे विष्कम्भः पञ्च योजनशतानि ५०० ।
 धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च योजनसहस्रं १००० । पुष्करवरघीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च द्वे योजनस-
 हस्रे २००० । सर्वत्रापि मन्दरप्रत्यासत्तौ अङ्गुलासङ्ख्येयभागः, उच्चत्वं पुनः सर्वत्र वर्षधरसमीपे चत्वारि
 योजनशतानि ४००, मेरुसमीपे पञ्च योजनशतानि ५०० । तथा जम्बूद्वीपे पद्महृदस्य पुण्डरीकहृदस्य च
 प्रत्येकं विष्कम्भः पञ्च योजनशतानि ५००, आयामो योजनसहस्रं १००० । धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे
 च विष्कम्भो योजनसहस्रं १०००, आयामो द्वे योजनसहस्रे २००० । पुष्करवरघीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे
 च विष्कम्भो द्वे योजनसहस्रे २०००, आयामश्चत्वारि योजनसहस्राणि ४००० । तथा जम्बूद्वीपे महाप-
 न्नाहृदस्य महापुण्डरीकहृदस्य च प्रत्येकं विष्कम्भो योजनसहस्रं १०००, आयामो द्वे योजनसहस्रे २००० ।
 धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च विष्कम्भो द्वे योजनसहस्रे २०००, आयामश्चत्वारि योजनसहस्राणि ४००० ।
 पुष्करवरघीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च विष्कम्भश्चत्वारि योजनसहस्राणि ४०००, आयामोऽष्टौ योजनसह-

आणि ७००० । तथा जम्बूद्वीपे तिगिद्धिदस्य केसरिहृदस्य च प्रत्येकं विष्कम्भो द्वे योजनसहस्रे २०००, आयामश्चत्वारि योजनसहस्राणि ४००० । धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च विष्कम्भश्चत्वारि योजनसहस्राणि ४०००, आयामोऽष्टौ योजनसहस्राणि ७००० । पुष्करवरघीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च विष्कम्भोऽष्टौ योजनसहस्राणि ७०००, आयामः षोडश योजनसहस्राणि १६००० । तथा जम्बूद्वीपे देवकुरुषूत्तरकुरुषु च हृदानां विष्कम्भः पञ्च योजनशतानि ५००, आयामो योजनसहस्रं १००० । धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च तेषां विष्कम्भो योजनसहस्रं १०००, आयामो द्वे योजनसहस्रे २००० । पुष्करवरघीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च विष्कम्भो द्वे योजनसहस्रे २०००, आयामश्चत्वारि योजनसहस्राणि ४००० । तथा जम्बूद्वीपे सर्वासां गङ्गासिन्धुनदीनां रकारक्तवतीनदीनां च प्रवहे विष्कम्भः षड् योजनानि सक्रोशानि ६ क्रो० १, जलरुत्वं क्रोशार्धमेकं, समुद्रप्रवेशे विष्कम्भो षाषष्टिर्योजनानि द्वे च गव्यूते यो० ६३ ग० २, जलरुत्वं योजनमेकमेकं च गव्यूतं यो० १ क्रो० १ । धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रवहे विष्कम्भो षादश योजनानि द्वौ च क्रोशौ यो० १२ क्रो० २, जलरुत्वं क्रोशं १, समुद्रप्रवेशे विष्कम्भः पञ्चविंशं योजनगतं १२५, जलरुत्वं द्वे योजने द्वे च गव्यूते यो० २ क्रो० २ । पुष्करवरघीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रवहे विष्कम्भः पञ्चविंशतियोजनानि २५, जलरुत्वं द्वौ क्रोशौ २, समुद्रप्रवेशे विष्कम्भो द्वे योजनशते पञ्चाशदधिके २५०, जलरुत्वं पञ्च योजनानि ५ । तथा जम्बूद्वीपे रोहितांशारोहितसुवर्ण-कूबारुन्धकूबानां विजयान्तर्वर्तिनीनां षादशानां गहावत्यादीनां नदीनां प्रवहे विष्कम्भो षादश

योजनानि द्वौ च क्रोशौ यो० ११ क्रो० २, उएफत्वं क्रोश एकः १, समुद्रप्रवेशे विष्कम्भः
 पञ्चविंशं योजनशतं ११५, उएफत्वं द्वे योजने द्वौ च क्रोशौ यो० २ क्रो० १ । धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽप-
 रार्धे च प्रवहे विष्कम्भः पञ्चविंशतियोजनानि ११५, उएफत्वं द्वौ क्रोशौ २, समुद्रप्रवेशे विष्कम्भो द्वे
 योजनशते पञ्चाशदधिके ११५, उएफत्वं पञ्च योजनानि ५ । पुष्करवर्षीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रवहे
 विष्कम्भः पञ्चाशद्योजनानि ५०, उएफत्वं योजनमेकं १, समुद्रप्रवेशे विष्कम्भः पञ्च योजनश-
 तानि ५००, उएफत्वं दश योजनानि १० । तथा जम्बूद्वीपे हरिकान्ताहरिसखिलानारीकान्तानरकान्तानां
 प्रवहे विष्कम्भः पञ्चविंशतियोजनानि ११५, उएफत्वं द्वौ क्रोशौ २, समुद्रप्रवेशे विष्कम्भो द्वे योजनशते
 पञ्चाशदधिके ११५, उएफत्वं पञ्च योजनानि ५ । धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च विष्कम्भः पञ्चाशद्यो-
 जनानि ५०, उएफत्वं योजनमेकं १, समुद्रप्रवेशे विष्कम्भः पञ्च योजनशतानि ५००, उएफत्वं दश योज-
 नानि १० । पुष्करवर्षीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रवहे विष्कम्भो योजनशतं १००, उएफत्वं द्वे योजने २,
 समुद्रप्रवेशे विष्कम्भो योजनसहस्रं १०००, उएफत्वं विंशतियोजनानि १० । तथा जम्बूद्वीपे शीताशी-
 तोदयोः प्रवहे विष्कम्भः पञ्चाशद्योजनानि ५०, उएफत्वं योजनमेकं १, समुद्रप्रवेशे विष्कम्भः पञ्च
 योजनशतानि ५००, उएफत्वं दश योजनानि १० । धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रवहे विष्कम्भो
 योजनशतं १००, उएफत्वं द्वे योजने २, समुद्रप्रवेशे विष्कम्भो योजनसहस्रमेकं १०००, उएफत्वं विंश-
 तियोजनानि १० । पुष्करवर्षीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रवहे विष्कम्भो द्वे योजनशते २००, उएफत्वं

चत्वारि योजनानि ४, समुद्रप्रवेशे विष्कम्भो द्वे योजनसहस्रे २०००, उरुत्वं चत्वारिंशद्योजनानि ४०।
 तथा जम्बूद्वीपे गङ्गासिन्धुरकारकवतीप्रपातकुण्डानामष्टषष्टिसङ्ख्यानां प्रत्येकं विष्कम्भ आयामश्च
 षष्टियोजनानि ६०। धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपराधे च विंशं योजनशतं १२०। पुष्करवरघ्नीपाधे पूर्वा-
 र्धेऽपराधे च द्वे शते चत्वारिंशदधिके योजनानां २४०। तथा जम्बूद्वीपे रोहितांशारोहितासुवर्णकूडारू-
 प्यकूडाप्रपातकुण्डानां विजयान्तर्वर्तिगहावत्यादिनदीप्रपातकुण्डानां च प्रत्येकमायामो विष्कम्भश्च विंशं
 योजनशतं १२०। धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपराधे च द्वे योजनशते चत्वारिंशदधिके २४०। पुष्करवद्वीपाधे पूर्वा-
 र्धेऽपराधे च चत्वारि योजनशतानि अशीत्यधिकानि ४८०। तथा जम्बूद्वीपे हरिकान्ताहरिसलिलानारी-
 कान्तानरकान्ताप्रपातकुण्डानां प्रत्येकं विष्कम्भ आयामश्च द्वे योजनशते चत्वारिंशदधिके २४०। धात-
 कीखण्डे पूर्वार्धेऽपराधे च चत्वारि योजनशतानि अशीत्यधिकानि ४८०। पुष्करवरघ्नीपाराधे पूर्वार्धेऽपराधे
 च नव योजनशतानि षष्ठ्यधिकानि ६०। तथा जम्बूद्वीपे शीताशीतोदाप्रपातकुण्डानां विष्कम्भ
 आयामश्च प्रत्येकं चत्वारि योजनशतान्यशीत्यधिकानि ४८०। धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपराधे च नव
 योजनशतानि षष्ठ्यधिकानि ६०। पुष्करवरघ्नीपाधे पूर्वार्धेऽपराधे च एकोनविंशतियोजनशतानि
 विंशत्यधिकानि १९२०। उरुत्वं सर्वत्र सर्वेषां दश योजनानि १०। तथा जम्बूद्वीपे गङ्गासिन्धु-
 रकारकवतीप्रपातकुण्डानां द्वीपानामष्टषष्टिसङ्ख्यानामायामो विष्कम्भश्च प्रत्येकमष्टौ योजनानि ८।
 धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपराधे च षोरुश योजनानि १६। पुष्करवरघ्नीपाधे पूर्वार्धेऽपराधे च पृथग् द्वात्रिं-

शङ् घात्रिंशद्योजनानि ३३ । तथा जम्बूद्वीपे रोहितांशरोहितासुवर्णकूडारूप्यकूडाविजयान्तर्वर्तिगाहा-
 बल्यादिनदीप्रपातकुण्डगतानां द्वीपानां प्रत्येकमायामो विष्कम्भश्च पोरुश योजनानि १६ । धातकीखण्डे
 पूर्वार्धेऽपरार्धे च घात्रिंशद्योजनानि ३३ । पुष्करवरद्वीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च चतुःषष्टियोजनानि ६४ ।
 तथा जम्बूद्वीपे हरिकान्ताहरिसखिलानारीकान्तानरकान्ताप्रपातकुण्डगतानां द्वीपानां प्रत्येकमायामो
 विष्कम्भश्च घात्रिंशद्योजनानि ३३ । धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च चतुःषष्टियोजनानि ६४ । पुष्करव-
 रद्वीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे चाष्टाविंशतियोजनशतं १२७ । तथा जम्बूद्वीपे शीताशीतोदाप्रपातकुण्डगतयोर्द्वीप-
 योः प्रत्येकमायामो विष्कम्भश्च चतुःषष्टियोजनानि ६४ । धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे चाष्टाविंशं योजनशतं
 १२७ । पुष्करवरद्वीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च द्वे योजनानां शते षट्पञ्चाशदधिके २५६ । सर्वत्र द्वीपानां जला-
 दूर्ध्वमुद्भूयो द्वे गन्व्यूते २ । तथा जम्बूद्वीपे निपधनीद्वर्षधरसमीपे वनानां विष्कम्भो योजनस्य एक एको-
 नविंशत्तित्रागः १/३ । धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे च द्वौ एकोनविंशत्तित्रागौ ३/३ । पुष्करवरद्वीपार्धे पूर्वा-
 र्धेऽपरार्धे च चत्वार एकोनविंशत्तित्रागाः ४/३ । तथा जम्बूद्वीपे शीताशीतोदासमीपे तेषां विष्कम्भ एकोन-
 त्रिंशद्योजनशतानि द्वाविंशल्यधिकानि २५२३ । धातकीखण्डे पूर्वार्धेऽपरार्धे चाष्टापञ्चाशद्योजनशतानि
 चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ५०४४ । पुष्करवरद्वीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च एकादश योजनसहस्राणि षट् शतानि
 अष्टाशील्यधिकानि ११६०० ॥ ३० ॥

साम्प्रतमिपुकारादिपर्वतगतमतिदेशमाह—

उसुयारजमगंकंचण—चित्तत्रिचित्ता य वद्ववेयद्वा ।
दीवे दीवे तुह्ना, तुमेहला जे य वेयद्वा ॥ ३ए ॥

व्याख्या—य इपुकारपर्वता ये चोत्तरकुरुयु यमकपर्वता ये च देवकुरुत्तरकुरुयु हृदप्रत्यासन्नाः काञ्चनगिरयो ये च देवकुरुयु चित्रविचित्राग्निधाः पर्वता ये च वृत्तवैताढ्या ये च मेखलाष्यकलिता ऋरतैरावतविजयगता वैताढ्या एते सर्वेऽपि क्षीपे क्षीपे तुड्याः । किमुक्तं ऋवति ? यदैवैपां जम्बूक्षीपे परिमाणमुक्तं तेदेव धातकीखण्डे पुष्करवरक्षीपार्धेऽप्यवगन्तव्यमिति ॥ ३ए ॥

सम्प्रति समस्तमानुषक्षेत्रान्तर्वर्तिमन्दरवर्जशेषपर्वतानामुक्तेधप्रमाणमाह—

सर्वेऽपि पद्मयवरा, समयखित्तम्मि मंदरविहूणं ।
धरणियलं उगाढा, उस्सेहचउढ्यं ऋागं ॥ ४० ॥

व्याख्या—समयक्षेत्रे मनुष्यक्षेत्रे सर्वेऽपि मन्दरवर्जाः शेषा वैताढ्यादयः पर्वतवरा धरणितलमवगाढा ऋसौ प्रविष्टाः स्वस्य स्वस्योत्सेधप्रमाणस्य चतुर्थं ऋागमिति ॥ ४० ॥

सम्प्रति कुरुविष्कम्भज्ञानयनाय कारणमाह—

चण्डण्डस्यं मेरुं, विदेहमग्ना विसोहृत्ता णं ।

सेसस्स य जं अरुं, तं विस्कंभो कुरूणं तु ॥ ४१ ॥

व्याख्या—पुष्करवर्षीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रत्येकं मेरुभूतलप्रदेशे पृथुत्वेन चतुर्नवतियोजनशतानि, ततो मेरुविष्कम्भं चतुर्नवतियोजनशतानि विदेहमध्यात् विदेहमध्यविष्कम्भाच्चतुस्त्रिंशद्दशश्चतुर्विंशतिसहस्राणि अष्टौ शतानि अष्टाविंशत्यधिकानि योजनानां, पोरुश च द्वादशोत्तरविंशतत्रागा योजनस्य ३४२४८२८ ^{११}/_{२३२} इत्येवंपरिमाणोद्ध्यते, शोधिते च सति यद्येपमवतिष्ठते चतुस्त्रिंशद्दशकाः पञ्चदश सहस्राणि चत्वारि शतानि अष्टाविंशत्यधिकानि योजनानां, पोरुश च द्वादशोत्तरविंशतत्रागा योजनस्य ३४१५४२८ ^{११}/_{२३२} एतस्य शेषस्यार्धे यद्बन्धं सप्तदश दशः सप्त सहस्राणि सप्त शतानि चतुर्दशधिकानि योजनानामष्टौ च द्वादशोत्तरविंशतत्रागा योजनस्य १९०९९१४ ^{११}/_{२३२} स विष्कम्भः कुरूणां देवकुरूणामुत्तरकुरूणां च ज्ञातव्यः ॥ ४१ ॥

तथा चाह—

सत्तरिसयाइं, चण्डसअहियाइं सत्तरसलखा ।

होइ कुरुविस्कंभो, अठ य त्रागा य परिसेसा ॥ ४२ ॥

व्याख्या—सुगमा ॥ ४३ ॥

सम्प्रति नीलवर्षधरस्य यमकपर्वतयुगलस्य यदन्तरालमेकं, यानि च यमकपर्वतयुगलद्वयपञ्चकयो-
रन्तराणि, यच्च पञ्चमहद्वस्कारपर्वतयोरन्तरं, तेषां सप्तानामन्तराणां परिमाणानयनाय करणमाह—

हरया चतुसहस्त्रा, जमगाण सहस्त्रसोहय कुरुते ।
सेसस्त्रसत्तत्रागं, अंतरसो जाण सवेसिं ॥ ४३ ॥

व्याख्या—इदाः पञ्चापि प्रत्येकं चतुःसहस्राश्चतुर्योजनसहस्रप्रमाणाः, यमकपर्वतयोः सहस्रं, ततो
इदपञ्चकं यमकपर्वतपरिमाणमेकत्र मीलितं सत् यद्भवति तत् कुरुच्यः कुरुविष्कम्भात् प्रागुक्ताढ्योधय,
शोधिते च सति तस्मिन् शेषस्य सप्तत्रिंशद्भागो ह्रियते, यद्भवत्येते तज्जानीहि सर्वेषामन्तरम् ॥ ४३ ॥

तदेवाह—

चत्तालीस सहस्त्रा, दो लस्का नव सया य अत्रण्टा ।
एगो य सत्तत्रागो, हरयनगाणंतरं त्रिणियं ॥ ४४ ॥

व्याख्या—देवकुरुषूत्तरकुरुषु च प्रत्येकं इदानीं नगानां च परस्परमन्तरं त्रिणितं तीर्थं करगणधरैः द्वे
लक्षे चत्वारिंशत्सहस्राणि नव शतानि एकोनपञ्चदशानि योजनानामेकश्च सप्तत्रागो योजनस्य ।

तथाहि—कुरुणां विष्कम्भः सप्तदश लक्षाः सप्त सहस्राणि सप्त शतानि चतुर्दशोत्तराणि योजनानाम्, अंशास्त्यक्ताः १७०७१४, यमकदैर्घ्यं योजनसहस्रं १०००, ह्रदपञ्चकदैर्घ्यं विंशतियोजनसहस्राणि १०००० मिलितान्येकविंशतियोजनसहस्राणि ११०००, एतान्यनन्तरोक्तात् कुरुविष्कम्भपरिमाणो-
 ध्यन्ते, शोधितेषु च तेषु शेषमवतिष्ठते पोरुश लक्षाः परुशीतिः सहस्राणि सप्त शतानि चतुर्दशोत्त-
 राणि १६८६७१४, एतेषां सप्तत्रिंशो हूते लब्धं यथोक्तं ह्रदगानां परस्परमन्तरपरिमाणं १४०९९ए
 ३। एतेन किमुक्तं भवति ? नीलवर्षधरयमकपर्वतघ्नह्रदपञ्चकवक्षस्काराणां परस्परमन्तरं तु ह्यपरि-
 माणमिति ॥ ४४ ॥

सम्प्रति जज्ञशाखवनदैर्घ्यमाह—

अरुवन्ना सत्त सया, पन्नरस सहस्स डुन्नि लस्का य ।

वासो उ जहसाले, पुव्वेणेमेव अवरणे ॥ ४५ ॥

व्याख्या—पुष्करवर्षीपार्धे पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रत्येकं मेरोः पूर्वस्यां दिशि जज्ञशाखवनस्य व्यासो
 दैर्घ्यं द्वे लक्षे पञ्चदश सहस्राणि सप्त शतानि अष्टापञ्चाशदधिकानि ११९७९८ । एवमेव यथोक्तपरि-
 माणमेव पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रत्येकं मेरोरपरेणापरस्यां दिशि जज्ञशाखवनस्य दैर्घ्यमवसेयम् ११९७९८॥४५॥

सम्प्रति कुरुजीवानयनाय करणमाह—

तस्सायामा दुगुणा, मंदरसहिया दुसेलविक्रंभं ।
सोहिना जं सेसं, कुरुण जीवा उ जाणाहि ॥ ४६ ॥

व्याख्या—तस्य ऋषशालवनस्यायामात् द्विगुणात् मन्दरपृथुत्वेन सहितात् द्विशैलविष्कम्भं गजद-
न्ताकृतिपर्वतप्रयविस्तारं शोधयित्वा यन्नेपमुपलभ्यते तां कुरुणां जीवां जीवापरिमाणं जानीहि ॥ ४६ ॥

तामेवाह—

चत्तारि लख्क लत्तीस, सहस्सा नव सयाय सोलहिया ।

व्याख्या—चत्वारि लक्षाणि पद्मत्रिंशत्सहस्राणि नव शतानि योमशाधिकानि ४३६ए१६, एषा
कुरुणां जीवा । तथाहि—ऋषशालवनदैर्ध्वपरिमाणं द्वे लक्षे पञ्चदश सहस्राणि सप्त शतानि अष्टाप-
ञ्चारादधिकानि ३१५७५८, एतत् द्विगुणीक्रियते, जाताश्चतस्रो लक्षा एकत्रिंशत्सहस्राणि पञ्च शतानि
योमशाधिकानि ४३१५१६, एतत् मेरुपृथुत्वपरिमाणेन चतुर्नवतिशतरूपेण ५४०० सहितं क्रियते,
जाताश्चतस्रो लक्षाश्चत्वारिंशत्सहस्राणि नव शतानि योमशाधिकानि ४४००ए१६, एतस्माद्वैलविष्कम्भ-
मानं चतुःसहस्ररूपं ४००० शोध्यते, ततः शेषं यथोक्तं कुरुजीवाप्रमाणं भवति ४३६ए१६ ॥

सम्प्रति धनुःपृष्ठानयनाय करणमाह—

दोण्ड गिरीणायामो, संखित्तो तं धणु कुरूणं ॥ ४७ ॥

व्याख्या—वयोर्गजदन्ताकृत्योः पर्वतयोरायाम एकत्र संक्षिप्तो मीलितः सन् यावान् ज्वति तत् कुरूणां देवकुरूणामुत्तरकुरूणां च प्रत्येकं धनुः धनुःपृष्ठपरिमाणं जानीहि ॥ ४७ ॥

तत्र गिरीणायामप्रमाणमाह—

सोमणसमालवंतो, दीहा वीसं जवे सयसहस्सा ।

तेयाढीस सहस्सा, अडणवीसा य डुन्नि सया ॥ ४७ ॥

व्याख्या—सौमनसो देवकुरूणां पूर्वदिशि, माड्यवानुत्तरकुरूणां पूर्वदिशि, एतौ ढावपि पर्वतौ दीर्घौ पृथग्विंशतिशतसहस्राणि त्रिचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते एकोनविंशत्यधिके २०४३२१ए ॥ ४७ ॥

तथा—

सोलसह्रिय सयमेगं, ढवीसहस्स सोलस य लखा ।

विज्जुप्पजो नगो गं-धमायणो चैव दीहाड ॥ ४८ ॥

व्याख्या—विद्युत्पजो नगो देवकुरूणां पश्चिमदिशि, गन्धमादन उत्तरकुरूणां पश्चिमदिशि, एतौ

षावपि पर्वतौ पृथगायामेन पोरुश लक्षाः पड्विंशतिः सहस्राणि शतमेकं पोरुशाधिकम् १६३६११६ इदं
 तु प्रमाणं पूर्वमेरौ छष्टव्यं, पश्चिममेरौ तु यदनयोर्द्वैर्ध्वं मानमुक्तं तत्सौमनसमाह्वयवतोरवसेयं, तयोस्तत्र
 संकीर्णक्षेत्रव्यवस्थितत्वात्, यच्च सौमनसमाह्वयवतोर्द्वैर्ध्वमुक्तं तदनयोरेवसातव्यम् अन्ययोस्तत्र पृथुल-
 क्षेत्रव्यवस्थितत्वात् ॥ ४९ ॥

तदेवमुक्तं गिरीणामायामपरिमाणं, सम्प्रति धनुःपृष्ठपरिमाणमाह—

अत्रणत्तरी सहस्सा, लक्षा तृतीस तिन्नि य सयाइ ।

पण्तीस जोयणाणि य, धणुपुठाइ कुरूपं तु ॥ ५० ॥

व्याख्या—कुरूपां देवकुरूपामुत्तरकुरूपां च धनुःपृष्ठे एकैकं धनुःपृष्ठं परिमाणतो लक्षाः पड्विंशत्
 एकोनसप्ततिः सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चत्रिंशद्योजनानि । तथाहि—विद्युत्प्रजस्यायामः १६३६११६,
 सौमनसस्य ३०४३११९, उन्नयमीलने ऋवति यथोक्तं देवकुरूपां धनुःपृष्ठपरिमाणं ३६६९३३९ । एव-
 मुत्तरकुरुषु गन्धमादनमाह्वयवदायामपरिमाणमीलने धनुःपृष्ठपरिमाणमुक्तरूपं परिज्ञावनीयम् ॥ ५० ॥

सम्प्रति चक्रशालवने पृथुत्वानयनाय करणमाह—

पुषेण मंदराणं, जो आयामो उ ऋसात्वणे ।

सो अरुसीइ विहत्तो, विरुंजो दाहिणुत्तरउ ॥ ५१ ॥

व्याख्या—मन्दरयोः पूर्वार्धपश्चिमार्धगतयोः प्रत्येकं यः पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि, उपलक्षणमेतत्, पश्चि-
मायां वा दिशि ऋजुशालवनस्य य आयाम आयामपरिमाणं सोऽष्टाशीत्या विज्रकः सन् यावान् ऋवति
तावान् विष्कम्भो ऋजुशालवनस्य दक्षिणत उत्तरतश्च प्रत्येकमवसेयः ॥ ५१ ॥

तमेवाह—

इगवन्ना चउवीसं, सया उ सयरि अरुसीइ ज्ञागा य ।

जम्मुत्तर विरथारो,

व्याख्या—याम्योदीच्ययोर्ज्ञागयोर्दक्षिणज्ञागे उत्तरज्ञागे चेत्यर्थः, ऋजुशालवनस्य प्रत्येकं विस्तारो
योजनानां चतुर्विंशतिशतानि एकपञ्चाशदधिकानि सप्ततिश्चाष्टाशीतिज्ञागा योजनस्य ३४५१ $\frac{१००}{८८}$ ।
तथाहि—ऋजुशालवनस्य पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि दैर्घ्यं द्वे लक्षे पञ्चदश सहस्राणि सप्त शतानि अष्टा-
पञ्चाशदधिकानि ३१५७५८, एतेषामष्टाशीत्या ज्ञागे हृते लब्धं यथोक्तं दक्षिणज्ञागे उत्तरज्ञागे वा
प्रत्येकं विस्तारपरिमाणमिति ॥

सम्प्रति ऋजुशालवन एव दैर्घ्यानयनाय करणमाह—

अरुसीइ गुणो उ विवरीड ॥ ५२ ॥

व्याख्या—स एवानन्तरोक्तो विष्कम्भोऽष्टाशीत्या गुणितः सन् विपरीत आयामः पूर्वस्यामपरस्यां

च दिशि प्रत्येकं जवति । तथाहि—चतुर्विंशतिशतानि एकपञ्चाशदधिकानि अष्टाशीत्या गुण्यन्ते, जात
 द्वे लक्षे पञ्चदश सहस्राणि षड् शतानि अष्टाशीत्यधिकानि ११५६७७ । येऽप्युपरि सप्ततिरष्टाशीतिचा-
 गास्तेऽप्यष्टाशीत्या गुण्यन्ते, जातानि पञ्चधिकानि एकषष्टिशतानि ६१६०, एतेषामष्टाशीत्या चागे हृते
 लब्धानि सप्ततियोजनानि, तानि पूर्वराशौ प्रक्षिप्यन्ते इति जवति यथोक्तमायामप्रमाणमिति ॥ ५१ ॥

सम्प्रति पूर्वार्धेऽपरार्धे च प्रत्येकमुत्तरकुरुषु वृक्षवक्यतामाह—

पञ्चमे य महापञ्चमे, रुक्मा उत्तरकुरुषु जंबुसमा ।

एषु वसंति सुरा, पञ्चमे तह पुंनरीए य ॥ ५३ ॥

व्याख्या—पूर्वार्धे उत्तरकुरुषु नीलवज्रिसमीपे पद्मो नाम वृक्षः पश्चिमार्धे उत्तरकुरुषु नीलवज्रि-
 समीपे महापद्म इति नाम वृक्षः, तौ च छावपि वृक्षौ प्रागुक्तजम्बूवृक्षसमौ वेदितव्यौ । तयोश्च वृक्षयो-
 रधिपती यथाक्रमं पद्मः पुंनरीकश्च, पद्मवृक्षस्याधिपतिः पद्मः महापद्मवृक्षास्याधिपतिः पुंनरीक इति ॥ ५३ ॥

सम्प्रति मेरुवक्यतामतिदेशेनाह—

धायइंरुयमेरुहिं, समाणा दोऽवि मेरुणो नवरिं ।

आयामो विरुंजो उ, डुगुण्डि नदसाववणे ॥ ५४ ॥

व्याख्या—पुंनरवरीपार्धे छावपि पूर्वार्धपरार्धगतौ मेरु धातकीखण्णद्वीपगतमेरुभ्यां समानौ

१ देवकुरुवृक्षवक्यताऽच नीका, तत्कारणं न ज्ञायते ।

प्रतिपत्तव्यौ । किमुक्तं प्रवति ? पुष्करवर्षीपार्धगतयोरपि मेवार्धतकी खण्डगतमेवोखि ऋप्रवेशे
योजनसहस्रं १०००, उच्चत्वेन चतुरशीतियोजनसहस्राणि ०४०००, कन्दे विष्कम्भः पञ्चन-
वतियोजनशतानि ६१००, ऋतलविष्कम्भः चतुर्नवतियोजनशतानि ६४००, शिरसि विष्कम्भो योजन-
सहस्रं १०००, नवरमायामो विष्कम्भश्च ऋत्रशालवने धातकीखण्डपगतऋत्रशालवनापेक्षया द्विगुणः
प्रतिपत्तव्यः । तथाहि—धातकीखण्डे ऋत्रशालवनस्यायामो लक्षमेकं सप्त सहस्राणि अष्टौ शतानि
एकोनाशीत्यधिकानि १०७७७, विष्कम्भो षादश योजनशतानि पञ्चविंशत्यधिकानि एकोनाशीतिश्च
अष्टाशीतिजागा योजनस्य १२२१ $\frac{१९}{८}$ पुष्करवर्षीपार्धे ऋत्रशालवनस्यायामो षे लक्षे पञ्चदश सहस्राणि
सप्त शतानि अष्टापञ्चाशदधिकानि २१६७६, विष्कम्भश्चतुर्विंशतिशतानि एकपञ्चाशदधिकानि योज-
नानां सप्ततिश्चाष्टाशीतिजागा योजनस्य २४११ $\frac{१९}{८}$ ॥ ५४ ॥

सम्प्रति विजयपृथुत्वानयाय करणमाह—

सीयासीलयवणा, तेवीस सहस्स ति सय षस्सयरा ।
सखिला तिननि सहस्सा, वखारा सोलस सहस्सा ॥ ५५ ॥
मेरु चणणजइ सए, मेरुसुचठे वणस्सिमं माणं ।
सोलसहिय पंच सया, इगतीस सहस्स लखक चज ॥ ५६ ॥

व्याख्या—शीताशीतोदयोर्दक्षिणभागो उत्तरभागे वा शीताशीतोदावने एकत्र मीलिते त्रयोविंशति-
सहस्राणि त्रीणि शतानि पट्टसप्तत्यधिकानि । तथाहि—शीतायाः समुद्रप्रवेशे शीतानदीसमीपे वनपृथुत्वं
योजनानामेकादश सहस्राणि षट् शतानि अष्टाशीत्यधिकानि ११६७७, शीतोदाया अपि मानुषोत्तर-
पर्वतस्याधः प्रवेशे शीतोदानदीसमीपे वनपृथुत्वंमेतावत्परिमाणं ११६७७, तत उत्तरयमीलने यथोक्तं
वनपरिमाणं भवति २३३७६ । तथा सखिलागाहावत्यादयो नद्यस्त्रीणि योजनसहस्राणि, तथाहि—शीता-
शीतोदयोर्दक्षिणभागे उत्तरभागे वा षट् नद्यः, एकैकस्याश्च नद्याः पृथुत्वं पञ्च योजनशतानि ५००, तेषां
पङ्क्तिगुणने त्रीणि सहस्राणि ३००० । तथा वदस्काराः पोरुश सहस्राणि, यतः शीताशीतोदयोर्दक्षिण-
भागे उत्तरभागे वाऽष्टौ वदस्कारपर्वताः, एकैकस्य च पृथुत्वं षे षे योजनसहस्रे १०००, ततः सहस्र-
ष्यस्याष्टत्रिगुणने भवन्ति घोरुश सहस्राणि १६००० । (तथा) मेरुश्चतुर्नवतियोजनशतानि ९४०० ।
मेरोरुचयोः पार्श्वयोर्भ्रजशालवनस्य परिमाणमिदम्—चतस्रो लक्षा एकत्रिंशत्सहस्राणि पञ्च शतानि
घोरुशाधिकानि ४३१५१६ ॥ १५-१६ ॥

ततः—

सबं पि इमं मिलियं, हवंति चत्तारि सयसहस्साइं ।
तेसीइं च सहस्सा, बाणउया दोन्नि उ सयाइं ॥ ५७ ॥

दीवस्स उ विक्कंजा, एयं सोहेउ जं जवे सेसं ।

सोखसविह चखब्धं, जाणसु विजयाण विक्कंजं ॥ ५७ ॥

व्याख्या—सर्वमपीदमनन्तरोक्तेकत्र मीक्षितं जवति चत्वारि शतसहस्राणि त्र्यशीतिसहस्राणि द्वे शते दिनवत्यधिके ४७३२२१, एतत् क्षीपस्य पुष्करवर्षीपार्थस्य विष्कम्भात् अष्टयोजनखड्गपरिमाणत् ७००००० शोधयेत्, शोधिते च सति यष्टेषमवतिष्ठते तिस्रो खट्वाः षोरुश सहस्राणि सप्त शतानि अष्टोत्तराणि ३१६७०७, तत् षोरुशत्रिविंशत्येते, विचक्रे च सति खट्वानि एकोनविंशतिसहस्राणि सप्त शतानि चतुर्नवत्यधिकानि चत्वारश्च षोरुश जागा योजनस्य १९७५^४ एतावन्तं विष्कम्भं विजयानां प्रत्येकं जानीहि ॥ ५७-५७ ॥

एतदेवाह—

उणवीस सहस्साइं, सत्तेव सया हवंति चउणउया ।

जागा चउरो थ जवे, विजयाणं होइ विक्कंजो ॥ ५९ ॥

व्याख्या—सुगमा ॥ ५९ ॥

सम्प्रति बहुस्काराणां विष्कम्भप्रतिपादनार्थमाह—

अठहिया सत्त सया, सोलस साहसिसया तिलस्कं च ।

विजया खित्तपमाणे, वणनश्मेरूवणे वूढे ॥ ६० ॥

जायं बुलसीइ सह—स्सा सत्त लखा उ दीवउ सोहे ।

सेसठहिए ज्ञागे, वरकारगिरीण विरुंजो ॥ ६१ ॥

व्याख्या—शीताशीतोदयोर्दक्षिणज्ञागे उत्तरज्ञागे वा पोरुश विजयाः, तेषामिदं क्षेत्रपरिमाणम्—तिस्रो लक्षाः पोरुश सहस्राणि सप्त शतानि अष्टोत्तराणि ३१६७००, एतच्चैकस्य विजयस्य यदनन्तरं पृथुत्वपरिमाणं पूर्वमुक्तं, तस्य पोरुशत्रिगुणने जावनीयम् । शीताशीतोदावनपरिमाणं ३३३७६, नदीपट्टपरिमाणं ३०००, मेरुपृथुत्वपरिमाणं ७४००, चक्रशालवनपूर्वापरायाममानं ४३११६, एतेषामेकत्र मीलने जातं सप्त लक्षाः चतुरशीतिसहस्राणि ७०४०००, एतत् क्षीपात् पुष्करवर्षीपार्धाब्धोधयेत्, शोधिते च सति जातं शेषं पोरुश सहस्राणि १६०००, तेषामष्टत्रिंशो हते लब्धे द्वे सहस्रे ३०००, एतावान् बहुस्कारगिरीणां प्रत्येकं विष्कम्भः ॥ ६०—६१ ॥

अन्तरनदीविष्कम्भमानमाह—

सत्ताणउइ सहस्सा, सत्त य लखा उ दीवळ सोहे ।

सेसस्स य ठप्पाए, विखंओ अंतरनईणं ॥ ६२ ॥

व्याख्या—शीताशीतोदयोर्दक्षिणभागे उत्तरभागे वा पोरुशानां विष्कम्भपरिमाणं ३१६७०८, वनमुखघयविष्कम्भमानं ३३३७६, वहस्कारपर्वताष्टकविष्कम्भमानं १६०००, मेरुपृथुत्वं ९४००, पूर्वापरञ्जशालवनायामः ४३१९१६, एतेषामेकत्र मीलने जातानि सप्त शतसहस्राणि सप्तनवतिसहस्राणि ७९७००, एतत् क्षीपात् पुष्करवर्षीपार्धात् ८००००० शोधयेत्, जातं शेषं त्रीणि सहस्राणि ३०००, एतेषां पञ्चिर्भागे हते लब्धानि पञ्च शतानि ५००, एतावान् अन्तरनदीनां प्रत्येकं विष्कम्भः ॥ ६२ ॥

सम्प्रति वनमुखविष्कम्भपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—

ढावत्तरी सहस्सा, सत्त य लखा य ठ सय चळवीसा ।

दीवळ सोहेउ, सेसंठं वणमुहं जाण ॥ ६३ ॥

व्याख्या—शीताशीतोदयोर्दक्षिणभागे उत्तरभागे वा पोरुशानां विष्कम्भपरिमाणं ३१६७०८, षण्णामन्तरनदीनां ३०००, अष्टानां वहस्कारपर्वतानां १६०००, मेरोः ९४००, पूर्वापरञ्जशालवनायामः ४३१९१६, एतेषामेकत्र मीलने जातानि सप्त शतसहस्राणि षड्मष्टतिसहस्राणि षट् शतानि

चतुर्विंशत्यधिकानि ११६६२५, एतत् वीपात् पुष्करवर्षीपार्धविष्कम्भात् ००००० शोधयेत्, शोधिते च सति यद्येपमवतिष्ठते त्रयोविंशतिसहस्राणि त्रीणि शतानि पद्मसस्यधिकानि २३३१६, तस्यार्धमेकादश सहस्राणि पद्म शतानि अष्टाशीत्यधिकानि ३१६०० वनमुखं वनमुखस्यैकैकस्य विष्कम्भपरिमाणं जानीहि ॥ ६३ ॥

सम्प्रति मेरुश्रुत्वं पूर्वापरभ्रजशाखवनायामं च मिलितमाह—

अजण्ठि सहस्साहं, बुलसीइ जोयणा तिलखं च ।

सोहिन्नु पुस्करध्वा, मेरुवणं होइ मंतं च ॥ ६४ ॥

चत्तालीस सहस्सा, चजरो लखा य नव सया सोला ।

पुस्करवर्दीवढ्हे, मेरुवणस्सेस आयामो ॥ ६५ ॥

व्याख्या—शीताशीतोदयोर्दक्षिणभागे उत्तरभागे वा पौन्यानां विजयानां विष्कम्भपरिमाणं ३१६१००, वनमुखयोः २३३१६, षष्णामन्तरनदीनां ३०००, अष्टानां बहुस्कारगिरीणां १६०००, एतेपार्धमेकत्र मीलने जातानि त्रीणि शतसहस्राणि एकोनपष्टिः सहस्राणि चतुरशीत्यधिकानि ३१६००५, एतत् पुष्करवर्षीपार्धं पुष्करवर्षीपार्धपरिमाणत् ००००० शोधयेत्, शोधिते च सति मेरुवनं जवति मेरुसहितपूर्वापरभ्रजशाखवनायामपरिमाणं जवति, तच्चेदम्-चतस्रो लक्षाश्चत्वारिंशत्सहस्राणि नव शतानि

अरुयाल सयसहस्सा, वावीसं खलु नवे सहस्साइं ।
दो य सय पुस्करधे, तारागणकोङ्किकोनीणं ॥ ६७ ॥

व्याख्या—पुष्करवर्षीपार्धे तारागणकोङ्किकोटीनामष्टाचत्वारिंशत्शतसहस्राणि भवन्ति धाविंशति-
सहस्राणि ते च शते ४७३३३ शून्यानि ३६ ॥ ६७ ॥

सम्प्रत्येकस्य शशिनः परिवारचूलानां ग्रहादीनां परिमाणमाह—

अठ्ठासीइं च गहा, अठ्ठावीसं तु हौंति नखत्ता ।
एगससीपरिवारो, इत्तो ताराण वोह्वासि ॥ ६९ ॥

व्याख्या—एकस्य शशिनः परिवारो ग्रहा मङ्गलादयोऽष्टाशीतिसङ्ख्याः, नक्षत्राणि तु भवन्ति
अष्टाविंशतिः अष्टाविंशतिसङ्ख्यानि । अत उर्ध्वं ताराणमेकस्य शशिनः परिवारचूलानां परिवारं
वक्ष्ये ॥ ६९ ॥

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

बावठि सहस्साइं, नव चेव सयाइं पंचसयरीइं ।
एगससीपरिवारो, तारागणकोङ्किकोनीणं ॥ ७० ॥

व्याख्या—एकस्य शशिनस्तारागणरूपः परिवारस्तारागणकोटिकोटीनां षड्षष्टिः सहस्राणि नव शतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि ६६९७५ शून्यानि १४ ॥ ७० ॥

सम्प्रति जम्बूद्वीपादारभ्य सर्वद्वीपसमुद्रेषु चन्द्रसूर्यपरिमाणं प्रतिपिपादयिषुराह—

ससिरविणो इक्किा, दुगुणा दीवे चउग्गुणा लवणे ।

लावणिगा य त्तियुणिया, ससिसूरा धायइंसंडे ॥ ७१ ॥

व्याख्या—शशिरवी चन्द्रसूर्यौ एकैकौ द्विगुणौ सन्तौ द्वीपे जम्बूद्वीपे ऋवतः, एतदुपकं ऋवति—द्वौ चञ्चौ द्वौ सूर्यौ जम्बूद्वीपे स्तः । तथा तावैकैकौ चञ्चसूर्यौ चतुर्गुणौ लवणसमुद्रे ऋवतः चत्वारश्चन्द्राः चत्वारः सूर्या लवणसमुद्रे ऋवन्तीत्यर्थः । लावणिका लवणसमुद्रऋवाः शशिसूरास्त्रिगुणिता धातकीखण्डे ऋवन्ति षादश चन्द्रा षादश सूर्या धातकीखण्डे ऋवन्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

एतदेवाह—

दो चंदा इह दीवे, चत्तारि य सायरे लवणतोए ।

धायइंसंडे दीवे, बारस चंदा य सूरा य ॥ ७२ ॥

व्याख्या—सुगमा ॥ ७२ ॥

सम्प्रत कालोदसमुद्गादेशु चन्धादित्यप्रमाणानयनाय करणमाह—

धायश्सरूपत्रिंशद्, उद्दिष्टा त्रिगुण्याः त्रये चंदा ।

आश्चक्ष्वचंदसहिया, अष्टंतराणंतरे खित्ते ॥ ७३ ॥

व्याख्या—धातकीखण्डः प्रच्युतिरादिर्येषां ते धातकीखण्डप्रच्युतयः तेषु धातकीखण्डप्रच्युतिषु क्षीपेषु समुद्देशु च ये उद्दिष्टाश्चन्धा षादशादयः, उपलक्षणमेतत् (तेन) सूर्या वा तैस्त्रिगुणितास्त्रिगुणीकृताः सन्तः 'आश्चक्ष्वचंदसहिय स्ति' उद्दिष्टचन्द्युक्तात् क्षीपात् समुद्गावा प्राग्जम्बूक्षीपमादिं कृत्वा ये प्राक्तनाश्चन्धास्ते आदिमचन्धासौरादिमचन्धैः, उपलक्षणमेतत् (तेन) आदिमसूर्यैश्च सहिता यावन्तो जवन्ति तावत्प्रमाणा अनन्तरे कालोदादौ जवन्ति । तत्र धातकीखण्डे क्षीपे उपदिष्टाश्चन्धा षादश, ते त्रिगुणाः क्रियन्ते, जाताः षड्त्रिंशत्, आदिमचन्धाः षट्, तद्यथा—क्षौ जम्बूक्षीपे चत्वारो लवणसमुद्देशे, एतैरादिमचन्धैः सहिता द्विचत्वारिंशद्भवन्ति, एतावन्तः कालोदसमुद्देशे चन्धाः । एष एव करणविधिः सूर्याणामपि, तेन सूर्या अपि तत्रैतावन्तो वेदितव्याः । तथा कालोदसमुद्देशे द्विचत्वारिंशच्चन्धमस उद्दिष्टाः, ते त्रिगुणाः क्रियन्ते, जातं षड्त्रिंशं शतम्, आदिमचन्धा अष्टादश, तद्यथा—क्षौ जम्बूक्षीपे चत्वारो लवणसमुद्देशे षादश धातकीखण्डे, एतैरादिमचन्धैः सहितं षड्त्रिंशं शतं जातं चतुश्चत्वारिंशं शतम्, एतावन्तः पुष्करवर्षीपे चन्धा एतावन्त एव सूर्याः । एवं सर्वेष्वपि क्षीपसमुद्देशु एतत्करणवशाच्चन्धसूर्यसङ्ख्या प्रतिपत्तव्या ॥ ७३ ॥

सम्प्रति प्रतिद्वीपं प्रतिमुञ्जं च ग्रहनक्षत्रताराप्रमाणपरिज्ञानोपायमाह—

रिक्कगहताराणं, दीवसमुद्दे जश्बसे नाजं ।

तस्स ससीहियगुणियं, रिक्कगहतारगगं तु ॥ ५४ ॥

व्याख्या—अत्राग्रशब्दः परिमाणवाची यत्र द्वीपे समुद्रे वा नक्षत्रपरिमाणं ग्रहपरिमाणं तारापरिमाणं वा ज्ञातुमिच्छसि तस्य द्वीपस्य समुद्रस्य वा संबन्धिनिः शशिनिः एकस्य शशिनः परिवारचूतं नक्षत्रपरिमाणं ग्रहपरिमाणं तारापरिमाणं (वा) गुणितं सत् यावद्भवति तावत्प्रमाणं तत्र द्वीपे समुद्रे वा नक्षत्रपरिमाणं ग्रहपरिमाणं तारापरिमाणमिति । यथा लवणसमुद्रे क्वि नक्षत्रादिपरिमाणं ज्ञातुमिष्टं, लवणसमुद्रे च शशिनश्चत्वारः, तत एकस्य शशिनः परिवारचूतानि यानि अष्टात्रिंशत्तिनक्षत्राणि तानि चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जातं षादशोत्तरं शतम्, एतावन्ति लवणसमुद्रे नक्षत्राणि । तथाऽष्टाशीतिर्ग्रहा एकस्य शशिनः परिवारचूतास्ते चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि विपञ्चाशदधिकानि ३५३, एतावन्तो लवणसमुद्रे ग्रहाः । तथैकस्य शशिनः परिवारचूतानि तारागणकोटिकोटीनां षट्षष्टिः सहस्राणि नव शतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि, तानि चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जातानि कोटिकोटीनां द्वे लक्षे सप्तष्टिः सहस्राणि नव शतानि २६७९ शून्यानि १६, एतावत्यो लवणसमुद्रे तारागणकोटिकोटयः, एतच्च “चत्तारि चैव चंदा चत्तारि य सूरिया लवणतोए” इत्यादिना ग्रन्थेन प्रागेवोक्तम् । एवं सर्वेष्वपि द्वीपसमुद्रेषु परिभाषनीयम् ॥ ५४ ॥

सम्प्रति समस्तस्यापि क्षेत्रसमासप्रकरणस्य गाथापरिमाणमाह—
गाहाणं तच्च सया, सत्तत्तीसा य हौति पन्निपुन्ना ।
खित्तसमासं पगरणं, निदिठं पुव्वसूरीहिं ॥ ७५ ॥

व्याख्या—इदं क्षेत्रसमासप्रकरणं सर्वसङ्ख्यया निर्दिष्टं गाथानां षट् शतानि सप्तत्रिंशानि सप्तत्रिंश-
दधिकानि ६३७ परिपूर्णानि भवन्ति ॥ ७५ ॥

अधुना क्षेत्रसमासप्रकरणे पठनाय श्रवणाय च प्रवृत्तानामुत्तमफलसंप्राप्तिविषयमाशीर्वादमाह—

समयखित्तसमासं, जो पढइ य जो य णं निसामेइ ।
तेसिं सुयंगदेवी, उत्तमसुयसंपयं देउ ॥ ७६ ॥

व्याख्या—योऽमुं क्षेत्रसमासं सम्यग्भावसारं पठति यश्च निशामयति आकर्णयति तेभ्यः श्रुताङ्गदेवी
घादशाङ्गश्रुतरूपिणी उत्तमां श्रुतसम्पदं ददातु ॥ ७६ ॥

जिनवचनगतं विषमं, ज्ञावार्थं यो विविच्य शिष्येभ्यः ।

इत्थमुपादिशदमलं, परोपकारैककृतचेताः ॥ १ ॥

तं नमत बोधिजलधिं, गुणमन्दिरमखिलवाग्मिनां श्रेष्ठम् ।

चरणश्रियोपगूढं, जिनचक्रगणित्स्वमाश्रमणम् ॥ २ ॥

१ “पणपन्ना इति इत्थ सत्थम्मि” इति प्रत्यन्तरे पाठः, टीका तु न तथा.

वाचः क्व तस्य गम्भीराः, परञ्जागमुपागताः ।
 क्व चाहं जग्धीरेप, स्वल्पशास्त्रकृतश्रमः ॥ ३ ॥
 तथापि गुरुपादार-विन्दध्वन्धप्रसादतः ।
 जातकिञ्चिन्मतिस्फूर्ति-रेनां टीकां व्यधादहम् ॥ ४ ॥
 यज्ञदितमद्वयमतिना, जिनवचनविरुद्धमत्र टीकायाम् ।
 विघ्नस्तिस्त्वह्नैः, प्रसादमाधाय तन्नोध्यम् ॥ ५ ॥
 इदमतिगम्भीरतरं, क्षेत्रसमासं विवृण्वता कुशलम् ।
 यदवापि मलयगिरिणा, सिद्धिं तेनाश्रुतां लोकः ॥ ६ ॥
 अर्हतः शरणं सिद्धान्, शरणं संयतानपि ।
 शरणं जिननिर्दिष्टं, धर्मं शरणमाश्रिताः ॥ ७ ॥
 अर्हन्तो मङ्गलं सिद्धा, मङ्गलं मम साधवः ।
 मङ्गलं मङ्गलं धर्मः, तान्मङ्गलमशिश्रियम् ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविचिता क्षेत्रसमासटीका पारमुपागमत् इति ॥

॥ इति श्रीबृहद्देशत्रसमासवृत्तिः ॥

॥ इति बृहत्क्षेत्रसमासवृत्तिः ॥

